

Miroslav Tuđman i paradigma znanja

Pišu:

- Gordan AKRAP • Darko BABIĆ
- Ana BARBARIĆ • Mijo BELJO
- Ivana BENDRA • Marija BOBAN
- Władysław BUŁHAK • Đani BUNJA
- Giliam DE VALK • Roman DOMOVIĆ
- Ivana HEBRANG GRGIĆ • Sanja KIŠIČEK
- Stipe KLJAIĆ • Domagoj KNEŽEVIĆ
- Mihaela KULEJ • Tomislava LAUC
- Willem LEEUWENKAMP
- Ivo LUČIĆ • Ivica MANDIĆ
- Silvana MARIĆ TOKIĆ • Davor MARIJAN
- Josip MIHALJEVIĆ • Željka MIKLOŠEVIĆ
- Saša MRDULJAŠ • Ivan ROGIĆ
- Ivica SKOKO • David VAANDRAGER
- Ugo VLAISAVLJEVIĆ • Dražen ŽIVIĆ

ISBN 978-953-8404-14-6
CIJENA: 21,24 EURA / 160 KUNA

MIROSLAV TUĐMAN I PARADIGMA ZNANJA

ZBORNICI

ZBORNICI

INSTITUT
DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

MIROSLAV TUĐMAN I PARADIGMA ZNANJA

Uredili:
Željko HOIJEVAC, Nives MIKELIĆ PRERADOVIĆ,
Gordan AKRAP, Ivo LUČIĆ

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Biblioteka **Zbornici**
— Knjiga 61 —

MIROSLAV TUĐMAN I PARADIGMA ZNANJA

Biblioteka **Zbornici**

— K n j i g a 6 1 —

Nakladnik

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, Marulićev trg 19/1
tel.: 01 4886 800, faks: 01 4828 296, www.pilar.hr

Za nakladnika

Prof. dr. sc. Željko Holjevac

Sunakladnici

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Udruga sv. Jurja

Urednici

Željko Holjevac, Nives Mikelić Preradović, Gordan Akrap, Ivo Lučić

Izvršna urednica

Mirjana Paić-Jurinić

Recenzenti

Dr. sc. Przemysław Gasztold
Dr. sc. Mario Jareb
Prof. dr. sc. Radovan Vrana
Izv. prof. dr. Thomas Wegener Friis

Lektura

Ivana Jović

Korektura

Ružica Vrbanić

Grafička priprema

Tibor i partner d.o.o.

Grafički urednik

Nenad B. Kunštek

Oblikovanje korica

Zlatko Rebernjak

Tisak

Agencija za komercijalnu djelatnost d.o.o.

ISBN 978-953-8404-14-6

CIP zapis je dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 001174497.

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

Copyright © 2023. – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

MIROSLAV TUĐMAN I PARADIGMA ZNANJA

Uredili

Željko Holjevac – Nives Mikelić Preradović –
Gordan Akrap – Ivo Lučić

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO **PILAR**
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
UDRUGA SV. JURJA

Zagreb, 2023.

Sadržaj

Predgovor	7
Prof. dr. sc. Miroslav Tuđman (1946. – 2021.)	9
Bibliografija i znanstvena djelatnost prof. dr. sc. Miroslava Tuđmana	15
Ivan ROGIĆ	
O jednoj pukotini u opusu Miroslava Tuđmana	27
David VAANDRAGER, Willem LEEUWENKAMP, Giliam DE VALK	
A Horizon Scan Based on a Systems Analysis: to Anticipate Threats Against Organizations Involved in the Well-Functioning of Society	47
Silvana MARIĆ TOKIĆ, Ivica SKOKO	
Uloga dezinformacije u kreiranju korpusa javnoga znanja	73
Sanja KIŠIČEK	
Stvaranje i održavanje kolaborativne radne okoline	89
Tomislava LAUC	
Informacijska znanost: od ishodišta prema korisničkom iskustvu	103
Darko BABIĆ	
Organizacija znanja kao model upravljanja baštinom: baštinska pismenost. . .	113
Đani BUNJA	
Obilježja upravljanja informacijama u hrvatskom turizmu	125
Željka MIKLOŠEVIĆ, Mihaela KULEJ	
Iskazi znanja u suvremenom muzeju i digitalna tehnologija.	137
Marija BOBAN	
Umjetna inteligencija i privatnost: izazovi za zaštitu podataka u informacijskom dobu.	155
Ana BARBARIĆ, Ivana HEBRANG GRGIĆ	
Publikacije hrvatskih iseljenika u Australiji i Novome Zelandu: od bibliografije do bibliometrije	177
Dražen ŽIVIĆ, Ivana BENDRA	
Miroslav Tuđman i znanstveno-stručni skup „Vukovar '91.“: konferencijska priopćenja i objavljeni radovi	189

Władysław BUŁHAK	
The Eve of Moscow's Eight Eyes, Shields and Swords Alliance. The summit of the security apparatuses of the Soviet bloc countries (7-12 March 1955) as an event constituting the communist intelligence community	203
Davor MARIJAN	
Krizna stanja u teoriji i praksi obrambeno-zaštitnog sustava socijalističke Jugoslavije.	215
Josip MIHALJEVIĆ	
Gastarbajteri kao sigurnosno pitanje jugoslavenske komunističke vlasti 1970-ih.	239
Stipe KLJAIĆ	
Atavizam prošlosti: rasprave o dalmatinskom autonomaštvu na marginama Hrvatskog proljeća.	265
Domagoj KNEŽEVIĆ	
Franjo Tuđman u Informacijama Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske u kontekstu političkih promjena sredinom 1980-ih.	279
Gordan AKRAP, Ivica MANDIĆ	
Military Intelligence Estimates and Strategic Decisions: the Case of Vukovar 1991 – 1995.	301
Mijo BELJO	
Informativno-propagandno djelovanje muslimansko-bošnjačke strane tijekom rata u BiH: primjer <i>Oslobođenja</i> (1992. i 1993. godine).	325
Ivo LUČIĆ	
Hrvatska izvještajna služba u obrani Republike Hrvatske.	345
Ugo VLASAVLJEVIĆ	
Ratna strategija bosanskog suverena: prilog čitanju Tuđmanove <i>Druge strane Rubikona</i>	367
Roman DOMOVIĆ	
Znanstvena metodologija nasuprot pseudodokazima u predmetu IT-04-74-T.	385
Saša MRDULJAŠ	
Pozicije Hrvatske u odnosu na mogućnost realizacije ideje „srpskog sveta”	403
Sažetak	423
Summary.	432
○ autorima	443

Predgovor

U povodu prve godišnjice smrti prof. dr. sc. Miroslava Tuđmana održan je u Zagrebu 31. siječnja i 1. veljače 2022. međunarodni znanstveni skup *Miroslav Tuđman i paradigma znanja*. Skup je organizirao Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u suradnji s Filozofskim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu i Udrugom sv. Jurja iz Zagreba, a zbog pandemije bolesti COVID-19 održan je u virtualnom okruženju putem platforme Webex u organizaciji Zagrebačkog sigurnosnog foruma.

Osim što je prije tri desetljeća bio među utemeljiteljima Instituta Pilar, pokojni profesor Miroslav Tuđman bio je osnivač Udruge sv. Jurja i časopisa *National Security and the Future*. Bio je dugogodišnji profesor na Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje je osnovao Katedru za organizaciju znanja. Pridonio je stvaranju i obrani Hrvatske kao i njezinoj međunarodnoj afirmaciji. Imajući na umu prije svega doprinos koji je profesor Miroslav Tuđman dao društvenim i humanističkim znanostima, u zborniku se uz životopis i bibliografiju radova prof. dr. sc. Miroslava Tuđmana te uvodni prilog biografsko-memorijalne naravi objavljuju znanstveni radovi u spomen na višedimenzionalna djelovanja prof. dr. sc. Miroslava Tuđmana u društvenom, znanstvenom, profesionalnom i političkom kontekstu, a posvećeni su temama iz domena koje je on obrađivao u svome radu i temama koje se uklapaju u kontekst doba u kojem je živio i stvarao.

U ovom zborniku u čast prof. dr. sc. Miroslavu Tuđmanu objavljuju se sljedeći znanstveni radovi: *A Horizon Scan Based on a Systems Analysis: to Anticipate Threats Against Organizations Involved in the Well-Functioning of Society* (David Vaandrager – Willem Leeuwenkamp – Giliam de Valk), *Uloga dezinformacije u kreiranju korpusa javnoga znanja* (Silvana Marić Tokić – Ivica Skoko), *Stvaranje i održavanje kolaborativne radne okoline* (Sanja Kišiček), *Informacijska znanost: od ishodišta prema korisničkom iskustvu* (Tomislava Lauc), *Organizacija znanja kao model upravljanja baštinom: baštinska pismenost* (Darko Babić), *Obilježja upravljanja informacijama u hrvatskom turizmu* (Đani Bunja), *Iskazi znanja u suvremenom muzeju i digitalna tehnologija* (Željka Miklošević – Mihaela Kulej), *Umjetna inteligencija i privatnost: izazovi za zaštitu podataka u informacijskom dobu* (Marija Boban), *Publikacije hrvatskih iseljenika u Australiji i Novome Zelandu: od*

bibliografije do bibliometrije (Ana Barbarić – Ivana Hebrang Grgić), *Miroslav Tuđman i znanstveno-stručni skup „Vukovar ’91.“: konferencijska priopćenja i objavljeni radovi* (Dražen Živić – Ivana Bendra), *The Eve of Moscow’s Eight Eyes, Shields and Swords Alliance. The summit of the security apparatuses of the Soviet bloc countries (7-12 March 1955) as an event constituting the communist intelligence community* (Władysław Bułhak), *Krizna stanja u teoriji i praksi obrambeno-zaštitnog sustava socijalističke Jugoslavije* (Davor Marijan), *Gastarbajteri kao sigurnosno pitanje jugoslavenske komunističke vlasti 1970-ih* (Josip Mihaljević), *Atavizam prošlosti: rasprave o dalmatinskom autonomaštvu na marginama Hrvatskog proljeća* (Stipe Kljaić), *Franjo Tuđman u Informacijama Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske u kontekstu političkih promjena sredinom 1980-ih* (Domagoj Knežević), *Military Intelligence Estimates and Strategic Decisions: the Case of Vukovar 1991–1995* (Gordan Akrap – Ivica Mandić), *Informativno-propagandno djelovanje muslimansko-bošnjačke strane tijekom rata u BiH: primjer Oslobođenja (1992. i 1993. godine)* (Mijo Beljo), *Hrvatska izvještajna služba u obrani Republike Hrvatske* (Ivo Lučić), *Ratna strategija bosanskog suverena: prilog čitanju Tuđmanove Druge strane Rubikona* (Ugo Vlaisavljević), *Znanstvena metodologija nasuprot pseudodokazima u predmetu IT-04-74-T* (Roman Domović) i *Pozicije Hrvatske u odnosu na mogućnost realizacije ideje „srpskog sveta“* (Saša Mrduljaš).

Miroslav Tuđman je cijeli svoj život bio i živio kao znanstvenik. I u doba kad je aktivno sudjelovao u obrani Republike Hrvatske, u izgradnji moderne hrvatske obavještajne zajednice, u svojoj, nejavnoj diplomaciji te u mirnoj reintegraciji hrvatskoga Podunavlja, ali i poslije u političkom životu – nikad nije prestao biti znanstvenik. Pritom su mu u središtu zanimanja bili informacija, informacijska i komunikacijska znanost, teorija informacijske znanosti, organizacija znanja te prepoznavanje i oblikovanje strategijskih odrednica na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Ljubazno zahvaljujemo autorima koji su napisali radove te našim partnerima i pokroviteljima. Osobitu zahvalu dugujemo glavnom direktoru Agencije za komercijalnu djelatnost gospodinu Juri Sertiću. Velika hvala i mnogima koje ne možemo sve spomenuti, a koji su također pomogli da se ovaj zbornik objavi ili su nam na različite načine izašli u susret.

Urednici

PROF. DR. SC. MIROSLAV TUĐMAN (1946. – 2021.)

Osnovni podatci

Miroslav Tuđman diplomirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1970. (studiji filozofije i sociologije); magistrirao je (1975.) i doktorirao (1985.) iz područja informacijskih znanosti.

Radio je u Referalnom centru Sveučilišta u Zagrebu (1972. – 1977.), Zavodu za kulturu Hrvatske (1977. – 1988.).

Magistrirao je 1975. godine na Sveučilišnom poslijediplomskom studiju bibliotekarstva, informacijskih i dokumentacijskih znanosti u Zagrebu radom „Spoznajno-logički elementi činjenice i obavijesti”. Doktorirao je 1985. godine na Sveučilištu u Zagrebu disertacijom „Paradigma informacijske znanosti”.

Od 1988. šef je Katedre za dokumentalistiku na Odsjeku informacijskih znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a od 2004. šef Katedre za organizaciju znanja. Izabran je 1988. za docenta, 1991. za izvanrednoga profesora, 1998. za redovitoga profesora, a 2005. u trajno zvanje za znanstveno područje informacijskih znanosti.

Bio je prodekan za znanost Filozofskog fakulteta (1990. – 1991.).

Predavao je na poslijediplomskim studijima Fakulteta organizacije i informatike u Varaždinu, Sveučilišnom studijskom centru za forenzičke znanosti u Splitu, a na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru držao je nastavu iz kolegija Teorije sukoba i informacijsko ratovanje, Javna diplomacija i nacionalna sigurnost, Teorija informacijske znanosti, Organizacija znanja.

Bio je voditelj triju međunarodnih projekata u okviru djelatnosti Zavoda za kulturu Hrvatske i UNESCO-a, koji su se bavili problemom tezaurusa kulturnog razvitka, u razdoblju 1981. – 1986. Istodobno je u Zavodu za kulturu Hrvatske 1979. – 1982. vodio dva domaća projekta koji su se bavili problemom kulturne informacije. Godine 1988. – 1990. bio je koordinator potprojekta „Struktura znanja u društvenim i humanističkim znanostima” u okviru projekta „Istraživanja u informacijskim znanostima”.

Od 1982. godine sudjeluje u međunarodnim projektima, i to 1982. – 1983. u UNESCO-ovu projektu „A Repertory of Statistics of Socio-Cultural

Activities”, a 1988. – 1989. u projektu „Kulturne pretpostavke tehnološkog razvoja Japana”.

Godine 1983. – 1984. sudjeluje u domaćim projektima koji se bave dugoročnim aspektima razvoja Hrvatske, prostorom i čovjekovom okolinom s aspekta uspostavljanja informacijsko-dokumentacijskog sustava za potrebe prostornog planiranja.

U razdoblju 1996. – 2001. vodi projekt „Modeli znanja i obrada prirodnog jezika” na Odsjeku za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a 2002. – 2005. voditelj je projekta „Tipologija znanja i metode obrade obavijesti”.

Objavio je velik broj knjiga te znanstvenih radova u međunarodnim i domaćim časopisima s temama u rasponu od uporabe računala u planiranju kulturnog razvitka, preko bibliometrijskih analiza, analiza citata, diseminacije znanja, industrije znanja, do umreženog znanja, dezinformacija i izvjesnica.

Održao je nekoliko desetaka tribina u razdoblju 2000. – 2004. te bio promotorom niza znanstvenih i stručnih knjiga iz područja informacijske znanosti, nacionalne sigurnosti i suvremene povijesti.

Od 1995. bio je član Matičnog povjerenstva za informacijske znanosti.

Bio je glavni urednik međunarodnog časopisa *National Security and the Future* što ga izdaje St. George Association od 2000. godine.

Sudionik je Domovinskoga rata od 1991. Promaknut je u čin brigadira 1992., a 1995. u čin general-bojnika. Voditelj je Centra za strategijska istraživanja 1992. – 1993.

Bio je zamjenik predstojnika Ureda za nacionalnu sigurnost te utemeljitelj i u dva navrata ravnatelj Hrvatske izvještajne službe (HIS) (1993. – 1998. i 1999. – 2000.). Za sudjelovanje u Domovinskome ratu i stvaranju hrvatske države dobio je devet odličja.

Prof. dr. sc. Miroslav Tuđman dobio je 2009. godine Godišnju nagradu Filozofskog fakulteta za rezultate postignute u teorijskom i praktičnom radu u razvoju i afirmaciji informacijskih znanosti, autorsku knjigu *Informacijsko ratište i informacijska znanost* i urednički rad na knjizi *Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem*. Za knjigu *Vrijeme krivokletnika* dobio je književno-publicističku nagradu „Bili smo prvi kad je trebalo” za najbolju knjigu iz hrvatskoga Domovinskog rata UBIUDR-a Podravke za 2006. godinu.

Njegov stručni rad iznimno je važan, jer on u njemu sudjeluje i usmjerava zbivanja u informacijskim znanostima i disciplinama koje su im bliske (arheologija, povijest umjetnosti, kultura te izvještajna djelatnost i nacionalna sigurnost) prema primjeni i razumijevanju informacija, dezinformacija, izvjesnica i informacijskih tehnologija u tim djelatnostima. Svojim stručnim radom pridonosio je

boljem razumijevanju uloge informacijskih znanosti u razvitku kulturnih djelatnosti. Dao je velik doprinos popularizaciji svih oblika informacijskih znanosti.

Odsjek za informacijske znanosti i Miroslav Tuđman

Miroslav Tuđman idejni je začetnik, utemeljitelj i prvi voditelj Zavoda za informacijske studije u okviru Odsjeka za informacijske znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1989. – 1990.). Bio je prodekan Filozofskog fakulteta (1990. – 1991.).

Od osnutka Zavod je okrenut poticanju i povećanju vidljivosti znanstvenih rezultata i istraživačkih dostignuća članova Odsjeka te pružanju potpore nastavi koja se izvodi na Odsjeku. Svoje poslanje Zavod ostvaruje ponajprije putem izdavačke djelatnosti. Nizom od 22 objavljene knjige (razdoblje od 1990. do 2013.) Zavod prati intenzivan razvoj u području informacijskih i komunikacijskih znanosti, obrađujući širok raspon tema koje tradicionalno pripadaju ne samo informacijskim studijama u užem smislu već zahvaća i novije, interdisciplinarne i multidisciplinarne sadržaje koji odražavaju nagle promjene uzrokovane informacijsko-komunikacijskom tehnologijom, upravo kako je to prof. Tuđman 1989. i zamislio. Temeljna funkcija Zavoda i danas je: stvarati, prenositi i omogućiti primjenu znanja iz područja informacijskih i komunikacijskih znanosti.

Uz redovita izdanja u nizu Radovi Zavoda, 2008. izlazi prvo izdanje u biblioteci Spomenice, dio koje će biti i zbornik *in memoriam* prof. Tuđmanu koji će biti objavljen sljedeće godine.

Na Katedri za dokumentalistiku na Odsjeku za informacijske znanosti od 1988. predavao je predmete Teorija informacijske znanosti, Organizacija znanja, Uvod u društveno-humanističku informatiku te 2000. uvodi i nove izborne kolegije Uvod u izvještajne sustave i službe, Poslovne izvjesnice, Epistemologija informacijskih znanosti i Bibliometrija koje predaje do umirovljenja 2016. godine.

Godine 1980. – 1987. na poslijediplomskom studiju Centra za studij bibliotekarstva, dokumentacije i informacijske znanosti (CSBDIZ) nositelj je predmeta Istraživačke metode u bibliotekarstvu i Kulturne informacije. Na poslijediplomskom studiju informacijskih znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu Organizacija znanja i teorija kulturne baštine bio je voditelj smjera Informacijske znanosti 1994. – 1997. Na aktualnom poslijediplomskom studiju informacijskih znanosti predavao je predmete Epistemologija informacijske znanosti i Istraživačke metode u informacijskim znanostima.

1995. – 2004. nositelj je predmeta Poslovna dokumentalistika na studiju Poslovne informatike Sveučilišta u Zagrebu.

1994. – 2000. nositelj je predmeta Osnove nacionalne sigurnosti na Diplomatskoj akademiji Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske.

1995. – 2000. koautor je i/ili predavač na kolegijima Informatika, Geopolitika i geostrategija, Domovinski rat na Hrvatskom vojnom učilištu, MORH.

Prof. dr. sc. Miroslav Tuđman utemeljitelj je Obavještajne akademije UNS-a i prvi predsjednik Vijeća akademije (izabran 1998.). Autor je programa i predavač kolegija Nacionalna sigurnost i obavještajne službe, Obavještajna zajednica RH (1998. – 2000.).

Objavio je knjigu *Uvod u informacijsku znanost* (1992.) koja je deset godina bila obvezni udžbenik za predmete Uvod u društveno-humanističku informatiku, Teorija informacijske znanosti, Organizacija znanja i Jezične baze podataka. Njegova druga knjiga, *Teorija informacijske znanosti*, doživjela je tri izdanja i još uvijek je dio obvezne literature na kolegiju preddiplomskog studija Teorija informacijske znanosti.

Znanstvena djelatnost Miroslava Tuđmana i Katedra za organizaciju znanja

Prof. dr. sc. Miroslav Tuđman prvi je predstojnik Katedre za organizaciju znanja na Odsjeku za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Katedra je nastala (2004.) nakon revalorizacije studijskih programa, kada su se Katedra za arhivistiku i Katedra za dokumentalistiku spojile u Katedru za arhivistiku i dokumentalistiku.

Afirmirao je dokumentalistiku kao dio informacijskih znanosti, u teoriji i u nastavi proširio je područje informacijske znanosti na izvještajnu djelatnost i poslovne izvjesnice, te povezao informacijsku znanost s područjem nacionalne sigurnosti i društvenog razvoja.

U knjizi *Struktura kulturne informacije* (1983.) otvorio je teorijski problem kulturne obavijesti koji je do tada bio gotovo nepoznat informacijskoj znanosti. Informacijska se znanost do tada bavila uglavnom znanstvenim informacijama, stoga on pledira za unos kulturnih informacija, te sintetizira razne informacijske zadaće i donosi komparativnu analizu znanstvene i kulturne obavijesti. Time se kulturna informacija uvodi u sustav informacijskog mišljenja, a društvena morfologija obavijesti i konsolidacija kulturne obavijesti postaju nezaobilazni činitelji promišljanja informacijske znanosti.

Još u knjizi *Obavijest i znanje* (1990.), tumačeći ulogu dokumentalistike, ističe da znanje kao proizvod strukturiranih obavijesti određuje značenje obavijesti u društvu, diktira posebnu epistemologiju u transferu znanja i unosi dokumentalistiku kao posebnu disciplinu u red dotadašnjih disciplina informacijske znanosti.

U knjizi *Teorija informacijske znanosti* sintetizira znanstvena polazišta i određišta informacijske znanosti, prikazuje društvene aspekte informacijske pa-

radigme i metodologijsku problematiku informacijske znanosti. To su problemi utemeljenja informacijske znanosti. Informacijska znanost konstituirala se tek 1960-ih godina, pa je prevladavalo mišljenje da je ona negdje između tehnologije i umijeća obradbe informacija/dokumenata. Tuđman u knjizi strukturira teorijske probleme informacijske znanosti, prikazuje razvoj i strukturu njezine paradigme i precizira temeljni kategorijalni aparat za izučavanje obavijesti, njezine strukture, oblika i tipova informacija u komunikacijskim procesima. Ova je knjiga kapitalno djelo za pristup informacijskoj znanosti kao znanstvenoj disciplini.

U knjizi *Prikazalište znanja* (2003.) zagovara tezu da treba redefinirati područje informacijske znanosti, jer se informacijska znanost mora baviti ne samo obavijestima već i pogrešnim obavijestima i protuobavijestima. Te nove obavijesti od tada postaju legitiman predmet bavljenja informacijske znanosti. U knjizi je uveo i novu vrstu obavijesti kao predmeta bavljenja informacijske znanosti – izvjesnice – informacije namijenjene za odlučivanje i djelovanje, ovisne o vremenu. Dao je teorijske odrednice izvjesnica kao forme znanja za djelovanje. Određivanje epistemoloških odrednica izvjesnica pretpostavka je širenja područja informacijske znanosti i na organizaciju znanja koje je potrebno za odlučivanje i razvoj.

Jedna od tema kojima se intenzivno bavio od 2003. jest umreženo znanje. Motiv njegova istraživanja bio je: kako organizirati pamćenje, tj. dokaze o društvenim i povijesnim događajima. Dostupnost i raspoloživost dokaza presudne su za organizaciju znanja o događajima; korpusi znanja koji raspolažu različitim dokazima imaju različite spoznaje o istim događajima. Retrospektivne su forme pamćenja one koje su okrenute zaštititi postojeće tradicije i čuvanju dokumenata iz prošlosti i o prošlosti. Prospektivne forme pamćenja sadašnjost i prošlost projiciraju u budućnost. Tuđman je zagovarao ustroj i organizaciju nove forme znanja – umreženog znanja koje se stalno i samo zanavlja, jer je kolektivno pamćenje dinamičan i kreativan proces. A forma umreženog znanja i prospektivnog pamćenja najbolje može zaštititi i promicati nacionalne i kulturne vrijednosti. Svima nama ostavio je u naslijeđe vrlo važnu stvar: odgovornost informacijske djelatnosti za oblikovanje kolektivnog pamćenja.

BIBLIOGRAFIJA I ZNANSTVENA DJELATNOST PROF. DR. SC. MIROSLAVA TUĐMANA

1. Magisterij i doktorat

1. Miroslav Tuđman: Spoznajno-logički elementi činjenice i obavijesti, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Sveučilišni postdiplomski studij, Zagreb, 1975.
2. Miroslav Tuđman: Paradigma informacijske znanosti, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 1985.

2. Znanstveni radovi

2.1. Knjige (autorske)

1. Miroslav Tuđman: Struktura kulturne informacije, Biblioteka Izabrane teme, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1983, str. 256.
2. Miroslav Tuđman: Teorija informacijske znanosti, Informator, IBI, Zagreb, 1986. ISBN 86 301 0048 6, 1. izdanje; Informator, Zagreb, 1990, 2. izdanje.
3. Miroslav Tuđman: Obavijest i znanje: s rječnikom osnovnih pojmova, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 1990, str. 264.
4. Miroslav Tuđman: Priča o Paddyju Ashdownu i Tuđmanovoj salveti. Hoće li Haški sud (opet) sudjelovati u prijevari i obmani?, PIP Naklada Pavičić, Zagreb, 2002, str. 76.
5. Miroslav Tuđman: Prikazalište znanja, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003, str. 192.
6. Miroslav Tuđman: Krivi za zločin samoodređenja? Rasprave i pisma o hrvatskim javnim interesima, Udruga sv. Jurja, Zagreb, 2003, str. 182.
7. Miroslav Tuđman: Informacijsko ratište i informacijska znanost, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2008, str. 325.
8. Miroslav Tuđman: Vrijeme krivokletnika, Detecta, Zagreb, 2008, str. 476.
 - a. prevedena na engleski jezik: Miroslav Tuđman: A Time of Perjury, LAP Lambert Academic Publishing, 2016, Number of pages: 556.
9. Miroslav Tuđman: Programiranje istine. Rasprava o preraspodjelama društvenih zaliha znanja, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2012, str. 266.
10. Miroslav Tuđman: Bosna i Hercegovina u raljama zapadne demokracije, Despot infinitus, Zagreb, 2013, str. 584.
11. Miroslav Tuđman: Programirane hereze i hrvatski otpori: pripovijest o nepoćudnim knjigama, o nepoželjnim ljudima, o prešućenim događajima i o ustrajnom otporu u

doba detuđmanizacije i kriminalizacije Domovinskoga rata, Udruga Hrvatski istinski preporod, 2013, str. 331.

12. Miroslav Tuđman: Teorija informacijske znanosti, Hrvatska sveučilišna naklada – Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 2014, str. 263.
13. Miroslav Tuđman: Druga strana Rubikona – Politička strategija Alije Izetbegovića, Hrvatska sveučilišna naklada, 2017, str. 444.
14. Miroslav Tuđman: Haški krivolov, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2019, str. 511.
 - a. prevedena na engleski jezik: Miroslav Tuđman: Poaching in The Hague: Analysis of Evidence of a Joint Criminal Enterprise in the ICTY Case IT-04-74, 2020, str. 827.

2.2. Knjige (u suradnji)

15. Miroslav Tuđman, Gordan Akrap: Istina o Bosni i Hercegovini – Dokumenti 1991. – 1995., Slovo M, Zagreb, 2005, str. 752.
16. Ivan Aralica, Ante Nazor, Ivo Lučić, Miroslav Tuđman: Oslobođajuće presude haškoga suda Tuđmanovoj Hrvatskoj, Udruga Hrvatski istinski preporod, Zagreb, 2014, str. 149.

2.3. Knjige (urednik)

17. Miroslav Tuđman (editor): National Thesauri of Cultural Development. Preparation and Evaluation, Institute for Culture of Croatia, UNESCO, Zagreb, 1982, str. 160.
18. Slavko Tkalac, Miroslav Tuđman (ur.): Informacijske znanosti i znanje, Zavod za informacijske studije, knjiga 1, Zagreb, 1990.
19. Slavko Tkalac, Miroslav Tuđman (ur.): Obrada jezika i prikaz znanja, Zavod za informacijske studije, knjiga 5, Zagreb, 1993.
20. Stevan Dedijer, Miroslav Tuđman, Davor Lauc, Siniša Grgić: The World Jumper, Vlastita naklada, Dubrovnik, 2000, str. 371.
21. Miroslav Tuđman (ur.): Modeli znanja i obrada prirodnoga jezika, Zavod za informacijske studije, knjiga 12, Zagreb, 2003, str. 272.
22. Miroslav Tuđman (ur.): Dr. Franjo Tuđman – neoprostena pobjeda. Rasprave sa simpozija organiziranog u povodu treće obljetnice smrti prvoga hrvatskoga predsjednika, Udruga HIP, Zagreb, 2003, str. 321.
23. Miroslav Tuđman: Franjo Tuđman: Petrinjska 18. Zatvorski dnevnik iz 1972., Naklada Pavičić, Zagreb, 2003, str. 850.
24. Miroslav Tuđman, Ivan Bekavac (ur.): Globalizacija i identitet: rasprave o globalizaciji, nacionalnom identitetu i kulturi politike, Udruga HIP, Zagreb, 2004.
25. Miroslav Tuđman (ur.): Bosna i Hercegovina 1990. – 2025., Udruga HIP, Zagreb, 2005, str. 278.
26. Mate Ljubičić, Miroslav Tuđman (ur.): Hrvatski nacionalni interesi i EU, Udruga za promicanje hrvatskog identiteta i prosperiteta, Zagreb, 2006, str. 247.

27. Miroslav Tuđman, Mate Ljubičić (ur.): Hrvatska i Zapadni Balkan: rasprave o suverenitetu, nacionalnom identitetu i vanjskoj politici, Udruga Hrvatski istinski preporod, Zagreb, 2007, str. 290.
28. Miroslav Tuđman (ur.): Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2008, str. 287.
29. Miroslav Tuđman, Mate Ljubičić (ur.): Informacijski rat protiv oslobodilačke operacije „Oluja”, Udruga Hrvatski istinski preporod, Zagreb, 2008, str. 295.
30. Miroslav Tuđman (ur.): Dr. Franjo Tuđman – naslijeđe za budućnost. Rasprave o prvom hrvatskom predsjedniku, sadašnjosti i budućnosti Hrvatske, Udruga HIP, Zagreb, 2009, str. 249.
31. Miroslav Tuđman (ur.): Hrvatska nakon dvadeset godina – kako dalje? – Rasprave o sadašnjosti i budućnosti Hrvatske, Udruga Hrvatski istinski preporod, Zagreb, 2010, str. 214.
32. Mate Ljubičić, Miroslav Tuđman (ur.): Pamćenje i suvremenost. Rasprave o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti Hrvatske, Udruga Hrvatski istinski preporod, Zagreb, 2011, str. 361.
33. Miroslav Tuđman (glavni urednik): Tuđmanov arhiv: korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999. godine, 6 svezaka, Hrvatska sveučilišna naklada – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2015, str. 3604.

2.4. Poglavlja u knjizi

1. Miroslav Tuđman: Informatika, Opća enciklopedija br. 3, str. 625-626, 1977.
2. Miroslav Tuđman: Informacijska znanost, Članak za dopunski svezak Opće enciklopedije JLZ, Zagreb, 1987.
3. Miroslav Tuđman: BSO, Baza podataka, Decimalna klasifikacija, Univerzalna decimalna klasifikacija, Ekspertni sistem, Informacijski sistem, Thesaurus, UNISIST, Odrednice napisane za dopunski svezak Opće enciklopedije JLZ, Zagreb, 1988.
4. Miroslav Tuđman: Obavijest, Informatika, Informacijska znanost, Informatologija, Informacijski sistem, INDOK služba, Ključna riječ, Podatak, Zalihost, Poruka, Upit, Komunikologija, Kibernetika; dopune: Dokumentalistika, Datoteka, Deskriptor, Fototeka, Indeksiranje, Obrada podataka, Opća shema za razvrstavanje (BSO), Periodika, Tezaurus; Odrednice napisane za 2. izdanje Leksikona JLZ, Zagreb, 1990.
5. Miroslav Tuđman: Vremenitost znanja. Prilog teoriji o vremenskoj strukturi znanja u: S. Tkalac, M. Tuđman (ur.): Informacijske znanosti i znanje, Zagreb, Zavod za informacijske studije, 1990, str. 171-189.
6. Miroslav Tuđman: Information Science and Cultural Policy, in: M. Tuđman, S. Ljuboja: Handbook for INDOC Culture Centres; Center for Studies in Cultural Development/Training Programme for Developing Countries; Beograd, 1990, str. 67-74.
7. Miroslav Tuđman: Structure and Morphology of Information, in: M. Tuđman, S. Ljuboja: Handbook for INDOC Culture Centres; Center for Studies in Cultural

Development/Training Programme for Developing Countries; Beograd, 1990, str. 105-130.

8. Miroslav Tuđman: Prikazalište znanja. Prikaz znanja kao teorijski problem informacijske znanosti, u: S. Tkalac, M. Tuđman (ur.): Obrada jezika i prikaz znanja, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 1993, str. 193-202.
9. Miroslav Tuđman: Kuhn, Thomas Samuel (1922-): Struktura znanstvenih revolucija, u: Velikani naše epohe. Ličnosti i djela druge polovice XX. stoljeća, ur. Ratko Vince, Biblioteka Hrvatski radio, knj. 8, Zagreb, 1994, str. 359-363.
10. Miroslav Tuđman: Biografija na edno razuznavane. Hrvatska razuznavatelna služba: 1993 – 1998 g. (na bugarskom), u: Razuznavaneto, ur.: Todor Bojadžiev, Piere Lacoste, Nikolaj Leonov, Richard Stolz, Leonid Shebarshin, Richard Kerr, Miroslav Tuđman, Brigo Asparuhov, Kim Filby, Sofija: Trud, 1999, str. 333-364.
11. Miroslav Tuđman: Informacijska znanost: Znanost o obavijestima, pogrešnim obavijestima i protuobavijestima, u: Modeli znanja i obrada prirodnoga jezika, ur. Miroslav Tuđman, Zagreb: Zavod za informacijske studije, Filozofski fakultet, 2003, str. 13-38.
12. Miroslav Tuđman: Umreženo znanje: između kolektivnog zaborava i povijesnog pamćenja, u: Vukovar 91 – Međunarodni odjeci i značaj, ur. Josip Jurčević, Dražen Živić, Bruna Esih, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2004.
13. Miroslav Tuđman: Epistemologijski postav informacijske znanosti, u: Odabrana poglavlja iz organizacije znanja, ur. Jadranka Lasić-Lazić, Zagreb: Zavod za informacijske studije, 2004, str. 102-111.
14. Miroslav Tuđman: Profesor dr. Božo Težak i razvoj informacijske znanosti, u: Profesor Božo Težak, lučonoša znanosti, ur. Đurđica Težak, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2007, str. 257-271.
15. Miroslav Tuđman: Svijet znanja i sudbina knjige, u: Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem, ur. Miroslav Tuđman, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2008, str. 175-229.
16. Miroslav Tuđman: Memorijalni spomenici i javno znanje, u: Ivi Maroeviću baštini u spomen, ur. Žarka Vujić, Marko Špikić, Zagreb: Zavod za informacijske studije, 2009, str. 13-38.
17. Miroslav Tuđman: Haške optužnice Tuđmanovoj Hrvatskoj i baršunasta obnova komunističke prošlosti, u: Ivan Aralica, Ante Nazor, Ivo Lučić, Miroslav Tuđman: Oslobođajuće presude haškoga suda Tuđmanovoj Hrvatskoj, Udruga Hrvatski istinski preporod, Zagreb, 2014, str. 149.
18. Gordan Akrap, Miroslav Tuđman: Construction and Deconstruction of the Croatian Intelligence Community (1990 – 2014). // The Handbook of European Intelligence Cultures / De Graaff, Bob; Nyce, James M.; Locke, Chelsea (ur.), Lanham, Plymouth, New York: Rowman & Littlefield, 2016, str. 69-80.

2.5. Znanstveni radovi objavljeni u znanstvenim časopisima

2.5.1. U stranim i međunarodnim časopisima

1. Miroslav Tuđman: Informacijski sistem i biblioteke, *Informatologia Jugoslavica* 7 (1-4), str. 23-32, 1975.
2. Miroslav Tuđman: Prema novoj koncepciji znanstvene obavijesti, *Suvremena lingvistika* (13-14), str. 45-48, 1976.
3. Miroslav Tuđman: Znanost i informatika, *Informatologia Jugoslavica* 8 (1-4), str. 41-45, 1976.
4. Miroslav Tuđman, M. Milas, N. Šilović, D. Boras: *Bibliometric Analysis of Master Theses in the Information Sciences (Postgraduate Studies in Librarianship, Archivistics, Museology and Information Science, 1961 – 1984, Zagreb, Yugoslavia, Informatologia Jugoslavica* (6), str. 31-40, 1984.
5. Miroslav Tuđman: Kriteriji za prevođenje, nadopunu i vrednovanje Međunarodnog tezaurusa za kulturni razvoj, *Informatika, Beograd*, 18 (4), str. 231-242, 1984.
6. Miroslav Tuđman, Damir Boras: Aposteriorna analiza za kulturni razvoj: Pokušaj empirijske valorizacije i strukturiranja deskriptora, *Informatika, Beograd*, 18 (4), str. 367-274, 1984.
7. Miroslav Tuđman: A Repertory of Statistics (and Indicators) of Socio-Cultural Activities (Category 7 of the Framework for Cultural Statistics) which are available in Yugoslavia, *Current Surveys and Research in Statistics (CSR), CSR-C-53, October 1984*, str. 21, izdavač: ST-84/WS/15 Division of Statistics on Culture and Communication, Office of Statistics, UNESCO, Paris.
8. Miroslav Tuđman, M. Milas, N. Tudor-Šilović, Damir Boras: *Bibliometric Analysis of Master Theses in the Information Sciences (Postgraduate Studies in Librarianship, Archivistics, Museology and Information Science, 1961 – 1984, Zagreb, Yugoslavia, Education for Information* (3), str. 291-306, 1985.
9. Miroslav Tuđman: Theoretical development of information science, *Newsletter on education and training programmes for information persones* 9 (1), 1987.
10. Miroslav Tuđman: *Culture and Information Society: The Japanese Way, Information Processing and Management* 27 (2-3), str. 229-243, 1991.
11. Miroslav Tuđman: *The first five years of the Croatian Intelligence Service: 1993 – 1998, National Security and the Future*, 1 (2), str. 47-74, 2000.
12. Miroslav Tuđman: *Obavijest, znanje i razumijevanje povijesnih činjenica ili Kada je počeo rat u Bosni i Hercegovini?, Motrišta, broj 8, listopad 2003, Mostar, Matica hrvatska Mostar*, str. 45-57.
13. Miroslav Tuđman: *Information Warfare and Public Knowledge, Journal for intelligence, propaganda, and security studies*, 1 (1), str. 81-94, 2007.
14. Miroslav Tuđman: *New European Values and Small Nations, National Security and the Future*, 9 (1-2), str. 23-34, 2008.
15. Nives Mikelić Preradović, Miroslav Tuđman, Sanja Matić: *Promotion of knowledge society through service learning, The journal of quality in education*, 1, 2010.

16. Miroslav Tuđman: National Versus Supranational Interests in the Activities of Intelligence Services, *Journal for intelligence, propaganda and security studies*, 5, str. 61-70, 2011.
17. Miroslav Tuđman, Đilda Pečarić: Co-word analysis of doctoral dissertations in Information Science in the Republic of Croatia from 1978 to 2007, *New Trends in Qualitative and Quantitative Methods in Libraries*, Katsirikou, Anthi; Skiadas, Christos (ur.), Singapore: World Scientific Publishing Co.Pte.Ltd., str. 385-392, 2012.
18. Đilda Pečarić, Miroslav Tuđman: Understanding the Development of Information Science in Croatia. Co-word Analysis of Doctoral Dissertations from 1978 to 2009, *Zarządzanie Biblioteką*, 1, str. 97-112, 2012.
19. Đilda Pečarić, Miroslav Tuđman: Bibliometrics Approach to Scientific Communication Structure, *Zarządzanie Biblioteką*, 1, str. 147-155, 2012.
20. Gordan Akrap, Miroslav Tuđman: Southeastern Europe: Intelligence and Security Services Battlefield? International Intelligence History Association (IIHA) together with the Research Institute for European and American Studies (RIEAS): *Intelligence in the Mediterranean and the Balkans*, Atena, Grčka, 2013.
21. Miroslav Tuđman: Izvještajne službe i meka moć, *National security and the future*, 14 (1), str. 9-22, 2013.
22. Gordan Akrap, Miroslav Tuđman: From totalitarian to democratic intelligence community – case of Croatia (1990 – 2014), *National security and the future*, 14 (2), str. 74-132, 2014.
23. Đilda Pečarić, Božidar Baković, Miroslav Tuđman: Characteristics of scientific production in Croatia from 1997 to 2014, *Qualitative and Quantitative Methods in Libraries*, 4 (2), str. 259-271, 2015.
24. Miroslav Tuđman: The principles and determinants of Dr. Franjo Tuđman's national strategy, *National security and the future*, 16 (1), str. 9-91, 2015.
25. Gordan Akrap, Miroslav Tuđman: Southeastern Europe (SEE) – intelligence and security services battlefield?, *National security and the future*, 17 (3), str. 47-64, 2016.
26. Đilda Pečarić, Miroslav Tuđman: Co-authorship networks of scientific elite: case study of information science in Croatia, *Qualitative and Quantitative Methods in Libraries*, 5 (1), str. 49-58, 2016.
27. Miroslav Tuđman: S prezirom odbacujem vašu presudu, *National security and the future*, 18 (3), str. 11-30, 2017.
28. Miroslav Tuđman: Banovina Hrvatska bauk u predmetu IT-04-74, *National security and the future*, 19 (3), str. 67-80, 2018.
29. Miroslav Tuđman: Prvih dvadeset godina časopisa *National Security and the Future*, *National security and the future*, 20 (3), str. 7-52, 2019.
30. Miroslav Tuđman, Gordan Akrap, Vedran Matošić: Leksikon izvještajnog nazivlja (1. dio), *National security and the future*, 22 (1-2), str. 143-184, 2021.

2.5.2. U domaćim časopisima

1. Tuđman, Miroslav: Informatika u teoriji i praksi, *Cybernetica*, Rijeka, 80 (1-3), str. 55-76, 1975.
2. M. Tuđman: Znanost i mišljenje. Neargumentirane teze o Marxovom mišljenju o znanosti i mišljenju po „Temeljima slobode”, *Domesti* (12), str. 15-22, 1976.
3. Miroslav Tuđman: Leone i Johan: Čovjek bez srca i čovjek bez lica, *Žena* (3), str. 5-18, 1977.
4. N. Prelog, M. Tuđman: Transfer znanstvenih informacija kroz obrazovni proces, *Kulturni radnik* (6), str. 53-80, 1977.
5. Miroslav Tuđman: Društveno-kulturne determinante informacijskih sustava: O strukturi informacijskog sustava, *Obrazovanje i rad* (5), str. 69-73, 1979.
6. Miroslav Tuđman: Društveno-kulturne determinante informatike, *Kulturni radnik* 32 (2), str. 98-108, 1979.
7. Miroslav Tuđman: Kako Venera vene ili žena između paradogme i paradigme, *Žena* 39 (5-6), str. 24-39, 1981.
8. Miroslav Tuđman: Struktura i geneza informacijskih sustava, *Arhivski vjesnik* (25), str. 65-90, 1982.
9. Miroslav Tuđman: Tipologija kulturne građe, *Kulturni život*, Beograd, (5-6), str. 223-234, 1985.
10. Miroslav Tuđman: Popperova epistemologija i informacijska znanost, *Politička misao* 24 (1), str. 38-45, 1987.
11. Miroslav Tuđman: Informacijska znanost i zaštita kulturnih dobara, *Kulturni radnik* 40 (6), str. 67-84, 1987.
12. Miroslav Tuđman: Trendovi razvoja dokumentacijske djelatnosti. Pogled na evropska iskustva, *Informatica Museologica* (3-4), str. 23-26, 1988.
13. Miroslav Tuđman: Kultura i informacijsko društvo: Slučaj Japana, *Naše teme* 34 (1-2), str. 369-388, 1990.
14. Tuđman, Miroslav: Informacijska znanost i izvjesnice, *Informatologija*, 35 (4), str. 244-251, 2002.
15. Miroslav Tuđman: Zakon o veličini vokabulara teksta Heapsov zakon i određivanje veličine vokabulara tekstova na hrvatskom jeziku, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 14 (1-2), str. 227-250, 2005.
16. Miroslav Tuđman, Đilda Pečarić: Prilozi dubinskoj analizi komunikacijskih obrazaca, *Informatologija*, 42 (2), str. 87-92, 2009.
17. Đilda Pečarić, Miroslav Tuđman: Theoretical difference between impact factor and influence factor, *Journal of information and organizational sciences*, 34 (1), str. 133-140, 2010.
18. Miroslav Tuđman: Povjesničari koji proriču unatrag i povjesničari koji pišu buduću povijest, *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije / Herman Kaurić, Vijoleta (ur.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 59-77, 2011.
19. Miroslav Tuđman: Informacijske operacije i mediji ili kako osigurati informacijsku superiornost, *Kultura komuniciranja*, 1 (1), str. 27-50, 2011.

20. Đilda Pečarić, Tuđman, Miroslav: Ko-autorstvo najcitiranijih autora: analiza slučaja informacijskih znanosti u Hrvatskoj. // *Komunikacijski obrasci i informacijska znanost* / Vrana, Radovan; Pečarić, Đilda (ur.). Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 5-16, 2014.
21. Miroslav Tuđman: *Komunikacijski obrasci i informacijska znanost*. / Vrana, Radovan; Pečarić, Đilda (ur.). Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2014 (zbornik).

2.6. Znanstveni radovi recenzirani, objavljeni u zbornicima radova s međunarodnih znanstvenih skupova

1. Miroslav Tuđman: Criteria for the translation, supplementation and evaluation of the International thesauri of cultural development, National thesauri of Cultural Development. Preparation and Evaluation, ed. M. Tuđman, ZKH, Zagreb, str. 23-72, 1982.
2. Miroslav Tuđman, Damir Boras: A posteriori Analysis of a Thesaurus of Cultural Development: An Attempt of the Empirical Evaluation and Structuring of Description. Preliminary Report, National Thesauri of Cultural Development. Preparation and Evaluation, ed. M. Tuđman, ZKH, Zagreb, str. 145-157, 1982.
3. Miroslav Tuđman, Zlatko Lukenda: Kompjuterska obrada podataka za potrebe planiranja kulturnog razvoja u SR Hrvatskoj, NUK, Ljubljana, str. 37-42, 1982.
4. M. Tuđman, N. Tudor-Šilović, D. Boras, M. Milas-Bracović: A Literature Measure of Scientific Communication: Co-Citation Analysis of Master Theses in Information Sciences in Yugoslavia, 1961–1984, Neva Tudor-Šilović and Ivan Mihel (ed.): *Information Research. Research methods in library and information science* Taylor Graham, London, 1988, p. 261.
5. Neva Tudor-Šilović, Miroslav Tuđman, Tibor Toth, Jadranka Gabre: Information manpower and the knowledge industry in Yugoslavia: ideology and reality, ed: B. Cronin, N. Tudor-Šilović: *The knowledge industries: levels of economic and social development in the 1990s*, London, 1990, Aslib, str. 115-126.
6. Miroslav Tuđman, Tomislava Žubrinić, Damir Boras, Davor Lauc: Punctualism and Connecting Words in Croatian Text-Segmentation Model, ITI '96: Proceedings of the 18th International Conference on Information Technology Interfaces; ed. D. Kalpić, V. Hljuz-Dobrić, Pula, June 18-21, 1996.
7. Miroslav Tuđman: Je li informacijska znanost još uvijek društvena znanost?, *IN-Future2007: Digital Information and Heritage*, (ur.). Sanja Seljan, Hrvoje Stančić, Hrvoje, Zagreb: Odsjek za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2007, str. 41-49.
8. Đilda Pečarić, Miroslav Tuđman: Predecessors, Scholars and Researchers in Information Sciences. Contribution to Methodology for Bibliometrics Analysis of Scientific Paradigms, *The Future of Information Sciences: INFUTURE2009 – Digital Resources and Knowledge Sharing* / Hrvoje Stančić, Sanja Seljan, David Bawden, Jadranka Lasić-Lazić, Aida Slavić (ur.), Zagreb: Department of Information

- Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, 2009, str. 713-726.
9. Marija Kulišić, Miroslav Tuđman: Monument as a form of collective memory and public knowledge, *The Future of Information Sciences: INFUTURE 2009. – Digital Resources and Knowledge Sharing* / Hrvoje Stančić, Sanja Seljan, David Bawden, Jadranka Lasić-Lazić, Aida Savić (ur.). Zagreb: Department of Information Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, 2009, str. 125-133.
 10. Đilda Pečarić, Miroslav Tuđman: Položaj mentora u znanstvenoj zajednici. Bibliometrijska analiza mentora u informacijskim znanostima u Hrvatskoj od 1978. do 2007. godine, *Društvo i tehnologija 2010 / Plenković, J. (ur.)*, Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo, 2010, str. 65-76.
 11. Miroslav Tuđman, Đilda Pečarić: Co-word analysis of doctoral dissertations in Information Science in the Republic of Croatia from 1978 to 2007. Contribution to research of development of Information Science, *Qualitative and Quantitative Methods in Libraries QQML2010 / Katsirikou, Anthi (ur.)*, Chania, Crete: Technical University of Crete, 2010, str. 385-393.
 12. Krešimir Zauder, Đilda Pečarić, Miroslav Tuđman: Sources for Scientific Frustrations: Productivity and Citation Data, *Central European Conference on Information and Intelligent Systems / Tihomir Hunjak, Sandra Lovrenčić, Igor Tomičić (ur.)*, Varaždin: Faculty of Organization and Informatics, 2011, str. 235-241.
 13. Đilda Pečarić, Miroslav Tuđman: About the differences between communication networks and cognitive networks. Contribution to Research of Bibliometric methods in Information Science, *Qualitative and Quantitative Methods in Libraries / Katsirikou, Anthi (ur.)*, Athens, Greece, 2011.

2.7. Znanstveni radovi, recenzirani, objavljeni u zbornicima radova na domaćim znanstvenim skupovima

1. Miroslav Tuđman: Društvo i novo bibliotekarstvo, 2. Jugoslavensko savjetovanje o primjeni kompjutera u bibliotekama, *Hrvatsko bibliotekarsko društvo*, Zagreb, str. 23-30, 1977.
2. Joža Kokole, Miroslav Tuđman: Komunikacijski formati strojnog zapisa bibliografskih podataka, 2. Jugoslavensko savjetovanje o primjeni kompjutera u bibliotekama, Zagreb, 1977.
3. Miroslav Tuđman, N. Prelog, D. Boras (kompjuterska obrada): Analiza transfera tehnoloških i znanstvenih informacija na primjeru diplomskih, magistarskih i doktorskih radova Sveučilišta u Zagrebu, *Zbornik radova: 2. Konferencija SITH o tehnološkom razvoju SRH*, knjiga 1 – 4.6, str. 1-19, Poreč, 1977.
4. Miroslav Tuđman: Informacija i vrijeme, Odgovornost u informativnoj djelatnosti, ur. Zvonimir Šeparović; izdavač: Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, str. 375-385, 1978.
5. Miroslav Tuđman: Epistemologijski i socijalni prostor transfera znanja, str. 75-100, u: G. Bosanac, V. Poljak, S. Rodek, M. Tuđman, J. Goja, B. Jokić: *Teorijsko-*

-empirijske i eksperimentalne pripreme istraživanja kulturno-znanstveno-tehnologijskog transfera u odgoju i obrazovanju, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1988.

2.8. Ostala znanstvena djelatnost

1. Miroslav Tuđman: Karel Kosik: Dijaklitika konkretnoga, *Kritika* (1), str. 111-112, 1968.
2. Miroslav Tuđman: Kušnja puta u neposredovano, *Pitanja* (2-3), str. 75-82, 1969.
3. Miroslav Tuđman: Dvojbeni fragmenti: znanost i sudbina, *Pitanja* (9), str. 707-718, 1970.
4. Miroslav Tuđman: Razgovori uvodni, *Pitanja* (13-14), str. 1135-1144, 1970.

3. Znanstveni projekti

3.1. Voditelj međunarodnih projekata

1. Miroslav Tuđman: Criteria for the translation, supplementation and evaluation of the International thesaurus of cultural development, Institute for Culture of Croatia, UNESCO, Zagreb, 1981.
2. Miroslav Tuđman: Joint Study: Thesauri of Cultural Development, Application and Method for Evaluation, Institute for Culture of Croatia, UNESCO, Zagreb, 1983.
3. Miroslav Tuđman: Analysis of Application of the Thesauri of Cultural Development in European Documentation Centers, Institute for Culture of Croatia, UNESCO, Zagreb, 1986.

3.2. Voditelj domaćih projekata

1. Miroslav Tuđman: Predmet kulturne informacije, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1979.
2. Miroslav Tuđman: Funkcija kulturne informacije, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1982.
3. Projekt: 1.11.02.00.00 Istraživanja u informacijskim znanostima; Potprojekt: 1.11.02.03.00 Struktura znanja u društvenim i humanističkim znanostima, M. Tuđman koordinator potprojekta, 1988. – 1990.
4. Miroslav Tuđman: Modeli znanja i komunikacijski obrasci, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti, Zagreb, 1991. – 1995.
5. Miroslav Tuđman: Modeli znanja i obrada prirodnog jezika, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti, Zagreb, 1996. –
6. Miroslav Tuđman: Oblikovanje i upravljanje javnim znanjem u informacijskom prostoru, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti, Zagreb, 2007. – 2009.

3.3. Aktivno sudjelovanje u realizaciji znanstvenih projekata

3.3.1. Sudjelovanje u međunarodnim projektima

1. UNESCO, Odjel za statistiku kulture i komunikacije: A Repertory of Statistics of Socio-Cultural Activities, Paris, 1982/83, Miroslav Tuđman: A Repertory of Statistics (and Indicators) of Socio-Cultural Activities (Category 7 of the Framework for Cultural Statistics) which are available in Yugoslavia, Zagreb, 1983.
2. Projekt: Kulturne pretpostavke tehnološkog razvoja Japana; Financijer: The Japan Foundation 1988/89, SIZ znanosti SRH, KSIZK; Miroslav Tuđman: Culture and Information Society: The Japanese Way, Zagreb, 1989.

3.3.2. Sudjelovanje u domaćim projektima

1. Projekt: Osnovni društveni aspekti dugoročnog razvoja SRH, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Miroslav Tuđman: Informatizacija i socio-kulturni razvoj, 1983, str. 80; objavljeno u: Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SR Hrvatske; Parcijalna studija: Osnovni društveni aspekti dugoročnog razvoja; sv. 25, Republička zajednica za znanstveni rad SRH, Zagreb, 1984, str. 332; Miroslav Tuđman: 5. Informatizacija i socio-kulturni razvoj, 1986, str. 172-223.
2. Parcijalna studija: Prostor i čovjekova okolina u dugoročnom razvoju – Prostorni plan SR Hrvatske; Tema 5: Istraživanje sustava pokazatelja za potrebe prostornog planiranja na nivou SRH, Miroslav Tuđman: Prijedlog informacijskog sistema o pokazateljima za prostorno planiranje. Metodologija i planiranje razvoja, Parcijalna studija-radni izvještaj, Urbanistički institut SRH, Zagreb, 1983, str. 162-177.
3. Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SR Hrvatske do 2000. godine, Parcijalna studija: Prostor i čovjekova okolina u dugoročnom razvoju – Miroslav Tuđman: XXVIII Prijedlog informacijskog sistema o pokazateljima za prostorno planiranje, u: Prostorni plan SR Hrvatske, str. 409-419, knj. 2, Urbanistički institut SRH, Zagreb, 1984.
4. Parcijalna studija: Prostor i čovjekova okolina u dugoročnom razvoju – Prostorni plan SR Hrvatske; Tema 1: Problematika uspostavljanja sustava planiranja, uređenja i zaštite prostora, 1.3. Stanje, ciljevi i prijedlozi mjera u domeni uređenja prostora i zaštite čovjekove okoline; Miroslav Tuđman: 1.3.3 Uspostavljanje informacijsko-dokumentacijskog sustava za potrebe prostornog planiranja i uređenja prostora (stanje i ciljevi), Zagreb, 1983, str. 23+2; Miroslav Tuđman: VI Uspostavljanje informacijskog sustava za prostorno planiranje i uređenje prostora, str. 143-163, u: Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SR Hrvatske do 2000. godine, Parcijalna studija: Prostor i čovjekova okolina u dugoročnom razvoju – Prostorni plan SR Hrvatske, knj. 1, Urbanistički institut SRH, Zagreb, 1984.
5. IDIS projekt: Promjene u strukturi rada i obrazovanje kao kulturno-znanstveno tehnologijski transfer; Zadatak: Teorijsko-empirijske i eksperimentalne pripreme istraživanja kulturno-znanstveno-tehnologijskog transfera u odgoju i obrazovanju, Miroslav Tuđman: Epistemologijski i socijalni prostor transfera znanja, Zagreb, 1988, str. 32.

4. Urednik znanstvenog časopisa

1. Glavni urednik časopisa Pitanja, Zagreb, 1971.
2. Osnivač i glavni urednik časopisa National Security and the Future, Zagreb, 2000. – 2021.
3. Član uredništva časopisa Informatica Museologica, Zagreb, 1980-ih.
4. Član uredništva časopisa Informatika, Beograd, 1980-ih.
5. Član – Editorial Board: Information Processing and Management. An International Journal, 1990 –

Priredili urednici

O JEDNOJ PUKOTINI U OPUSU MIROSLAVA TUĐMANA

Ivan ROGIĆ

Obrisi pukotine

Ima li se pred sobom, barem u pokušaju, obris cjeline Tuđmanova opusa, nije se teško složiti kako ga se može tematski razdijeliti na dvije podcjeline. U prvoj su njegovi radovi nastali u (teorijskim) granicama informacijske znanosti, primjerice *Struktura kulturne informacije* (1983.); *Teorija informacijske znanosti* (1986.); *Obavijest i znanje* (1990.); *Uvod u informacijsku znanost* (1992.); „Informacijska znanost: znanost o obavijestima, pogrešnim obavijestima i protuobavijestima” (2003.); *Informacijsko ratište i informacijska znanost* (2008.). U drugoj su radovi tematski usmjereni na događaje u drugojugoslavenskoj i srpskoj agresiji na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, primjerice *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991. –1995.* (2005.); *Vrijeme krivokletnika* (2006.); *Bosna i Hercegovina u raljama zapadne demokracije* (2013.); *Druga strana Rubikona* (2017.); *Haški krivolov* (2019.). Na prvi pogled vidljiva je svojevrsna „shizoidna” parcelacija opusa. Opus tematski „kliže” iz znanstvenog teorijskog polja u tematsko polje određeno ratnim i političkim praksama. Pa se „prirodno” nameće pitanje koliku je štetu u tom tematskom „klizanju” pretrpio znanstvenik. U nešto širem, i okrutnijem, obzoru to se pitanje pretače u prigodnu formu sada već „klasična” pitanja J. Bendea iz međuratnog razdoblja prošlog stoljeća: je li u tom tematskom „klizanju” (poslužimo se složenicom A. Gramscija) „organički” intelektualac „pojeo” istinskog intelektualca. Drugačije rečeno, je li znanstvenik podlegao (političkom) aktivistu? Pri tome je, očito, u pitanju implicirana dvojina: intelektualac (starog) kova – aktivist (novog kova).

Naša je polazna hipoteza kako je u toj razdiobi posrijedi tek tematski premještaj **istih** autorskih intencija, i **iste** metodologijske skrupuloznosti. U Tuđmanovu se opusu lik znanstvenika i lik (hrvatskog) branitelja javljaju kao blizanački par iste autorske osobnosti. I, kao u svakom blizanačkom paru, počevši od klasičnih, smrtnih/besmrtnih, Kastora i Poluksa, u paru je prisutna unutrašnja napetost, razlika, a, u isti mah, i jednost, jedinstvenost. U Tuđmanovu primjeru, teorijskog i „braniteljskog” dijela opusa.

Tuđmanov opus, podsjećamo, razvijen je osloncem na znanstvene intencije. Stoga se ne može „preskočiti” obveza kritičke potrage za onim što prije spomenutu hipotezu o jednosti/jedinstvenosti opusa podupire. Po našoj ocjeni, glavno vezivno polje između teorijskog i „braniteljskog” dijela Tuđmanova opusa oblikovalo se kroz kritičke Tuđmanove analize odnosa među informacijama, poluinformacijama, lažnim informacijama. Pri tome su vidljiva dva (pod)skupa kritičkih radova. Prvi je tematski usmjeren na „slijepa mjesta” **unutar informacijskih praksa**, a koja „olakšavaju” informacijski nered. Drugi je tematski usmjeren na dinamiku **društvenog konteksta**, i na prakse društvene moći kao **izvanjske** generatore istog nereda.

Kratki podsjetnik na „slijepa mjesta” informacijskih praksa

(a) **Tropletnost znanja.** U radu *Obavijest i znanje* (1990., str. 90.) Tuđman ističe kako je znanje simbolni (društveni) proizvod s tri temeljne funkcije. To su: spoznajna (poimanje i imenovanje predmeta); komunikacijska (diseminacija i distribucija znanja); informacijska (pohrana, akumulacija, zaštita i pretraživanje znanja). Izneseni uvid upućuje na dvije nezanemarive implikacije. Prva se pokazuje u **(konstrukcijski) nužnoj** vezi znanja i stvarnosti simbolnog svijeta. To dopušta u znanje uključiti i takva znanja kakva su umjetničko, filozofijsko, religijsko, predajno, svakodnevno. U odnosu na znanstveno znanje, ta znanja, po pravilu, imaju veće teškoće s „objektivnošću” i provjerljivošću iskaza. U znanosti je provjerljivost zajamčena opisom metode uporabljene u stvaranju određene spoznaje i iskaza o njoj. Iz toga se izvodi i atribucija znanstvenog znanja kao **objektivnog** znanja. Drugi, prije spomenuti likovi znanja s tim uglavnom ne mogu računati. Oni se pretežno, za razliku od znanstvenog znanja (koje se isključivo obraća na sposobnost racionalnog/logičnog dokazivanja), obraćaju **i** na sposobnost – vjerovanja. Ono može obuhvaćati i različite razine kritičke argumentacije (primjerice, u umjetničkoj kritici, u kritici pojedinih aspekata predajnog znanja itd.) ali svoju istinitost crpi iz vjere u spoznajnu moć – vjere. To znači da su u socijalnom korpusu znanja „prirodno” prisutna i mnogobrojna znanja koja su, sa **znanstvenog stajališta**, pseudoznanja ili pogrešna znanja.

Druga se implikacija očituje u činjenici da je znanje socijalnim dobrom. Komunikacijsko i informacijsko raspolaganje znanjem ne dopušta apstraktno „aziliranje” znanja i njegovo odvajanje od društvene zbilje. U povijesti su, doduše, poznate tradicije gospodarenja znanjem koje počivaju na diobi tajnih/javnih znanja te na stajalištu kako je tajno znanje istinskim znanjem. No sama tajnost nije isključivala socijalnu prisutnost **učinaka** takvih znanja, nego je određivala tko takva znanja nadzire i tko njima gospodari. (Primjeri tajnih graditeljskih ili medicinskih znanja u tom su pogledu instruktivni.) Sama znanja ostaju za jav-

nost tajna, ali su socijalne i tehničke tvorevine, nastale osloncem na ta znanja, prisutne u društvenoj zbilji. Posrijedi je notorna sociologijska činjenica: znanje je bitnom sastavnicom **djelovanja** društvenih sudionika. Zanimarimo li (prigodno) ekstatične oblike spoznaje, prisutne u posebno reguliranim ritualima, gdje se ekstatičnost javlja kao redukcija spoznaje na „izvorno” tjelesno sudioništvo u „istini bića”, znanje, u rasponu od znanstvenog, umjetničkog do vjerskog, predajnog ili svakodnevnog, u samom je temelju djelovanja društvenih aktera. Drugačije rečeno, njihovo djelovanje „organički” uključuje, koliko znanstveno provjerljiva znanja toliko i druga, teško ili nikako provjerljiva. Pa, stoga, i – pseudoznanja. Iliti, u djelovanje socijalnih aktera **nije nužno uključeno** i znanstveno istinito znanje. Imaju li se u vidu komunikacijska i informacijska funkcija znanja, taj paradoks nije teško obrazložiti. Znanje se, osloncem na te funkcije, provjerava u odnosu na neki vrijednosni poredak, normativnu paradigmu („ispravnost” znanja) ili u odnosu na obavijesnu relevantnost. U prvome slučaju vrijednosni poredak, paradigma, a u drugome slučaju autoritet konteksta dostaju za održati vjerovanje u socijalnu istinitost znanja **neovisno o tomu** što valjanih dokaza same istinitosti nema. (Sjetiti se je, primjerice, teorije o geocentričnosti Sunčeva sustava ili teorije o eteru.) No i takvo „znanje” organički urasta u pojedine vidove socijalnog djelovanja pa, zahvaljujući tomu, zadobiva povratno i status „istinitog” znanja.

Već, dakle, tropletnost znanja, na koje Tuđman upozorava, sugerira kako se suočavanje s informacijskim praksama društva nužno proteže i na suočavanje s – (dez)informacijskom stvarnošću.

(b) **Instrumentalizacija simbolnih djelatnosti.** O instrumentalizaciji simbolnih djelatnosti Tuđman govori na više mjesta u svojim knjigama. Izgleda najotvorenije u spomenutoj knjizi *Obavijest i znanje* (str. 106., 110.). Proces instrumentalizacije simbolnih djelatnosti je poopćen, „pozadinski” proces (i intencija) korijen kojega je, po Tuđmanu, u „načinu društvene proizvodnje” (u „kontekstu konkretnih povijesnih okolnosti i dominirajućih društvenih skupina i odnosa”). U modernim društvima jedan je od izravnijih „otisaka” tog procesa odlučniji oslonac na tehničke, **strojne**, sklopove u praksama spoznaje (stvaranja) znanja, njegove komunikacijske prerazdiobe i informacijskog raspolaganja znanjem. Konkretna forme te tehničke ovisnosti, poznato je, mijenjaju se u rasponu od „običnih”, laboratorijskih alata do konstrukcijski zamršenih suvremenih elektroničkih uređaja. No ključna intencija, koja taj proces pokreće i snaži, očituje se u težnji k strojnoj formi rada kao **optimalnoj/idealnoj formi rada**. Ista se intencija u poopćenom vidu očituje u oblikovanju i „formatizaciji” zbilje što je više autora naziva **tehničkim, tehnologijskim**, društvom (primjerice J. Elull, L. Mumford, J. Habermas, I. Rogić...). Posredno, a zacijelo i nehotice, na isti proces

upućuju i složenice: „industrijsko društvo”, „informatičko društvo”, „postindustrijsko društvo” i srodne. Svima je njima zajedničko što rabe **tehničko** mjerilo za razlikovanje pojedinih društvenih tipova. Implicira se, svjesno ili nesvjesno, da je tehnika ona središnja, **konstituirajuća**, sila koja te razlike „puni” sadržajem.

Tri su obilježja tehničkog društva na koja je ovdje korisno podsjetiti. Prvo je vidljivo u prisutnosti novog društvenog subjekta – **tehničkog subjekta**. Svojom prisutnošću on „dijagonalno” razbija prividno homogene obrise i mreže „klasičnih” političkih ili sociokulturnih subjekata. I nameće se društvu u posebnoj proizvodnoj dvojini: u vidu **sile konkretne** tehničke proizvodnje i u vidu **projektivne prakse** što toj proizvodnji postavlja glavne ciljeve. Stoga **instrumentalno** nadsvoduje svaku konkretnu razvojnu praksu koju afirmiraju spomenuti „klasični” društveni subjekti: bez tehničke potpore one se ne mogu uspješno potvrditi. Drugo obilježje očituje se u oblikovanju sada/ovdje društvene stvarnosti gdje tehnički sklopovi „normalno urastaju” u socijalnu zbilju i nameću se u vidu njezine „nulte” sastavnice. Zahvaljujući tomu, posebni socijalni autoritet zadobiva instrumentalno znanje stečeno u suradnji i prožimanju s tehničkim sklopovima, strojevima. **Stroj postaje „krunskim” jamcem istinite spoznaje**. Treće, u tehničkom društvu svrhovitost te činjenice određuje se paradoksalnom složenicom: proizvodnja (same) proizvodnje (čitaj: same tehnike). U takvu obzoru entiteti prisutni u društvenoj zbilji gube vrijednosnu auru tvorevina o sebi, uključenih u životne prakse. Zadobivaju, pak, položaj poopćenog tehničkog sredstva, vrijednost kojega se procjenjuje u odnosu na njihovu ulogu u „proizvodnji proizvodnje”. Time se na dnevnoj razini **ne poništavaju** razlike što definiraju njihovu uporabljivost u životnim praksama. Ali se drže **sekundarnim** svojstvima. Nova tehnička supstancija koja im se zadaje/pridaje (obuhvaćajući i društvene sudionike i njihova dobra) potvrđuje se u njihovoj **instrumentalnoj kakvoći**. Iliti, drugačije rečeno, potvrđuje se „funkcionalnošću” u odnosu na „vječnu vatru” „proizvodnje proizvodnje”. Zahvaljujući tomu, svi entiteti, i neživi i živi i sociokulturni (simbolni), prisutni u društvenoj zbilji, podliježu poopćenju obvezi tehničke standardizacije (eda bi se osposobili za ulogu tehničkog sredstva). U kritičkoj literaturi taj je proces opisan pod etiketom: **tehnikacija socijalne zbilje**. Ona obuhvaća sve sfere čovjekova opstanka. Na tom tragu „normalizirale su se”, primjerice, i teorijske redukcije mišljenja na računске sposobnosti mozga. (Očitovane u nekim teorijskim raspravama i prije uspostave tehničkog društva mogu se promatrati kao **prethodnice** spomenute tehničke standardizacije.)

Instrumentalizacija simbolnih djelatnosti u ovako skiciranu okviru samo je jednim od posebnih vidova tehničke standardizacije socijalne zbilje. Budući da se njome simbolnim tvorevinama oduzimlju mnogobrojna zamršena značenja (poslušimo se uputnicom M. Webera: ona se „odčaravaju”), njihova se simbolna

kakvoća javlja u obzoru „plivajuće” tehničke raspoloživosti, gdje simbolne tvorvine mogu jednako valjano služiti svakoj „funkciji” koja se legitimira vezom s proizvodnjom proizvodnje (tehnikom). Posve je očito kako se u takvu obzoru mogu nametnuti, a i nameću se, raznolike „informatijske strategije” koje **istom „funktionalnošću”** raspoložu istinama, poluistinama ili lažima.

(c) **Informatizacija društva = imperativ modernizacije.** U već spomenutoj knjizi *Obavijest i znanje* Tuđman sugerira kako je informatizacija (društva) „prijenos i upravljanje ljudskim znanjem” (str. 62.) iliti gospodarenje ljudskim znanjem, kako sugerira i definicija UNESCO-a. Tu su važni (i) pristupačnost znanju; (ii) način upravljanja znanjem; (c) uporaba informacija kao **forme raspoloživa znanja**. Dvije činjenice ovdje izazivlju komentar.

Prvo, i sam Tuđman podsjeća u istom radu (str. 60.) kako informatizacija društva ovisi, ili je potaknuta, nekolikim procesima društvene preobrazbe: urbanizacijom, industrijalizacijom („konsolidacijom” tehničkog društva), tercijarizacijom (tehnikacijom uslužnog sektora), razvitkom novih informacijskih služba. Izgleda kako troplet procesa: industrijalizacija/urbanizacija/birokratizacija leži u srži onoga što se poopćeno zove modernizacijom društva. Zajednički nazivnik tih procesa je postojana „pozadinska” intencija k društvenoj stvarnosti **neovisnoj** o društvu izvanjskim, prirodnim nužnostima. Drugačije rečeno, u igri je intencija k autonomiji, pri čemu se njezin sadržaj i značenje figurativno svode na „tehničku” interpretaciju: na sposobnost i stanje gdje društvo samo sebi postavlja zakone, iz svoje „unutrašnje”, **tvorbene, slobode**. Težište spomenutih zakona nije fiksirano tek u moralnom, estetičkom ili političkom sektoru. Ono „rotira” do onih vidova autonomije gdje se potvrđuje tehnička autonomija društva **naspram** izvanjskih, **prirodnih**, nužnosti u proizvodnoj, prebivališnoj i upravljačkoj sferi. Nije suvišno sugerirati kako se u obzoru modernizacijske intencije značenje autonomije „puni”, koliko likovima praktične slobode pojedinaca i zajednica, toliko i njezinim kozmogonijskim, tvorbenim, likovima. Nisu posrijedi tek težnje k olakšicama u socijalnoj i životnoj zbilji, nego poopćena intencija k stvaranju **novoga svijeta**, jasno različita naspram „tradicionalna” svijeta, podređena labirintskim mrežama nužnosti. U ovako skiciranu kontekstu informatizacija se javlja kao nezanemarliva sastavnica modernizacije. Razlog je jednostavan: bez socijalno i informacijski pristupačnih znanja nije moguće djelovati u tehničkim, graditeljskim ili upravljačkim poslovima. Informacija je, stoga, nekom vrsti simbolnog „goriva” u socijalnom pogonu modernizacije. Iz te se činjenice „pravocrtno” nudi zaključak kako je informatizacija društva nezaobilaznom sastavnicom modernizacijskih politika, poopćeno nazvanih danas **politikama/strategijama društvenog razvitka**.

Drugo, u istom radu Tuđman podsjeća kako je informatizacija moćan generator utjecaja na društvo, „odozgo”. U užem, sektorskom, okviru posrijedi je **osamostaljivanje posebna (informacijskog) sektora** s n vlastitim institucijama, organizacijama, vrijednostima i metodama. U širem, društvenom okviru posrijedi je **posredovanje totaliteta razvojnih praksa u društvu** mjerodavnim, „relevantnim”, znanjem. Posredovanje pogađa u samu srž pragmatična razumijevanja odnosa kultura – društvo. Razlog je, ponovimo, što se sektorski informatizacija javlja „odozgo”, kao sastavnica kulturnog poretka i sklopa. Po većini „materijalističkih” shema društvene strukture kultura je nekom vrsti (zagonetna) učinka načina i odnosa u materijalnoj proizvodnji. Informatizacijom društva, zacijelo i nehotice, sugerira se kako moderna intencija ka kozmogonijskoj autonomiji vodi posve oprečnu uvidu: uvidu kako je kultura sržnim slojem društvene ontologije. Iz perspektive informatizacije to jednostavno znači kako je moderno društvo, u svim njegovim **materijalnim** procesima, ovisno o tvorbenim sposobnostima koje korijen imaju u znanju (u njegovoj, ponovimo, tropletnosti).

Znanje je predmetno, ali nije svojstvom stvari nego je – sastavnicom kulture. Time se prispijeva do svojevrsnog, „usputnog” uvida po kojemu je **kulturni porredak** ključan za konstituiranje i oblikovanje posebnih likova modernizacije. Baci li se usputni pogled na teorijsku arheologiju, i na modele gdje se taj uvid iscrpnije sociologijski razrađuje, nude se nekoliko autorska imena. Ovdje tek podsjećamo na dva klasična: O. Spengler ili P. Sorokin. Prvi je poznat po razlikovanju **kulturnih tipova**: faustovskoga (zapadni tip); magijskoga (semitski tip); organskog (helenski tip) (plus indijski i kineski). Spomenuta modernizacijska intencija k „novom svijetu” prisutna je, po njemu, samo u faustovskome kulturnom tipu. Drugi spomenuti, P. Sorokin, poznat je po stajalištu kako se u povijesti nekog društva mogu razlikovati razdoblja kada je na snazi pojedini kulturni tip. On razlikuje tri osnovna. Prvi se očituje u usmjerenosti prema zemlji, ovostranosti. U njegovu se okviru oblikuju raznoliki modaliteti „materijalističkih” interpretacija i strategija. Drugi se očituje simbolnom usmjerenošću prema nebu, onostranosti. U njegovu se okviru olakšano oblikuju raznolike interpretacije „duhovne” supstancije društva. Treći se tip pokazuje kao svojevrsno „prijelazno” stanje iz prvoga u drugi ili iz drugoga u prvi, spomenuti kulturni tip. Za razumjeti pojedino društvo ključno je, po Sorokinu, uočiti u okviru kojega od spomenutih kulturnih tipova ono oblikuje svoje prakse. Očito je kako suvremeni modernizacijski procesi glavna uporišta nalaze u kulturnome tipu simbolno usmjerenom prema zemlji, ovostranosti. No, pri tome je vidljiv i svojevrsni paradoks: ovisnost modernizacije o pojedinim likovima znanja, **dakle o kulturi**, sugerira kako, unatoč toj (materijalnoj) usmjerenosti, ona ne može bez posezanja za „nebeskim” tipom. Stoga je, na Sorokinovu tragu, o suvremenim modernizacijskim praksama manje netočno govoriti kao o sastav-

nicama – „prijelaznog” tipa. Više postmodernih kritika modernosti, adresiranih na „vulgarnost” materijalističkih redukcija zbilje, također, posredno, osnažuju tu mogućnost. Spomenuta informatizacija društva može se držati posebnim vidom te „pozadinske” usmjerenosti. Korisno je ovdje podsjetiti kako (i) Tuđman svoj znanstveni opus otpočinje radom *Struktura kulturne informacije* (1983.). U njemu ustvrđuje da je u suvremenosti kultura postala važnom sastavnicom razvojnih politika. Kultura, sugerira on, **nije posebnim objektom**, nego je ono što svaki posebni objekt određuje po njegovu značenju, položaju u vrijednosnom poretku, položaju u socijalnim praksama. Sukladno tomu, kulturna politika očituje se u posebnom skupu postupaka prožetih određenim „pozadinskim” svrhama, vrijednostima, motivima, napokon interesima i potrebama (str. 10). **Kulturna informacija je njezino nezamjenjivo pomagalo.**

Iz konstrukcijske veze informatizacije društva i kulturnog poretka kao stvarne regulativne podloge sadašnje („faustovske”) modernizacije izravno ishodi i mogućnost **konfliktnog** suočavanja različitih protoka (kulturnih) informacija. Na toj podlozi, kao pomoćna pomagala, u sukobnom polju mogu se pojaviti i različiti vidovi poluinformacija ili krivotvorenih informacija. Njihova kulturna oplata jamči im izvanjsku (socijalnu) prihvatljivost i uvjerljivost. Njihova uključenost u (razvojno nužnu) informatizaciju društva jamči im „normalnu” funkcionalnost. S tom dvojnošću mora računati svaki **odgovorniji** znanstveni analitičar informacijskih procesa.

(d) **Tehnička preobrazba informacijske infrastrukture.** U radu *Teorija informacijske znanosti* (1986.) Tuđman ističe da u ishodišta informacijske znanosti treba ubrojiti (i) informacijske tehnologije; (ii) sustav dokumentacije i pretraživanja informacija; (iii) razvitak komunikacijskih znanosti (u rasponu od lingvistike do kulturne antropologije) (str. 10.). Takav, ili srodan, atlas ishodišta posredno sugerira kako i jedan od važnih smjerova informacijskih istraživanja treba biti i istraživanje tehnologijskih sklopova i metoda obradbe, množenja i prijenosa informacija (str. 35.). Promjene u tehničkoj infrastrukturi djeluju kao (relativno) **osamostaljeni** čimbenik evolucije informacijskih sustava. U knjizi *Modeli znanja i obrada prirodnog jezika* (2003.) u radu „Informacijska znanost: znanost o obavijestima, pogrešnim obavijestima i protuobavijestima”, Tuđman ističe kako u krugu tehničkih promjena treba posebnu pozornost obratiti na prijelaz s analognog medija (tiskani tekst) na digitalni. Tim se prijelazom, po Tuđmanu, **razbija primarni integritet obavijesti**. To među ostalim znači kako autor obavijesti **više nema ključni nadzor** nad njom, nad njezinom prezentacijom, tumačenjem i vrjednovanjem, nego je to „ravnopravno” omogućeno i korisniku. Taj se učinak **interaktivnog modela medija** dalje oblikuje i širi umreženošću medija. Ustaljuje

se „dramski” komunikacijski proces, gdje se na autorskoj adresi, osim samog „izvornog” autora, još mogu pojaviti **korisnik, korporacijski autor, sponzor mrežne stranice, davatelj mrežne usluge...**, ukratko, nekoliko sudionika s različitim interesima i težnjama. Svi oni teže u obavijest utisnuti svoj (autorski) trag. Važno je uočiti, ističe Tuđman, kako se u takvu okviru komunikacije pogrešna obavijest ili protuobavijest javlja kao rezultat **promjena u samom tehničkom sklopu**, na koji se informacijski sustav oslanja. Pa i nije paradoks što i takve pogrešne ili (protu)obavijesti imaju (svojevrstu) institucijsku legitimaciju.

U širem smislu može se, dakle, govoriti o ugrozi integriteta obavijesti. Razlikovati je tri osnovne razine ugroze: tehničku (u užem smislu) (pogreška u tehničkom prijemu ili prijenosu podatka); značenjsku (pogreška u tumačenju značenja); socijalnu (pogreška u odnosu na socijalni smisao i smjer djelovanja). Premda su te razine relativno autonomne, njihov je „dug” tehničkoj strukturi nezanemariv. Drugačije rečeno, sama **unutrašnja** evolucija tehničkog sklopa množi mogućnosti ugroze integriteta obavijesti. Razložno se ovdje nameće pitanje: je li to množenje nekom vrsti aberacije u tehničkim mijenama modernog društva ili je posrijedi neočekivani, **ali predvidljiv**, učinak tehničkog razvitka? Podsjetiti je da tehnička evolucija modernosti **nije određena** nekim jasno opisanim socijalnim i životnim „potrebama”, nego, naprotiv, pozadinskom intencijom k **hirovitu** prekoračenju socijalno definirane nužde. Stvarni su proizvodni cilj tog prekoračenja **viškovi** (dobara, vrijednosti), navlastito **viškovi mogućnosti**. Razvijenost tehničkog društva obrazlaže se, stoga, paradoksalnom sposobnošću proizvodnje imaginarnog/stvarnog **obilja** (dobara, vrijednosti, mogućnosti), s obzirom na to da se samo u socijalnom/životnom pejzažu viškova može, uistinu, prakticirati **slobodno djelovanje**. Posredno se time definira i polje socijalne i osobne „potrebitosti”: eda bi nečega bilo dostatno, koliko treba, nužno je da ga ima **više/odviše**. Taj zahtjev adresiran je i na sam tehnički sklop kao proizvodno pomagalo u ostvarivanju spomenuta hirovita prekoračenja: traži se imaginarna/stvarna zbilja s **trajnim viškom tehničkih mogućnosti proizvodnje**. Zahvaljujući tomu, dinamična (ne) preglednost tehničkog labirinta ustaljuje se na mjestu ključnog simbolnog zrcala cjelovitosti tehničke proizvodnje. Ključno je da ona, sposobnošću proizvodnje „novoće i raznolikoće” (A. Toffler), stalno „iznenađuje” pružajući se ususret poželjnim stanjima. Nastala unutrašnja eksperimentalnost i nepreglednost tehničkog polja jednostavno olakšava konstrukcijsko brkanje onoga što je tehnički „racionalno” od onoga što nije. Zahvaljujući tomu, **tehnički je „racionalno” proizvoditi i „pogrešne” tehničke mogućnosti**. Ako ništa drugo, one mogu biti uporabljene kao orijentiri u izvlačenju iz odgode, tehničkog limba, neke „privremene, tehničke pogreške”. Stoga Tuđman opravdano zaključuje kako korijene ugroze „integriteta obavijesti” treba tražiti **i u samoj tehničkoj konfiguraciji** interaktivnih/mrežnih

medija. Labirintsko brisanje razlike između obavijesti, lažne obavijesti ili protuo-bavijesti ovdje je nadsvođeno „**hirovitošću**” **proizvodnje obavijesnih viškova**, neovisno o njihovim socijalnim koristima. Sami viškovi ovdje „funkcioniraju” kao **osamostaljena** vrijednost. Iliiti kao svojevrsni simbol „uspješnosti” tehničke subjektivnosti.

Sjena konteksta: društveni akteri i moć

Važnost i uloga aktera posebno su istaknute, podsjećamo, u sociologijskom modelu poznatom pod poopćenim nazivom **simbolični interakcionizam**. Početno je razvijen u svojevrsnoj oprjeci spram determinističkih modela: marksizma i funkcionalizma, gdje se na mjestu determinirajuće sastavnice društvene ontologije ističe **struktura**, mišljena ili socioekonomski ili u vidu željezne rešetke „funkcionalnosti”. Naspram te „levijatanske”, točnije, mehanicističke, sheme simbolični interakcionizam upućuje na „**dramsku**” **otvorenost** društvene zbilje. Nju oblikuju društveni akteri suočavajući se „primarno” na komunikacijskom polju kao na svojevrsnoj pozornici navlastite afirmacije. U tom modelu, sugerira P. Sloterdijk, „**biti u jeziku**” **prethodi onomu „biti u svijetu”**. Društveni akteri, dakle, već po komunikacijskoj (samo)određenosti, upućeni su i na razvitak posebnih informacijskih strategija.

Konstruktivski promatrano, razlikuju se četiri osnovne razine. Na prvoj, polaznoj, društveni se akteri specifično suočavaju s podatkom i specifično ga doživljavaju. Na drugoj se podatku/podacima upisuje značenje. Pri tome se rabi „igra” projekcije i introjekcije. Projekcijom se u podatak unosi postojeće znanje i s njim povezuje. Introjekcijom se u podatak upisuje razlika naspram postojećeg znanja i pomiče ga prema – novosti. Nastaje obavijest. Na trećoj razini društveni akteri oblikovano značenje povezuju s navlastitim ciljevima i potrebama. Obavijest dobiva – smisao. Na četvrtoj razini društveni se akteri javljaju kao posebne informacijske adrese u širem socijalnom okviru suradnje i interakcija reguliranih normama, vrijednostima, zakonima, pravilima. Na toj se razini oblikuje obavijest kao socijalna činjenica.

Uočiti je da, na svim spomenutim razinama društveni akteri, kako u odnosu na druge aktere tako i na sam vrijednosni poredak, budući da raspolazu tvorbenim sposobnostima, mogu razviti različite, navlastite, interpretacije. Drugačije rečeno, **istim** činom postuliranja društvenih aktera kao temeljne društvene stvarnosti **postuliraju se i razlike** u njihovim informacijskim strategijama. Nije obvezatno njihovu prisutnost držati poteškoćom. Društveno znanje, i Tuđman na to višekratno podsjeća, **nije homogenom** tvorevinom, prije će biti „dijaloškom”.

Iz sociologijske perspektive takve su mogućnosti notorne. U nekim se teorijskim okvirima više ističu jedne, u drugima druge. Primjerice, u modelima

„revolucionarne” epistemologije veća se važnost pridaje konfliktnim dispozicijama društvenih aktera. U funkcionalističkim epistemologijama veća se važnost pridaje suradničkim, kooperativnim, dispozicijama. Tuđman opravdano sugerira kako, ima li se u vidu takva, „dijaloška”, struktura društvenog znanja, društveni akteri razvijaju informacijske strategije koje već **konstrukcijski** obuhvaćaju, osim informacija, i poluinformacije i dezinformacije kao svoje „prirodne” sastavnice. U suočavanju s drugim akterima, ovisno o kakvoći „pozadinskih”, regulativnih, intencija, one zadobivaju i odgovarajuću „uporabnu” valjanost. Strukturna, spoznajna, razlika između prave informacije i lažnjaka time se ne ukida, jer bi i sam akter, koji bi se takvim ukidanjem poslužio, upao u klopku samoobmana. Svijest o razlici ostaje, ali se premješta **na sekundarnu razinu**. Tuđman ustvrđuje: „Danas možemo ustvrditi da osnovi informacijskog mišljenja i filozofiji informatizacije odgovara **projektivno** mišljenje i **planski** način postojanja. (...) Zato je informacija za nas heuristički pojam i prepoznamo je i tumačimo **kao otjelovljenje plana**.” (*Struktura kulturne informacije*, str. 167.) Plana, dakako, nema bez pozadinskog društvenog aktera koji planom ostvaruje svoje ciljeve.

Ovisno o temeljnim intencijama aktera plan može, dakle, obuhvatiti i „manipuliranje” informacijama. Tuđman u radu *Informacijsko ratište i informacijska znanost* (2008., str. 124-131.) upućuje na četiri vida „manipulacije”. Manipuliranje **objektivnošću** informacije otvara vrata netočnosti, nepreciznosti. Manipuliranje **potpunošću** informacije olakšava uporabu brisanja i zaborava. Manipuliranje **pristupačnošću** informacije otvara vrata redukcijama komunikacijskih kanala i informacijskih izvora. Manipuliranjem **pouzdanosti** olakšava se „pogrešno” odlučivanje.

Prisutnost društvenih aktera kao ključnih sastavnica konteksta, a što se nerijetko zanemaruje, u **izravnoj je vezi** s načinima akumulacije i raspolaganja određenim oblicima (društvene) **moći**. Njihovo međusobno suočavanje, hoćeš-nećeš, prožeto je i suočavanjem nositelja određenih vidova te moći. U nešto široj perspektivi, moguće je govoriti o različitim modalitetima razmjene takve moći s pomoću primjerenih informacijskih praksa. Nije, zacijelo, tek usputnom dosjetkom što Tuđman spomenutu knjigu iz 2008., naslovljuje *Informacijsko ratište i informacijska znanost*.

Za svrhe ovoga teksta korisno je razlikovati dva osnovna pristupa društvenoj moći. U prvome, ključna je dioba na moć koja nastaje u protimbi sa svojevrsnom **voljom samih stvari** i na moć koja se oblikuje kao **moć ljudi nad ljudima**. Moć što se razvija u protimbi volji samih stvari nazvana je još i moći što se rađa u „hrvanju sa stvarima”. Sažeto, posrijedi je moć ostvarena nad različitim vidovima prirodne nužnosti, kao svladavanje prirodne samovolje i prilagodba njezinih sila ljudskim potrebama i ciljevima. U srži te moći je **tehnoznanstvena moć**.

Po pravilu, njezina je temeljna silnica usmjerena prema (u odnosu na društvo) „**izvanjskoj**” stvarnosti. Stoga joj se, u oblikovanju njezinih legitimacija, pridaju vrijednosti poopćenog, **univerzalnog**, i **oslobađajućeg dobra**. Moć ljudi nad ljudima, pak, usmjerena je suprotno – prema „**unutrašnjosti**” društva. Pri tome se javljaju različiti podtipovi, u rasponu od strahovlade do većinski prihvaćenih načina socijalne uporabe društvene moći danas konvencionalno zvanih demokracijom. Riječ je o razlikovanju, shematski obris kojega je nastao još u antičkim raspravama, na: monarhiju/tiraniju; aristokraciju/oligarhiju; politeju/demokraciju.

U drugome se pristupu razlika ne izvodi iz strategijske „dubine” same moći nego iz načina raspolaganja sredstvima prakticiranja i ostvarivanja moći. Standardno se razlikuju: vojna, ideologijska, ekonomska, politička... moć (M. Mann). Središnje obilježje triju potonjih očituje se u **djelovanju putem drugih**, posebnim svrhama namijenjenih, djelatnosti, kao što su primjerice političko odlučivanje, izbori, regulacija tržišta, diplomacija, financije, naobrazba, kultura, emigracijski procesi, komunikacijske mreže. Sukladno tomu, i informacijski postupci. Pri tome izvanjska forma takvih djelatnosti ostaje neokrnjena. Ali se njihova stvarnost „iznutra” transformira i preusmjeruje sukladno društvenim akterima koji „orkestriraju” uporabu i smjer same moći. Prakticiranje toga „paradoksa” na razini informacijskih praksa predvidljivo obuhvaća i brisanje čvršćih granica među (relevantnim) informacijama, poluinformacijama i lažnim informacijama, ovisno, dakako, o vidovima „manipulacije” informacijama skiciranim netom prije u tekstu. Poopćavanje tih intencija, podsjeća Tuđman, na razini društvenog znanja otvara vrata „cijepanju” cjeline društvenog znanja na „korpus javnog znanja i na korpus zabranjenog (cenzuriranog) znanja”. Ta je razdioba ujedno i nekom vrsti anatomske sastavnice cjeline društvene moći. To je posebno vidljivo u totalitarnim modelima te moći.

Prigodna skica glavnih aktera/generatora informacijskog nereda

Pregledom uzorka kritičke literature moguće je prigodno ponuditi sažeti tipski opis glavnih aktualnih aktera/adresa gdje je „rekonstrukcija” informatizacijskih praksa brisanjem razlike među (relevantnim) informacijama, poluinformacijama i lažnim informacijama nekom vrsti – dobrog običaja.

(i) **Stvaranje tržišnog društva**. Neki analitičari (primjerice K. Polanyi) zahtijevaju kritičko razlikovanje tržišnog društva od tržišne ekonomije. Tržišno društvo nastaje postupno, kontinuiranim nametanjem „gramatike” tržišta (kulturnim) društvenim i političkim institucijama. U takvu se okretu društvo podređuje gospodarstvu, zaoštrenije rečeno, **podjarmljuje**. A sama institucija tržišta

učvršćuje se na položaju **institucije institucija**. **Razmjenjivost svega sa svim** promeće se u ključno pozadinsko regulativno načelo. Dosljedna primjena toga načela širom otvara vrata **vrijednosnom neredu** u društvu. Temeljne vrijednosti i norme društva, na simbolnom položaju **samosvršnih** vrijednosti i norma, „vodoravno” se pretvaraju u razmjenska dobra jednaka drugim razmjenskim dobrima. Na taj način i temeljne vrijednosti modernosti: sloboda, život, autonomija, dostojanstvo, i srodne, zadobivaju tek prigodnu razmjensku kakvoću. Drugačije rečeno, uspon tržišnog društva poništava supstancijalnu kakvoću sociokulturnih vrijednosti i identiteta, i usmjeruje društvenu dinamiku prema vrijednosnom neredu, bez aksiologijske okosnice. Načelno je svime moguće trgovati, ovisno o (razmjenskom) kontekstu. Budući da je za „sretne” ishode razmjene važno u kakvim se „zavodničkim” formama predmeti razmjene predočuju, konstrukcijsko „klizanje” od (relevantnih) informacija do lažnih informacija tu je posve „racionalno”. Važna je „zavodnička” priča. Očito je kako se, ovisno o njoj, na takvoj podlozi mogu uspješno pretvarati zločini u dobročinstva, lopuže u časne ljude, robovi u osloboditelje, bofl u dobra... Tuđman govori o „propagandi”.

(ii) **Korporacijski feudalizam**. Oblikovanje (novog) feudalnog svijeta, kao jedan od mogućih ishoda razdoblja modernosti, poznato je, naviješteno je još u radovima N. Berdjajeva. On, doduše, nije računao s korporacijskim obrisima novih feudalaca, ali oni su, nesumnjivo, tu. I više ne krinkaju da, u odnosu na političke zastupnike posebnih država, žele djelovati s ovlastima **nadređenih sudionika**. Pri tome upisuju i nove prerazdiobe teritorijalnih ovlasti, sukladne („globalnom”) rasporedu svojih korporacijskih pogona, a indiferentne spram političkih ili sociokulturnih granica političkih ili kulturnih zajednica. Njihova dugoročna održivost ovisi izravno o stupnju podređenosti društva tržišnim redukcijama. Stvaranje tržišnog društva (u „globalnoj” jednini) stvarnim je regulativnim osloncem njihova djelovanja. Barem načelno promatrano, korporacije su bez ovlasti uporabe vojne moći. Stoga su, po „prirodi stvari”, upućene na oblikovanje i akumulaciju „meke moći” (J. Nye). Na prvoj razini ona im je pomagalom u oblikovanju tržišne **poželjnosti** dobara što ih proizvode/razmjenjuju. Na drugoj razini ona im je instrumentom dugoročne normativne transformacije društvenih zajednica u mehaničke skupove atomiziranih žudnih pojedinaca (potrošačku masu). U njihovu okrilju oblikuju se, dakle, prakse **barem indiferentne** u odnosu na ostatak društva, kao svojevrstan izraz njihove feudalne autonomije. S obzirom na akumuliranu moć s njima ostatak društva – pregovara.

(iii) **Transhumanistička „normalnost”**. Posrijedi je aktualna faza procesa odlučnije potaknuta još, kako sugerira M. Foucault, u razdoblju klasicizma (18. stoljeće), jasnijim težnjama k biopolitici. Premda se te težnje legitimiraju potre-

bom za poboljšanjem i čuvanjem zdravlja članova zajednice, u njihovoj sjeni, ali od njih neodvojivo, snaže i razvijaju se raznoliki oblici „ontologijskog” **nezadovoljstva** čovjekovim tjelesnim sklopom i obilježjima. Na tom tragu oblikovao se jedan od temeljnih sociokulturnih ideala modernosti – **eugenički ideal**. „Poetika” toga ideala sugerira kako se odgovarajućim **tehničkim** preinakama može čovjekovo tijelo usavršiti. Eugenika se tu nudi kao program tehničkog **brisanja konstrukcijskih „pogrešaka”** što ih je čovjek, kao prirodno biće, rođenjem uzbaštino. U suvremenoj fazi toga procesa nudi se tehnički konstruirani čovjek u vidu usavršena bića, bez spomenutih konstrukcijskih pogrešaka rođenih. Posebno se, pri tome, cilja na usavršavanje triju skupina sposobnosti: **umskih, seksualnih i radnih**. Na tom tragu razvija se i nova, prividno neobična, društvena oprjeka na koju upućuje još H. Arendt: rođeni – konstruirani (članovi društva). Arendt, k tomu, dodaje kako je rastvaranje rođenosti u konstruiranosti temelj svakog (budućeg) totalitarizma. Očito je kako izgradnja socijalne legitimacije te preobrazbe ne može bez, nije netočno ustvrditi, nove „velike priče”. Njezina (socijalna) uvjerljivost, gdje se miješaju utopijske tlapnje i zdravstvena obećanja, optimizam tehnološke i idiotizam režisera „konačnih rješenja”, izravno ovisi o mrežnoj prisutnosti odgovarajuće moći u različitim društvenim praksama i djelatnostima. I, dakako, o konstrukcijskim brisanjima razlike među relevantnim informacijama, pseudoinformacijama i lažnim informacijama u informatizacijskim praksama suvremenih društava.

(iv) **Carstvo kao spasonosna forma države**. U razdoblju europske modernosti izgledalo je kako se vrijeme carstava nepovratno okončalo. Novi/stari društveni subjekt – nacija, i nova/stara forma države – nacionalna država trebali su upisati novu diobenu crtu u tkivo povijesti. To se, danas znamo, nije dogodilo. Carstva su pokazala iznenađujuću sposobnost (zlo)uporabe nacionalnih zajednica i njihovih država u različitim vidovima ostvarivanja imperijalnih programa. Za utjehu, preostao je manji broj europskih nacionalnih država bez toga imperijalnog tereta. (Među njima i Hrvatska.) Prije skicirani procesi, prožeti intencijom ka globalnoj (planetarnoj) prisutnosti, u međuvremenu su osnažili i „racionalne” ocjene kako su tomu globalizirajućem sadržaju kao državne forme **primjerena jedino** carstva. „Racionalnost” se izvodi iz snage planetarnih integracija (prometnih, gospodarskih, tehničkih, komunikacijskih, obrambenih...). Četiri su konstrukcijska obilježja s kojima tu treba računati. Carstvo se legitimira, po pravilu, utopijskim težnjama prema **novoj/spasonosnoj** stvarnosti; unutrašnju dinamiku temelji na trajnoj (razvojnoj, političkoj i teritorijalnoj) **ekspanziji**; normalizira novu nejednakost među socijalnim sudionicima gdje se „osvajanje” višeg položaja u (carskoj) hijerarhiji drži „**ostvarenjem životnog sna**”; oblikuje **novu političku**

religioznost, gdje na mjestu svetoga „funkcioniraju” pojedine temeljne intencije carstva kao samorazumljive „nebeske” vrijednosti (primjerice, tehnički „napredak” u svemiru, „demokracija”, „vladavina prava”, „kineski put u socijalizam”, šerijatsko društvo...). Budući da nacionalne države, već i konstrukcijski, o takvim intencijama ne ovise, iz perspektive carstva one se definiraju kao temeljni, i politički i sociokulturni, **rivali i protivnici. I – ugroze.**

Četiri Tuđmanova uvida

Svoje uvide u konkretne modalitete informacijskog brisanja čvršćih granica između informacija i pseudoinformacija Tuđman je, koliko je nama vidljivo, najpreglednije iznio u radu „Proizvodnja pamćenja: između povijesnog zaborava i pristanka na političku manipulaciju” (2005.). Na koju „dramsku situaciju” između društvenih aktera Tuđman u tom radu upućuje vidljivo je iz idućeg ulomka. „(...) Informacijski prostor područje je sukoba informacija, odnosno prostor je **informacijskog rata** (istaknuo I. R.). Informacijski rat vodi se precizno razrađenim informacijskim strategijama koje su pak u funkciji ukupne politike državnih, stranačkih, gospodarskih itd. interesa. (...) Drugim riječima, informacijski prostor izložen je sustavnom djelovanju većeg broja informacijskih strategija kojima je cilj poraziti informacijske strategije protivnika (...) kako bi se pridobila javnost (...) U 21. stoljeću informacijske strategije postaju glavno sredstvo ostvarivanja ciljeva...” (2005., str. 12.) Već i naslov rada, uostalom, sugerira u kom smjeru Tuđman razvija svoju analizu.

(a) Prvi cilj djelovanja informatnika jest **gospodariti društvenim pamćenjem**. Gospodarenje ima dva osnovna lika: organizirani **zaborav**, na jednoj strani, i „službeno” **pamćenje**, na drugoj. U oblikovanju oba lika nužno su prisutne selekcija i vrijednosna razdioba sadržaja pamćenja. Njihovo je oblikovanje, sugerira C. Todorov, izloženo različitim inačicama „instrumentalizacije”, u rasponu od sakralizacije, preko zanemarivanja do banalizacije, a nerijetko, što je vidljivo i u hrvatskim prilikama, do kriminalizacije. Na toj podlozi oblikuju se, potom, uspješne stigmatizacijske klopke s pomoću kojih se pojedini društveni sudionici **trajno isključuju** iz kruga legitimnih (čitaj: moralno prihvatljivih) društvenih sudionika. Premda se, konvencionalno, takve intencije dopisuju totalitarnim političkim poredcima, Tuđmanovi uvidi sugeriraju kako se iste prakse i intencije rabe i u političkim sustavima koji se, doduše, legitimiraju političkom otvorenošću i privrženošću demokratskim vrijednostima, **ali podređeni intencijama carstva**. U hrvatskom je slučaju ponajprije riječ o režiji društvenog sjećanja na obranu od agresije. Sukladno toj „carskoj” režiji, obrana od agresije i hrvatsko državno osamostaljivanje imali bi se reducirati na „unutrašnji” građanski rat između „su-

kobljenih strana”. Nema agresije, a svi su sudionici izjednačeni u općem obrisu moralno problematična svijeta koji, budući da je moralno neodrživ, treba/mora imati izvanjskog nadzornika poretka i **gospodara sjećanja**.

(b) Drugi Tuđmanov uvid, neodvojiv od prvoga, upućuje na **ponišćavanje identiteta** odabranih društvenih sudionika kao na jednu od prvih zadaća info-ratovanja. Identitet je, sažeto rečeno, simbolni sklop u okviru kojega sudionik odgovara na ključno životno pitanje: tko sam (u svijetu, društvu, naspram sebe sama)? Notorno je kako u oblikovanju potrebnih odgovora društveni sudionici rabe fondove sociokulturnog i osobnog pamćenja i sposobnost sintetiziranja njihovih sastavnica u (identitetskom) sjećanju. Po „gramatici” modernosti, identitet društvenih sudionika izravnim je „prijepisom” njihove sposobnosti za autonomiju. Drugačije rečeno, povrh strukturiranih sastavnica identiteta, koje otkrivaju veze sudionika s „metafizičkom”, socijalnom, kulturnom, nacionalnom, srodničkom i osobnom zbiljom, prisutna je razina gdje se identitet oblikuje i afirmira u vidu „čiste” **spособnosti za autonomiju**. Iz oprječne ratne perspektive, ta je strukturna „piramidalnost” identiteta i najvećom opasnošću. Prijepornim se pokazuju, koliko identitetske veze s pojedinim sastavnicama pamćenja, toliko i način strukturiranja identitetskih odgovora s pomoću sposobnosti za autonomiju. Cilja se, naprotiv, na „objektnu” istost društvenih sudionika. Tu se interakcionističko „biti u jeziku” **ne nastavlja** u „biti u svijetu”, nego biti u sociokulturnom i političkom azilu, gdje simulirana „istost” „funkcionira” i kao prigodno tehničko pomagalo i kao mehanizam nadzora.

(c) Treći Tuđmanov uvid upućuje na kontinuirano „pozadinsko” oblikovanje društvenog stanja u likovima aktivnog nereda (tzv. determinističkog kaosa). Konkretni „dokazi” nereda raspoređuju se tematski, ovisno o praksama u različitim, posebnim, sektorima, u rasponu od kulture, naobrazbe, političkih odnosa do gospodarstva, obrane... Informacijske strategije javljaju se, stoga, u dvostrukom liku: kao manje očiti generator kaotičnih stanja i kao „brana” prema tim istim kaotičnim stanjima. Važno je uočiti kako se dosljednim izvješćima o neredu (pa i režiranom ako stvarnoga nema) u javno znanje društva unosi sumnja i nepovjerenje u društvene institucije, funkcionalno zadužene za usmjerivanja i nadzor rada na pojedinim, životno važnim, sektorima. Prirodna je posljedica takva stanja snaženje (javnih) zahtjeva za izvanjskim, „objektivnim”, usmjerivačima i nadzornicima rada tih institucija. Drugačije rečeno, kao okosni lik društvene „racionalnosti” nameće se zahtjev za podvrgavanjem društva upravljačkim voljama **izvan njega (i nad njim)**. Usporedne „operacije” brisanja pamćenja i premještanja pitanja o identitetu u fond kognitivno zastarjelih i aporetičkih pitanja olakšavaju takve „racionalne” obrate „normalizirati” bez posebna kritičkog osporavanja.

(d) Četvrti uvid Tuđman razvija pretežno osloncem na kritičke tekstove N. Chomskog, koristeći se složenicom: **proizvodnja pristanka**. (Autorstvo složenice pripisuje se W. Lippmanu, američkom analitičaru i komentatoru postupaka javnih medija u američkom društvu dvadesetih godina prošlog stoljeća.) Proizvodnja pristanka svodi se na nekritičko prihvaćanje stavova, sugestija, vrijednosti, habitusa, generiranih u medijskim jezgrama za odabrane društvene sudionike. Spomenute sastavnice strukturiraju se u cjelovitije forme koje služe, na jednoj strani, kao tehnička pomagala u usmjerivanju djelovanja socijalnih sudionika u poželjnu smjeru, a na drugoj, kao mehanizmi **nadzora** njihova djelovanja. Stoga u sastavnice što oblikuju javno znanje ulaze samo one nadzirane i „funkcionalno” konstruirane. „Supstancijalnu” kakvoću imaju samo one koje potiču, olakšavaju i valjano legitimiraju „proizvodnju pristanka”. Na popisu sastavnica svakako su nužne i relevantne informacije. Ali, budući da je njihova „primjerenost” pomaknuta prema svrhama s korijenom u „proizvodnji pristanka”, nema unutrašnjih, strukturnih, zapreka širenju polja raspolaganja društvenim znanjem i na poluinformacije ili lažne informacije. Cilj je osigurati, sugerira Tuđman, informacijsku nadmoć određenoj jezgri moći. Ustaljuje se, u cijelosti promatrano, kontrolirano društvo, gdje „klasična” represivna pomagala zamjenjuje, figurativno rečeno, „elektronička narukvica” (J. Vujić).

Nisu skicirana četiri Tuđmanova uvida, opisana u spomenutu radu, zacijelo i potpunim opisom „tehničkih” mogućnosti informacijskog ratišta. Premda se služi mjerodavnim kritičkim izvorima, objavljenima na različitim adresama, Tuđmanu su, čini se, najvažniji procesi i odnosi moći prisutni u suvremenom hrvatskom društvu. On ih, opravdano, drži svojevrsnim **nastavkom** procesa kakvi su se očitovali u godinama hrvatske obrane od agresije. Ali drži ih i „originalnim” događajima, oblikovanim u razdoblju nakon ratne pobjede nad agresorima, kada se Hrvatska, i na državnoj i na društvenoj razini, „integrira” u dva ključna saveza zapadnih država: Europsku uniju i NATO. U tom razdoblju, premda izvana promatrano mirnodobnom, baš zato su dodatno osnažile informacijske i medijske strategije prožete skiciranim intencijama. Imaju li se u vidu izloženi Tuđmanovi uvidi, uloga znanstvenika u informacijskim znanostima **„prirodno” se ovdje pomiče prema ulozi – branitelja**.

Znanstvenik u braniteljskom zrcalu

Pomisli li se ovdje braniteljski „poprijeko” na Tuđmanove knjige o Bosni i Hercegovini, haškim stranputicama, bošnjačkoj islamizaciji... i nehotice se podliježe svojevrsnoj redukciji. Po njoj, spomenute knjige imale bi biti isključivim učinkom Tuđmanova ratnog djelovanja i situacijskog angažmana. Nije to, dakako, posve netočno. Ali je u tomu samo dio istine. Taj je dio Tuđmanova opusa u vezi

s njegovom osobnom upletenošću u hrvatsku obranu od drugojugoslavenske i srpsko/crnogorske agresije koliko i s, vidjelo se, **cjelinom** njegova razumijevanja informacijskih praksa i pozadinskih silnica društvene moći. Prvoga nema bez drugoga, drugoga bez prvoga. Na tom je tragu dopušteno zaključno razlikovati tri temeljne intencije što prožimlju Tuđmanov opus, a osloncem na koje se sam opus **očituje u svojoj jednosti**.

(i) **Obrana spoznajne kakvoće društvenog znanja.** Osim, dakako, u teorijskim knjigama, važnost te obrane posebno je vidljiva u knjigama: *Istina o Bosni i Hercegovini. Dokumenti 1991 – 1995; Vrijeme krivokletnika; Haški krivolov*. Prije je istaknuto kako je Tuđman naklon trorazinskoj slici javnog znanja. Ono se, ponovimo, strukturira na tri osnovne razine: spoznajnoj, komunikacijskoj i informacijskoj. Ta je trorazinska dinamika već i „konstrukcijski” izložena različitim utjecajima koji mogu oštetiti njegovu valjanost, a potom i informacijsku relevantnost. Uzmemo li se (dodatno) u obzir pozadinske silnice moći i prakse društvenih sudionika, analitički su na raspolaganju svi glavni čimbenici „planskog” brkanja informacija, poluinformacija i lažnih informacija.

U spomenutim knjigama Tuđman svoju kritičku analizu razvija osloncem na dvije razine. Na prvoj, pokazuje kako izgleda znanje o pojedinim događajima ili o nizu događaja u razdoblju agresije **kada se čuva njegova spoznajna valjanost** kao uporišno svojstvo. Jednostavnije rečeno: kada se čuva njegova istinitost. Zato je važno pokazati cjelinu (i političkih) dokumenata o Bosni i Hercegovini; pokazati gdje „krivokletnici” ne govore istinu; gdje su haški tužitelji i suci u „krivolovu”. Na drugoj razini Tuđman nastoji, u granicama raspoloživih mogućnosti, iznijeti na vidjelo koje su i kakve „pozadinske” silnice i adrese upletene u pojedine agresorske ili haške prakse; i što se događa u labirintskim zamjenama relevantnih informacija poluinformacijama i lažnim informacijama. U knjizi *Druga strana Rubikona* analitički je smjer, u usporedbi s tri spomenute knjige, djelomično različit. I dalje je glavni cilj analize iznijeti na vidjelo skup istinitih znanja o političkom djelovanju Alije Izetbegovića. No razlika se očituje u „dekonstrukciji” komunikacijskih modela, unutar kojih se identitetski obris spomenutog predstavlja javnostima (zapadnih država) pod vidom borca za demokratski ustroj matičnog društva, a ne pod vidom onoga čemu je dotični stvarno težio i, sukladno tomu, djelovao – na vjerskim, šerijatskim, normama utemeljenoj državi. Promatran iz nešto šire perspektive, Tuđmanov napor u spomenutim knjigama, koliko god se može držati obranom „hrvatske stvari”, usmjeren je ponajprije **obrani spoznajne kakvoće i valjanosti društvenog znanja** kao jednog od ključnih **javnih dobara** modernih društava. Svako podređivanje društvenog znanja krivotvorbenim pomagalima različite vrsti i korijena **neodvojivo je od totalitarnih intencija**,

neovisno o tomu javljaju li se one u „tvrdom” ili „mekom” pakiranju. Ima li se to u vidu, „dioskurski” lik Tuđmana branitelja, spojen s likom znanstvenika, **nije samo otiskom** „neposrednih” reakcija na agresiju, nego je korijenski „izveden” iz moralnih obveza ugrađenih u poziv humanističkog znanstvenika. I da, pretpostavimo, nije bilo srpske agresije, Tuđman bi, zacijelo, radio na afirmaciji tih obveza.

(ii) **Obrana vrijednosti.** Kriitička analiza uloge i mjesta vrijednosti u informacijskim praksama po Tuđmanu je, zapravo, nekom vrsti „higijenske” obveze. Razlog je u jednostavnoj činjenici: vrijednosti su nužne u oblikovanju polja **svršnosti**, unutar kojega se javljaju **posebne svrhe** kao pokretači, i onoga tko informaciju šalje i onoga tko informaciju interpretira. Ali, po Tuđmanu, time se obveza u obrani vrijednosti ne iscrpljuje. Presudno je što se u suvremenim informacijskim praksama **institucijski ukidaju** razlike između informacija i dezinformacija. Na jednoj strani, obrana se ima protegnuti na analizu ključnih aspekata informacije (točnost, relevantnost, primjerenost, provjerljivost...); na drugoj, na „dekonstrukciju” generatora spomenutog ukidanja. U krajnjoj crti, ukidanje tih razlika, kada se vrjednuje kao regulativno načelo, vodi stvaranju društva gdje su svi njegovi članovi, ovisno o pragmatičnim povodima ukidanja, a, paradoksalno, baš **zahvaljujući „informiranosti” – „korisne budale”**. Ovdje se (dez) informacijska „idiotizacija” društva javlja kao izravni otisak totalitarnih intencija. Pridjev „totalitaran” pri tome nije „organički” u vezi s ovom ili onom posebnom, političkom, težnjom. U vezi je sa **strukturnim neredom**, gdje su vrijednosti svedene na tehničke naputke za djelovanje u posebnim prigodama, a gdje im je oduzeta uloga **temeljnih** (supstancijalnih) **uvjeta** (uloga „gramatike” i „pravopisa”) strukturiranja pojedinog društva. Promatran iz te perspektive, Tuđmana se može „počastiti” naslovom **odgovornog „konzervativca”**. Iltiti, naslovom autora koji informacijskom (i medijskom) relativizmu bez granica **dosljedno govori: NE**.

(iii) **Obrana integriteta zajednice.** Prividno, ta bi zadaća mogla odvući znanstvenog analitičara prema, žanrovski ograničenom, **političkom** angažmanu i djelovanju. Tako bi se dobila prigodna politička parola, jedna među mnogima. Tuđman, dakako, cilja na nešto drugo. Već je i iz prije iznesenih skica vidljivo kako je brisanje posebnih sociokulturnih identiteta na popisu važnijih negativnih strategija. Razlog i nije teško dokučiti. Pamćenje zajednice, njezina živa sposobnost oblikovanja simbolnog i kulturnog poretka, nužnom je „konstrukcijskom” pretpostavkom stvaranja sustava društvenog znanja, a time i odgovarajućih informacijskih strategija i praksa. Bez zajednice nema znanja (te zajednice); bez znanja nema ni informacijskih obveza i procesa. U analizama iznesenima u spomenutim „braniteljskim” knjigama Tuđman se izravno suočio s praksama s kojima se u informacijskoj znanosti (u užem smislu) ne računa. S praksama **fizičkog**

uništavanja pojedinih zajednica, u rasponu od masovnih ubojstava ljudi do uništavanja fizičkih nositelja zapisa (po Tuđmanu riječ je o prostorno/plastičnim, vizualnim, auditivnim i elektroničkim zapisima). Samorazumljivo je što se takvu nasilju zajednice suprotstavljaju raspoloživim vojnim i političkim načinima. Ali je pri tome važno koliko se uspješno brani i samo pamćenje zajednice kao cjelina i na njemu oblikovano društveno znanje. Prežetak pamćenja svakako je važan za uspješan opstanak zajednice i za uspješan otpor agresoru. No važan je i sa stajališta informacijske znanosti jer, kako je već rečeno, bez društvenog znanja nema ni njegove informatizacije. Idući tragom Tuđmanovih teorijskih analiza, dopušteno je ustvrditi kako se **sama zajednica**, u svojem fizičkom opstanku, ovdje javlja kao **primarni nositelj zapisa**. Bez nje pobjeđuje – zaborav.

Nije teško uočiti kako ovako skicirano proširenje braniteljskih obveza informacijskog znanstvenika nije lako uklopiti u samorazumljivi „akademizam” znanstvenih obveza i posla. No ovdje vrug ne leži samo u malim stvarima, kako se voli reći u trijeznim, „racionalno” vođenim poslovima. Leži u jednostavnoj činjenici da je društveno znanje, ma koliko se tehnički „objektiviralo”, besmisleno oduzme li mu se njegova **utjelovljenost** u članstvu i zapisima života zajednice. Parafrazirajmo F. Rabelaisa: znanje bez životnosti tek je „ruševinom duše”. Zanimari li se ta činjenica, teško se othrvati „klizanju” humanističkih i društvenih znanosti općenito u tehničku indiferenciju spomenute „elektroničke narukvice”. Čini se kako weberovski patos u raspravi o razlici između znanosti kao poziva i zanimanja nije zastario. U pozivu, na paradoksalni način **živo znanje „gospodari” znanstvenikom**.

Nema pukotine u Tuđmanovu opusu.

Zaključak

U radu se polazi od uvida u svojevrsnu „bipolarnost” Tuđmanova opusa. U prvoj su skupini radovi usmjereni na istraživanje predmeta i domašaja informacijske znanosti. U drugoj su skupini radovi usmjereni na analizu informacijskih praksa rabljenih u drugoj jugoslavenskoj i srpskoj/crnogorskoj agresiji na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Autor polazi od hipoteze kako je na djelu **ista** autorska intencija i **ista** znanstvena skrupuloznost. Razlika je u tematskom usmjerenju. U prvoj skupini radova istražuju se fenomeni i pitanja unutar informacijske znanosti, a u drugoj informacijski fenomeni prisutni u spomenutoj ratnoj situaciji i agresiji. Središnje pitanje koje obje skupine radova „iznutra” povezuje jest pitanje o informacijama, pogrešnim informacijama i protuinformacijama. Na tom tragu autor ističe kako se već u teorijskim analizama Miroslava Tuđmana mogu uočiti uvidi u kojima se upućuje na komplementarnu prisutnost informacija i pogrešnih informacija u „informacijskom prostoru”. Autor posebice ističe četiri Tuđmanova uvida. To su: tropletnost znanja; instrumentalizacija simbolnih struktura; izjednačavanje

informatizacije društva s imperativom modernizacije, tehnička preobrazba informacijske infrastrukture. Svi spomenuti čimbenici uključuju, kao „prirodni” učinak, komplementarnost informacija, protuinformacija, pogrešnih informacija.

U drugoj skupini Tuđmanovih radova težište je njegove analitičke pozornosti na društvenom kontekstu: na ulozi pojedinih društvenih aktera i načinima podređivanja „informacijskog prostora” njihovim strategijama povećanja (društvene) moći. Kao opće generatore takvih strategija autor ističe aktere koji teže stvaranju tržišnog društva, gdje se društvo kao cjelina ima podrediti/reducirati na ekonomsko tržište; aktere korporacijskog „feudalizma”; aktere transhumanističke „normalnosti”; aktere koji se teže politički konstituirati kao carstva. Na društvenoj i događajnoj podlozi koju spomenute skupine aktera oblikuju Tuđman upućuje na četiri načina koji se u „informacijskom prostoru” rabe za brisanje čvršćih granica između informacija i pseudoinformacija. To su, po Tuđmanu, gospodarenje kolektivnim pamćenjem, poništavanje kolektivnih i osobnih identiteta, poticanje stalnog društvenog nereda (u vidu „determinističkog kaosa”), proizvodnja pristanka društvenih zajednica preoblikovanih u – masu. Na toj podlozi gospodarenje društvenim znanjem ostvaruje se kao monopolno oblikovanje nepouzdanog javnog znanja i strogi nadzor cenzuriranog znanja.

Autor zaključuje kako, ima li se u vidu cjelina Tuđmanova opusa, Tuđman afirmira tri temeljne „braniteljske” intencije. To su: obrana spoznajne kakvoće društvenog znanja, obrana temeljnih sociokulturnih vrijednosti, obrana integriteta zajednice. Zaključno autor ustvrđuje: nema „pukotine” u Tuđmanovu opusu.

Literatura

- Tuđman, M. (1983). *Struktura kulturne informacije*. Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske.
- Tuđman, M. (1986). *Teorija informacijske znanosti*. Zagreb: Informator.
- Tuđman, M. (1990). *Obavijest i znanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Tuđman, M. (1992). *Uvod u informacijsku znanost* (zajedno s D. Borasom i Z. Dovedenom). Zagreb: Školska knjiga.
- Tuđman, M. (2003). Informacijska znanost: znanost o obavijestima, pogrešnim obavijestima i protuobavijestima, u: Miroslav Tuđman (ur.), *Modeli znanja i obrada prirodnog jezika*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 13-37.
- Tuđman, M. (ur.) (2005.). *Istina o Bosni i Hercegovini*. Zagreb: Slovo M.
- Tuđman, M. (2005.). Proizvodnja pamćenja: između povijesnog zaborava i pristanka na političku manipulaciju, u: Tuđman, M. (ur.), *Istina o Bosni i Hercegovini*. Zagreb: Slovo M, 3-50.
- Tuđman, M. (2008.). *Informacijsko ratište i informacijska znanost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tuđman, M. (2013.). *Programiranje istine. Rasprave o preraspodjelama društvenih zaliha znanja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tuđman, M. (2017.). *Druga strana Rubikona*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tuđman, M. (2019.). *Haški krivolov*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

A HORIZON SCAN BASED ON A SYSTEMS ANALYSIS: TO ANTICIPATE THREATS AGAINST ORGANIZATIONS INVOLVED IN THE WELL-FUNCTIONING OF SOCIETY

David VAANDRAGER
Willem LEEUWENKAMP
Giliam DE VALK

*The challenge of the unknown future
is so much more exciting than the stories
of the accomplished past.*

Simon Sinek

Introduction

Security and intelligence professionals need to be prepared for tomorrow's threats and risks. The constant threats to, and attacks on European soil have made this more urgent than before. A way of assessing future threats is by constructing horizon scans. To be prepared for future developments, we identify scenarios and monitor them using warning indicators. A horizon scan covers the horizon with multiple scenarios which are developed through a system analysis of the environment. This facilitates switching from a reactive, to a more proactive approach in which organizations anticipate what potentially can happen (Van Rijn & Van der Burgt, 2016).

In this article, we focus on the causal loop diagram as a method for making such a system analysis. Summarizing, the goal is to assess future threats faced by organizations involved in well-functioning of society through a system analysis. This translates into the following research question: *How can we assess future threats for organizations involved in the well-functioning of society, with a focus on causal loop diagrams as a method for system building?*

We will discuss what a horizon scan is, how a causal loop diagram is made, and why we need to take the internal- and external environment into account when analysing threats. Subsequently, we present six causal loop models and conclude with the most important take-aways for each model. This article aims to present a piece of the groundwork for security- and intelligence practitioners in public and private organizations that are critical for the well-functioning of society.

Method

With system analyses, professionals can anticipate possible future challenges. A basic building block of a horizon scan is a system analysis and the method we use for analysing the system is the causal loop diagram. In causal loop diagrams, cause and effect relationships are visualized in a model. For the purpose of this research the cause and effect relationships are based on both a literature review and interviews with security practitioners. From the literature review, the most relevant cause and effect relationships which affect the well-functioning of society are identified. With insights from security practitioners, the models are made more specific – more relevant – for western European organizations involved in the protection of society. Thus, we combined the formal reasoning of the literature with the reasoning in context of practitioners. This combination improves the applicability of the findings. For reasons of security, the contributions of practitioners are anonymized. By releasing our findings to a broader audience, we hope to contribute to strengthening the security our legal democratic orders.

Horizon scan

What is a horizon scan and why do security practitioners need it? A horizon scan helps security and intelligence practitioners anticipate future events, threats and opportunities. Horizon scans can be used to anticipate scenarios that might be harmful to society. Professionals can change the path towards potential harmful scenarios into paths towards scenarios with less negative outcomes. The further we look into the future, the more uncertain that future becomes. Horizon scans use scenarios to map multiple futures (Van Rijn & Van der Burgt, 2016). Those futures are based on assumptions, which are not projections, predictions or preferences, but coherent, possible and plausible descriptions of the future (Cornelius et al, 2005).

The goal of scenario building is not so much to map all possible unknown outcomes, but to provide a horizon that covers an overview of outcomes, which is called the horizon scan. When you work with scenarios, you are consciously responding to uncertainties that occur in the environment. In this respect, you are working to understand, influence and shape tomorrow's future (Van Rijn & Van der Burgt, 2016).

How do we conduct a horizon scan?

How to visualize a horizon with its possible futures is shown in Figure 1. Figure 1. contains three concentric rings representing the entire spectrum of the horizon. The position of a specific future among these rings depends on its probability of it happening. The probability that a future will occur runs from the inner ring:

probable (trends), to the second ring: plausible (scenarios), to the outer ring: possible (wild cards). A trend (the inner ring) involves a pattern where the expected development is in line with the past and present. Trends lead to a likely future which makes them less relevant for building scenarios, as scenarios concern futures with a high uncertainty and a high impact. A wild card is on the extreme of this spectrum, it represents futures with a low likelihood but with a high impact. Wild cards lead to abrupt discontinuities as they abruptly break a trend. They are difficult to predict, unlikely to happen, but still possible (Van Rijn & Van der Burgt, 2016). Scenarios fall in between wild cards and trends they do lead to discontinuities, but these discontinuities are more gradual. We will focus on the scenarios and wild cards, as the trends will be part of the scenarios anyway.

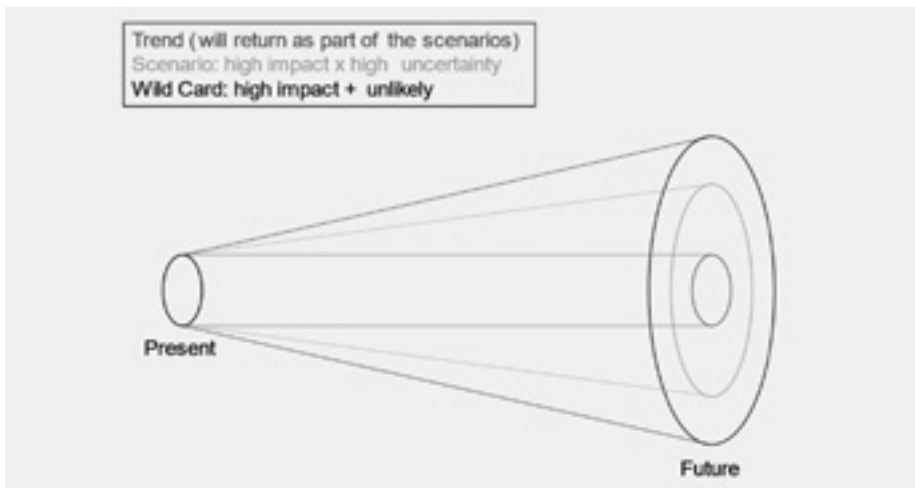

Figure 1: Horizon scan

Within the scenarios and wild cards, one needs to identify elements that are responsible for their fruition. Essential elements that drive the future course of a scenario are referred to as drivers. These factors influence a development in either a positive or negative way. The drivers to be selected are those that have the largest impact and the highest uncertainty. These are the ones that will cover most of the horizon (yellow circle). Such drivers are called the *critical unknowns*. Critical unknowns are the primary building blocks for the eventual scenarios. These *critical unknowns* are selected by the technique of paired ranking. Paired ranking compares each critical unknown against the other critical unknowns. The analyst weighs the different items against each other and objectively identifies which items are most uncertain and have the most impact. The critical unknowns with the highest scores are used to build the scenarios. Also, to be selected are the

wild cards: they have a high impact but are unlikely to happen (red circle). This way we cover plausibility's (yellow circle) and possibilities (red circle).

Before we can explain the method of the causal loop diagram further, we first need to understand the scope of this system analysis. As we look at organizations involved in the well-functioning of society and the macro environment in which they function, we will first elaborate on these concepts.

Protecting society

Society depends on organizations that are critical for the maintenance of societal functions such as communications, the financial system, drinking water, energy supply, transportation, and governmental services. In short, these organizations are involved in the well-functioning of society. Our models focus on events or threats that could occur in either the macro or external environment, as well as the internal environment of these organizations. First, we discuss which organizations we focus on, and how we define the external or macro environment. Subsequently, we elaborate how organizations are influenced by both their internal environment as well as their interaction with the external environment.

The external environment

The basis for defining and analysing the external or macro environment is the PESTLE framework. The PESTLE acronym stands for: Political, Economic, Social, Technology, Legal (=law), Ecology. PESTLE provides insights into which societal drivers influence society in core areas that are important for national resilience (ANV, 2020; Clingendael, 2020; Duijnhoven et al., 2015).

A pitfall of the PESTLE methodology is that different sub-domains are seen as separate categories. To see the connections between the separate sub-domains requires a systemic perspective (McCauley, 2015). A systemic perspective assumes that situations are the result of interacting elements, which in conjunction produce something greater than the sum of its parts. In other words, if only the individual elements are analysed, without the connections, the analysts miss coherence and therefore, explanatory power. In this article, therefore, the authors not only identify critical drivers in the different areas of the PESTLE, but also connect these drivers with a systems analyses based on causal loop diagrams. It results in an integrated approach for the protection of society.

The internal environment

The internal environment refers to the internal environment of organizations that are involved in the well-functioning of society. These organizations need to protect their own critical assets, and access to these assets can be gained by actors

who deliberately act unauthorized through the three gates: the physical-, human- and logical gate. The physical gate consists of the entrance where physical measures such as thick walls, fences and security guards must keep out intruders. The human gate is about human interaction. It concerns compliance with standard operational procedures within an organization, but also with the pre- and during-employment screening of personnel to mitigate the insider risks. The logical gate, in other words, the IT-gate, can be accessed through cyber space (Securitas, 2022; Van der Plas & Leeuwenkamp, 2018). The most vulnerable gates are the human- and the logical gate. Opponents are most likely to exploit our weaknesses in these gates, as information and communication systems are increasingly under attack by state actors and cybercriminals (Boerman et al, 2017; NCTV, 2022).

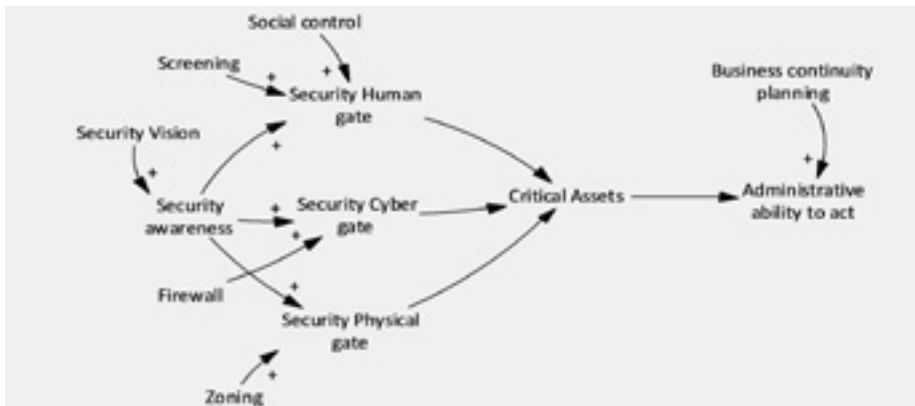

Figure 2: Organization's internal environment

It is crucial to take the internal- and the external environment into account because the internal process has its effect on the external environment and vice versa:

1. An organization affects its environment (Beer, 1984). It is not possible to consider environmental factors as something completely separate from the internal environment.
2. It points at the need to reflect on the existing paradigm in which the environment is seen. Paradigms are formed through experiences with and within an environment. But dominant thinking becomes problematic when the environment changes and existing solutions, which originate in a particular context have lost their effectiveness in a changing context. In such situations, it is easier to change something within the organization itself. And in turn, this is easier when there is awareness of the organizational structure with its existing values and norms that led to the dominant thinking patterns (Senge, 2006).

3. Macro events alone are not sufficient to cover a full horizon of potential threats. We will miss the threats that arise from within; the insider threat. Even more, we will miss crucial insights and perspectives for action.

Causal Loop Diagram as a method to conduct a system analysis

What is a causal loop diagram? A causal loop diagram is a method to visualize a system. It shows the complex and dynamic causal relations that are responsible for the emergence of a certain situation or issue. The visualization helps to understand causes and effects. In this way it is able to capture the dynamic and complex environment of society. Complexity increases when there is a high density of interacting elements. A systemic approach tries to understand the complex dynamic nature of these interacting elements by viewing phenomena in the environment as a whole: a holistic view (Flood, 1999; Holland, 1995; Meadows, 2009).

Due to these dynamic interactions, systems exhibit properties that cannot be explained by the individual parts, because the individual parts together exhibit properties that they do not possess separately. For example: a community of people as a whole may display behaviour that cannot be explained by adding up the separate behaviours of individuals. It is the dynamic interactions among the people that shape the “behaviour” of the community (Vennix, 1996). Along these lines, the whole is literally more than the sum of its parts. This is diametrically opposed to the more traditional reductionist way of explaining phenomena. Reductionism assumes that phenomena can be explained by reducing them to their individual parts. Therefore, a traditional PESTLE analysis, that separates parts into categories is not sufficient.

In contrast to a reductionist approach, a system analysis identifies the causal relationships between the individual parts. The starting point is that phenomena are a logical consequence of the underlying structure of causal relationships. Applying a systemic view is nothing more than making those structures visible. This reasoning can also be applied to threats that could be considered the result of underlying structures as well as the frame of reference of an organization. Because an organization affects its environment and an environment affects the organization, the structures at different levels are locked into each other. Systems thinking, through its holistic view, provides a helicopter view over these interlocking structures. It also helps organizations to switch from a reactive attitude in which events happen, to organizations that have a proactive attitude in which organizations anticipate what might happen (Van Rijn & Van der Burgt, 2016).

Mapping structure with causal loop diagrams

How do we construct a causal loop model? System theory offers a framework on how to interpret the environment. To visualize the structure of causal relationships that make up the bigger picture of the internal and external environment we use a method; the causal loop diagram. The causal loop diagram consists of cause and effect relationships and is constructed as follows:

- Step 1 identification: first we need to be clear about the phenomenon of interest.
- Step 2 adding causes: Once we have identified phenomenon “X” we want to know what caused the phenomenon.
- Step 3 adding consequences: Next, we want to know what consequences phenomenon “X” produces. Consequences can be found a little easier if we hypothetically let the phenomenon “X” increase or decrease.
- Step 4 identify feedback: Feedback effects, or feedback exists because the various elements are connected in conjunction. Specifically, when an element is connected to itself through a relationship with one or more other elements. So not “X” affects Y, but X affects Y, Y affects A and A affects “X” again, or in other words a closed circle or ‘loop’. A more concrete example of such a closed loop is when an institution makes policies to influence a particular phenomenon, the change in that phenomenon in turn provides input for new decisions. Schematically, we can construct a causal loop diagram as shown in figure 3.

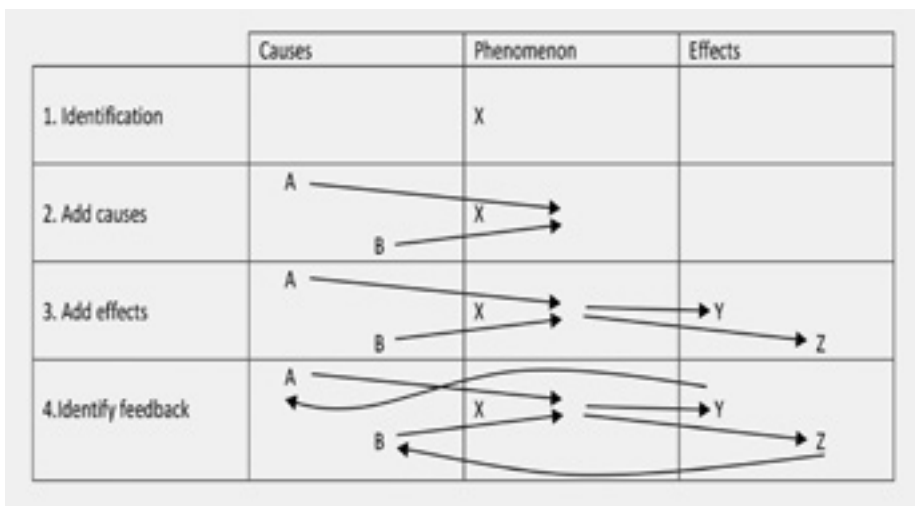

Figure 3: Constructing a causal loop (Vennix, 1996)

Understanding the different ‘loops’, provides insight into what drives certain phenomena. The arrows in a causal loop not only indicate a connection but also the direction of that connection. There are two types of relationships: reinforcing and balancing relationships. Reinforcing relationships reinforce the direction of a change and are indicated by a “+”, balancing relationships weaken the direction of a change and are indicated by a “-”. An example of a balancing relationship is shown in figure 4. The more anglers, the fewer the fish (by more, less). An example of a reinforcing relationship is the fewer fish, the fewer fishermen can live off the catch (by less, less) (Vennix, 1996). Thus, the “+” and “-” say something about direction and not about whether something has a positive or negative effect.

Figure 4: Anglers Feedback Loop

A loop itself can also be reinforcing or balancing. The loop in the example is balancing because it contains an odd number of balancing connections. If there is an even number of “-”, the loop is reinforcing. If there is an odd number of “-”, the loop is balancing.

The causal loop models

What causal loop models are selected? In this section we present the causal loop diagrams. The models of interest are: the internal environment, globalization, interstate competition, economy, subversion and ecology. It is possible that for specific organizations, additional loops need to be composed. This is a somewhat arbitrary categorization, not unlike the PESTLE. However, with this approach we try to provide a holistic view of the environment. We illustrate the interconnectedness of these models through arrows associated with: the internal environment, where they are seen in every model; the security threats on the three gates; and interstate competition that also appear in economy and climate; the causal relationships related to society, the economy, and to the climate model. The places where different arrows in different models show up, indicate how and where the models are interconnected.

The interviews with security and intelligence professionals provided us with interesting insight into what they consider to be the three most threatening developments for society: institutional rigidity, interstate competition and the social evolution towards a two-tier society. These developments will command special

attention in our models. The loops presented are meant as general building blocks for the system analysis. The bold phrases in text are found as factors in the presented models.

Internal environment

The first model is about the internal environment of an organization involved in the protection of society. The causal loop diagram (see, figure 5) visualizes the three security gates: **human gate**, **cyber gate** and **physical gate**. Right from the gates, **the critical assets** are presented. They have been simplified into one term, to facilitate clarity. Next to the assets is the **administrative ability to act**.

Security and intelligence professionals need to **pick up signals** and translate them into mitigating measures. **Mitigating measures** are used to secure the three gates. The identification of signals depends on **capacity**, **knowledge and skills** of the professionals, **structured knowledge networks** and an **open culture**, instead of a **blame culture** within an organization. Signals might indicate the **increasing threat from state actors**, for example when organizations are under (cyber)attack or when dissatisfaction within society translates into **political activism**.

- **Capacity** is a problem if threats unfold while security departments are undermanned
- **Knowledge and skills of the civil servants**: when it is hard to attract the right people to mitigate or understand the threat
- **Structured knowledge networks**: practitioners depend on each other, the services, social media and each other for their knowledge. The better practitioners are embedded in his or her network the easier it is to pick up the right signals.
- **Open culture versus a blame culture**: A prerequisite for the free flow of information is an open culture. Employees must feel safe to communicate about certain safety-related issues. If not, people will not communicate, relevant information will not be shared, and signals do not get to the right place at the right time.

In addition to picking up signals, access to decision makers is also relevant for rapid response in taking **mitigating actions**. Access to decision makers can be useful because practitioners have noticed that a less **civilized debate** in politics has a negative impact on society and might fuel **political activism**. Practitioners could create awareness about this issue among **decision makers**. Access to **decision makers** depends on the perceived urgency, whether **security is on the**

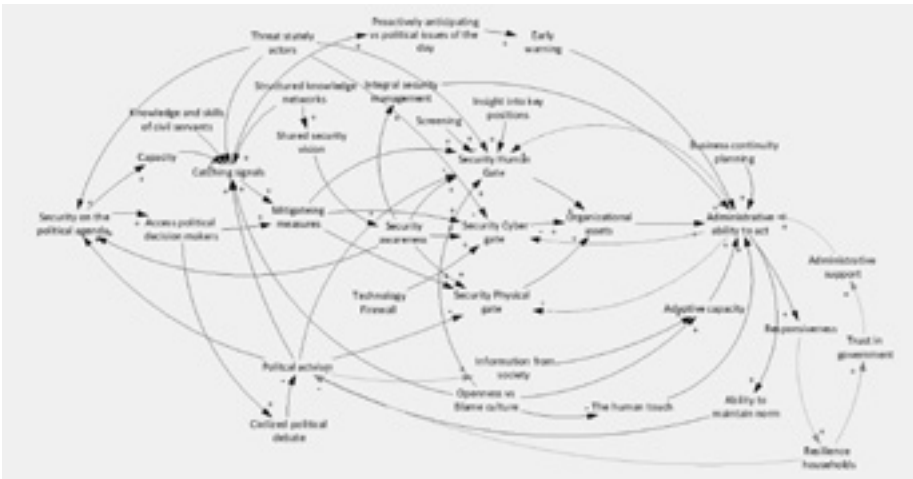

Figure 5: Internal environment

agenda for example. If security is on the agenda it depends not only the level of threat from (state) actors and **political activism**, but also on the overall **security awareness** of the organization. **Security awareness**, in turn, can be created by a **shared vision of security**, which can be more easily realized from a **well-structured knowledge network**. **Security awareness** has the added advantage that it becomes easier to engage in **integral security management**, which means that security is placed closer to the primary processes and thus to the **administrative ability to act**. Subsequently, the increased **administrative ability to act** can be used to improve **security of the three gates**.

Practitioners often have a more reactive role on anticipating threats. They can identify and prevent future threats from happening, however, they are often incident-oriented and therefore reactive. An important cause of this is the focus on **issues of the day**. There is a need for organizations to adopt a more **proactive role**, so that indicators can be identified at an earlier stage in the form of an **early warning**. The authors assume that this research enables organizations to make security a more integral part of their primary process and this will increase their **administrative ability to act** with regards to security. This brings us to the main loop in this model.

The threats largely come from the environment of the organization and the **“administrative ability to act”** has an influence on the environment that security practitioners now lack. There is an example in this model about the **resilience of households**. It shows that as long as households can maintain a certain living standard, **political activism** will remain relatively limited. An important condition is a **responsive government** that adapts to its environment by maintaining

its premise to do what is needed for well-functioning of society. **Political activism** is therefore the most important loop of this model and it connects the environment with the organization. There are also links with the other models, for example through, interstate competition (**threat state actors**) and the economy (**capacity, knowledge and skills of the civil servants**). For the sake of legibility, they are kept out of the model here.

Globalization

Globalization, our first macro environmental loop is not directly associated with the PESTLE, but it is seen as one of the main drivers that is changing our perspective on security (Drent et al, 2020). Therefore, we believe it deserves a separate model. From a neo-liberal perspective, it is often assumed that globalization offers infinite opportunities for Western-European societies, especially considering the open nature of the economy and its dependence on international trade (Drent et al, 2020). However, the question is how equally the positive effects of globalization are distributed throughout society. Recent history shows that many of these effects end up unilaterally in the hands of a highly educated working class, resulting in a two-tier society (Herrington, 2019). In other words, the integration of the **global labour market** depresses **wage growth** for substantial parts of the labour force in Western-Europe, as they experience increased global competition from low-wage countries.

Globalization has a huge impact on society. A resilient society is one in which households are able to cope with threats and disruptions, resulting from social, economic and physical changes. **Household resilience** is an important element that recurs in all the causal loop diagrams. Resilience means the ability to adjust in times of disruption. For households it means adjusting in a way that allows them to continue to function. Household resilience is determined by several capitals: social (e.g. network), physical (e.g. home), financial (income), human (education, health) and institutional capital (facilities) (Duijnhoven, et al 2014; Ellis, 2000).

The fact that the positive effects of globalization are unilaterally distributed creates **unequal distribution of opportunities** and **decreasing social mobility**. This creates significant differences between socio-economic groups and how they judge society. Residents with higher incomes and education levels structurally assess society better than residents with low and middle incomes. This leads to decreased **trust** in business, government, NGOs and media among the lower socioeconomic class (ANV, 2020).

Among many, the fear grows that their children will have it worse than they did. When fewer people share in growth and opportunity, **the sense of justice**,

inclusiveness, solidarity, and ultimately **cohesion** shrinks. A loss of **cohesion** is often accompanied by a loss of identity and traditions (Drent et al, 2020). Belonging to a group and having a social safety net are important factors in a household's social capital. Without this combination of factors, there is a negative impact on household resilience. A government could **invest in education** (the human capital of a household) to improve the **position of households on the labour market**, or a government could take **protectionist** measures. Protectionism possibly reduces competitive incentives by making markets less efficient (ANV, 2020). In addition, lobby groups of industrialists will try to keep the market as open as possible (Witteman, 2021). As a result, more protectionism means more **lobbying**. However, there are indications that **globalization** has had its peak a decade ago and that we are currently moving towards a situation of de-globalization. Trade conflicts and **protectionism** play an important role in this trend (Witt, 2019). This is illustrated more in detail in figure 7, the model concerning interstate competition.

The lower the resilience of households, the higher the probability that these households will become **politically active**. **Political activism** is a catch-all term here as it ranges from relatively quiet demonstrations to terrorism. **Political activism** puts pressure on the three gates of the internal critical infrastructure. In the globalization model it will mostly materialize on the **cyber gate** and the **physical gate**.

Figure 6: Globalization

The globalization model is deliberately kept simple. The model functions as a flywheel for other trends. Globalization is explicitly found as a key factor in the models of interstate competition and subversion, although the interconnectedness is also visible in the other models.

Interstate competition

There are indications that **globalization** is past its peak. On average, a relatively smaller proportion of the world's domestic economies are dependent on goods, services and investment from abroad. The mutual dependency between countries is decreasing. One important reason is that nation-states are increasingly intervening in world trade and capital flows. Either for domestic policy-, or geopolitical reasons. This leads to **protectionist** measures. Another important reason is that the **hegemony of the United States (US)** is under pressure (Witt, 2019).

Globalization can only exist if states make agreements to cooperate and develop infrastructure that facilitates collaboration. The infrastructure consists of stable **supranational institutions** that enables **open interstate trade flows**. In addition, they provide an **international rule of law** that punishes "bad" behaviour with sanctions. When interests between countries drift apart, tension within the system builds. For example, the World Trade Organization (WTO) is increasingly struggling to counter trade conflicts. There also is a growing debate concerning the existence and functioning of North Atlantic Treaty Organization (NATO) (ANV, 2020). Although this is still the case, recent developments, like the war in Ukraine have somewhat realigned the interests of NATO member states.

Interests of nations that once supported **supranational institutions** can drift apart. This occurs when public support for **globalization** within those nations declines. Conditions that cause these shifting interests are: growing inequality (criticism from the left-wing parties), **migration** (criticism from the right-wing parties) and a lack of trust in supranational institutions. Polarization in European or Western societies (for example United States, Hungary, Poland, Italy and England's Brexit) disrupts the foundation of shared values and norms that support the national and international rule of law (Drent et al, 2020). Prevailing ideologies within countries and between countries can tilt from open to closed economies.

The strategic added value of participating in a global system can also change: if strategically sensitive sectors are bought up, production capacity declines or expertise disappears from a country (Witt, 2019; ANV, 2020). The latter can be considered part of the **struggle for resources for competitive advantage**. The **resources for competitive advantage** are ultimately needed to maintain **administrative capacity to act**. All these trends are symptoms of an increasing politicization of the international market economy and it leads countries to a need for protectionist actions (ANV, 2020)

Interests can also shift when the power of a **hegemony** is waning. The moment that one nation state loses its position as hegemon, the international

system risks becoming unstable. The **hegemony of the US** currently guarantees the **stability of supranational institutions**. This position leans mainly on two pillars: economic power and military power. Whereas economic power is mainly expressed in national income and military power is expressed in defence spending. On both indicators, it is evident that China is creeping closer towards the US (Witt, 2019). The fact that different countries try to enforce their interests by force, like Russia in the Ukraine and Syria or Turkey in Libya is indicative of the formation of **state-centric power blocs**. This also reduces the **stability of the surrounding countries**, and increasingly leads to **migrant flows**. Increased migrant flows complicate efforts at integration and have a greater impact on **identity and citizenship**. Immigration and integration are for example ranked second in the national problem perception monitor as major social issues for the Netherlands: a Western-European country (ANV, 2020).

The diasporas (Chinese, Turkish, Russian and Iranian) can be used by the native countries of migrants to spread **disinformation** in order to further sow division within society. Other groups that are not satisfied with their position in society can also be susceptible to sources of disinformation. This form of hybrid warfare is used to achieve geopolitical goals to expand one's own sphere of influence or to destabilize society (Drent et al, 2020).

When **inclusiveness, solidarity and cohesion** are lost, it has a negative impact on **household resilience** and households will be more likely to turn to **political activism**. This trend is further fuelled by one-sided and polarizing media channels that compete with mainstream media. Sensitive to these needs, governments (**ability to act**) could resort to **protectionist** measures, increasing **interstate competition** and further weakening the stability of **supranational institutions** (ANV, 2020). With weakened **supranational institutions** which in turn weakens **the international rule of law**, nation-states are more likely to engage in political realism in which interests are defended on the basis of power rather than on international law (Pflanze, 1958). This encourages the formation of **state-centric power blocs** and the likelihood of (military) conflict. Which closes the loop.

In addition to societal effects, interstate competition also impacts the cyber domain. As **interstate competition** increases, state actors will use the cyber domain (**cyber gate**) as a means to: influence society or conduct hybrid operations in order to undermine society, obtain strategic information and disrupt vital systems. Russia and China are active players in this regard. Recently, the Dutch security and intelligence agency determined that the resilience against cyber-attacks of governmental institutions and companies is not yet sufficient (Drent et al, 2020: NCTV, 2022; AIVD annual report, 2022).

Figure 7: Interstate competition

Economy

Central to the economic model is the credit cycle. The credit cycle is about the availability of and access to credit for borrowers. In other words, supply and demand of money. The demand emerges from either a need to consume or a need to invest. **Demand for money** in order to **invest (desired capital investment)** plays a much bigger role than money demand for consumption. That will be the focus. Demand for money depends on the cost of borrowing money, which is determined by the **real interest rate** and the **money supply**. The **interest rate** is determined by the **demand for money**. If the demand goes up and the money supply remains equal, then the interest rate will go up. Under normal circumstances, supply and demand are balanced (Sahel, 2005). However, the **European Central Bank (ECB)** and other central banks can influence the money supply and the interest rate, and with it, control the value of money. If the economy is bad, in times of recession, the ECB can stimulate economic growth by increasing the **money supply** or lowering **the interest rate**, therefore making money cheaper.

With the availability of cheap money, the ECB hopes to stimulate **desired capital investment**, with the increased desire the central bank also hopes the money will flow into the **real economy** which will in turn increase the **potential output**. The increased potential output is created through investments in **technology** for example, which would increase **productivity**, or through investments in capital goods that increase economic activity. When **production** goes up,

disposable income goes up and with it the **demand for money**, allowing **interest rates** to rise. A raise in **disposable income** additionally causes an increase in **consumption** which boosts the demand and ultimately increases **employment** (Sahel, 2005). This has a positive effect on the **resilience of households**.

In times of **inflation**, when money loses its value, the ECB can decide to take the opposite measures, by making it more expensive to borrow money. Because of the monetary union, member states have a less direct influence on the money supply and interest rates, but they do have an **influence on the ECB**.

In recent years, the **ECB** has used monetary policy to stimulate economic growth (ECB, 2021). If more money enters the economy than there are projects to invest in (**surplus money**) prices of **investment objects**: crypto's, houses and the stock market, shoot up which creates so-called bubbles. Yields on those objects increase, causing even more surplus money entering the economy, which raises the price levels and increases inflation. This has a negative impact on the distribution of wealth. The economy is growing, but the real economy is not keeping pace. Where financial assets in investment objects are yielding more and more, real wages are not growing as fast (Herrington, 2019). Piketty (2014) explains this phenomenon with his formula $r > g$: where r represents the return on capital and g represents the growth of the economy. This development has a negative impact on **the distribution of wealth** because the low and middle classes depend largely on their labour for their income while the rich derive their income mainly from investment. If increased **prices** make it more difficult for the low and middle classes to stay healthy and to invest in their education (human capital), **productivity** will eventually decline and with-it economic growth. The middle class is the backbone of an economy because they buy most products. If the middle class disappears, the economic gears stop turning and the economy falls still (ANV, 2020). In large parts in Western Europe, many people indicate their concerns about growing inequalities between rich and poor. The class differences grow, and society is divided through multiple demarcation lines.

Inflation is not only caused by a **surplus of money**. The **international struggle for resources** to gain a **competitive advantage** is making raw materials very expensive, is also an important cause of inflation. In addition, **demographic pressure** may start to cause problems. Due to population **déjuvenation**, Western labour forces will shrink in the next three decades, while the **aging population** will lead to a growing number of elderly people. This causes the labour market to change from a surplus supply to a surplus demand (Piljic, 2010). Wages will rise as a result, while **potential output** drops (no real growth). Hence, much depends on **migration** and our innovative (**technology**) capacity to maintain the status quo in our production levels.

Figure 8: Economy

If inflation actually sharply rises and turns into hyperinflation, one might consider moving away from the so-called monetary fiat system and towards an **asset-backed monetary system**. A fiat system means that the value of our currency is not linked to a physical commodity such as gold or oil. That decoupling always carries the risk that a currency could become worthless due to inflation. Theoretically, an asset-backed system would make it impossible for governments to create so much money that inflation occurs. At the same time, an asset-backed system can also cause price fluctuations. If the asset (such as gold) is abundant, the price of products rises. This is happening because the gold price remains stable and the devaluation/inflation of gold is passed on to other products. Conversely, if assets are scarce, deflation (price declines) and recessions might occur (Boonstra, 2010).

The last mechanism we visualize in the model is based on the economic cycle. The economic cycle is about the composition of the **national income**. **National income** is equal to the sum of **consumption** plus **investment** plus **government expenditure** plus **exports** minus **imports**. In the model, government spending is included in the “investment” factor and import is excluded. In this case we aim to link the credit cycle to **national income** and thus the **administrative ability of governments to act** (Jansen, 2018). The organization of interest here is the government itself. However, the model describes processes that have a broader impact on other organizations involved in the well-functioning of society. If the model and its effects were directly applied to other organizations, the model would have to be adjusted to suit their unique situation. Finally, the model includes a limiting factor on total **production** namely the **stock of raw**

materials. This is discussed further in the climate model. As can be seen, there are links to all other models.

Subversion

In recent years the concept of subversion has made more appearances on the political and security agenda (Boutellier et. al, 2020; Boom and Elibol, 2018). This is not surprising because organized **subversive** crime has enormous impact on society. Organized crime is deeply entrenched into public institutions and as such exerts a disruptive influence on society as a whole (ANV, 2020). Something is considered subversive when it eats at institutional authoritative structures that are meant to guarantee and direct the functioning of the social system. Subversion however is rarely a result of a conscious action (van der Steen et. Al, 2016). It is an indirect result of actions aimed at some other goal; such as making money through a criminal venture (**venture capitalism**) or exercising power over politicians.

Social disruption occurs when there is little **resilience** in society. This allows **subversive activities** to flourish. Opportunities for **organized crime** increase, which in itself has a subversive effect on the resilience of society (van der Steen et al 2016). Subversion has a positive feedback loop, where more subversion leads to more organized crime and less **resilience within society**. The most far-reaching form of subversion is normalization of the disrupted new authoritative structures (van der Steen, 2016). Examples of countries where this has occurred are Venezuela or Russia. In these countries it is more common for administrators to take money for their own financial gains (Corruption Perceptions Index, 2022). In addition to corruption and organized crime, another problem that stems from subversive acts is the rejection of the prevailing norms and values by extremists, criminals and other subversive groups in society. This potentially leads to the formation of enclaves and parallel societies that reject local government and disrupt or hinder authorities (ANV, 2020).

Changing mindsets of citizens that are more focused on the individual provides a reinforcing effect on subversion. **Individualization** has led to a crumbling of **social cohesion**. Self-interest becomes more dominant while overarching responsibility for collective problems in society is fading. There is a danger that **norms may fade**, which in turn could lead to more **subversive activities**. In addition, there is a declining **trust in the government** and fear of criminal activities. As a result, more citizens are pushing the boundaries of what is acceptable in our society (Lam et al, 2018). **Venture capitalism** can be seen as a factor that might promote subversion. Companies and individuals increasingly tend to max-

imize profit. This drives them to take **great risks** in which boundaries are crossed (Lam et al. 2018). The result is that the threshold for stretching the law is lowered.

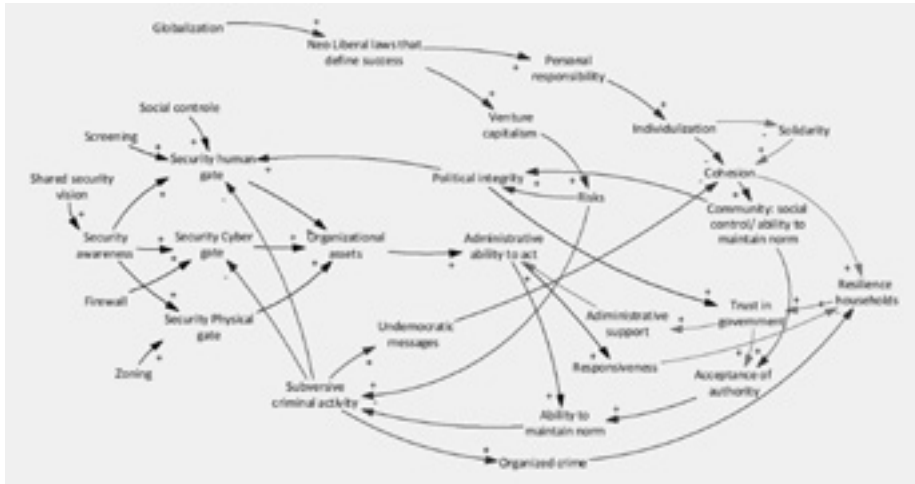

Figure 9: Subversion

Climate

According to the IPCC (2014) the human factor in climate change is significant. The increase in **atmospheric concentrations of greenhouse** gases is largely caused by economic growth (**production**) and **population growth**. The part caused by economic growth is increasing fastest. In addition, an increased use of coal has reversed the long-standing trend of gradual decarbonization (i.e., reducing the carbon intensity of energy) of the world's energy supply. About 40% of **gases remain in the atmosphere**, the rest are **absorbed by land mass** (plants and soil) or the ocean. Of the emitted gases, 30% are absorbed by the ocean where they cause acidification (IPCC, 2014). Acidification has a negative impact on crustaceans and coral, in other words, the **oceanic ecosystem**. In addition, warm water can absorb less **greenhouse gases** (CO₂) than cold water (Russchenberg, 2018).

Greenhouse gases are causing **temperatures to rise**. Half of the **temperature rise** that occurred between 1951 and 2010 can probably be attributed to humans. **Temperature rises** have been causing retreating glaciers since the 1960s and melting land ice in Greenland since 1993 (IPCC, 2014). The **melting of land ice** is a major cause of rising sea levels. In contrast, melting sea ice does not affect the sea level because of the Archimedes' principle. In addition to ice melting, an increase in the volume of water also affects sea level. Fluctuations in that volume

are caused by the contraction or **expansion of ocean water**, due to temperature change (KNMI, 2022). The net effect of rising seawater and the expanded melt-water increases the **risk of flooding**. Several countries are at risk and this can impact **household resilience**. Currently, we are following the worst-case scenario as predicted by the IPCC in 2014. In this scenario ice sheets are expected to raise the sea level by another seventeen centimetres (Lammerse, 2020).

Greenhouse gases also have a negative impact on air quality and reduced air quality in turn affects **health** (human capital). For example, air pollution increases the risk of lung disease, cardiovascular disease, and cancer. In extreme cases, people can die from polluted air. Impaired **health** impacts **household resilience**. It must be recognized, however, that air quality in the Netherlands has improved greatly over the past 30 years (GGD, 2022).

Increasing temperatures change the water cycle. The water cycle is a biochemical cycle that describes the continuous flow of water on, below and above the earth's surface. The **rise in temperature** disrupts the cycle and causes more **extreme weather**. The rise in temperature leads to more **evaporation** of water above the earth's surface. **Evaporated** warm air can hold more moisture and from the moment that this warm and wet air cools it causes additional rain and snowstorms. As the water cycle becomes disrupted, some areas become drier while others get wetter (Fecht, 2019). Increased **evaporation** dries out the soil and decreases vegetation (C2ES, 2022). Eventually, crops may fail (**international food supply**) causing millions of households to lose their resilience (Pham, et al, 2020). This process is exacerbated by a growing **world population** and a growing middle class in those countries. The middle class has more meat and milk in their diet. This combination of factors could increase world food demand by up to 98% by 2050. While production may decline due to climate change (Cho, 2018). For example, the world's harvest of vegetables and legumes could decrease by as much as 35% if the current trend in greenhouse gas emissions is not addressed. (Scheelbeek et al, 2018). This is due to the effects of water scarcity, salinization and ozone. These factors combined have a negative impact on the **international resilience of households** and the **stability of our surrounding countries**, which in turn could trigger **migrant flows**.

To compensate for **population growth** and climate change, more intensive agriculture becomes necessary. However, if current agricultural practices are to meet this growing demand, there will be a **struggle for renewable natural resources**, an increase in **greenhouse gas emissions**, and further deforestation and erosion. Such productivity growth is therefore, far from a given and is further hindered by degradation of **renewable natural resources**, loss of **biodiversity** and the spread of disease among plants and animals (FAO, 2017).

Moreover, bringing more **agricultural land into cultivation** and thereby affecting biodiversity and other ecological values is a socially sensitive issue. For example, climate activists from Extinction Rebellion are among those who are increasingly breaking the law (ANV, 2020). In any case, there is a **clear call for renewable energy** and other solutions from parts of society. Moreover, the environmental damage caused by economic growth is not distributed fairly. Groups that benefit are less likely to be exposed to air pollution and flood hazards and live in homes that are adequately insulated against extreme cold and heat (Bruyninckx, 2019). Ultimately, this can have a negative impact on **perceived justice** and hence on **inclusiveness** and **solidarity** in society.

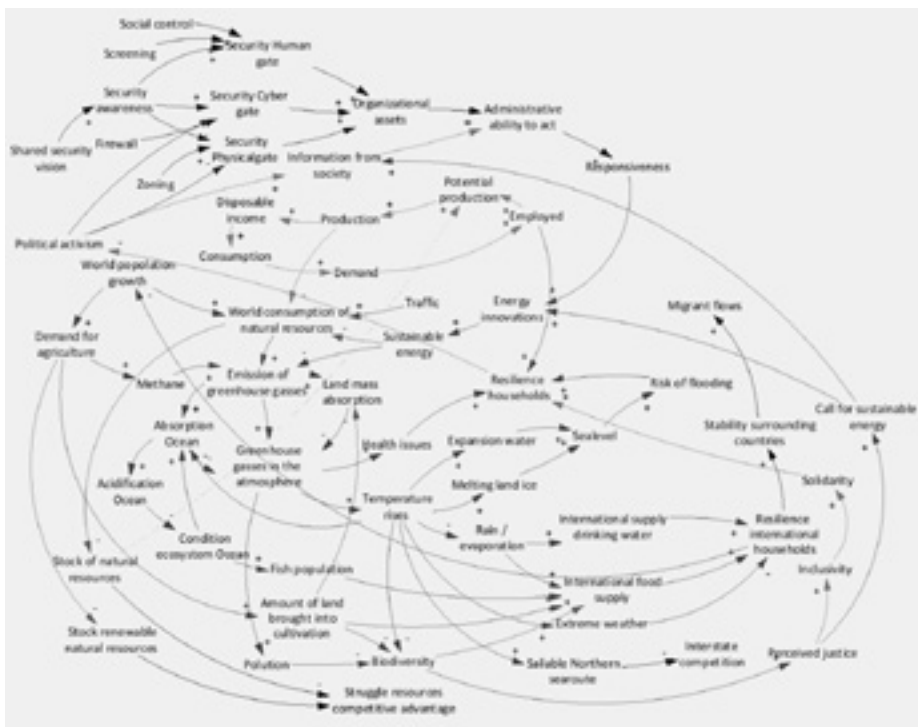

Figure 10: Climate

Conclusion

The continuous threats to the western-European society, stresses the need for methods that help security and intelligence practitioners assessing future developments. They need to identify threats, develop early warning systems, and mitigate these identified threats.

A horizon scan serves the organizations involved in the well-functioning of society by identifying threats at an early stage. It is the foundation of monitoring and warning analysis. The most elaborate work of such a horizon scan is a system analysis. We focussed on that most elaborate work – a system analysis with its cause and effect relationships. From the literature research, the relevant cause and effect relationships were identified, that affect the critical public- and private organizations for the well-functioning of society. With help from security practitioners, it was possible to make these models more specific – more relevant – for these organizations. In sum, we combined the formal reasoning of the literature with the reasoning in context of the practitioners.

In this article, six general cause and effect loops are presented: the internal environment, globalization, interstate competition, economy, subversion and ecology. They are presented as a piece of the groundwork for any security and intelligence practitioners who would like to develop horizon scans for the protection of their society. This groundwork will speed up the process of making a horizon scan and therefore it will be easier to realize.

The biggest take-away of the six models is that they reveal that the problems cannot be fully understood in isolation or by focusing on the individual parts. Inflation is not just an economic problem caused by quantitative easing, but in our current climate, as much a result of the increasing struggle for resources (interstate competition). Migrant flows can be caused by wars and climate change, the combination of which exacerbates the situation. But also, that certain phenomena have uneven impacts: globalization creates opportunities for some, while decreasing them for others. Focusing on parts will not solve these issues, they are resilient to change, complex, and a logical consequence of their circumstances that we at the very least help to create. Recognition of these mechanisms and our role in them is vital to steer the future into more beneficial paths. Another takeaway is that the central part of every model is formed by the administrative ability to act and the resilience of households. In the end societal resilience is based on household's capability to withstand shocks. The more resilient households are, the less threats will originate from society for organizations involved in the well-functioning of society. In addition, society will also be less receptive to foreign manipulation.

By carrying out a system analysis with the help of a causal loop diagram, the next more general advantages can be identified:

1. Getting insight in the chain of cause and effect relationships that may lead to a threat. Through the causal loop models, cause and effects with intermediate steps can be identified and visualized. This approach works more effective and insightful, than if it was written in text only.
2. As the causal loop identifies the different drivers of the system, it also pinpoints key drivers that might influence the development. By influencing those drivers, security professionals can steer developments in such a direction that it will help to prevent the threat will come to fruition.
3. Security professional can develop indicators to assess a certain threat is developing. These are so-called critical indicators. Security professional can warn if a threat is occurring and take measures to mitigate the threat.
4. Causal loop diagrams can also serve as input for so-called Data Science Cells. These Data Science Cells are explained in *Analytic Black Holes: a data-oriented perspective* (De Valk, 2022). By combining the qualitative elements of a system analysis with machine learning – and especially deep learning – the warning process is also supported by a self-learning process and automated warning. In such an approach, the computers are fed with all elements identified, and is self-learning in the sense of what may lead to a threat coming to fruition.

By presenting this article, we contribute to the professionalization of the protection of society as we need to move from our trade-craft like approach towards more professionalism by making use of techniques and data that now remain largely unused.

Literature

- ANV: Analistennetwerk Nationale Veiligheid (2020). Horizonscan Nationale Veiligheid 2020. RIVM.
- Aven, T. (2016). Risk assessment and risk management: Review of recent advances on their foundation. *European Journal of Operational Research*, 253 (1), 1-13.
- Beer, S. (1984). The viable system model: Its provenance, development, methodology and pathology. *Journal of the operational research society*, 35 (1), 7-25.
- Boerman, F., Grapendaal, M., Nieuwenhuis, F., & Stoffers, E. (2017). Nationaal dreigingsbeeld 2017. Politie: Dienst Landelijke Informatieorganisatie.
- Boom, J. & Elibol, R. (2018). Het offensief tegen ondermijning: Wegkijken is geen optie meer. De Groene Amsterdammer.
- Boonstra, B. (2010). De Gouden Standaard nader beschouwd. Rabobank.
- Boutellier, H., van Steden, R., Eski, Y., & Boelens, M. (2020). Een einde aan ondermijning. *Tijdschrift voor veiligheid*, 19 (1), 3.
- Bruyninckx, H. (2019). Een gezond milieu is noodzakelijk voor een duurzame economie en een rechtvaardige samenleving. Europees Milieu Agentschap { <https://www.eea.europa.eu/nl/articles/een-gezond-milieu-is-noodzakelijk> }
- C2ES: Center For Climate and Energy Solutions (2022). Drought and Climate Change.
- Cornelius, P., Van de Putte, A., & Romani, M. (2005). Three decades of scenario planning in Shell. *California management review*, 48 (1), 92-109. Checkland, 1982.
- Corruption Perceptions Index. (2021). Transparency International. [accessed 2022 November 3]; { <https://www.transparency.org/en/cpi/2021> }
- Cho, R. (2018). How climate change will alter our food. Columbia Climate School { <https://news.climate.columbia.edu/2018/07/25/climate-change-food-agriculture/> }
- Drent, M., Pronk, D. & Meijnders, M. (2020). Verbondenheid in veiligheid: De contouren van een onderzoeksagenda voor drie ministeries. Clingendael.
- Duijnhoven, H., Boonstra, B., Lindt, M., Tijssenaar, I., Kerstholt, J., Wijnmalen, D., & Berlo, M. V. (2014). Meetmethoden weerbaarheid. TNO.
- ECB (2021). Hoe werkt het activa-aankoopprogramma van de ECB? { <https://www.ecb.europa.eu/ecb/educational/explainers/tell-me-more/html/app.nl.html> }
- Ellis, F. (2000). *Rural livelihoods and diversity in developing countries*. Oxford university press.
- FAO. (2017). *The future of food and agriculture – Trends and challenges*. Rome.
- Fecht, S. (2019). How Climate Change Impacts Our Water. Columbia Climate School Climate, Earth and Society { <https://news.climate.columbia.edu/2019/09/23/climate-change-impacts-water/> }
- Flood, R. L. (1999). *Rethinking the fifth discipline: Learning within the unknowable*. Psychology Press.
- GGD (2022). Luchtvervuiling en gezondheid. { <https://ggdleefomgeving.nl/lucht/luchtvervuiling/luchtvervuiling-en-gezondheid/> }
- Herrington, G. (2019). Why Income and Wealth Inequality in the US will not solve itself { <https://www.linkedin.com/pulse/why-income-wealth-inequality-us-solve-itself-part-2-gaya-branderhorst> }
- Holland, J. (2000). *Emergence: From chaos to order*. Oxford University Press.
- Innes, J.E. & D.E. Booher. (2010). "Planning with Complexity: An Introduction to Collaborative Rationality for public policy." Routledge. London.
- Jansen, J.H. (2018). Nationale Rekeningen (CBS) Economische kringloop ex-post.

- IBR: Integraal Beveiligingsberaad Rijksoverheid (2015). Leidraad Te beschermen belangen.
- IBR: Integraal Beveiligingsberaad Rijksoverheid (2020). Risicomanagement Integrale beveiliging Rijksbreed kaderdocument 2020.
- IPCC (2014). IPCC Fifth Assessment Report—Synthesis Report.
- KNMI (2022). Zeespiegelstijging. Kennis en datacentrum. (<https://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/achtergrond/zeespiegelstijging>).
- Lam, J., van der Wal, R., & Kop, N. (2018). Sluipend gif. BOOM UITGEVERS DEN HAAG.
- Lammerse, V. (2020). Het voorspelde ‘worst case klimaatscenario’ lijkt daadwerkelijk waarheid te worden. *Scientias* {<https://scientias.nl/het-voorspelde-worst-case-klimaatscenario-lijkt-daadwerkelijk-waarheid-te-worden/>}
- Ministerie BZK (2021). Formulering onderzoeksvraag voor BVA-beraad in verband met aangepaste dreigingsbeeld.
- Ministerie van Financiën (2022). SG-cluster. { <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-financien/organisatie/organogram/centrale-directies>}
- McCauley, D. (2015). Failing With Single-Point Solutions: Systems Thinking For National Security. *Small Wars Journal*.
- Meadows D. H. (2009). *Thinking in Systems*. London. Earthscan.
- NAVI. (2008). Handreiking Risicoanalyse: 10 praktische modellen voor de risicoanalist. { https://www.security-kaders.nl/wp-content/uploads/2019/02/NAVI_handreiking_risicoanalyse.pdf praktische-modellen-voor-de-risicoanalist.pdf
- Nationaal Coördinator Terrorisme en Veiligheid (NCTV) (2022). Cybersecuritybeeld Nederland. Ministerie van Veiligheid en Justitie. Den Haag.
- Nayak, N., & Akkiraju, R. (2012). Knowledge Driven Enterprise Risk Management. In 2012 Annual SRII Global Conference (pp. 564-573). IEEE.
- Pflanze, O. (1958). Bismarck's Realpolitik. *The Review of Politics*, 20 (4), 492-514.
- Piljic, D. (2010). IN2030 Trendstudie: Het demografische tijt keer. Rabobank.
- Piketty, T. (2014). Kapitaal in de 21ste eeuw. De Bezige Bij Amsterdam.
- Pham, Y., Reardon-Smith, K., Mushtaq, S., & Deo, R. C. (2020). Feedback modelling of the impacts of drought: A case study in coffee production systems in Viet Nam. *Climate Risk Management*, 30, 100255.
- Richardson K.A., G. Midgley (2007). The Evolution of Systems Thinking. *Systems theory and complexity: Part 4: 9 (1-2)*, 163-180.
- Stol, W., Tielenburg, C., Rodenhuis, W., Kolthoff, E., Van Duin, M. & Veenstra, S. (2016). *Basisboek integrale veiligheid*. Boom
- Russchenberg, H. & Van Bussel G. (2018). Klimaatdebat: enkele feiten op een rijtje. TU Delft { <https://www.tudelft.nl/2018/tu-delft/klimaatdebat-enkele-feiten-op-een-rijtje/>}
- Scheelbeek, P. F., Bird, F. A., Tuomisto, H. L., Green, R., Harris, F. B., Joy, E. J., ...& Dangour, A. D. (2018). Effect of environmental changes on vegetable and legume yields and nutritional quality. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115 (26), 6804-6809.
- Securitas (2022). Whitepaper: Het nieuwe beveiligen in de praktijk. { <https://nieuws.securitas.nl/wp-content/uploads/2019/06/Whitepaper-Het-Nieuwe-Beveiligen-in-praktijk.pdf>}
- Senge P. M. (2006). *The fifth discipline: The art and practice of the learning organization*. Currency.

- Van der Steen, M., Schram, J., Chin-A-Fat, N., & Scherpenisse, J. (2016). *Ondermijning ondermijnd. Hoe het rijk meer ruimte kan maken voor een (boven) lokale aanpak van georganiseerde ondermijnende criminaliteit.*
- De Valk, G. (2022). *Analytic Black Holes: a dataoriented perspective.* National Security and the Future. NSF-2022-No 1, 21-48.
- van Rijn, M., & van der Burgt, R. (2016). *Handboek scenarioplanning: toekomstscenario's als strategisch instrument voor het managen van onzekerheid: kijk over de horizon, voorzie, anticipeer en word succesvol.* Vakmedianet.
- Vennix, J.A.M. (1996). *Group Model Building, Facilitating Team Learning Using System Dynamics.* John Wiley & Sons. Chichester.
- Witt, M. A. (2019). *De-globalization: Theories, predictions, and opportunities for international business research.* Journal of International Business Studies, 50 (7), 1053-1077.
- Witteman, L. (2021). *Sluiproute Brussel de Europese lobby voor de bv Nederland.* Ambo/Athos.

ULOGA DEZINFORMACIJE U KREIRANJU KORPUSA JAVNOGA ZNANJA

Silvana MARIĆ TOKIĆ
Ivica SKOKO

Uvod

Informacija je već dugo vremena neizostavan element ljudskoga života, od samoga nastanka pa sve do danas. Njezina uloga i značenje su s društvenim „razvojem” i kreiranjem dominantnoga znanja u javnom prostoru samo dobivali na važnosti. U modernom dobu informacija postaje čimbenik moći, „oružje” novih sukoba kojima su u osnovici borba za ljudsko mišljenje i nastojanje interesnih skupina da to mišljenje stave pod „kontrolu”. Stavljanjem informacije u središte društveno-političkih događanja dolazi do masovnije pojave djelovanja na informaciju i stvaranja dezinformacije koja sve više preuzima primat nad samom informacijom.

Sam doživljaj stvarnosti temelji se na podacima i informacijama koje primamo putem medija. Mediji time postaju konstrukti neke nove stvarnosti koja nije utemeljena na činjenicama, ali koja je istinita po svojim posljedicama. Borba za medije, informacije i kontrolu nad njima dovodi u pitanje same postulate medijske djelatnosti, ali i postavlja upitnik nad prostor javnoga znanja koji bi trebao biti prostor koji je dostupan javnosti radi kritičke provjere, a sve manje je prostor istinite razmjene znanja.

Mediji više nisu samo u službi informiranja, obrazovanja, zabave nego je njihova uloga mnogo šira i značajnija s obzirom na mogućnosti utjecaja i manipulacije. U informacijsko-medijskom prostoru odvijaju se razni oblici sukoba, a s tim se ciljem rabe mediji kao jedan od najjačih komunikacijskih kanala. Dezinformacije i pogrešne informacije te razne tehnike manipulacija preuzimaju velik dio medijskoga prostora, čime javnost postaje sve više dezinformirana. S vremenskim i društvenim odmakom može doći do razotkrivanja dezinformacija i drugih vidova informacija, ali posljedice koje su nastale njihovim širenjem ne mogu biti uklonjene.

Informacija kao čimbenik moći

Oratori na agori trudili su se biti glasni i uvjerljivi, a njihov govor je uvijek bio ograničen na manju skupinu slušatelja koji su na temelju tih govora prihvaćali

određene zaključke i postupke. Od tog razdoblja prošlo je mnogo vremena i tehnološkim napretkom, od prve tiskare pa do pojave interneta, informacija je prestala biti „zarobljenik” manje skupine ljudi. U današnjem informacijskom dobu informacija je dostupna širem auditoriju u znatnim količinama. Postavlja se pitanje jesmo li zbog količine i brzine prispjeca tih informacija pametniji i napredniji, ili smo zbog „viška” informacija postali dezinformirani, jer u tolikoj količini informacija teško je razabrati istinu od neistine, točno od netočno. Došli smo u situaciju, kao što navodi Balle, da „previše informacija ubija informaciju”¹. Informacija nije samo u službi razvoja i napretka, ona dobiva niz neželjenih primjena. Velika količina informacija dovodi do određene zbunjenosti konzumenata jer se, zbog različitih interesa, u javni prostor „ubacuju” informacije koje nisu istinite i koje ciljanu javnost navode na pogrešne zaključke. Spoznavši da onaj tko kontrolira informaciju, kontrolira i određena društvena kretanja koja mogu donijeti profit, interesne skupine, bilo da su političke ili ekonomske, počele su utjecati na tu informaciju, te je, kako navodi Miroslav Tuđman, „informacija (je) postala ključni instrument nacionalne moći. (...) Zato je u informacijsko doba informacijski prostor postao bojišnicom, tj. prostorom u kojem se informacijama ratuje za prevlast i dominaciju”². Današnji informacijski ratovi vode se s ciljem kontrole ljudskoga uma, usmjeravanja javnoga mnijenja i kreiranja korpusa javnoga znanja. Čovjek kao konzument informacija postaje dionikom informacijske bojišnice, a da nije ni svjestan toga da je regrutiran za takav rat, u kojem ne će biti pobjednik. To sukobljavanje možemo podijeliti na tri dijela: za informaciju, kroz informaciju i protiv informacije.

Pod borbom „za informaciju” podrazumijevamo razne oblike prikupljanja informacija putem obavještajnih službi, industrijske špijunaže, analize otvorenih izvora, medija i primjenom raznih alata i načina na koje se informacije prikupljaju kako bi bile uporabljene u interesu onih koji ih prikupljaju. Pojam borbe „kroz informaciju” podrazumijeva plasiranje „naših” informacija koje na određen način trebaju „zbuniti” konkurenta ili protivnika kako bi njegove odluke išle nama u korist. U biti, borba kroz informaciju može označavati plasiranje dezinformacija i drugih vidova informacija manipulacijom. Dezinformacija i drugi vidovi informacija, osim u gospodarstvu, najizraženije se primjenjuju u politici i ratu. Treći model je borba „protiv informacije”, u njem nastojimo umanjiti ili potpuno spriječiti učinak djelovanja putem informacije druge strane (bilo u ratu, politici ili gospodarstvu), koje je nastojanje dovesti do zbunjenosti u našem području interesa, odnosno u našoj ciljanoj javnosti. Glad za informacijom neiscrpna je,

¹ Balle (1997), 13.

² Tuđman (2012), 57.

jer „informacije su efikasno oružje za kontrolu javnosti”³. Kako se povećao broj ljudi kojima su informacije dostupne, tako i posljedice tih informacija dobivaju na važnosti. Bez obzira na navedeno, postoji ovisnost o informacijama, ma iz kojega izvora one dolazile, kojim komunikacijskim kanalom bile plasirane ili u kojem obliku bile. Zbog čega je tako? Odgovor na ovo pitanje daje prof. Miroslav Tuđman, koji smatra da je to nastavak gubljenja neposrednoga iskustva, odnosno da „čovjek više nema drukčijeg pristupa ni stvarima, ni drugim ljudima, nego samo posredstvom podataka i informacija. Nemati izbora, znači biti osuđen na podatke i informacije, te biti u vlasti informacijskih mreža i sustava” (Tuđman (2012), 181), koji kontroliraju određene elite. Mediji kao komunikacijski kanali polazište su za informacije, bez obzira na njihovo izvorište i način nastanka. Ciljana javnost informaciju prima putem medija i na osnovi tih informacija, neovisno o njihovoj namjeri (informiranja / pogrješnoga informiranja / dezinformiranja), percipira određeni događaj. Tako da različite javnosti formiraju svoje stavove na osnovi informacija koje primaju, a do kojih su došle jer su im ih određeni komunikacijski kanali „ustupili”, o određenom predmetu interesa. Tako da se može ustvrditi da ljudi žive na osnovi informacija iz druge ruke. „Njihove predstave o svijetu i sebi daju im gomile svjedoka koje oni nikada nisu poznavali i nikada ne će poznavati” (Šušnjić (1995), 181), te će zbog nedostatka neposrednog iskustva vjerovati tim neznancima, kojima nije primarno promicati istinu.

Javnost od medija očekuje izvještavanje o događajima. Međutim, pouzdanost informacija koje prenose mediji postaje upitna u svojoj vjerodostojnosti jer se pribjegava različitim interpretacijama, ovisno o potrebama interesnih skupina koje se medijima koriste kao alatom za „discipliniranje” ciljane javnosti. „Dezinformirati ne znači uskratiti informaciju, već pružiti pogrešnu, lažnu, iskrivljenu, falsificiranu informaciju.” (Volkov (2001), 21) Način djelovanja je kreiranje informacije i događaja, a sve s ciljem kako bi zagospodarili informacijskim prostorom i nametnuli svoje viđenje određenoga događaja na njima ispravan način, upravo onako kako je pisao F. Nietzsche: „Oni mute svoju vodu da bi voda izgledala dublje.”

Tako se ta skupina vodi time da „ako ne može da mijenja stvarnost, onda može da mijenja percepciju te stvarnosti”. (Šušnjić (1995), 47) Za promjenu percepcije stvarnosti potrebno je utjecati na informaciju, što je, zapravo, dezinformacija koja postaje alat djelovanja. Može se reći kako je dezinformacija moćno strjeljivo koje mediji rabe kao oružje, a koje se nalazi u rukama interesnih skupina koje uz pomoć dezinformacija manipuliraju i usmjeravaju određena društveno-politička događanja. Kako bi se dezinformacija „ugradila” u javni prostor, valja

³ Tuđman (2012), 186.

poznavati društveno-politička kretanja i trenutačna raspoloženja i sve odrednice javnoga mnijenja, da bi se djelovalo na emotivni aspekt (manje razumski) jer je on najranjiviji. Dezinformacija mora biti smislen spoj istine i laži, na fragmente istine dodaje se lažna konstrukcija i onda se prezentira kao cjelovita istina. Kada shvatimo da je određena tvrdnja dezinformacija, ne ćemo znati tko ju je pokrenuo, tko ju je razglasio, kojim kanalom, s kojim ciljem, samo ćemo se suočiti s njezinim posljedicama.

Medijska konstrukcija stvarnosti

Govoreći o medijima, vrlo često navodimo da su oni ti koji preslikavaju zbilju i prikazuju istinu o određenoj temi. No, je li uistinu tako? Jesu li mediji samo prikaz stvarnosti ili konstrukcija stvarnosti? Već 1835. godine o važnosti i utjecaju tiskanih medija navodi se: „Samo jedne novine, piše Tocqueville 1835. godine, kadre su da u istom trenutku smjeste istu misao u tisuću glava.” (Belle (1995), 22) Ne bi trebalo problematizirati tu misao, ako znamo da je istinita i da će njezina objava pridonijeti napretku, boljoj informiranosti, obrazovanosti, zabavi ili sl. Nejasnoća nastupa onda kada u „tisuću glava” smjestimo misao koja je neistinita i koja će pridonijeti pogrešnom djelovanju, odnosno djelovanju na vlastitu štetu.

Javno znanje ima nezaobilazan udio u ljudskom razvoju, od doba kada je čovjek crtao ornamente po pećinama pa sve do informacijskoga doba kada se koristi internetom i putuje u svemir. Jasno je da u svojim početcima „javno znanje nije moglo postojati u današnjoj formi, ono se institucionaliziralo kroz povijest”⁴, a napretkom retoričkih vještina (od oratora na agori), tehnološkim napretkom te sve izraženijom potrebom interesnih skupina da ovladaju korpusom javnoga znanja sa svrhom uspješnih ostvarivanja svojih ciljeva, počelo se djelovati sve intenzivnije. Tako da „prostor javnoga znanja nikada nije bio idilična razmjena znanja, nego prostor u kojemu su se vodili, i u kojemu se vode, otvoreni ratovi pisanim porukama”⁵. Primjenjuju se razne tehnike i metode u javnome prostoru, izvrtanjem činjenica, fragmentiranjem, selektivnim pristupom, laži i sl.

Primjer izvrtanja činjenica i selektivan pristup vidljiv je iz čestoga pitanja koje se pojavilo u hrvatskim medijima poslije postupanja po europskom uhidbenom nalogu i zahtjevu za izručenje Josipa Perkovića Njemačkoj. Pitanje određenih političara i novinara bilo je izručuje li ijedna ozbiljna zemlja svoje obavještajce, pri tome zanemarujući činjenicu da Perković nije potraživan, a poslije izručen i osuđen, zbog toga što je bio obavještajac, nego zato što je osumnjičen da je bio involviran u ubojstvo Stjepana Đurekovića. Ovakvo pitanje, koje u sebi nosi

⁴ Tuđman (2008), 30.

⁵ Ibid., 56.

dezinformaciju, neupućenu dijelu javnosti nameće dvojbu o ispravnosti i potrebi izručenja potiskujući pravi razlog uhićenja, što određenim interesnim skupinama daje argument za osporavanje izručenja i za pritisak na one koji su zagovornici toga. Ako znamo da se „rijetko kada učinak dezinformacije može poništiti bez ostatka u domeni javnoga znanja”,⁶ ovo pitanje može ostati dio javnoga znanja.

Medijske ankete, koje po svojoj izvedbi sličice ispravno provedenim anketa-ma, rabe se za dezinformiranje kao alat pri kreiranju javnoga znanja o predmetu istraživanja te manje upućeni konzumenti medija ne će uočiti razliku. Nije samo politika područje na koje se može utjecati istraživanjem javnoga mnijenja, u današnjem potrošačkom društvu takva istraživanja mogu potaknuti kupca da se pri kupnji odluči za određeni proizvod. Percepcija koja se nametne kod ciljane skupine važnija je od ispravnosti, argumenata i moralnosti njihovih stavova. Sukladno logici socijalne psihologije da nitko ne voli biti u manjini (i izoliran od većine), očekivanja su da će se pojedinac prikloniti prividnoj većini, odnosno da se putem ankete, koja lažira stavove javnosti, stvara percepcija u javnosti da veći dio populacije dijeli uvjerenja prikazana u lažiranim istraživanjima, posljedica čega je pokretanje spirale šutnje. Spirala šutnje je pojam koji je u teoriju masovne komunikacije uvela njemačka politologinja Elisabeth Noelle-Neumann sedamdesetih godina 20. stoljeća.⁷ „Teorija spirale šutnje razmatra fenomen koji se naziva ‘tiha većina’. Pojedinci koji misle da je njihovo mišljenje o nekoj temi suprotno mišljenju većine drugih ljudi uglavnom se o njoj ne izjašnjavaju.”⁸ Pojednostavnjeno, spirala šutnje pokreće se kada glasna manjina – interesne skupine i mediji, nadglasa tihu većinu – ciljanu javnost. „U povijesti klasnih društava uvijek je manjina gazila po većini. Organizirana manjina vlada, neorganizirana većina se pokorava. Vođe ove manjine s izobličenom dušom vode na uzici straha i laži bezobličnu većinu kud je njima drago.”⁹

Svojim djelovanjem mediji za potrebe elita stvaraju nadljude i naddogađaje, stvaraju junake i krivce, žrtvu i agresora, ovisno o potrebi. Vijest koja će biti „eksplozivna” dobiva prednost nad vijesti koja je korisna, ali ne toliko zanimljiva javnosti. Minorna i beznačajna događanja stavljaju se u prvi plan, a ona važna ostaju negdje sa strane, tako da nije nužna veza između važnosti nekoga događaja za dobrobit ljudi i njegove prisutnosti u masovnim medijima. Interesne skupine putem medija pod svaku cijenu nastoje u potpunosti zagospodariti javnim prostorom kako bi poruka koju plasiraju bila dominantna, a dominirajuće poruke sastavni su dio javnoga znanja. Kako navodi prof. Tuđman: „Onaj tko kontrolira

⁶ Tuđman (2012), 87.

⁷ Splichal (2003), 11.

⁸ Cutlip, Center, Broom (2003), 262.

⁹ Šušnjić (1995), 92.

javni prostor taj kontrolira protok ukupnog znanja, te može osigurati dominaciju svojih poruka s kojima i tumači i ostvaruje vlastite ciljeve.”¹⁰ A upravo su mediji ti preko kojih se u znatnoj mjeri kontrolira javni prostor, a javnost „ne zna da je njegov pristup informacijama kontroliran od maloga broja ljudi i središta moći, koji odlučuju o zadaćama određenim prijenosnicima te o načinu na koji će informacija biti prezentirana”.¹¹ Zanimljiva je njihova zadaća da informiraju, obrazuju i zabavljaju, njihova je svrha postala ovladavanje ljudskim mišljenjem i ponašanjem.

Javno znanje u vremenskom i društvenom kontekstu

Ako je javno znanje dominantno znanje u javnome prostoru u odnosu na temu rasprave, onda se moramo zapitati ima li to znanje rok trajanja, odnosno hoće li i koliko ono biti dominantno i u drugom vremenskom i društvenom kontekstu, hoće li imati iste vrijednosti i učinke kada se taj kontekst promijeni. Da bi znanje bilo iskoristivo, prema prof. Tuđmanu, moraju biti zadovoljene četiri funkcije: „spoznajna, komunikacijska, funkcija pamćenja i informacijska funkcija”.¹² Kada dolazi do promjene vremenskoga i društvenoga konteksta, navedene funkcije gube na značenju jer „javno znanje se mijenja pod utjecajima medija, a društveni i vremenski kontekst usmjerava djelovanje medija tako da se to djelovanje odražava i na javno znanje”.¹³ Od spomenute četiri, jedino funkcija pamćenja ostaje prisutna u javnome prostoru i na osnovi te funkcije se pod utjecajem interesnih skupina javlja novo znanje koje se priprema biti dominirajuće, tako da se fragmentirano rabe dijelovi znanja o određenu predmetu rasprave, i oni se smisleno¹⁴ uklapaju u novi kontekst.

Promjenom vremenskoga i društvenoga konteksta, od četiri navedene funkcije znanja, funkcija pamćenja ostaje prisutna u korpusu javnoga znanja. S obzirom na to da „javno znanje u velikoj mjeri, barem po svojem opsegu i načinu distribucije, određuje dominirajuće znanje u javnom informacijskom prostoru”¹⁵, promjenom vremenskoga i društvenoga konteksta mijenja se i odnos prema tom znanju. Na to je znanje imala utjecaj i knjiga, koja je u informacijskom dobu djelom izgubila važnost jer zbog brzine izmjene informacija knjiga nije konkurentna

¹⁰ Tuđman (2008), 187.

¹¹ Ibid., 124.

¹² Tuđman (1990), 90-91.

¹³ Marić, Skoko (2016), 171.

¹⁴ Interesne skupine, ili ribari ljudskih duša kako ih naziva Đ. Šušnjić, svjesne su i koriste se razlikom između istine i smisla. A to znači da jedan iskaz ili sustav iskaza ima smisla bez obzira na to je li istinit ili ne. Laž nije istinita, ali ima smisla, zato ju ljudi i prihvaćaju. Bajka nije istinita, ali ima smisla, zato ju pričamo djeci. Istinit iskaz mora imati smisla, dok smislen iskaz ne mora biti istinit. Šušnjić (1995), 49.

¹⁵ Tuđman (2008), 181.

te ne može pratiti brzinu tih izmjena. A kako navodi prof. Tuđman, „predrasuda je da masmediji i internet (kao forma javnoga znanja) imaju zadaću istinitog i objektivnog informiranja”.¹⁶ Mediji su zamijenili druge izvore informacija, poput knjiga i znanstvenih i stručnih članaka, ne samo u znanstvenom svijetu nego i u svim drugim poljima.

Pišući o javnome znanju, prof. Tuđman naglašava prolaznost djela koja su bila stvorena na osnovi ideologija i potpomognuta vladajućim strukturama, posebice u komunizmu u kojem se raznim oblicima literature, knjigama, letcima, proglasima i sl. dominiralo javnim prostorom te tako utjecalo kako na javno znanje tako i na kolektivno pamćenje. Propašću komunističkih sustava znatan dio knjiga koji je pisan na tim osnovama doživljava svojevrsno gašenje, ne silom, nego nepotrežnošću i nekorisnošću u novom društvenom poretku. „Nakon propasti komunističkog svijeta umrle su ogromne količine knjiga: knjige koje su dominirale javnim znanjem, knjige koje su se proizvodile da bi dominirale javnim znanjem.”¹⁷

Ista sudbina snašla je i znanstveno znanje, koje su pisali autori pogodnih opredjeljenja. Napisani su mnogi znanstveni radovi i doktorske disertacije, kao „doprinos znanosti”, o temi socijalističkoga samoupravljanja, propasti kapitalizma i sl. Gledano iz današnje perspektive, ta „znanstvena” djela izazivaju podsmijeh te se u današnjem vremenskom kontekstu o njima ne može razgovarati ozbiljno. „Prema riječima jednog hrvatskog znanstvenika i bivšeg komunističkog čelnika, ‘preko noći su obezvrijeđeni milijuni pseudoznanstvenih radova koji su postali pravo smeće.’”¹⁸ Iako su mnogi autori „ugašeni” s gašenjem njihove totalitarne ideologije, mnogi od njih pisali su i povijesne uratke koji su i danas prisutni u sferi javnoga znanja. Samo funkcijom pamćenja pojedini fragmenti tih ideoloških djela rabe se za dnevne potrebe, kako bi se osigurao bilo kakav argument u predmetnoj raspravi. Znanje ima svoje vrijeme trajanja i podložno je mijenjanju i nestajanju zajedno s društvima u kojima je nastalo, tako da možemo reći kako „sakralno i svjetovno znanje, javno i tajno znanje, korisno i štetno znanje, su povijesna kategorija i da ona nastaju, mijenjaju se i često umiru zajedno s društvima i prilikama u kojima su stvorena”¹⁹. Možemo pretpostaviti da će se razvojem novih tehnologija u budućnosti nadići tisak, tv i internet, i sutra će neki nov medij preuzeti informiranje i kreiranje javnoga znanja, a interesne skupine nastojat će kontrolirati taj medij kako bi nadzirale javni prostor i kreirale „prihvatljiva” znanja.

¹⁶ Ibid., 181.

¹⁷ Ibid., 62.

¹⁸ Ibid., 63.

¹⁹ Ibid., 51.

Tko je dijelio Bosnu i Hercegovinu?

Uporaba dezinformacija s ciljem oblikovanja javnoga znanja tijekom rata u Bosni i Hercegovini putem tjednika BH Dani i Ljiljan.

Da bismo prikazali kako se dezinformacija rabi s ciljem oblikovanja javnoga znanja o određenim događajima, navest ćemo dijelove tekstova objavljenih u bosanskohercegovačkim novinama *BH Dani* i *Ljiljan* tijekom ratnoga razdoblja, od 1992. (1991.) do 1995. godine. Ovi tekstovi potpomogli su u stvaranju mnogobrojnih mitova i stereotipa o ulozi Hrvata i njihova izabranoga političkoga vodstva u sukobu koji se dogodio na tlu BiH. Cilj je ovih mitova i stereotipa stvaranje argumenata i opravdanja za buduće djelovanje prema Hrvatima u BiH, a s težnjom oblikovanja uređenja BiH prema vlastitu viđenju, odnosno viđenju bošnjačkih političkih predstavnika. S tom svrhom mediji su širenjem velikoga broja dezinformacija i pogrešnih informacija, te govorom mržnje, Hrvate i njihovo političko i vojno vodstvo, kako u BiH tako i u RH, prikazali glavnim krivcima za ratno stanje i djeliteljima BiH. Dijelom i putem ovih dvaju tjednika izgrađeni su neki od mitova konstruirani u javnome prostoru: Hrvati su agresori, fašisti, kriminalci; Herceg-Bosna je paradržavna tvorevina; predsjednik Tuđman i izabrano političko vodstvo hrvatskoga naroda glavni su neprijatelji opstanka BiH i Muslimana/Bošnjaka; prodaja dijelova teritorija BiH za teritorij u Hrvatskoj; BiH dijele hrvatski politički čelnici na čelu s predsjednikom Tuđmanom i političkim vodstvom Hrvata u BiH, itd. Zamjetno je da su i pojedini mediji i političari u RH prihvaćali ovakve mitove te ih dograđivali i „stvarali” im dodatne argumente.

S pomoću samo jednoga od mitova, „Podjela BiH od strane Hrvatske i hrvatskih političkih čelnika”, koji su izgradili bošnjački političari i bošnjački mediji, prikazat ćemo ulogu medija u širenju dezinformacija i pogrešnih informacija sa svrhom kreiranja „odgovarajućega” korpusa javnoga znanja.

... Jedini mogući odgovor jest taj, da se time hoće (na manja ili veća politička vrata, u kraćem ili duljem roku, više ili manje brutalno – svejedno) stvoriti mogućnost fizičke razdjelbe Bosne i Hercegovine između država Hrvatske i Srbije, pri čemu Muslimani (narod paradoksa: s najvećim brojem, s najmanje ‘svoga’ teritorija, najdisperziraniji) imaju samo dvije perspektive. Da nestanu kao narod ili da nestanu fizički.²⁰

Već 1992. godine u tjedniku *BH Dani* navodi se fizička podjela BiH između Hrvatske i Srbije. Rat u Hrvatskoj i BiH počinje 1991. godine (napad na selo Ravno i okolna sela), dok službene institucije kao početak rata u BiH uzimaju 1992. godinu, a sukob Hrvata i Bošnjaka u BiH počinje 1993. godine. Iz ovoga možemo zaključiti da Hrvatska ni na koji način 1992. godine nije involvirana u sukob u

²⁰ *BH Dani*, 16. studenoga 1992.

BiH, a kamoli da ju želi dijeliti, jer je u vojnom sukobu s JNA i paravojsnim postrojbama koje djeluju na tlu Hrvatske. Istodobno, već 1992. velik dio teritorija BiH iskorišten je za napad na Hrvatsku i pod okupacijom je srpskih postrojbi. Ključni dio ovoga teksta jest navođenje Muslimana, kao naroda koji je najbrojniji, a koji kontrolira najmanji dio teritorija u BiH, da traži neka druga rješenja i izlaze (teritorije) te da se izjednačava srpska i hrvatska politika, mada u tom trenutku postrojbe HVO-a i ABiH imaju jednoga neprijatelja. Sve ovo upućuje na „tihu” pripremu i stvaranje klime za neke nove sukobe koji će slijediti.

Tvrđoglavo i prkosno Sarajevo svojim postojanjem i odbijanjem okupatorskih napada, kao da prkosi ne samo srpskoj vojsci, već i sporazumu Tuđman – Milošević o podjeli BiH... Danas je, naime, sve razvidnije i jasnije da je podjela Bosne između Tuđmana i Miloševića već odavno dogovorena, čak i prije početka ovoga rata. U tom smislu, pojedini zapadni promatrači i mediji čak o ratu u bivšoj Jugoslaviji, govore o dogovorenom ratu Tuđman – Milošević. Prije početka ovoga rata, mnogi, a među njima i ja, upozoravali su na neprihvatljivost ponuđenog koncepta po kome bi Hrvatska dobila Hercegovinu i jedan manji dio Bosne u centralnom dijelu za prepuštanje svega ostaloga Miloševićevoj nemani.²¹

Sarajevo se kao glavni grad BiH ističe u medijskim prikazima kao mjesto ne samo početka rata u BiH (za početak rata u BiH uzima se napad na Sarajevo 1992.) nego i kao jedini „branitelj” BiH, čime se izuzimaju područja s hrvatskom većinom koja su se prva oduprla srpskom agresoru. U tekstu se promiče teza o dva neprijatelja – Hrvatskoj i Srbiji, Tuđmanu i Miloševiću, i izjednačava se njihova uloga u ratnim zbivanjima, a medijskom konstrukcijom stvarnosti nastoji se nametnuti teze o podjeli BiH između Hrvatske i Srbije te o dogovorenom ratu. Cilj je ovakvih tekstova pridobiti domaću javnost, okolne javnosti koje su izravno ili neizravno uključene u sukob i strane javnosti od kojih se traži potvrda i odobrenje za vlastite vojne i političke akcije. Informacijska i medijska strategija bošnjačkih političkih predstavnika unaprijed je izgrađena i usmjerena je prema jednomu cilju, a to je stvaranje unitarne BiH s dominacijom jednoga naroda – Bošnjaka. Kada teza o „dogovorenom ratu” nije našla plodnu podlogu za širenje, dodaje se još jedan mit, a to je zamjena dijelova teritorija Hrvatske za teritorij BiH, npr. Hercegovina za zapadnu Slavoniju itd.

Nekoliko činjenica opovrgava ove dezinformacije kojima se kontaminira javni prostor: predsjednik Tuđman je prije svega želio izbjeći sukob na tlu Jugoslavije te je prvo predlagao drukčije uređenje Jugoslavije s većim pravima republika, a kada to nije uspio, tražio je miran razlaz bez sukoba; zatim je upozoravao Aliju Izetbegovića na rat u BiH, nudio je sve vrste pomoći, od vojne do diplomatske;

²¹ *BH Dani*, 1. prosinca 1992.

sudjelovao je na nizu javnih sastanaka s domaćim i stranim političkim predstavnicima o prekidu rata, itd. Postavlja se pitanje zašto bi predsjednik Tuđman 1992. godine dijelio BiH kada je pokušavao vojno i diplomatski osloboditi velik dio okupirana teritorija Hrvatske. Ovaj članak objavljen je prije sukoba Hrvata i Bošnjaka u BiH i prije nego što je dio stranih međunarodnih predstavnika u svojim medijskim istupima govorio o „podjeli” BiH, iz čega možemo zaključiti da su Hrvatska, Franjo Tuđman i bosanskohercegovački Hrvati već 1992. godine okarakterizirani kao neprijatelji BiH. Kao potvrdu za navođenje Hrvatske kao agresora na BiH i podjelu BiH navodimo izjavu Sefera Halilovića iz *Direktive za obranu suvereniteta*, objavljene 1992. godine, u kojoj kaže: „Osnovni cilj dejstva ovih snaga je podjela teritorije BiH i priključivanje matičnim (nacionalnim) državama. Ostvarivanje ovoga cilja težit će da ostvare u dvije etape: u prvoj etapi stvaranje nacionalnih konfederalnih jedinica u BiH, a u drugoj priključenje istih Velikoj Srbiji i Velikoj Hrvatskoj.”²²

Banac: „... Tu ne treba zaboraviti na pozitivnu ulogu što su je u borbi protiv Tuđmanove politike podjele BiH, odigrali mnogi nezavisni intelektualci, oporbene stranke, pa čak i neki vodeći članovi HDZ-a poput Manolića i Mesića.”²³

Kako bi se našla potvrda o „dogovorenom ratu” i „podjeli” BiH, uzimaju se izjave i rade se intervjui s oporbenim čelnicima u Hrvatskoj. Navode se osobe poput S. Mesića²⁴, J. Manolića i I. Banca koje se bile u izravnom sukobu s predsjednikom Tuđmanom i koje su radile na njegovu svrgavanju s vlasti, ali neuspješno. Mitom o podjeli BiH koristilo se putem više javnosti. Oporbi u Republici Hrvatskoj služio je za „prokazivanje” loše politike predsjednika Tuđmana, stjecanje političkih bodova i dodvoravanje stranom čimbeniku koji je težio svrgavanju političkoga vrha u Hrvatskoj. Bošnjačkoj politici služio je kao opravdanje pred njezinom javnošću da se bore protiv dva neprijatelja (Hrvata i Srba) i da se zanemare gubitci teritorija i znatne žrtve, te da je opravdano napasti i „drugoga” (Hrvate) neprijatelja jer, eto, oni su isto agresori. Konačno, mit je poslužio i određenim međunarodnim čimbenicima kako bi dodatno vršili pritisak na Hrvatsku.

Tuđmanovo političko djelovanje i kasniji politički (i vojni) porazi u Bosni i Hercegovini direktna su posljedica slijepog pridržavanja dogovora sa Slobodanom Miloševićem o podjeli Bosne i Hercegovine u Karadorđevu. Na ovakvu opciju Franjo Tuđman se odlučio kao sljedbenik politike koja je i 1939. godine neostvarenim

²² Halilović (2007), 166.

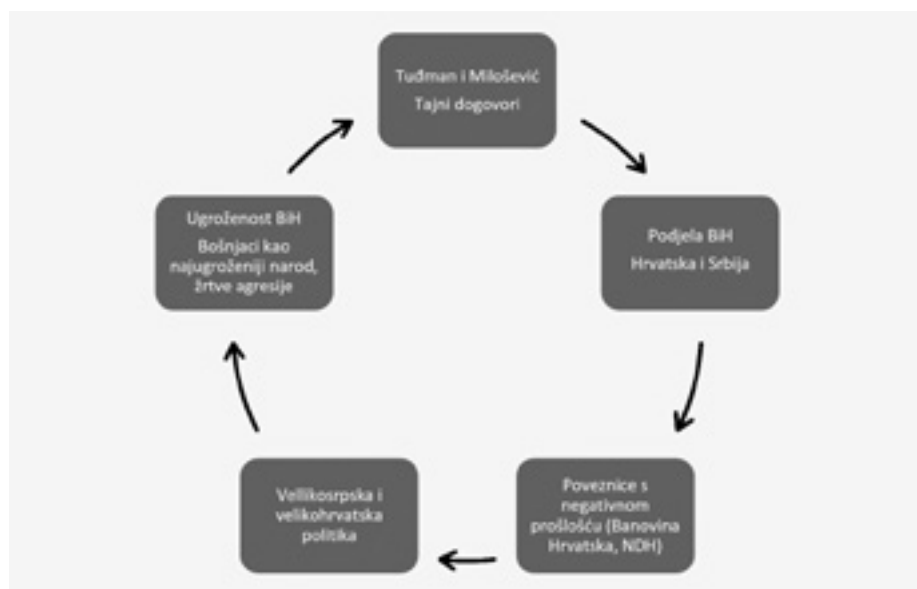
²³ *Ljiljan*, 2. svibnja 1994.

²⁴ U potpisanoj izjavi Haškom sudu Borislav Jović o mitu o podjeli BiH navodi: „da je takav dogovor o podjeli Bosne Mesićeva izmišljotina putem koje je namjeravao da diskredituje Tuđmana s kojim je bio u sukobu”. Više vidi u: Tuđman (2017), 77.

sporazumom Cvetković – Maček pokušala zadovoljiti i velikosrpske i velikohrvatske aspiracije i interese preko leđa Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda.²⁵

Nejasno je na koje poraze aludira tvorac teksta kada je poznato da je vojni angažman Hrvatske slijedio poslije potpisivanja Splitskoga sporazuma i angažmana hrvatskih snaga (HV i HVO) koje su oslobodile znatan dio BiH u više vojnih operacija, i spasile Bihać od novoga genocida. Kako bi „pojačali” dojam o navodnoj podjeli BiH između Tuđmana i Miloševića i o „dogovorenom” ratu, idu u prošlost i politiku Franje Tuđmana nastoje povezati s Banovinom Hrvatskom iz 1939. godine i sa sporazumom Cvetković – Maček. Drugo doba, druge povijesne okolnosti, druga politika koja nije ni na koji način vezana za Republiku Hrvatsku i njezinu službenu politiku od 1991. godine naovamo. Uz velikosrpsku politiku izmišlja se i velikohrvatska politika, „aspiracije” koje se, kako piše, „prebijaju preko leđa BiH”.

Ciklički to širenje dezinformacija putem medijskih tekstova koji su u službi bošnjačke politike možemo prikazati na sljedeći način:

Hrvatska politika ne želi, ili se ne smije vojno suprotstaviti velikosrpskoj politici, nego se želi nagoditi s njom na račun trećeg, Bosne i Hercegovine i bosanskih Muslimana. Tako glasi jedino razumno objašnjenje ovakvog ponašanja nacionalne i državne politike, ali i njenih trojice ministara obrane – Gojka Šuška, Vladimira Šoljića i Jadranka Prlića.²⁶

²⁵ *Ljiljan*, 2. svibnja 1994.

²⁶ *Ljiljan*, 23. kolovoza 1994.

Nagodba „na račun trećega” odnosno „bosanskih Muslimana” izmišljena je tvrdnja koja nema uporište u činjenicama, jer samo nekoliko mjeseci poslije (listopad 1994.) HVO vojnu operaciju „Cincar” koordinira s postrojbama ABiH i oslobađa Kuprešku visoravan. Spominjanje trojice ministara G. Šuška, V. Šoljića i J. Prlića nije slučajan medijski konstrukt ili pogrešna informacija, nego smišljen medijski konstrukt, poveznica s matricom dezinformacije koja želi povezati Hrvate iz BiH odnosno HVO s HV-om, jer su sva trojica gore navedenih ministara Hrvati podrijetlom iz BiH, a zauzimali su visoke pozicije u Hrvatskoj i BiH. Ovako se stvara šira slika dezinformacije o poveznici hrvatske politike u Hrvatskoj i hrvatske politike u BiH, a koja je sasvim slučajno proizašla iz njihova podrijetla, domovine BiH.

Prije početka ovog rata, mnogi, a među njima i ja, upozoravali su na neprihvatljivost ponuđenog koncepta po kome Hrvatska dobiva Hercegovinu i jedan manji dio Bosne u centralnom dijelu za prepuštanje svega ostaloga Miloševićevoj nemani. Pokazalo se, nažalost, točnim, na slučaju Bosanske Posavine – za koju još samo i politički nepismeni ljudi ne vide da je prodana i predana – kako izgleda realizacija tajnih planova u javnom djelovanju. Očigledno je da će jedan dio hercegovačkog lobija, koji se nametnuo kao krivotvoritelj stvarnih interesa Hercegovaca, učiniti u Bosni ono što nisu uspjeli stoljećima ni Islam, ni Austrija, ni Komunisti.²⁷

Na promicanju dezinformacije o podjeli BiH i zamjeni dijelova teritorija između Hrvatske i Srbije za teritorij BiH ide se u krajnost pa se navodi „humanitarno preseljenje stanovništva”. Kao teritorij koji se navodi za preseljenje stanovništva i zamjenu navodi se najčešće Bosanska Posavina i Slavonija, dio gdje su Hrvati najviše bili pogođeni ratnim strahotama i gdje su bili najugroženiji jer su sa svih strana bili opkoljeni neprijateljskom vojskom. Ovako se pokušava izazvati dvojak efekt, prvi – sumnja u vlastite političke predstavnike Hrvata u Posavini i prepuštanje toga teritorija na milost i nemilost srpskoj vojsci, drugi – razdor između naroda i njegovih predstavnika te napuštanje vojnih postrojba čime se otvara put za dominaciju trećega u sukobu. Usput se optužuje „hercegovački lobi” (?) za prodaju dijelova Bosne i za neviđene zločine nad Bosnom, koji nisu u rangu ni islama ni komunizma ni Austrije, kako se navodi u tekstu. Predsjednik Tuđman nikada nije govorio ni o kakvom „humanitarnom preseljenju stanovništva” ni Slavonije ni Bosanske Posavine. Zašto bi gubio dio stanovništva i vlastita teritorija (Slavonija) koji nastoji svim snagama osloboditi od neprijatelja? Drugo pitanje koje postavljamo jest: zašto prije početka rata bilo što dijeliti, tko je znao da će Bosanska Posavina biti zauzeta? Ovaj drugi članak objavljen je u prosincu

²⁷ *Ljiljan*, 1. prosinca 1992.

1992. godine, kada još uvijek nije bilo sukoba između Hrvata i Bošnjaka, čime otvaramo niz drugih pitanja koja ćemo ostaviti za neka buduća istraživanja.

Mogli bismo navoditi još mnogo citata koji su putem ovih medija stvarali sliku o „potrebi dijeljenja” Bosne i Hercegovine od, po njihovu mišljenju, istih neprijatelja Srba i Hrvata. Ovakvi tekstovi pojavljuju se od 1992. do 1994. godine, i poslije, bez obzira na to što je Hrvatska pomagala BiH u zbrinjavanju izbjeglica i ranjenih, bez obzira na to što je vojno pomagala i prema važećem sporazumu u sklopu hrvatskih snaga (HV i HVO) oslobodila znatan dio BiH i time onemogućila novi genocid u Bihaću. Argument „podjele” povlači se i danas kada se želi Hrvatsku staviti u negativan kontekst te ga se rabi za dnevno-političke obračune u samoj Hrvatskoj. Ovaj mit došao je do izražaja prije svega zbog obračuna pojedinih političara u Hrvatskoj s Franjom Tuđmanom, „svoju materijalnu potvrdu dobio je haškom presudom u slučaju Blaškić, jer je Sud kao vjerodostojno prihvatio lažno svjedočenje Stjepana Mesića”²⁸ te, iako nije istinita, ova dezinformacija postaje istinita u svojim posljedicama.

Tko je dijelio Bosnu i Hercegovinu možemo iščitati iz izjava Mate Granića, ministra vanjskih poslova Republike Hrvatske od 1993. do 2000. godine, i sudionika pregovora koji su se vodili u ratnom razdoblju. U izjavi koju je 2013. dao na Kigo.hr TV²⁹ spominje povijesne činjenice da je Alija Izetbegović u više navrata nudio Franji Tuđmanu da podijele Bosnu i Hercegovinu tako da južno od Prozora pripadne Hrvatima, Mostar da se podijeli popola, a da Bošnjaci preuzmu Središnju Bosnu. Granić navodi da je prvi takav prijedlog Izetbegović iznio 13. srpnja 1992. godine na sastanku u hotelu President u Zagrebu, na kojem su bili prisutni Tuđman, Izetbegović, Granić i Hrvoje Šarinić. Prijedlog za podjelu BiH, i ponudu Hrvatima područja južno od Prozora za područje Središnje Bosne, Izetbegović je ponovio 11. siječnja 1994. godine na sastanku u državnoj rezidenciji Njemačke na kojem su, osim Tuđmana i Izetbegovića, bili prisutni Mate Granić, Hido Biščević i Haris Silajdžić. Treći put Alija Izetbegović predlaže podjelu BiH po istom načelu kao i prije na sastanku 17. siječnja 1994. u zgradi UN-a u Ženevi, na kojem su, osim Tuđmana i Izetbegovića, bili prisutni Mate Granić i Miomir Žužul. Sve te prijedloge Tuđman je odbio. Granić u svojim izjavama iznosi mnogo pojedinosti o vremenu sastanaka, o prostorijama u kojima su održani, o razlozima i okolnostima sazivanja sastanaka i dr. Ove izjave Granić ponavlja i 2017. u izjavi za N1³⁰ te potkraj 2021. za HTV³¹.

²⁸ Tuđman (2017), 89.

²⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=kY3wlbaoa4>

³⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=McpBBcb3VI>

³¹ https://www.youtube.com/watch?v=2sdqn_n8Ku4

Premda su ove tvrdnje poznate u javnome prostoru, one nisu dominantne kada se raspravlja o podjeli BiH. Zašto? Takve tvrdnje ruše koncept bošnjačke politike optuživanja i izjednačivanja uloge Srbije i Hrvatske u ratu, prokazuju Izetbegovićevu ulogu, a na političkoj sceni Republike Hrvatske raskrinkavaju dosad plasirane dezinformacije na kojima su pojedini političari gradili karijere i bili prihvatljivi određenim interesnim skupinama. Na ova kazivanja oko „podjele” nitko, pa ni Haris Silajdžić koji je bio sudionik sastanaka, nije reagirao niti ih demantirao, a za pretpostaviti je da s navedenih sastanaka postoje i zvučni zapisi. Ako se vratimo na početak ovoga poglavlja, uočiti ćemo da se pisanje i optuživanje Tuđmana i Miloševića za podjelu BiH odvijalo od 1992. do 1994., u istom razdoblju kada su se održavali sastanci na kojima je Izetbegović nudio područje južno od Prozora.

Zaključak

Cjelokupna ljudska povijest uključuje neki oblik prenošenja informacija različitim komunikacijskim kanalima s različitom svrhom. Kontrola i upravljanje informacijama ili javnim prostorom od male skupine ljudi u daljoj prošlosti s nizom novih informacijsko-komunikacijskih izuma doveli su do pojave većega broja ljudi koji nastoje upravljati informacijama i informacijskim prostorom kao i prostorom javnoga znanja. Informacija, ali i njezini drugi oblici, s napretkom i razvojem društva (svih njegovih dijelova) postaju simbol moći, pa dolazi do borbe za informacije i javni prostor.

Sukobi koji se događaju u informacijskom, ali prije svega u medijskom prostoru doveli su do toga da je informacija postala element nacionalne moći, što smo i prikazali navođenjem teza prof. Miroslava Tuđmana i niza drugih znanstvenika koji se bave pojmovima informacije, komunikacije, znanja itd. Iz radova znanstvenika koji se bave navedenom tematikom možemo zaključiti da s povećanjem informacija čovjek gubi neposredan doživljaj svijeta, čime se u potpunosti mijenja sama stvarnost. Mediji postaju konstrukt neke nove stvarnosti širenjem niza dezinformacija i pogrešnih informacija. Ta nova stvarnost koju grade razne elite, ne samo političke nego i ekonomske, vjerske, obrazovne, ostavlja trajne posljedice na ljudske živote.

Mediji postaju sredstvo rata jer prenose velike količine informacija i utječu na mišljenje i ponašanje ljudi, a prije svega ciljaju i djeluju na čovjekov emocionalni dio. Dezinformacija postaje „strjeljivo” kojim se koriste razne elite koje gospodare medijima da bi upravljale raznim javnostima s ciljem ostvarivanja vlastitih interesa. Putem masovnih medija utječe se na društveno-politička događanja, stvaraju se događaji, osobe, projektira se stvarnost koja se ne temelji na činjenicama nego na iznesenim pozorno odabranim informacijama. Sve to dovodi do oblikovanja

prostora javnoga znanja utemeljena ne na istinitim i točnim informacijama nego na (dez)informacijama koje su u službi raznih interesnih skupina.

S ciljem kontrole javnoga prostora i utjecaja na javno znanje, primjenjuju se i razne znanstvene metode kako bi se potvrdili medijski izvještaji i tekstovi. Od vremena do vremena, od sustava do sustava, mijenjali su se i usavršavali alati kontrole toga prostora i znanja. Budućnost će donijeti neke nove oblike kontrole i nadzora javnoga znanja i javnoga prostora kao i nove oblike medija koji će se i dalje koristiti informacijom kao oružjem za ostvarivanje nadmoći u informacijskim sukobima.

Literatura

- Balle, F. (1997). *Moć medija. Mandarin i trgovac*. Beograd: Clio.
- Cutlip, S., Center, A., Broom, G. (2003). *Odnosi s javnošću*. Zagreb: Mate.
- Čičak, Z. (1992). Bobanova Bantustan – državica, u: *BH Dani*, Sarajevo, 1. 12. 1992.
- Fragmenti o ustrojstvu, u: *BH Dani*, Sarajevo, 16. 11. 1992.
- Halilović, S. (2007). *Lukava strategija*. Sarajevo: Maršal.
- Hećimović, E. (1994). Nagodba za veliku Srbiju?, u: *Ljiljan*, Sarajevo, 23. 8. 1994.
- Kasumović, A. (1994). Reptil ne može preživjeti, u: *Ljiljan*, Sarajevo, 2. 5. 1994.
- Marić, S. – Skoko, I. (2016). Korpus javnoga znanja u suvremenom dobu, *Suvremena pitanja*, 21(11).
- Owen, D. (1998.). *Balkanska Odiseja*, preveli s engleskog Kolinda Grabar i Miroslav Kovačić. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Splichal, S. (2003.). Racionalnost diskursa nasuprot diskurzivnom nadzoru, u: *Medijska istraživanja*, 1 (9), 5-38.
- Starešina, V. (2004). *Vježbe u laboratoriju Balkan*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Šušnjić, Đ. (1995). *Ribari ljudskih duša*. Beograd: Čigoja štampa.
- Tuđman, M. (2008). Svijet znanja i sudbina knjige, u: *Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 175-219.
- Tuđman, M. (2017). *Druga strana Rubikona*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tuđman, M. (2008). *Informacijsko ratište i informacijska znanost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tuđman, M. (1990). *Obavijest i znanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Tuđman, M. (2002). *Priča o Paddyju Ashdownu i Tuđmanovoj salveti*. Hoće li Haški sud sudjelovati u prijevarama i obmanama? Zagreb: P.I.P.
- Tuđman, M. (2012). *Programiranje istine*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tuđman, M. (2006). *Vrijeme krivokletnika*. Zagreb: Detecta.
- Volkov, V. (2001). *Dezinformacija od trojanskog konja do interneta*. Beograd, Lausanne: Naš dom L'Age d' Homme.

STVARANJE I ODRŽAVANJE KOLABORATIVNE RADNE OKOLINE

Sanja KIŠIČEK

Uvod

Kolaboracija kao riječ u hrvatskom jeziku sa sobom nosi određeno negativno značenje i neprijazan vojni kontekst, kao nasljeđe Drugoga svjetskog rata. U *Hrvatskoj enciklopediji* natuknica „kolaboracionist” označava osobu koja pomaže neprijatelju vlastite zemlje¹. Pojam kolaboracije kako je razrađen u ovom radu najbliže poprima značenje riječi suradnja (lat. *co-* = „sa-”, *laborare* = „raditi”) među pojedincima i/ili radnim skupinama. Dok engleski jezik semantički razlikuje pojmove *cooperation* i *collaboration*, hrvatski jezik ne poznaje takvu istančanu razliku i tretira termine *suradnja* i *kolaboracija* kao istoznačnice. U ovom se radu inzistira na terminu kolaboracija, naspram termina suradnja, kako bi se istaknuo novi moment zajedničkog učenja, osvrta na iskustvo i kolegijalnog rada koji riječ suradnja, zbog manjka kontekstualnog značenja i nasljeđa od raznih vrsta suradnje kakve smo živjeli i prakticirali, ne uspijeva dočarati. Kolaboracija se odnosi na suradnju više razine, utemeljenu na konstruktivističkoj teoriji učenja, ravnopravnosti te uključenosti svih dionika.

Boud², Kolb³ i Schön⁴ opisuju važnost iskustvenog učenja, vođenja dijaloga u učenju te važnost osvrta na iskustvo u kreiranju novog znanja. Miroslav Tuđman⁵ je prije 15 godina naslutio „da se u informacijskom prostoru što ga oblikuju internet i nove informacijske tehnologije, ne oblikuje korpus objektivnog i istinitog znanja; postojeće komunikacijske mreže nemaju zadaću prenositi istinite informacije, nego je njihova zadaća osigurati u javnosti dominaciju određenih informacija; odnosno, u informacijskom prostoru ne postoje mehanizmi kontrole javnog znanja prema kriteriju istine i objektivnosti”. Digitalne komunikacijske platforme i informacijski sustavi kao da su otvorili prostor za fiktivna

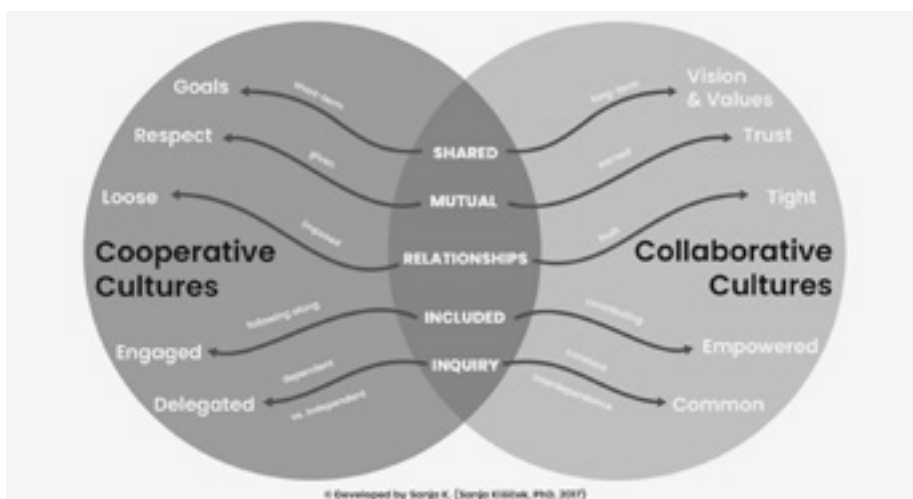
¹ Kolaboracionist. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža (2021).

² Boud (1985).

³ Kolb (1984).

⁴ Schön (1983).

⁵ Tuđman (2008), 16-17.

Slika 1. Vennov dijagram kao ilustracija razlike suradničkih (*cooperative*) i kolaborativnih (*collaborative*) kultura i radnih okolina. Kišiček, S. *Cooperative vs. Collaborative*, 2017.

svjedočanstva i uljepšana iskustva koja tako vješto danas portretiramo putem društvenih medija. Pitamo se stoga što se dogodilo s načelom istine i istinitosti koju smo isticali još prije 35 godina te kako je moguće da smo 20 godina poslije postali više subjektivni, a manje objektivni unatoč mogućnostima transparentnosti, informacijski i tehnološki lako održive i po načelu panoptikona, gdje sve može biti vidljivo svima.

Kolaborativna radna okolina

Aguilar⁶ opisuje vodstvo timova kao put popločen osvrtom, poniznošću i namjerom. Kako bi se stvorio osjećaj pripadnosti unutar dane organizacije, komunikacija među svim dionicima mora biti utemeljena na kolaboraciji i kolegijalnosti. Kako tvrdi Knight, često smo plijen komunikacije „odozgo” jer nam se čini lakšom, iako je često neuspješna⁷. Dionici nižih hijerarhijskih rangova su često plijen komunikacije „odozgo”. S njima se surađuje na način da im se kaže što i kako da rade, a komunikacija u takvom modelu suradnje često je jednosmjerna. Takav model dovodi do propasti budući da se niži rangovi ubrzo osjećaju nevidljivima i nevažnima, a viši rangovi izgaraju od količine odluka koje dnevno moraju donijeti i osjećaja kontrole koji misle da moraju imati.

Tek nakon što viši hijerarhijski rangovi odustanu od kontrole i odluče modelirati i pokazivati ranjivost i transparentnost u komunikaciji s nižim rangovima, a ističući važnost iskrenosti i istinitosti, tada se otvara prostor za rast i razvoj.

⁶ Aguilar (2016).

⁷ Knight (2016).

Tek kada se svi dionici odvažaju u areni i na sceni pojaviti kao najbolja i autentična verzija sebe, može se postaviti temelj za stvaranje snažne kolegijalne zajednice (v. Sliku 1). U takvoj zajednici zajedničke su dugoročna vizija i vrijednosti, naspram isključivo kratkoročnih ciljeva; povjerenje se zaslužuje, naspram zadanog poštovanja; odnosi su čvrsti jer su izgrađeni, naspram labavih nametnutih odnosa; dionici su osnaženi i opunomoćeni pridonijeti, naspram slijepo slijediti; istraživačka je znatiželja u konstantnoj međuovisnosti jednih o drugima i jednih s drugima, naspram delegiranih zadataka i samostalnosti, odnosno nesamostalnosti jednih ili drugih.

Izazovi u stvaranju kolaborativne radne okoline

Kako kolaborativna radna okolina izgleda na određenoj razini u danoj organizaciji? Ovo pitanje nema smisla budući da kolaboracija nije stvar razine ili hijerarhije, već je više holističke prirode i stvar uključivosti. O kojem god se scenariju radilo, o kojoj god instanci poslovanja bila riječ, teško da će se dobre odluke moći donositi u izoliranom posredništvu samo vodećih upravnih razina. Radilo se o projektnom planiranju, kadrovanju, SWOT analizi, lansiranju novih proizvoda, analizi tržišta i dr., postoji jedan zajednički nazivnik koji pripada svima navedenima, a to je komunikacija. Kada bi komunikacija uključivala sve dionike određenog procesa, od nižih pa do viših rangova, i kada bi se odvijala prema načelima kolegijalnog dijaloga tablično prikazanog u ovom radu (v. Tablice 1–4), kapacitet vodstva bi u organizaciji narastao, a rasteretio rangove vodećih. To bi se rasterećenje manifestiralo u smanjenoj količini odluka koje se dnevno moraju donijeti i prije spomenutom osjećaju kontrole koji bi trebalo otpustiti. U organizacijama koje pripadaju raznim sferama ljudske djelatnosti često ne postoji dovoljan kapacitet vodstva „u kući” da se svakom dioniku dodijeli mentor ili trener. Stoga autorica ovog rada predlaže uspostavu recipročnih mentorstava među kolegama, neovisno o senioritetu u ulozi i/ili radnom iskustvu. Putem naučene komunikacijske vještine vođenja kolegijalnog dijaloga, koja uključuje strategije aktivnog slušanja, učinkovitog postavljanja pitanja te pružanja i primanja povratnih informacija, dionici mogu uspostaviti recipročne kolegijalne odnose čak i vrijednije od mentorstva. Takva praksa vođenja kolegijalnog dijaloga potiče smislen razgovor i razvoj komunikacijske vještine koja je primjenjiva na razne radne okoline s kojima se pojedinac može susretati u svojoj karijeri. Kad je riječ o poboljšanju vlastite prakse, opetovanim osvrtom na iskustvo, moramo poticati sebe i svoje kolege da radimo pametnije, a ne više. Jedan od načina da radimo pametnije jest da učimo jedni od drugih promatrajući recipročno praksu jedni drugih, u vidu kolegijalnog opažanja.

Kako kaže Knight, često smo plijen komunikacije „odozgo” jer nam se čini lakšom, iako je često neuspješna⁸. U hijerarhijski čvrsto uređenim radnim okruženjima događa se da su, zbog rigorozno uređenog i od strane dionika radne okoline slijepo poštovanog i slijedenog sustava, organizacije zakinute za napredak, učenje⁹ i rast. Inertnost sustava onemogućava nisko pozicioniranom pojedincu na hijerarhijskoj ljestvici da iskaže sud, propita praksu, pokrene inicijativu, preusmjeri procese ili slično. Ako se taj pojedinac odluči na hijerarhijski slijed i u svojoj ulozi inicijatora strpljivo krene linearno sekvencijalnim putem, riskira da već na sljedećoj instanci kao stepenici hijerarhijske ljestvice stane. Drugim riječima, ako njegov nadređeni donese sud nepovoljan za pojedinca, ideja je zamrla prije nego što je začeta, a pojedinac je često i trajno ostao demoraliziran i demotiviran za ista slično pokušati nanovo.

Pammer et al.¹⁰ navode tri studije slučaja s jednakim učincima tranzicije od individualnog, preko kolaborativnog do organizacijskog učenja. U sva tri slučaja, od kojih su dva situacijski i organizacijski smještene u jedinice hitne pomoći, a jedan u IT konzalting, autori zamjećuju refleksiju (engl. *reflection*), odnosno osvrt na vlastitu praksu kao prvi korak koji trigerira kolaborativnu refleksiju i u konačnici opažanje učinaka spornih za određeni kontekst, odnosno konkretnije, u ova tri slučaja, za neučinkovitost učenja na vlastitim grješcima i propustima unutar funkcioniranja organizacije radi slijepog slijeđenja zastarjelih uputa i smjernica i nefleksibilnosti hijerarhijske ljestvice. Autori uočavaju propuštene šanse za učenje, napredak i razvoj organizacije zbog ograničavanja komunikacijskih kanala prema pojedincima pozicioniranima niže na hijerarhijskoj ljestvici. Zaposlenici operativnih razina organizacije nalaze se pak u nezavidnom položaju, frustrirani podijeliti svoj osvrt i proaktivno upozoriti na manjkavost sustava ili procesa, zbog nedostatka reakcije nadređenih, primjene novih spoznaja i promjena. Organizacijsko se učenje često može implementirati samo na višim upravnim razinama hijerarhije, a vrlo rijetko na operativnima. Ovaj fenomen predstavlja ozbiljan izazov za organizacijsko učenje budući da često postoji barijera propagandi znanja, do kojeg se može doći osvrtnom na iskustvo i na vlastitu praksu. Ova barijera leži između onoga što zaposlenici operativnih nižih hijerarhijskih razina mogu uočiti i zamijetiti te sugerirati promjene i onoga što zaposlenici viših upravnih razina mogu implementirati. Pammer et al.¹¹ predlažu učinkovitiji komunikacijski model, često uz pomoć tehnologije, koji otvara mogućnost dokumentiranja iskustava na svim razinama poslovanja. Autori tako predlažu aplikacije za brzi glasovni

⁸ Ibid.

⁹ Bransford, Brown & Cocking (eds.) (2000). Preuzeto s: <https://www.nap.edu/download/985>.

¹⁰ Pammer, Balzert (2012).

¹¹ Ibid.

unos osvrta zaposlenika na pojedini organizacijski proces, koji je nadalje moguće nadopuniti dodatnim metapodacima, oznakama i drugim bilješkama.

Kakav god bio sustav kao potpora zaposlenicima svih razina da artikuliraju, sakupe i podijele svoje osvrte na iskustvo i vlastitu praksu, važno je pripočeti povratnu informaciju u svezi s podnesenim unosima (*follow up*) i poduzeti određene mjere promjenom na bolje (*follow through*).

Komunikacijski obrazac za kolegijalni dijalog

Prije čak 20 godina autori kao što je Stahl¹² govore o kolaborativnim informacijskim sustavima kao računalnim kanalima koji nadilaze inteligenciju ljudi i organizacija. Profesor Miroslav Tuđman¹³ 2008. godine navještava kako „počinje radikalna vlast digitalnoga svijeta, a čovjek u njemu nema uporišta u kojem bi se osjećao sigurnim i zaštićenim”. Miroslav Tuđman¹⁴ smješta informacijsku znanost u procijep između univerzalnih (ljudska prava, sloboda, kultura, demokracija) i globalnih vrijednosti (tehnologija, tržište, turizam i informacija). Ovaj rad ograničava se na komunikacijske obrasce, ideje i promišljanja izrečene i izmijenjene među ljudima, gdje je čovjek pošiljatelj i primatelj poruke, bilo putem informacijskog sustava ili kontaktno. Ponekad se lakšim čini naučiti računalo nego čovjeka, kako ljudski odgovoriti i uljudno komunicirati, kao da je to jedna od „zastarjelih vrijednosti”, sukladno promišljanjima i profesora Tuđmana. Umjetna inteligencija ne poznaje ego kao podsvjesni konstrukt koji je teško kontrolirati pa kao da je lakše programirati određeni komunikacijski slijed. Uspostava dijaloga među ljudima danas kao da predstavlja znatniji izazov nego uspostava dijaloga s računalima. Premda s psihološkog i kognitivnog stajališta možemo predvidjeti čitav spektar reakcija sugovornika, s afektivnog pak stajališta to nismo potpuno u stanju, budući da ono afektivno često nije u (svjesnoj) kontroli niti pošiljatelja kao izvornika poruke, a kamoli primatelja poruke.

Premda putem dijaloga gradimo odnose i unaprjeđujemo razmišljanje, to često nije oblik interakcije koji prakticiramo. Kolegijalni dijalog vrsta je strukturiranog i konstruktivnog dijaloga kojemu je zadaća uključivanje sugovornika u dijalog na ravnopravan način. Ravnopravnošću i uključivošću postiže se kolegijalnost na najvišoj instanci kolaboracije te su time oba sugovornika potaknuta na otvorenost, razumijevanje, sagledavanje različitih perspektiva, propitivanje, rezoniranje i davanje osvrta. Svojom formom kolegijalni dijalog ne ostavlja mnogo prostora

¹² Stahl (2000), 71-97.

¹³ Tuđman (2008), 16-17.

¹⁴ Ibid.

destruktivnim oblicima dijaloga, poput svaljivanja krivnje, traženja izgovora, osuda i optužbi. Kolegijalni dijalog je ovdje opisan u pet koraka koji se mogu odvijati linearno sekvencijalno, ali se mogu i međusobno isprepletati (prilagodila Sanja Kišiček za priručnik za mentore u tisku, prema radu Davida Nelsona¹⁵).

Aktivno slušanje i parafraziranje

Aktivnim slušanjem uvažavamo sugovornika te dajemo važnost onomu što govori. Govorom tijela i kratkim verbalnim iskazima pokazujemo zanimanje za slušanje u smislu da čujemo što sugovornik govori i dokazujemo da smo prisutni u trenutku razgovora. Kako bismo bili sigurni da smo razumjeli sugovornika, rezimiramo ono što smo čuli ukratko parafrazirajući svojim riječima. U ovom se koraku nastoje izbjeći nesporazumi zbog nepotpunog razumijevanja sugovornika te se zatvara mogući jaz između promišljenoga, izgovorenoga i shvaćenoga od strane slušača (v. karticu ispod za primjere mogućih rečeničnih struktura kojima demonstriramo aktivno slušanje i parafraziranje).

Tablica 1. Kartica za aktivno slušanje i parafraziranje

1. Slušanje	
Karakteristike:	Aktivno se slušamo. Demonstriramo prisutnost. Sjedimo jedni pokraj drugih, ne nasuprot.
2. Parafraziranje	
Karakteristike:	Ponavlja se i rezimira informacija vlastitim riječima. Razjašnjava se razumijevanje kod obiju strana. Ovo je prigoda izlagaču da razjasni nesporazume.
Primjeri parafraziranja:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ponovite parafrazirajući: <ul style="list-style-type: none"> „Dakle...” „Drugim riječima...” „Ti misliš da...” 2. Rezimirajte: <ul style="list-style-type: none"> „Dakle, postoje tri problema...” „Čujem da ćeš prvo..., a onda ćeš...” „S jedne strane..., a s druge strane...” 3. Preusmjerite razinu razgovora: <ul style="list-style-type: none"> „Čini se da ti je važno da...” „Dakle, tvoje uvjerenje je...” „Ovdje se ne radi o...”

¹⁵ Nelson (2016).

Pojašnjavanje

Pojašnjavanjem postavljamo pitanja jednostavnog i zatvorenog tipa putem kojih doznajemo više detalja potrebnih kako bismo bolje razumjeli sugovornika i shvatili što nam želi reći. Uputno je izbjegavati pitanje „Zašto?” jer ono izaziva obrambeni stav i stavlja sugovornika u poziciju obrane i objašnjavanja te ga može udaljiti od problema i onoga što je uistinu važno. Pitanja pojašnjavanja pomažu sugovornicima da ostanu fokusirani na predmet razgovora i specifični u argumentaciji (v. karticu ispod za primjere takvih pitanja i moguće rečenične strukture).

Tablica 2. Kartica za pojašnjavanje

Pojašnjavanje	
Karakteristike:	Odgovori su kratki i činjenični. Skuplja se više informacija. Postavljaju se jednostavna činjenična pitanja. Pomažu slušaču razumjeti situaciju. Pomažu izlagaču da bude više specifičan i fokusiran.
Primjeri pitanja pojašnjavanja:	„Bi li mi mogao/la reći malo više o...?” „Da vidimo razumijem li...” „Zanimalo bi me čuti više o...” „Pomoglo bi mi u razumijevanju ako bi mi dao/la primjer...” „Koji? Tko? Što? Gdje? Kada? Kako... točno?”
ZAPAMTITE:	Pitanje „Zašto?” izaziva obrambeni stav. Nije vrijeme da pitate: „Koje ste druge pristupe razmotrili?” Ovo pitanje može ograničiti sugovornika u kasnijem razmišljanju i uzrokovati njegovu nesigurnost u vlastite ideje.

Postavljanje pronicljivih pitanja

Nakon što smo ustanovili da smo sugovornika dobro shvatili i nakon što smo dobili dovoljno detalja da razumijemo izloženu situaciju, odnosno problem, možemo početi postavljati pronicljiva pitanja. To su složenija pitanja otvorenog tipa. Svrha je takvih pitanja potaknuti sugovornika na ekspanzivnije razmišljanje o problemu, promjenu perspektive ili otvaranje novih horizonata. Takva pitanja često izazivaju „aha” trenutke u kojima sugovornik sam dolazi do spoznaje internalizacijom misaonih procesa. Pronicljiva pitanja pomiču defenzivnost prema dubljem promišljanju i osvrtu. Pitanja ovakva tipa ne svaljuju krivnju ni na koga, ne insinuiraju, ne upućuju na optužbe niti osuđuju. Ako želimo da sugovornici predano sudjeluju u razgovoru, važno je da se osjećaju psihološki sigurno, kako tvrdi Knight¹⁶. Druhim riječima, to znači da ih ne osuđujemo kakav god da odgovor daju. Važno je

¹⁶ Knight (2016).

pripaziti da ni u ovom koraku ne ubacujemo svoje prijedloge i moguća rješenja jer bismo time sugovornika mogli ograničiti u samostalnom zaključivanju i dolaženju do zaključaka. Kada postavljamo pitanja, nastojmo „ponizno upitati”, kako to naglašava Shein¹⁷. „Ponizan upit” je prema Sheinu vještina koja sugovornika izvodi na čistinu, na otvoreno, postavljajući pitanja na koja nužno ne znamo odgovor, vještina koja gradi odnose na temelju znatiželje i zanimanja za ljude (v. karticu ispod za primjere takvih pitanja i moguće rečenične strukture).

Tablica 3. Kartica za pronicljiva pitanja

Pronicljiva pitanja	
Karakteristike:	<p>Pomažu sugovorniku da misli dublje i proširi svoje razmišljanje o problemu.</p> <p>Izazivaju „aha... hmmm” trenutak i osjećaj kontemplacije.</p> <p>Analizira se što je funkcioniralo, što nije ili što bi moglo funkcionirati.</p> <p>Pomiču razmišljanje od reakcije prema refleksiji.</p> <p>Obično nema „pravog” odgovora.</p> <p>Ne svaljuju krivnju ni na koga.</p>
Primjeri pronicljivih pitanja:	<p>Na koji drugi način bi mogao/la...?</p> <p>Što je bila tvoja namjera kada si...?</p> <p>Što predosjećáš u svezi s...?</p> <p>Što bi se moralo promijeniti kako bi ti...?</p> <p>Što misliš zašto je ovo _____ slučaj?</p> <p>Kako tvoje pretpostavke o _____ utječu na tvoje razmišljanja o...?</p> <p>Čega te strah? Što priželjkuješ? Što ovime dobivaš? Što pretpostavljaš? Što očekuješ?</p> <p>Kada bi imao/la čarobni štapić, što bi promijenio/la?</p> <p>Kako ovo izgleda iz perspektive (nekog drugog)?</p> <p>Što želiš da se dogodi?</p> <p>Kako biste mogli...?</p>
ZAPAMTITE:	Pazite da ovdje ne ubacujete svoje prijedloge!

Pružanje i primanje povratne informacije

Tek nakon što smo sugovornika dobro shvatili aktivnim slušanjem i parafraziranjem, i nakon što smo mu dali šansu da ekspanzivnije samostalno razmišlja postavljajući mu pronicljiva pitanja, „zaslužujemo” pružiti mu povratnu informaciju i iznijeti svoje prijedloge u svezi s danim problemom. Da smo to učinili prije, sugovornika bismo ograničili u vlastitoj mogućnosti da dublje promišlja o problemu i da samostalno dođe do spoznaje. Bez obzira na to koliko je naše rezoniranje lo-

¹⁷ Shein (2013).

gično i koliko nam se vlastito rješenje „zdravorazumski” nameće kao odgovor na problem, uputno je suzdržati se od preranog dijeljenja našeg zaključka, kako bismo ostavili prostor sugovorniku da sam dođe do svog zaključka, što je osnovni predvjet za dugoročnu održivost spoznaje. Naime, čak i da sugovornik prihvati naše preuranjene sugestije kao odgovore na problem, riskiramo da ih nakon kratkog vremena odbaci i vrati se starim (naučenim) obrascima ponašanja koji su ga i doveli do problema. Stoga je internalizacija na putu do spoznaje vrlo važna. Pogledajte moguće rečenične strukture za pružanje povratne informacije na kartici ispod.

Tablica 4. Kartica za povratnu informaciju

Povratna informacija	
Ključno:	Budite sigurni da je povratna informacija poželjna. Kod povratne informacije nije važno je li netko u pravu ili nije, već je važno pružiti izlagaču na razmatranje više opcija kako bi unaprijedio svoj rad, pristup i sl.
Pozitivna povratna informacija	
Karakteristike:	Daju se izjave potpore i uvažavanja onoga što je izloženo. Što je učinkovito? Što dobro funkcionira? Što cijenite? Opisno je i fokusirano te svojstveno izloženom problemu. Iskazuju se jače strane izlagača putem dokaza.
Primjeri pozitivne povratne informacije:	„Način na koji si... bio je vrlo jasan.” „Odluka da... je vrlo učinkovita jer...” „Zaista mi se sviđa kako si...” „Bilo je izvrsno kada si...”
Konstruktivna povratna informacija	
Karakteristike:	Davanje prijedloga bez negativne osude. Nude se različiti načini na koje izlagač može razmišljati o izloženom problemu, radu i sl. Iskazuju se nepovezani, upitni ili zbunjujući dijelovi.
Primjeri konstruktivne povratne informacije:	Pitam se... Razmišljam o... Kako bi mogao/la...?

Kao što nalaže općepoznata *sandwich* metoda pružanja *feedbacka*, prvo ćemo sugovornika pohvaliti za nešto dobro što smo prepoznali, a zatim ga uputiti na mjesto za napredak. Međutim, valja obratiti pozornost na to da postoje tri razine pohvale s kojima se možemo susresti, prema Barkleyju¹⁸. Prva je komplimentiranje,

¹⁸ Barkley (2019).

kao najbanalnija razina pohvale. Komplimentom iskazujemo divljenje za nešto što može i ne mora biti zasluga onoga komu kompliment dajemo. To je hvala površne razine, gdje kompliment dajemo za izgled, za odabir odjeće, sredstava i slično. Druga je razina pohvale prepoznavanje, čin koji nam mogu iskazati kolege ili drugi pojedinci koji su kompetentni da prepoznaju što naš uspjeh iziskuje, trud koji je stajao iza toga i sl. Treća je razina pohvale odobrenje koje često dolazi „odozgo”, odnosno od naših nadređenih ili viših instanci hijerarhijske strukture dane organizacije.

Održavanje i kultura kolaborativne radne okoline

Digitalna tehnologija putem komunikacijskih kanala i informacijskih alata otvara mogućnosti za održavanje kolaborativne radne okoline u razmjerima nezamislivima ranije, prije poznavanja tehnologije kakva postoji danas, pritom misleći na sredstva asinkrone i sinkrone komunikacije. Ukratko, informacijske i komunikacijske tehnologije 21. stoljeća razvijaju izraz predmemorije za vještine 21. stoljeća kao „spoj sadržaja znanja, specifičnih vještina, stručnosti i pismenosti potrebnih za uspjeh u poslu i životu”.¹⁹ Te vještine omogućuju pojedincima da se kreću i napreduju u svijetu 21. stoljeća, svijetu znanja i informacija.

Mikelić Preradović²⁰ društvo znanja definira kao „društvo slobodnih prosvijećenih i obrazovanih ljudi koji svoje znanje kritički propituju i argumentiraju”. Obrazac za kolegijalni dijalog (v. Tablice 1–4) pruža slijed koraka koji podupiru stjecanje znanja u kolaborativnoj radnoj okolini, potičući kritičko razmišljanje, osvrt i argumentirani odgovor. Svakodnevnica radne okoline donosi niz zadataka i poticaja, kao ohrabrujuće čimbenike, ali donosi i niz distrakcija, prepreka te drugih izazova s kojima se ponekad teško suočiti, koji djeluju obeshrabrujuće na stvaranje novog znanja. Kada se pojedinac nađe u slijepoj ulici, kada je u svojim promišljanjima, nastojanjima i istraživanju došao do zida, zasigurno će profitirati prakticiranjem kolegijalnog dijaloga s nekim od bližih (ili/i daljih) kolega. Obrazac za kolegijalni dijalog uputno je slijediti u razrješavanju dvojbe, *brainstormingu* za nove ideje, planiranju projekata, nastave i vrjednovanja znanja, nasljeđivanju uloga, vođenju hrabrih razgovora, rješavanju konflikata i dr.

Naposlijetku, ovim se komunikacijskim obrascem uputno koristiti u razgovorima nastavnika i studenta, mentora i praktikanta, ili s vanjskim partnerima i suradnicima, primjerice u nastavnoj metodi društveno korisnog učenja (DKU) koja se razlikuje od klasične studentske prakse ili volontiranja, a koju akad. god. 2006./2007. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu uvodi red. prof. dr.

¹⁹ Ledward, Hirata (2011).

²⁰ Mikelić Preradović (2009).

sc. Nives Mikelić Preradović, na dobrobit studenata, Sveučilišta, a i šire društvene zajednice. Komunikacijski obrazac za kolegijalni dijalog studenti mogu rabiti u dijalogu s potencijalnim budućim poslodavcima i partnerima sveučilišnih sastavnica u potrazi za temama seminarskih, završnih i diplomskih radova. Osim što ćemo takvom praksom postići veću sinergiju tržišta rada i akademske izobrazbe, osnažit ćemo studente i za buduće karijerne izazove te ih pripremiti za učinkovito i uključivo komuniciranje s dionicima organizacija na svim razinama.

Tko su protagonisti?

Postavlja se pitanje tko je zadužen za stvaranje i održavanje takve radne okoline. Je li to hijerarhijski visoko pozicioniran pojedinac ili netko iz srednjih ili pak nižih slojeva? Tko je dovoljno infiltriran u radne procese i sam krvotok organizacije, a dovoljno nepristran u dnevnim previranjima i kulturi organizacije? Postoji li radno mjesto koje zapošljava takvog pojedinca i što bi taj realno radio? Jesu li to zanimanja koja će nam budućnost tek otkriti? Koja već negdje postoje? Na neka od ovih pitanja još ne znamo odgovore, ali ih svakako možemo predvidjeti. Svjedoci smo pokretanja cjelovitih integriranih i interdisciplinarnih studija i na našim prostorima, primjerice studija Primijenjene kognitivne znanosti, pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Renate Geld, kao ploda kolaboracije nastavnika i znanstvenika sa sastavnica zagrebačkog Sveučilišta iz područja tehničkih, društvenih i humanističkih znanosti. Takvi će studiji „proizvesti” polivalentne diplomirane stručnjake koji će s lakoćom moći obavljati medijatorsku ulogu u svojoj kolaborativnoj radnoj okolini, poznavati procese sa svih razina, od operativne do upravne, argumentirano razgovarati sa stručnjacima i znanstvenicima različitih profila, poznavati protokole za kolaboraciju i otvarati prostor za konstantno učenje, razvoj i napredak, ne ograničavajući se na svoje matično područje obrazovanja i (istraživačkog) rada.

Za sada, još uvijek je praksa da se pitanjima organizacijske kulture često doskače izvana, pozivanjem stručnjaka u područjima poslovanja, psihologa, komunikacijskih trenera i ostalih stručnjaka iz područja ljudskih resursa, ne bi li nekako ubrizgali čudotvoran lijek i izlučili toksičnost, neljubaznost, nepoštovanje, čak i mržnju. Česta reakcija radnih kolektiva na osobu izvana koja govori kako da se stvari rade iznutra jest otpor. Cilj drugačijeg pristupa, predloženog u ovom radu, jest osnažiti sve dionike za kreiranje i održavanje kulture kolaboracije u radnoj okolini. U takvoj kulturi sudionici rade zajedno u visoko učinkovitim timovima i radnim skupinama implementirajući protokole za rješavanje problema, kolaborativno učenje i organizaciju znanja. Kolege će brzo naučiti voditi kolegijalni dijalog kao komunikacijski obrazac koji podupire rast liderstva. Naučit će o različitim stilovima liderstva, grupirati suradnike u timove te implementirati protokole za

facilitaciju sastanaka, generiranje ideja, inovativno razmišljanje, sukcesivno planiranje i uspostavu partnerstva. Iskustvenim učenjem, iz svog, ali i iz tuđeg iskustva, kolege će se uključiti u aktivnosti kojima se podupire različitost te potiče uključivanje svih dionika s ciljem povećanja leaderskog kapaciteta organizacije.

Pretpostavljajući da su razine hijerarhijske ljestvice rezultat napredovanja zbog stjecanja znanja i vještina pojedinca sukladno transparentnom sustavu kriterija, možemo generalno ustvrditi da pojedinac koji je nisko pozicioniran na hijerarhijskoj ljestvici (operativna razina), a koji posjeduje komunikacijske vještine, strategije i znanja za kreiranje kulture kolaboracije može utvrditi razinu motivacije suradnika te djelovati na podizanje motivacije i osvješćivanje individualnih uloga u timovima i radnim skupinama, a može i primijeniti strategije i alate za suradničko učenje i stjecanje znanja, kontaktno i putem kolaborativnih platformi. Pojedinac koji je srednje pozicioniran na hijerarhijskoj ljestvici (*middle level leadership*) može procijeniti individualna znanja i vještine suradnika te u skladu s utvrđenim znanjima i vještinama oformiti timove i radne skupine. Pojedinac koji je visoko pozicioniran na hijerarhijskoj ljestvici (upravna razina) može analizirati učinke upravljanja znanjem na organizacijske procese, evaluirati učinke upravljanja kreativnim procesima u odnosu na inovativna rješenja, utvrditi karakteristike i razinu intelektualnog kapitala te osmisliti adekvatne načine njegova usmjeravanja i povećanja.

Umjesto zaključka

U narodu je općepoznata uzrečica da „čovjek uči iz iskustva” što je polusmislena izjava. Naime, čovjek ne uči iz iskustva, već iz osvrta na iskustvo. Tako imamo iskusnih, a neukih, kao i neiskusnih, a učenih. Ovdje pravila nema, no sigurno je da je osvrt na vlastitu praksu, kao i na vlastito i tuđe iskustvo – dobra praksa. Kroz osvrt duboko promišljamo, proživljavamo iskustveno učenje i osvještavamo obrasce i čimbenike koji bi u nedostatku osvrta ostali nezamijećeni. Kao poticaj razvoju vještina kritičkog razmišljanja važnije je zapitati se „što nismo čuli?” ili „koje informacije nedostaju?” nego nekritički prihvaćati ono što smo čuli i što nam je servirano. Od serviranja vlastita rješenja na ponudeni izazov ili dvojbu važnije je sugovornika kolegijalnim dijalogom „navesti” da ekspanzivnije razmišlja i dublje promišlja, samostalno, tek uz potporu sugovornika koja se manifestira u postavljanju pravih pitanja u pravom trenutku, a ne u pružanju gotovih odgovora preuranjeno isklesanih iz našeg (ograničenog) iskustva. Predloženi komunikacijski obrazac za kolegijalni dijalog (v. Tablice 1–4) donosi razrađene korake od aktivnog slušanja, parafraziranja, postavljanja pitanja, razjašnjavanja i pronicljivih pitanja te pružanja i primanja povratne informacije koji sugovornike

vode u dijalogu sigurnim slijedom i uključivim pristupom, a istodobno isključujući svaku mogućnost osude i svaljivanja krivnje.

U nastavku slijedi dodatak ovom radu u obliku nekoliko cjelovitih odlomaka rada autorice Margaret Wheatley²¹ naslovljenog *Willing To Be Disturbed*, što bi u doslovnom prijevodu značilo: „Voljni biti uznemireni”.

Nismo naučeni da priznamo da ne znamo. Većina nas je naučena da trebamo zvučati sigurno i samouvjereni, da iznesemo svoje mišljenje kao da je istina. Nismo nagrađivani zbog zbunjenosti ili zbog postavljanja više pitanja, već za davanje brzih odgovora. Također smo proveli puno godina slušajući druge, uglavnom kako bismo utvrdili slažemo li se s njima ili ne. Nemamo vremena ili interesa sjediti i slušati one koji misle drugačije nego mi.

Međutim, sada je svijet poprilično zbunjujuć. Više ne živimo u onim danima kada je život bio predvidiv, kada smo zapravo znali što dalje. Živimo u složenom svijetu, često ne znamo što se događa i nećemo moći razumjeti njegovu složenost ako ne potrošimo više vremena u neznanju.

Vrlo je teško odreći se svoje sigurnosti – svojih stavova, uvjerenja i objašnjenja. Oni nas definiraju, oni leže u srcu našeg osobnog identiteta. Ipak vjerujem da ćemo uspjeti promijeniti ovaj svijet samo ako uspijemo razmišljati i raditi zajedno na nove načine. Znatiželja je ono što nam treba. Ne moramo napustiti ono u što vjerujemo, ali trebamo biti znatiželjni u ono što netko vjeruje. Moramo priznati da bi tuđi način tumačenja svijeta mogao biti od presudne važnosti za naš opstanak.

²¹ Wheatley (2002).

Literatura

- Aguilar, E. (2016). *The Art of Coaching Teams. Building Resilient Communities That Transform Schools*. Jossey-Bass.
- Barkley, S. (2019). *Coaching and Coachability*. Edukacija za metodičare u ulozi instructional coach. Bangkok.
- Boud, D. (1985). *Reflection: Turning experience into learning*. London: Kogan Page.
- Bransford, J. D., Brown, A. L., Cocking, R. R. (Eds.) (2000). *How people learn: Brain, mind, experience, and school*. Washington, DC: National Academy Press. Preuzeto s: <https://www.nap.edu/download/985>.
- Knight, J. (2016). *Better Conversations. Coaching ourselves and each other to be more credible, caring and connected*. Corwin.
- Kolaboracionist. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža (2021). Pristupljeno 28. 5. 2022. Preuzeto s: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32331>.
- Kolb, D.A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. New Jersey: Prentice-Hall Englewood Cliffs.
- Ledward, C., Hirata, D. (2011). *An overview of 21st-century skills*. Pacific Policy Research Center. Honolulu: Kamehameha Schools-Research & Evaluation.
- Matoon, M., McKean L. E. (2015). *Critical Friends Group Coaches' Handbook*, National School Reform Faculty. Harmony Education Center.
- Mikelić Preradović, N. (2009). *Učenjem do društva znanja. Teorija i praksa društveno-korisnog učenja*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Nelson, D. (2016). *Cue Cards for Critical Friends Group Work. Quick reference to help your group collaborate more effectively*. National School Reform Faculty and Equity Maps.
- Pammer, V., Balzert, S. (2012). *The Push and Pull of Reflection in Workplace Learning: Designing to Support Transitions between Individual, Collaborative and Organisation Learning*. European Conference on Technology Enhanced Learning 2012. Proceedings: 21st Centaur Learning for 21st Century Skills. Springer.
- Shein, E. (2013). *Humble Inquiry: The Gentle Art of Asking Instead of Telling*. Berrett-Koehler Publishers.
- Schön, D.A. (1983). *The reflective practitioner*. New York: Basic books.
- Stahl, G. (2000). Collaborative information environments to support knowledge construction by communities. *AI & Society*. 14, 71-97.
- Tuđman, M. (2008). Profesor dr. Božo Težak i razvoj informacijske znanosti. *Profesor Božo Težak, lučonoša znanosti*. Uredili Đurđica Težak i sur. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada (2007), 257-271, u: Tuđman, M. (2008). *Informacijsko ratište i informacijska znanost*. Uredila Anita Šikić. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 16-17.
- Wheatley, M. (2002). *Willing to be Disturbed*. Berrett-Koshler Publishers, Inc. San Francisco.

INFORMACIJSKA ZNANOST: OD ISHODIŠTA PREMA KORISNIČKOM ISKUSTVU

Tomislava LAUC

Uvod

U suvremenom svijetu obilježenom trendovima digitalizacije svih aspekata naših života, informacija i komunikacija postaju pojmovi koje podjednako rabe kako stručnjaci tako i korisnici laici. Brz razvoj informacijskih tehnologija u proteklom je desetljećima doveo do očekivanja i potrebe da građani budu informacijski i računalno pismeni. Unatoč sveprisutnosti informacijskih i komunikacijskih tehnologija u svakodnevnom životu, te činjenici da informacijske znanosti više od pola stoljeća daju svoj doprinos kako u teorijskim tako i u praktičnim znanjima i vještinama, još uvijek razmatramo pitanje određenja informacijske znanosti. Zato ćemo, polazeći od njezinih ishodišta, prikazati razvoj informacijske znanosti te odnos s bliskim područjima, posebice u novije doba nastalom podatkovnom znanosti.

Ishodišta informacijske znanosti

Od pojave informacijske znanosti do danas prisutno je pitanje o tome što jest informacijska znanost. Tuđman¹ ističe da „rasprave o definiciji informacijske znanosti nisu dovele do konsenzusa o njezinu predmetu, ali prevladava shvaćanje da ona proučava komunikacijske procese; rasprave nisu pojasnile ni što je to informacija, ali je prihvaćena tvrdnja da je obavijest osnovni fenomen proučavanja informacijske znanosti; nije usvojena jedinstvena teorija za proučavanje informacija u komunikacijskim procesima, ali je usvojena relevantnost (svrhovitost) kao ključni pojam za interpretaciju tih procesa; konačno, nema suglasnosti ni oko toga je li informacijska znanost (već) znanost, ali je postignuta suglasnost o tome da što prije treba definirati njezine teorijske osnove”.

Nedostatak konsenzusa tumači time da je informacijska znanost mlada znanstvena disciplina, te zato postoje velike razlike u interpretaciji i definiranju njezina predmeta, područja i ciljeva. Ipak, izvori informacijske znanosti najčešće

¹ Tuđman (2004), 7.

se odnose na: a) informacijsku tehnologiju, b) dokumentaciju i pretraživanje informacija, c) niz suvremenih „komunikacijskih” znanosti.²

Razmatrajući informacijsko-dokumentacijske sustave i službe, Tuđman³ opisuje odnos među srodnim djelatnostima:

Kako se informacijsko-dokumentacijskim sustavima i službama bave i bibliotekarstvo i dokumentalistika, a informacijska znanost to čini tek odnedavno, u teoriji su prilično nejasno (i različito) postavljene granice i odnosi između tih disciplina. Pogotovu je teško u praksi razlikovati gdje počinju i prestaju granice tih djelatnosti. Osnovne postavke o pohranjivanju i pretraživanju obavijesti te o organizaciji automatiziranih informacijskih sustava definirala je dokumentalistika. Osim toga, dokumentacijske su se službe razvile iz specijalnih knjižnica (posebno onih što su vezane za industriju) u samostalne službe orijentirane na zadovoljavanje potreba šireg kruga korisnika sličnog interesa ili unaprijed određenog broja korisnika. Zato u teorijskim razmatranjima i dalje ostaje sporno je li dokumentalistika nova disciplina neovisna o bibliotekarstvu ili mu je podređena. Kako se sada i informacijska znanost bavi istim ili sličnim problemima (planiranjem informacijskih sustava, strukturom dokumenata, logičkim sustavima za pohranjivanje i pretraživanje informacija, problemima automatskog indeksiranja i prevođenja, optimalizacijom komunikacijskih sustava, efikasnošću informacijskih službi itd.), to su nejasni odnosi (često više u praksi negoli u teoriji) između bibliotekarstva, dokumentalistike i informacijske znanosti.

U nastojanju pojašnjenja navedenih odnosa, osvrnut ćemo se na nastanak i podrijetlo informacijske znanosti, te srodna područja i djelatnosti.

Podrijetlo informacijske znanosti: dokumentacija i pretraživanje informacija

U ovome poglavlju dajemo prikaz razvoja informacijske znanosti kako ga opisuje Hjørland⁴ u članku „Information Science and Its Core Concepts: Levels of Disagreement” polazeći od propitivanja odnosa između bibliotekarstva, dokumentalistike i informacijske znanosti. Autor prvo postavlja pitanje je li knjižnična i informacijska znanost (*Library and Information Science*, LIS) akademska disciplina, a na pitanje odgovara dvojako. Slaže se da jest akademska disciplina jer postoje mnogi studijski programi i istraživačke aktivnosti diljem svijeta. Ipak, ističe kako isto možemo promatrati i kao „profesionalno” polje temeljeno na poučavanju praktičnih vještina poput pretraživanja bibliografskih baza podataka i katalogizacije. Zatim naglašava da naziv knjižnična i informacijska znanost (*Library and Information Science*, LIS) može biti sinonim za informacijsku znanost, *infor-*

² Ibid., 6.

³ Tuđman (1993), 5.

⁴ Hjørland (2014), 205.

mation science, kao i za knjižničnu znanost, *library science*. Slijedeći razmišljanje Machlupa i Mansfielda⁵ da o „informacijskim znanostima” govorimo u množini, kao što govorimo o „društvenim znanostima”, upućuje na pitanje koje i koliko informacijskih znanosti imamo, te što jest dio informacijskih znanosti, a što nije. Primjerice, istraživanja koja se odnose na internet ponekad nalazimo u časopisima za informacijske znanosti, ponekad u časopisima za računarstvo ili komunikacijske znanosti, a ponekad u časopisima koji se bave proučavanjem interneta, stoga se postavlja pitanje u kojoj su mjeri takva istraživanja dio informacijske znanosti, računalnih znanosti, komunikacijskih studija, ili novog, zasebnog područja proučavanja. Općenito, autor naglašava da nije jasno kada rabimo različite nazive za isti sadržaj, a kada za različit, navodeći primjere naziva poput „organizacija znanja”, „upravljanje znanjem” ili „upravljanje informacijama” te da, među različitim nazivima koje rabimo za opis područja, nekad takvi nazivi, nastali iz različitih tradicija i perspektiva, pokrivaju isto područje proučavanja.⁶

Sveukupno, postojanje teorijskih i praktičnih znanja upućuje i na tendenciju jedinstvenosti akademske discipline promatrane kroz različite komunikacijske procese. Ipak, Hjørland⁷ navodi da za mnoge od istraživača formalni pristup koji uključuje jednu određenu akademsku disciplinu nije relevantan, te da možemo imati kombinaciju polja u kojoj dominiraju multidisciplinarnost, interdisciplinarnost i transdisciplinarnost, a ne jednu koherentnu disciplinu, kako opisuje Tengstrom⁸. Knjižničnu i informacijsku znanost tako možemo promatrati multidisciplinarno, temeljenu na literaturi, psihologiji, sociologiji, menadžmentu, računalnoj znanosti i sl. Također, u nekim institucijama informacijska znanost povezana je s područjem kulture i komunikacije.

Propitujući značenje naziva „knjižnična i informacijska znanost” (*Library and Information Science*, LIS), Hjørland⁹ napominje da je prvu školu za knjižničare utemeljio Melvil Dewey 1887. na Sveučilištu Columbia, SAD. Područje je nazvano knjižnična ekonomija (*library economy*) naglašavajući na taj način praktičnost, učinkovito upravljanje i standarde, a ne znanstveni i teorijski pristup. Pojam knjižnična znanost (*library science*) prvi je put uporabljen u Njemačkoj gdje je objavljen i prvi udžbenik (1807. – 1829.). Objavio ga je Martin Schrettinger, koji smatra da knjižnična znanost osigurava načela prema kojima knjižnica mora biti uređena na način da omogućuje djelotvornu dostupnost knjiga za potrebe korisnika.

⁵ Machlup, Mansfield (ur.) (1983).

⁶ Hjørland (2014), 209.

⁷ Ibid., 208.

⁸ Tengstrom (1993).

⁹ Ibid., 209.

Ipak, Cronin¹⁰ dovodi u pitanje naziv „knjižnična znanost”. Načela i postupci indeksiranja i prikaza dokumenata nisu vezani samo uz knjižnice nego su ih razvili i pripadnici drugih znanstvenih zajednica¹¹. Tako „knjižničnu znanost” (*library science*) danas poznajemo pod nazivom „knjižnična i informacijska znanost” (*library and information science*), uz prethodnu uporabu naziva „bibliografija”.

Područje dokumentacije ili dokumentalistiku utemeljili su Paul Otlet (1868. – 1944.) i Henri Lafontaine (1854. – 1943.) te je „dokumentacija” neologizam koji je stvorio Paul Otlet kako bi imenovao ono što poslije nazivamo pohrana i pretraživanje informacija (*information storage and retrieval*), kao preteču informacijske znanosti. Otletova *Rasprava o dokumentaciji (Traité de Documentation)* objavljena je 1934. godine i predstavlja jedan od prvih udžbenika informacijske znanosti. Općenito, od samog početka usuglašen je stav da se dokumentalisti bave ne samo fizičkim dokumentima nego i, za razliku od knjižničara, informacijama sadržanima u dokumentima.

Pojavom elektroničkih baza podataka i njihovom uporabom 1960-ih i 1970-ih, pa do 1990-ih, knjižničari, informacijski stručnjaci ili dokumentalisti postaju posrednici u traženju informacija.

Uporaba naziva „informacijska znanost” sve je učestalija, a *American Documentation Institute* (osnovan 1937.) preimenovan je 1968. godine u *American Society for Information Science* (ASIS). Američko društvo za informacijsku znanost 2000. godine dodaje „i tehnologiju” u naziv (ASIS&T). Informacijske tehnologije uočljive su kao važna odrednica informacijske znanosti te informacijska znanost nekad biva poistovjeđena s informacijskom tehnologijom i računalnom znanosti. U novije doba, pojavom digitalne humanistike, informacijska tehnologija očituje se kao potpora humanističkim i društvenim znanostima. Također, povezivanje digitalne humanistike i knjižnične i informacijske znanosti navodi na promatranje informacijske znanosti kroz tradiciju knjižničarstva i dokumentalistike, i šire u kontekstu kulture i komunikacije.

Ovakva razmatranja upućuju na tvrdnju po kojoj prevladava shvaćanje da informacijska znanost proučava komunikacijske procese.¹²

Informacijska tehnologija i posredovana komunikacija

U članku „Conceptions of information science” Zins¹³ razmatra dostupnost znanja i informacija putem posredovane komunikacije analizirajući fenomen „podatak-informacija-znanje-poruka” (*Data-Information-Knowledge-Message*, D-I-K-M).

¹⁰ Cronin prema Hjørland (2014), 210.

¹¹ Ibid., 210.

¹² Tuđman (2014), 7.

¹³ Zins (2014), 335.

„Ne postoji jedinstvena informacijska znanost, tek različiti pogledi na nju. Možemo ju promatrati kao ‚znanost o porukama‘ (*Message Science*) što uključuje prepoznavanje/ponovno otkrivanje njezine primarne povijesne osnove: dokumenti i dokumentacija od 1880-ih godina nadalje. Kroz drugi, općenitiji pogled, informacijska znanost nastoji obuhvatiti fenomen ‚podatak-informacija-znanje-poruka‘ (*Data-Information-Knowledge-Message*, D-I-K-M). Treće jest promatranje informacijske znanosti kroz informacijsku tehnologiju, posebice digitalnu tehnologiju”, navodi Buckland¹⁴ na panelu organiziranom 2005. godine na temu pitanja određenja informacijske znanosti. Na međunarodnom i interkulturalnom panelu sudjelovalo je 57 sudionika iz 16 zemalja – vodećih znanstvenika koji su predstavljali gotovo sva glavna potpodručja i važne aspekte područja.

Analiza odgovora dovela je do zaključka o određenju informacijske znanosti putem šest modela sadržanih u dvije kategorije: 1) posredovanje (*mediating conceptions*), 2) obuhvatnost (*inclusive conceptions*).

Unutar prve kategorije, fenomen „podatak-informacija-znanja-poruka”, s fokusom na aspekte posredovanja, određen je putem tri modela i prema polazištima: visoke tehnologije (*hi-tech*) vs tehnologije općenito (*technology*) vs kultura/društvo (*culture/society*). Druga kategorija, s fokusom na obuhvatnost, uključuje sve aspekte fenomena „podatak-informacija-znanja-poruka” i razmatra tri modela prema polazištima: ljudi, živa priroda, živa i neživa priroda. Prema ovom kvalitativnom istraživanju većina sudionika panela zastupa određenje informacijske znanosti s fokusom na posredovanje podataka, informacija, znanja i poruka u kontekstu društva/kulture.¹⁵

Informacijska znanost i podatkovna znanost

Treće ishodište s kojim povezujemo nastanak informacijske znanosti jest pojava niza suvremenih „komunikacijskih” znanosti.¹⁶ Slijedom nastanka ovih znanosti te informacijske znanosti (1961.), u novije doba pojavljuje se podatkovna znanost ili znanost o podacima (*data science*).

U ovom poglavlju opisujemo odnos informacijske znanosti i podatkovne znanosti kako ga prikazuje Marchionini¹⁷ u članku „Information Science Roles in the Emerging Field of Data Science”. Autor ističe da su dugi niz godina nezabilazne rasprave o razlikama između knjižnične znanosti, informacijske znanosti i informatike, te o tome koliko i na koji način se ta područja razlikuju i preklapaju s područjem računalne znanosti. Razvojem podatkovne znanosti postavlja

¹⁴ Buckland prema *ibid.*, 336.

¹⁵ Zins (2007), 341.

¹⁶ Tuđman (2004), 5.

¹⁷ Marchionini (2016), 1.

se pitanje u kojem je ona odnosu prema srodnim područjima. Nadalje, naglašava da informacijska znanost, u značenju knjižnične i informacijske znanosti, može biti sagledana kao jedinstvena znanost koja obuhvaća i knjižničnu znanost i informatiku, uvažavajući postojanje razlika među njima kao i doprinos objiju podatkovnoj znanosti.

Informacijska znanost bavi se nastankom, protokom, uporabom i očuvanjem informacija u najširem smislu, dok se računalna znanost bavi metodama računalne obradbe. Rabeći *Big Data* – velike količine podataka, podatkovna znanost uključuje razvoj i primjenu metoda koje se rabe u analizi, predviđanju i odlučivanju u vezi s pitanjima i podacima iz određenih područja. U knjizi *The Fourth Paradigm: Data-intensive scientific discovery*¹⁸ opisana su četiri područja (okoliš, zdravstvo, znanstvena infrastruktura i znanstvena komunikacija) s primjerima korištenja velikih količina podataka. Inspiracija naslova knjige polazište je po kojemu su tri postojeće znanstvene paradigme (empirijska, teorijska i računalna) sada dopunjene novom, podatkovnom paradigmatom istraživanja podataka.¹⁹ Za podatkovnu su znanost osobito važni briga za podatke, koja se očituje u organizaciji i integraciji podataka prikupljenih iz različitih izvora, te očuvanje podataka. Informacijska znanost, baveći se cjelokupnim životnim ciklusom podataka, od prikupljanja do uporabe, može pridonijeti podatkovnoj znanosti brigom za podatke te, posebice važnima – istinitošću (*veracity*) i vrijednošću (*value*) podataka.²⁰

U kontekstu istinitosti informacija i društvenih kretanja, Tuđman²¹ naglašava: „Informacije su sve manje istinite i objektivne, a sve češće pogrešne, neistinite i lažne. Korisnici su prema toj činjenici ostali ravnodušni jer su informacije izgubile značenje, a traži se prvenstveno njihov smisao. Korisnicima su na raspolaganju ogromne količine informacija, ali do znanja teško da mogu doći.” Nadalje, propitujući epistemološke odrednice informacija i znanja te istine u digitalnom svijetu, upućuje na vrednote budućeg zapadnog svijeta kao temelje za budućnost informacijske znanosti.²² Također, propituje odgovornost informacijske znanosti za informacijsko društvo, kao i potrebu da se u digitalnoj stvarnosti redefinira predmet informacijske znanosti.²³

Informacijsku znanost Marchionini²⁴ promatra kao sastavnicu podatkovne znanosti, uz statistiku i računalnu znanost. Područje koje poznajemo

¹⁸ Hey, Tansley, Tolle (2009).

¹⁹ Marchionini (2016), 2.

²⁰ Ibid., 3.

²¹ Tuđman (2007), 43.

²² Ibid., 41.

²³ Tuđman (2014), 5.

²⁴ Marchionini (2016), 3.

kao „informatička znanost” ima korijene koji sežu od kraja 19. stoljeća kad su Paul Otlet i Henri La Fontaine pokrenuli razvoj dokumentalistike u Europi. Shiyali Ramamrita Ranganathan rabi termin „knjižnična znanost” i objavljuje 1931. godine *Five laws of library science*. Od sredine 20. stoljeća pratimo niz znanstvenih područja koje povezujemo s informatičkom znanosti. Bush 1945. godine opisuje Memex navještavajući hipertekst i WWW, Shannon 1948. godine utemeljuje teoriju informacija, dok Turing i Wiener usmjeravaju razvoj prema analognim i digitalnim računalima. U današnje doba sveprisutni su pojmovi strojno učenje (*machine learning*) i duboko učenje (*deep learning*) u kontekstu umjetne inteligencije. Pretraživanje informacija razvija se putem analize teksta i multimedijskih podataka, a sve navedeno upućuje na preklapanje područja informatičke znanosti, računalne znanosti i podatkovne znanosti.

Nadalje, Marchionini²⁵ navodi da informatička znanost istražuje informatičke arhitekture i ontologije zbirke podataka, ali i organizacijske i upravljačke procese nad digitalnom baštinom, te informatičke etike i politike, protok i očuvanje informacija, kao i interakciju čovjeka i informacija. Etičkih i epistemoloških pitanja vezanih uz podatkovno intenzivna okruženja dotiče se i Uzelac²⁶ naglašavajući da tehnologije nikada nisu neutralne, već ovise o društvenom kontekstu u kojemu su razvijene te da proizvodnja podataka, njihova obradba i diseminacija predstavljaju ključne izazove današnjeg društva. Goleme količine arhiviranih podataka koji se neprestano akumuliraju iz tražilica, iz javnog nadzora ili korištenjem osobnih aplikacija te kolaju digitalnim mrežama, upućuju na sve veću važnost podatkovnih politika.

Ukratko, zadaće informatičke znanosti tiču se etičkih i zakonskih uvjeta vezanih uz prikupljanje i korištenje podataka, kao i kvalitete podataka, čišćenja podataka, čuvanja podataka, označavanja metapodacima. Za knjižničnu i informatičku znanost, „podatci” su postali koncept koji se rabi više no ikada prije u povijesti knjižnične i informatičke znanosti.²⁷ Informatički znanstvenici trebaju vještine koje imaju podatkovni znanstvenici, a strateški pristup koji promatra informatičku znanost kao važnu komponentu podatkovne znanosti omogućuje razvoj podatkovne znanosti i informatičke znanosti putem interdisciplinarne suradnje. Stoga u akademskoj zajednici programi informatičke znanosti trebaju osigurati aktivno sudjelovanje u interdisciplinarnim timovima koji će u budućnosti oblikovati područje informatičke znanosti.²⁸

²⁵ Ibid., 4.

²⁶ Uzelac (2017), 505.

²⁷ Hjørland (2014), 685.

²⁸ Marchionini (2016), 5.

Informacijska znanost / informacijske znanosti: prema korisničkom iskustvu

Unatoč propitivanju njezina određenja, postojanje informacijske znanosti razvidno je od polovice 20. stoljeća, a u novije doba prati ga razvoj podatkovne znanosti. Od pojave informacijske znanosti ili informacijskih znanosti, kao i niza uz njih vezanih znanosti i područja, pojmovi podatak, informacija, znanje i poruka isprepleću se u mnoštvu naziva sličnog ili istog značenja, a nastali su iz različitih tradicija i perspektiva. Ipak, kao važno određenje informacijske znanosti prepoznatljiva je dostupnost i uporabljivost podataka, informacija, znanja i poruka putem posredovane komunikacije uz isticanje uloge društvenog i kulturnog konteksta.

Tuđman²⁹ navodi da, iako „nije usvojena jedinstvena teorija za proučavanje informacija u komunikacijskim procesima, usvojena je relevantnost (svrhovitost) kao ključni pojam za interpretaciju tih procesa”. „Relevantnost je jedan od pojmova u informacijskoj znanosti općenito, može se reći i najvažniji, a predstavlja kriterij koji odražava uspješnost razmjene informacija između ljudi (korisnika) i sustava”, navodi Saračević³⁰ opisujući afektivnu relevantnost³¹ kao odnos između namjera, ciljeva, emocija i motivacije korisnika te dobivenih informacija. Isticanjem zadovoljstva kao kriterija za zaključivanje o iskustvu korisnika (*User Experience*, UX), glavno polazište u razvoju alata i usluga zadano je iz perspektive korisnika.³² Stoga, zadaća informacijske znanosti jest stvaranje stručnjaka educiranih za istraživanje i unaprjeđenje korisničkog iskustva u različitim informacijskim okruženjima.

²⁹ Tuđman (2004), 7.

³⁰ Saračević (2007), 1.

³¹ Saračević (2006), 83.

³² Young, Chao, Chandler (2020), 1.

Literatura

- Hjørland, B. (2014). Information Science and Its Core Concepts: Levels of Disagreement, u: Ibekwe-San-Juan, Fidella – Dousa, Thomas (ur.). *Theories of Information, Communication and Knowledge. Studies in History and Philosophy of Science* 34. Dordrecht: Springer, 205-235.
- Hjørland, B. (2018). Data (with Big Data and Database Semantics). *Knowledge Organization*, 8 (45), 685-709.
- Marchionini, G. (2016). Information Science Roles in the Emerging Field of Data Science. *Journal of Data and Information Science*, 2 (1), 1-6.
- Saračević, T. (2007). Relevantnost i kako se istraživala. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 1-2 (50), 1-26.
- Saračević, T. (2006). *Prilozi utemeljenju informacijske znanosti*. Osijek: Filozofski fakultet.
- Tengström, E. (1993). Biblioteks- och informationsvetenskapen – ett fler- eller tvär-vetenskapligt område? *Svensk Biblioteksforskning*, 1, 9-20.
- Tuđman, M., Boras, D., Dovedan, Z. (1993). *Uvod u informacijsku znanost*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tuđman, M. (2007). Je li informacijska znanost još uvijek društvena znanost?, u: Seljan, S., Stančić, H. (ur.). *INFuture2007: Digital Information and Heritage*. Zagreb: Odsjek za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 41-49.
- Tuđman, M. (2004). Informacijska znanost – predmet, ishodišta, osnovni pojmovi, u: Lasić-Lazić, J. (ur.). *Odabrana poglavlja iz organizacije znanja*. Zagreb: Zavod za informacijske studije. 5-9.
- Tuđman, M. (2014). *Teorija informacijske znanosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Uzelac, A. (2017). Prema strategiji razvoja digitalne kulture, u: Jakovina, T. (ur.). *Dvadeset pet godina hrvatske neovisnosti – kako dalje?* Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 497-514.
- Young, S. W. H., Chao, Z., Chandler, A. (2020). User Experience Methods and Maturity in Academic Libraries. *Information Technology and Libraries*, 1 (39), 1-31.
- Zins, C. (2007). Conceptions of Information Science. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 3 (58), 335-350.

ORGANIZACIJA ZNANJA KAO MODEL UPRAVLJANJA BAŠTINOM: BAŠTINSKA PISMENOST

Darko BABIĆ

Uvodna napomena

Izmjene ili promjene znanstvenih paradigmi unutar pojedinog znanstvenog područja, grane ili polja događaju se rijetko, a kada se i događaju, najčešće su rezultat vanjskih utjecaja. Tako je i ovdje znanstveni doprinos prof. Miroslava Tuđmana u području organizacije znanja utjecao na prošireno razumijevanje upravljanja baštinom i baštinsku pismenost, koji se predstavljaju kao poželjan model upravljanja baštinom. Bez znanstvenog doprinosa prof. Miroslava Tuđmana teoriji informacijskih i komunikacijskih znanosti, kojoj muzeologija (i možda neki budući studiji baštine) pripada, ovaj tekst ne bi bio moguć.

Svatko od nas, uvjereni smo, nalazio se u situaciji da se susretne s određenom informacijom u časopisu, knjizi, na mrežnoj stranici, društvenim mrežama ili u bilo kojem drugom mediju smisao koje nije mogao razumjeti jer je bio zapisan na jeziku kojim se osobno ne koristi. Ja sam nedavno primio časopis koji tematizira baštinu i muzeje na španjolskom jeziku koji donekle razumijem, no često moram za smisao, odnosno interpretaciju pojedinih riječi konzultirati rječnik. Vrlo sličnu situaciju s jednim islandskim tekstom nisam mogao tako riješiti i tada mi je jedina opcija bilo tumačenje kolege koji razumije islandski. Tekst na hrvatskome, naravno, čitam i razumijem s lakoćom, nadam se poput i čitatelja ovog teksta. Navedene tri situacije razlikuju se u načinu na koji dolazimo do početne informacije, no daljnji proces njezine obradbe praktički je identičan. Iščitavajući (na bilo koji način) određeni tekst, dekodiramo značenja koja onda dovodimo u vezu sa svojim postojećim znanjem i tako im oblikujemo smisao, čime dolazi do razumijevanja. Za primjer smo uzeli čitanje teksta, no proširimo li isto i na pojam pisanja (koje je znatno zahtjevnije), dolazimo do uobičajenog shvaćanja elementarne pismenosti, koja podrazumijeva sposobnost pojedinca da umije čitati i pisati. Osnovna razina pismenosti proizlazi iz poučavanja, ona je željeni i očekivani rezultat svjesnih i usmjerenih akcija unutar procesa obrazovanja.

Prema podacima koje iznosi UNESCO¹, te unatoč mnogim naporima i akcijama koje je provodila prije svega ta organizacija, 15% čovječanstva² ni dandanas nije imalo prilike biti upućeno kako bi svladali ove vještine. Nema nikakve sumnje da je osnovna pismenost u današnjem društvu iznimno važna, a pravo na nju jedno od temeljnih ljudskih prava. Naime, umijeće čitanja i pisanja izravno osigurava mogućnost daljnjeg obrazovanja, te posljedično i zadobivanje kvalitetnijih (radnih) pozicija. Mogli bismo reći da je osnovna pismenost svojevrsni kulturni kapital koji posjeduje velika većina čovječanstva. No pismenost je moguće definirati i na nešto složeniji način, pri čemu ona podrazumijeva sposobnost, vještinu i iskustvo snalaženja u sadržaju napisanog teksta (literaturi) i sposobnost kreativnog pisanja, ali istodobno podrazumijeva i posjedovanje znanja ili kompetencija u određenom području. Ova razina nadilazi osnovno umijeće i izravno uključuje pojam znanja. Definirati znanje razmjerno je nezahvalno, točnije, postoji cijeli raster definicija, ovisno o pristupu i shvaćanju. Prema definiciji iz rječnika znanje je „sustav i logički pregled činjenica i generalizacija o objektivnoj stvarnosti koje se prihvaćaju i trajno zadržavaju u svijesti; skup činjenica, informacija i vještina stečenih izobrazbom ili iskustvom radi teorijskoga ili praktičnoga razumijevanja i rješavanja problema” (znanje, 2021), odnosno pojam podrazumijeva sumu svega poznatog i potvrđeno uvjerenje, ali jednako tako i svjesnost ili bliskost nekoj činjenici ili situaciji stečenom iskustvom. No nama je u ovom trenutku od same definicije mnogo interesantnije da je postojeća ideja pismenosti izravno vezana uz znanje, te činjenica da danas živimo u (globalnom) društvu koje to znanje određuje, najčešće opisanom sintagmom „društvo znanja”. Znanje jest kulturni kapital, kao što to jest i baština. No prije nego što pojasnimo njihove sličnosti, ali i moguće razlike, vratit ćemo se šezdesetak godina u prošlost, točnije u 1964. godinu kada su informacijske i komunikacijske znanosti bile u svom početku i kada Marshall McLuhan, kanadski profesor, prosvjetitelj, filozof i, po mnogima, s pravom označen kao prorok suvremenog (digitalnog) doba, predviđa budućnost svojom nadasve poznatom frazom da je „medij poruka”. Postoje, naravno, mnogobrojna i vrlo često kontradiktorna tumačenja „stvarnog” značenja ove konstatacije koja, razumije se, ovisi o specifičnom kontekstu, obrazovanju ili pristupu pojedinog istraživača/interpretatora. Usprkos tomu većina njih svodi se na ideju da, generalno uzevši, postojeći medij(i) oblikuju naše (ljudske) aktivnosti daleko više nego što smo toga svjesni. Drugim riječima, mediji utječu na društvo ne toliko sadržajem koji prenose koliko samim karakteristikama medija samog. Po-

¹ UNESCO Institute for Statistics, 45/MMXVII, Paris, rujan 2017.

² Približno oko sedamsto i pedeset milijuna ljudi starijih od 15 godina, pri čemu se od navedenog broja dvije trećine odnosi na ženski rod. Jugoistočna Azija, te afričke zemlje južno od Sahare najviše su pogođene nepismenošću stanovništva.

zivajući se na ovo tumačenje, naša namjera nije da dotičnu suštinski analiziramo ili određujemo limite njenog značenja koliko je ista svjesno citirana kako bi nas podsjetila i skrenula pozornost na relativnost paradigme društva znanja, osobito u kontekstu ideje svojevrsne univerzalne baštine čovječanstva. Naime, parafrazirajući na osnovnoj razini, mogli bismo reći da je „znanje poruka”, što bi značilo da raspoloživo i uvriježeno znanje oblikuje naše aktivnosti i društvo u kojem živimo. Relativno je logično pretpostaviti da nitko na ovu opservaciju neće imati značajniji prigovor. Ipak, po našem mišljenju u tome postoje najmanje dva izazova. Prvi se tiče esencije definicije znanja i toga može li ono biti definirano samo kao poruka ili nam je uvijek važan i sadržaj. Druga razina čini se još zahtjevnijom; ako znanje oblikuje društvo prema tumačenju gornje definicije M. McLuhana, ono to ne čini svojim sadržajem ili njegovim dijelom, već samom činjenicom da je znanje sredstvo (medij) koji ima svoje posebnosti.

Naš pristup istraživanju percepcije i analizi koncepta baštine proizlazi iz kursa znanstvene grane muzeologije, koja je svoje mjesto u ustroju znanosti (u Republici Hrvatskoj) pronalazila unutar informacijskih, odnosno informacijsko-komunikacijskih znanosti sukladno važećem Pravilniku o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama³. Na ovom ćemo se mjestu stoga sasvim svjesno vratiti na definiciju muzeologije kao dijela informacijskih (i komunikacijskih) znanosti koja određuje muzeologiju kao granu koja se bavi „izučavanjem identifikacije, zaštite i komuniciranja muzealnosti materijalnih svjedočanstava kulture i prirode (prvenstveno muzealija) radi zaštite ljudske baštine i interpretacije i prijenosa njezinih poruka, kao i oblicima organiziranog i institucionalnog ljudskog djelovanja (uglavnom muzejima) za postizanje navedenih ciljeva”⁴, odnosno poimanju muzeologije kao znanstvene discipline koja obuhvaća „znanstveno polje istraživanja u najširem smislu, koja uključuje proučavanje specifičnog odnosa čovjeka prema predmetima (ili njihovim idejnim vrijednostima) ... Ovaj fenomen institucionaliziran je i istražen u muzeju po kojem je dobio ime, što često izaziva nesporazume kada se muzeologiju svodi samo na znanost o muzejima”⁵.

Premda su navedene definicije relativno ograničavajuće za naše potrebe one nam ipak, uz pretpostavku proširenog tumačenja, mogu biti vrlo interesantne. Osnovni problem svake definicije muzeologije proizlazi iz njezine idejne nerazdvojenosti od muzejske institucije (koliko god institucija bila sveobuhvatno definirana), a pokušaj objašnjenja da je osnovni fenomen izučavanja⁶ (gotovo igrom slučaja, op. a.) institucionaliziran u muzejima, te odatle i muzeologija,

³ *Narodne novine*, 118/MMIX, Zagreb, 30. rujna 2009.

⁴ Maroević (1993), 92.

⁵ Schärer (1999), 32 prema Gob & Drouguet (2007), 18.

⁶ Odnos čovjeka prema predmetima ili njihovim idejnim vrijednostima.

naprosto nije dovoljan⁷. Ipak, razmišljanje o baštini unutar informacijsko-komunikacijskih znanosti istodobno je prilično logično. Premda su informacijske i komunikacijske znanosti prilično dinamično polje unutar društvenih znanosti, te ih je stoga zahtjevno jednoobrazno definirati, ipak je moguće prepoznati da, neovisno o različitim pristupima i tradicijama, u njihovoj osnovi stoji izučavanje informacija ili, preciznije, podataka, informacija i znanja⁸, te dodatno kako njima rukovati (upravljati)⁹. Muzeologija je sukladno prvoj ranije navedenoj definiciji u potpunosti uklopljena u informacijske i komunikacijske znanosti, dok proširenje koje donosi druga (proučavanje odnosa čovjeka prema predmetima, posebice dio koji govori o vrijednostima) na neki način implicira da za sveukupna objašnjenja moramo posegnuti za širim poljem izučavanja nego li je to slučaj kod upravljanja informacijama koje susrećemo unutar muzeologiji često prepoznatih bliskih područja, ponajprije knjižničarstva ili arhivistike. Drugim riječima, da su iskustva i rezultati rada istraživača unutar npr. kulturalnih studija, sociologije ali i mnogih drugih područja (niza humanističkih znanstvenih polja, konzervatorstva, arhitekture, ekonomije itd.) u međuvremenu postali podjednako važni, pa i daleko bliži muzeologiji nego, kako se čini, drugim granama unutar informacijskih i komunikacijskih znanosti. S obzirom na navedeno s pravom se možemo upitati u čemu onda pronalazimo značajnost, te vezu s idejom informacije i znanjem. Po našem mišljenju prije svega u tome što je u njima izražena potreba objedinjavanja fenomena (kulture i prirode, kao baštine), zatim jer je prepoznata na određeni način važnost i uloga koju ima interpretacija, i naposljetku (a vjerujemo i najvažnije) jer na stanovit način anticipira ideju da baštinu doista možemo promatrati upravo iz kuta svojevrsnog upravljanja vrijednostima i značenjima (koje baština ima za društvo općenito, a preneseno i na svakog pojedinca tog društva) upravo manipuliranjem informacijama i znanjem, dakle, da je baštinu moguće promatrati (i da se ona realizira) prije svega kao specifičan oblik upravljanja baštinom, odnosno upravljanja znanjem. Svjesni smo pri tome činjenice da je navedeno prošireno tumačenje koje ide u smjeru naše namjere prepoznavanja poveznica između izučavanja kompleksnog fenomena baštine i informacijsko-komunikacijskih znanosti. S druge strane, za pitanje definiranja baštine, i uz ovako usvojenu ideju, opstaje problem kojim i kakvim se informacijama pri izučavanju baštine konkretno bavimo, te podjednako pitanje nužnosti uvažavanja svih istraživača i

⁷ Odnosno možda bi teorijski i mogao biti dovoljan, no samo unutar autoriziranog baštinskog diskursa.

⁸ Zins (2007), 335.

⁹ Što uključuje između ostalog proučavanje procesa emisije, prikupljanja, odabira, vrednovanja, obrade, pohrane, pronalaženja, prijenosa, raspačavanja, tumačenja, korištenja, zaštite itd. (Maroević (1993), 93).

njihovih dosega koji su se unutar posljednjih 20 ili nešto više godina fenomenom baštine počeli intenzivno baviti i koji nam sugeriraju da je prirodni smještaj područja izučavanja baštine, odnosno studija baštine moguće najlogičnije (vjerojatno) locirati kao posebno polje unutar interdisciplinarnih područja znanosti¹⁰.

Pismenost

Pismenost je, kako smo naznačili i ranije, usko vezana uz obrazovanje, odnosno moguće ju je definirati kao željeni i očekivani rezultat koji proizlazi iz stanovite edukacije. Upravo onoliko koliko je pojedinac (ili neka skupina) obrazovana u pojedinom području, odnosno koliko poznaje, razumije, uči i zna o istome, tolika je i razina njegove/njezine/njihove opismenjenosti. Primijesimo li to na baštinu, mogli bismo reći da je polazni motiv i glavni cilj određene edukacije o baštini podizanje svijesti o njezinim vrijednostima i značenju. Drugim riječima, baštinska edukacija sredstvo je za osposobljavanje pojedinaca da postanu svjesni uloge, pa i odgovornosti koju imaju kako bi uspješno prenosili i stalno obogaćivali baštinu koju posjeduju. Osnovni zadatak poučavanja jest razvijanje umijeća kod pojedinca, tj. skupine koja omogućuje razumijevanje osnovnih fenomena baštine, dok je maksimalni cilj stanje u kojem će oni biti sposobni kvalitetno upravljati baštinom pridonoseći tako stvaranju novih, dodatnih vrijednosti korištenjem baštine na kreativan način u svrhu vlastita razvoja.

Baštinsko opismenjivanje, općenito uzevši, moguće je razmatrati na tri osnovne razine. Na prvoj ono podrazumijeva umijeće doživljavanja, odnosno prepoznavanja, osnovnog razumijevanja i uvažavanja. Na drugoj, to je umijeće proširene kvalitativne spoznaje, mogućnost istraživanja koja uključuje razinu analize i refleksija o baštinskim fenomenima. Postizanje treće i najviše razine pismenosti podrazumijeva osposobljenost za sustavnu komparativnu analizu i kritičko razmatranje¹¹, dakle detaljno poznavanje samog fenomena te osposobljenost za upravljanje njime.

Na prvoj razini možemo okvirno prepoznati korisnika, na drugoj stručnjaka u pojedinom segmentu, a na trećoj baštinskog eksperta. Promatrajući navedeno iz perspektive promocije i (posebice) potrebe kvalitetnijeg korištenja baštine, vjerujemo, malotko bi nam imao što ozbiljnije zamjeriti. No mogući problem ove ideje opismenjivanja, posebice na globalnoj razini (što je idealan cilj), jest

¹⁰ Sukladno (svibanj 2022. godine) važećem Pravilniku o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama, te svim nasljednim izmjenama i dopunama (*Narodne novine* broj 118/09, 82/12, 32/13, 34/16 i 56/22) o ustroju znanosti u Republici Hrvatskoj npr. poput polja geografije ili projektnog menadžmenta koji se ondje nalaze, i s kojima idejni studiji baštine imaju znatan broj karakternih sličnosti.

¹¹ Koji nužno uključuje društvene, ekonomske, ideološke i sve druge aspekte koji utječu na baštinu i formiraju je.

na potpuno drugoj razini = na onoj sadržajnoj ili, točnije, u načinu na koji je ideja i percepcija baštine (posebice ako se promatra kao univerzalna baština čovječanstva) kao takva oblikovana. Institucija muzeja, no djelomično i svi drugi raznovrsni oblici sveukupne brige za prirodnu i kulturnu baštinu (interpretacijski centri, centri za posjetitelje, istraživački centri, konzervatorski uredi itd.) imaju u tom oblikovanju, pa time i u kreiranju dosadašnje pismenosti iznimnu odgovornost. Muzeji, točnije rečeno muzejski/baštinski djelatnici politikom sakupljanja, istraživanja, interpretiranja i izlaganja protežiraju specifičnu ideju baštine kojom se izravno odražava značaj institucije, i projekcija da iste jesu važne i postoje jer posjeduju veličanstvene predmete, vrijednosti koje predstavljaju iznimnu tradiciju i civilizacijsko dostignuće. Odnosno, kako to iznosi Lisa C. Roberts, „privilegirali specifični oblik znanja, posebne metode i kriterije stjecanja istog¹² i posebnu klasu (obično) profesionalnih kustosa i ravnatelja koji su bili tvorcii istog tog znanja - i autorizirali, ozakonili ga.”¹³ S druge strane, i u širem kontekstu, konzervatori i arhitekti činili su isto, i to na gotovo identičan način primijenjen na tzv. nepokretnu kulturnu baštinu, odnosno važne i vrijedne građevine, spomenike, komplekse ili lokalitete/mjesta. Na taj su način na preuzetim inicijalnim postavkama, koje su izvorno bile vezane uz ideju konstrukcije nacije i nacionalnog identiteta, putem koncepta nacionalne baštine oblikovali i nakon toga protežirali sve do danas dominantno prisutno poimanje ideje baštine. Baština je tako oblikovana, najjednostavnije rečeno, u svom recentnom povijesnom razvoju od 19. stoljeća do danas kombinacijom poticanja i označivanja određenih dostignuća (najčešće materijalnih), koja su uvijek iznimna i monumentalna, od strane manjinske elite i uvijek naravno izravno povezani s njima¹⁴ do profesionalaca koji su tijekom vremena postupno nastajali i koji su taj i takav model i ideju baštine preuzeli i dalje ih sustavno razvijali¹⁵. Pri čemu ne želimo ni na koji način reći da su dotični stručnjaci / profesionalci u svom području dio svog posla obavljali neadekvatno ili na bilo koji način nekorektno. Upravo suprotno, oni su postupnom sve većom specijalizacijom i razvojem specifičnih metoda i tehnika obavljanja rada vezanog uz određeni segment baštine razvijali kvalitetu zaštite i unaprjeđivali dosege struke, no ono što je time ostalo izgubljeno ili barem zamagljeno jest ideja smisla,

¹² Daleko najznačajniji element, prema našem mišljenju.

¹³ Roberts (1997), 60.

¹⁴ cf. Graham, Ashworth & Tunbridge (2000), 42; Harvey (2008), 19-21; Ashworth, Graham & Tunbridge (2007), 36-45; Hernández (2008), 245-265.

¹⁵ Tipičan primjer u ovom kontekstu bila bi analiza djelovanja engleske Nacionalne zaklade (za baštinu), koja je ladanjsku kuću koju je posjedovala isključivo bogata manjina postavila u središte svojih aktivnosti pretvorivši je praktično u jedinstven simbol engleske baštine. Stoga ne čudi da npr. R. Hewison (Hewison (1987), 55) djelatnost iste te organizacije vidi kao oblik „samoperpetuirajuće oligarhije”.

odnosno ideja same baštine. I njezine intrinzične karakteristike da pripada, odnosno treba pripadati svima.

Pretpostavka da je baština tijekom sveukupne prošlosti uvijek bila bliska ljudima i stvarana sukladno aktualnim interesima i potrebama¹⁶ vodi nas do zaključka da je baštinu ispravnije promatrati ne toliko kao skup artefakata i/ili svojstava¹⁷ iz kojih je moguće iščitati određene informacije i oblikovati ih kao znanje, koliko kao svojevrsni medij kojim se komuniciraju sasvim konkretne ideje određene skupine koja u dotičnom trenutku posjeduje (pre)moć u društvu. S jedne strane, tradicionalna uloga prepoznavanja informacija koje baština posjeduje i širenja polja baštinske neodređenosti¹⁸ nije načelno dovedena u pitanje. No istodobno, s druge strane, jest, ne toliko naglašavanjem potrebe nekog sasvim drugačijeg pristupa proučavanja baštine, koliko one na razini sadržaja, odnosno propitivanja koje i kakve informacije tražimo i pronalazimo (ili, preciznije, pronalaze educirani stručnjaci) i na kojih ih način stavljamo u kontekst koji omogućava cjelovito razumijevanje određenih stvarnih (današnjih) situacija, odnosa i fenomena¹⁹ i na taj način formiranja specifičnih oblika znanja.

Smatramo da je upravo na ovoj razini moguće pronaći ključnu razliku, posebice u kontekstu promatranja baštine iz perspektive informacijsko-komunikacijskih znanosti. Osim što je baština iznimno često upotrebljavan ekonomski resurs, naše osnovno zanimanje je, želimo li shvatiti općeprihvaćenost ideje baštine na globalnoj razini (pa time stvoriti i kvalitetne preduvjete svake diskusije o ekonomski ujednačenoj, izbalansiranoj korisnosti iste), razina baštine u kojoj ona konstruira osobiti oblik znanja, pri čemu, kada to kažemo, sasvim izravno mislimo na njezinu sposobnost da određuje vrijednosti i značenja u društvu. Preciznije rečeno, da se odabirom/selekcijom sasvim određenih elemenata stvaraju kulturni produkti (kroz sustav reprezentacije) čime baština postaje resurs s veoma snažnom i važnom društveno-političkom funkcijom. Priroda takva znanja koje konstruira baština uvijek ovisi o sasvim izvjesnim vremenom određenim društvenim okolnostima u kojima ona nastaje jer uvijek netko određuje da baština kao takva (uopće) postoji, i posljedično tomu da upravo to što je u tom trenutku prezentirano ona jest²⁰ sa svim svojim pripadajućim (načelno, no ne stvarno inherentnim)

¹⁶ cf. Harvey (2008), 19-23; Harvey (2001), 319-320; Carman & Stig-Sørensen (2009), 13; Ashworth, Graham & Tunbridge (2007), 36-45.

¹⁷ Pojam svojstva ovdje svjesno ističemo kako bismo naglasili da pod navedeno tumačenje baštine koje slijedi uključujemo i (artificijelnu) stvorenu podjelu na kulturnu i prirodnu baštinu. Ili drugim riječima da je i svako svojstvo prirode (tj. prirodna baština) uvijek prepoznato kao vrijedno od strane ljudi u nekom trenutku, i s obzirom na trenutačne interese.

¹⁸ Maroević (1993), 102-103.

¹⁹ Afrić, Lasić-Lazić & Banek-Zorica (2004), 53.

²⁰ Ashworth, Graham & Tunbridge (2007), 40.

svojstvima, vrijednostima i podrazumijevanim značenjima. U konačnici nam ovakvo shvaćanje razjašnjava neke osnovne izazove = prvo, da baština može biti u svojoj osnovi (teoretski promatrano) bilo što jer ovisi o onima koji ju određuju u nekom trenutku; drugo (koje slijedi iz prvoga), da je sva baština u svojoj osnovi zapravo neopipljiva²¹; i treće, da baština jest baština ne zbog svojih intrinzičnih svojstava već upravo zato što se njome manipulira (tj. jer je izravno podvrgnuta nekom obliku upravljanja). „Ono što stvari čini vrijednim i smislenim – što ih čini baštinom ... jesu kulturalni procesi i aktivnosti u sadašnjosti koji se poduzimaju na njima i vezano uz njih, i kojih su oni dio”, a ti procesi i aktivnosti „ne pronalaze sami od sebe lokalitete ili mjesta da bi onda njima upravljali i zaštitili ih” već se radi o „procesu koji identificira one stvari i mjesta kojima može biti dano značenje i vrijednost da budu baština odražavajući suvremene kulturalne i društvene vrijednosti, dileme i aspiracije”²². Uvažavajući navedeno, baština tako u svojoj osnovi, kako teorijski tako i do sasvim izvjesne razine i praktički, može doista biti shvaćena dovoljno raznoliko da podrazumijeva sve, a zapravo je (samo) ono što određena skupina smatra i odredi da u sadašnjem trenutku jest. S obzirom na to da u društvu uvijek određena skupina posjeduje moć te da baština ima iznimno važnu ulogu u legitimizaciji prava na vlast i konstruiranja forme kulturnog kapitala, jasno je da percepcija baštine uvijek odražava ideje dominantne (političke, društvene, religijske, etničke itd.) skupine, čime se ustvari nužno određuju granice mogućih vrijednosti i značenja iste za sve druge pripadnike društva, odnosno, promatrano na širem planu, čime se čine univerzalnima samo jedne kulturalne istine s ciljem ostvarivanja svojevrstne (svjesno ili nesvjesno, nije toliko ni važno u ovom trenutku) kulturne hegemonije, kako su najranije upozorile kolege kulturalni geografi B. Graham, G. Ashworth & J. Tunbridge²³.

Promatrani obrazac primjenjiv je podjednako na izgrađivanje i po(d)učavanje vlastite populacije, u čemu su npr. muzeji oduvijek imali važnu ulogu, ali isto tako i za širenje i dominaciju europskog koncepta razumijevanja baštine nad drugim kulturama i mogućim potencijalnim baštinama (svjesna množina, op. a.) čovječanstva. Na današnje su poimanje baštine, tako i one univerzalne, podjednako utjecale institucije muzeja svojom usmjerenošću prema sakupljanju (materijalnih) dokaza kao i važnost interesa za zaštitu starina i povijesnih građevina (tj. spomenika) koji se oblikuju u drugoj polovici 19. stoljeća na europskom kontinentu i nesmetano nadalje razvijaju²⁴. Dodamo li navedenom postupni porast interesa za

²¹ S obzirom na to da je više utemeljena na vrijednosti i ideji nego na materijalnoj manifestaciji.

²² Smith (2006), 3.

²³ Graham, Ashworth & Tunbridge (2000), 24.

²⁴ Rasprava o npr. razvoju i odnosu npr. restauratorstva i konzervatorstva može izgledati interesantna (vidi npr. Hernández (2008)). Značajno za naše argumente jest da oba ova pristupa

baštinu nakon Drugoga svjetskog rata, koji je s jedne strane posljedica razumljive reakcije na razaranja koja su se dogodila ponajprije na europskom tlu i povezane želje za obnovom, ali i gotovo istodobni porast potrebe smislenog organiziranja slobodnog vremena²⁵, zatvaramo krug u kojem sasvim konkretna ideja baštine na velika vrata ulazi na „svjetsku pozornicu” i čime „autorski glasovi gornje srednje i vladajuće klase europske obrazovane elite i baštinskih profesionalaca”²⁶ od međunarodnih agencija usvojenih dokumenata (povelje, konvencije itd.) postaju općeprihvaćene univerzalne vrijednosti koje konstruiraju baštinu čovječanstva.

Potreba kritičkog pristupa

Naša usmjerenost prema općeprihvatljivim, univerzalnim principima polazi od osnovne ideje da je baština specifičan oblik upravljanja vrijednostima i značenjima, te da su baština i upravljanje baštinom istinski nerazdvojive kategorije koje se u postojećoj dominantnoj paradigmi shvaćanja realiziraju upravo putem specifičnih karakteristika (predmeti, starost, monumentalnost, estetska dimenzija) i načina djelovanja (immanentna vrijednost, materijalnost, legitimacija eksperata, hegemonija društvene elite, samoreferencija), koji ocrtavaju nadasve prevlast na europskoj tradiciji utemeljenog autoriziranog diskursa baštine i dominacije nad idejom separatnih (drugačijih) priloga koje su pojedine kulture (skupine) u stanju ponuditi oko ideje baštine, posebice baštine čovječanstva.

Shvaćanje pismenosti u ovom nam kontekstu postaje nadasve interesantno i nužno. Sam pojam pismenosti oduvijek je bio, a uvijek će vjerojatno i biti, izravno ovisan o postojećim informacijsko-komunikacijskim oblicima koji obilježavaju civilizacijski stupanj razvoja pojedinog društva. Pismenost je po definiciji posljedica, odnosno rezultat neke smislene akcije koja odgovara na izazove koje trenutačni odnosi u društvu postavljaju pred nas. Pismenost podrazumijeva kvalitetu, jednostavno rečeno – stanje biti pismenim. Ali kako, koliko, i na kojoj razini prije svega ovisi o specifičnom kontekstu promatranom u ovisnosti o zajednici na koju se odnosi, te posljedično njezinim prirodnim, kulturnim, ekonomskim, političkim, ideološkim, povijesnim i svim ostalim relevantnim relacijama koje egzistiraju u zatečenoj situaciji, i koje ju određuju.

proizlaze iz istog zapadnoeuropskog diskursa i na taj način demonstriraju identične interese oko skrbi za vrijednosti koje trebaju biti sačuvane, iako se donekle razlikuju u metodologiji.

²⁵ U obliku razvoja turizma općenito, pa posljedično i turizma utemeljenog na nekim elementima baštine. Riječ je prvenstveno o ekonomskoj upotrebi baštine, odnosno komercijalizaciji, koja je ujedno proširila spektar potencijalne baštine (npr. industrijska arheologija), kako napominju Graham, Ashworth & Tunbridge (2000), 42.

²⁶ Smith (2006), 28.

Pismenost se u osnovi, kako smo već naznačili, može razmatrati na najmanje dvije različite razine – kao sposobnost pojedinca da umije čitati i pisati,²⁷ ali i kao sposobnost, vještinu i iskustvo snalaženja u sadržaju napisanog teksta, odnosno literaturi,²⁸ sposobnost kreativnog pisanja, te posebice (op. a.) posjedovanja znanja ili kompetencija u određenom području. Za prvi dio bez prevelike dvojbe možemo tvrditi da proizlazi iz eurocentričnog kulturnog obrasca, onoga u kojem se za uspješno egzistiranje u društvu nužno traži usredotočenost na poznavanje jezičnih i matematičko-logičkih vještina. Na drugoj je razini pismenosti metodološki pristupljeno sasvim drugačije i ona je ovdje, smatramo, u jasnoj ovisnosti o sasvim određenim i nužno potrebnim vještinama prilagođenima zahtjevima specifične okoline. Pismenost je na taj način daleko bliža ideji o „složenom skupu sposobnosti potrebnih da bi se razumio i znao upotrebljavati dominantni sistem simbola unutar neke kulture za potrebe osobnog napretka, te razvoja zajednice. Priroda ovih sposobnosti i potreba za njima variraju ovisno o kontekstu”²⁹. Na toj razini tradicionalno shvaćena pismenost izvornog stanovništva amazonske prašume ili npr. naroda Inuita dobiva sasvim drugačiju dimenziju. Ideja postaje daleko logičnija ako kao polazište uzmemo suprotni pojam – ideju nepismenosti kao svojevrsni manjak uobičajeno shvaćenih vještina, pa s tim u vezi i nužnosti pripadanja (ili isključivanja). Na ovaj način definiranu (ne)pismenost moguće je mnogo prihvatljivije primijeniti na sve kulturne obrasce uključujući idejnu prevlast dominantnog zapadnoeuropskog civilizacijskog kruga oko baštine. No pismenost je u svojoj osnovi mogućnost snalaženja u sasvim specifičnom kontekstu (definiranom pojedinim karakteristikama skupine, dotičnom kulturom) i stoga primijenjena na ideju baštine ona nužno podrazumijeva svojevrsni oblik upravljanja baštinom koji je istodobno oblik upravljanja potrebnim znanjem za snalaženje u zadanom kontekstu jer je po definiciji ideja baštine (kontekstualno određeni) društveni konstrukt.

Unutar ovako promatranog pristupa ideja interpretacije postaje ključna, a uzimajući u obzir sve navedeno o snazi autoritativnog diskursa, inzistiranje na potrebnosti baštinske pismenosti postaje jedini mogući oblik participativnog sudjelovanja i interpretacije te time (jedinog odgovarajućeg) prihvatljivog upravljanja baštinom koji ovlašćuje ljude/zajednice da se baštinom koriste na način koji smatraju prikladnim, i stoga najboljim. Drugim riječima, želimo li doista težiti ideji shvaćanja baštine na univerzalnoj razini, dakle sveobuhvatnoj ideji koja uk-

²⁷ Potrebno je naglasiti da već sama upotreba pojedinca kao osnovne kategorije promatranja podrazumijeva prešutno prihvaćanje jednog sasvim određenog kulturnog obrasca.

²⁸ Literatura = sva pisana i tiskana djela pojedinog naroda, neke epohe ili čitavog čovječanstva, od lat. *litteratura* = pismo, slova, abeceda. Vidjeti u: literatura, Klaić (1981), 811.

²⁹ pismenost/literacy, Centre for Literacy of Quebec, 2014/2022

ljuje sva iskustva i različitosti shvaćanja koje konstruiraju svojevrsno i osobito naslijeđe čovječanstva, moramo dopustiti uvažavanje svih percepcija koje određuju vrijednosti i značenja unutar svake pojedine skupine koje tomu pridonose. Univerzalna baština time postaje skup ne samo krajnje divergentnih materijalnih ili, prošireno shvaćeno, nematerijalnih svjedočanstava pojedinih kulturalnih dosjega koliko sama ideja potrebe upravljanja vlastitim vrijednostima, i na taj način osobitim prepoznavanjem doprinosa sveukupnom iskustvu čovječanstva u potpunosti istovjetnim s temeljnim ljudskim pravima. Slično se, ako ne i istovjetno, može prepoznati na svakoj razini, od spomenute globalne, preko kontinentalne, nacionalne, regionalne do nadasve mikrolokacije.

Zaključno, predstavljena ideja baštinske pismenosti kao poželjnog modela upravljanja baštinom putem razumijevanja uloge organizacije znanja, a koja je konceptualno slična pismenosti za demokratsko građanstvo ili točnije rečeno baštinske pismenosti kao neizostavnog dijela ove druge ideje = kao sustavne, globalne, cjeloživotne i holistički usmjerene metode unutar koje svaki pojedinac (ili skupina) mora imati neotuđivo i zajamčeno pravo da uživa, koristi i upotrebljava svoje pravo na samostalno definiranje i realizaciju vlastitog iskustva preuzetog iz ideja (kolektivnog) naslijeđa. Realizirana kao individualna i/ili kolektivna, takva predanost lokalnim i univerzalnim vrijednostima baštine koju posjeduje čovječanstvo osigurat će preduvjete sveukupnog poželjnog razvoja u ime zajedničkog prosperiteta, s minimalnom razinom ponekog nerazumijevanja ili bez njega. U svakom drugom slučaju baština čovječanstva ostaje ništa drugo do trenutkom (i postojećom moći) određeni društveni kapital koji ne prepoznaje, ne uvažava i ne koristi se svim svojim različitostima s ciljem postizanja općeg dobra. Čime je i potreba shvaćanja i uvažavanja kritičkog baštinskog razumijevanja te, nastavno, i osiguravanja dosezanja razine baštinske pismenosti ne samo poželjna nego i nadasve nužna, ako ne želimo svijet (baštinski) u kojem manjina definira pravila za većinu, po nekoj svojoj agendi i bez suglasja sa zajednicom kojoj dotična baština pripada.

Literatura

- Afrić, V., Lasić-Lazić, J., Banek-Zorica, M. (2004). Znanje, učenje i upravljanje znanjem, u: Lasić-Lazić, J. (ur.). *Odabrana poglavlja iz organizacije znanja*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 33-61.
- Ashworth, Gregory J., Graham, B., Tunbridge, J. (2007). *Pluralising past: heritage, identity and place in multicultural societies*. London: Pluto Press.
- Carman, J., Sørensen, M., Louise S. (2009). Heritage studies: an outline, u: Carman, John, Sørensen, Marie Louise Stig (ur.), *Heritage studies methods and approaches*, London: Routledge, 11-28.
- Gob, A., Drouguet, N. (2007). *Muzeologija: povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Zagreb: Izdanja Anti-barbarus.
- Graham, B., Ashworth, G. J., Tunbridge, J. (2000). *A geography of heritage: power, culture and economy*, London: Arnold.
- Harvey, David C. (2001). Heritage pasts and heritage presents: temporality, meaning and the scope of heritage studies, *International Journal of Heritage Studies*, 7 (4), 319-338.
- Harvey, David C. (2008). The history of heritage, u: Graham, B., Howard, P. (ur.). *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Farnham-Burlington: Ashgate, 19-36.
- Hernández, M. A. (2008). Conservation and restoration in built heritage: a western European perspective, u: Graham, B., Howard, P. (ur.). *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Farnham-Burlington: Ashgate, 245-265.
- Hewison, R. (1987). *The Heritage Industry: Britain in a climate of decline*. London: Methuen.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 27. 4. 2022. www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67357
- Klaić, B. (1981). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 811.
- Maroević, I. (1993). *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Narodne novine*, 118 (2009), Zagreb, 30. rujna 2009.
- pismenost/literacy, Centre for Literacy of Quebec, 2014/2022. Pristupljeno 24. 5. 2022. www.centre-forliteracy.qc.ca/about/literacy
- Roberts, L. C. (1997). *From Knowledge to Narrative: Educators and the Changing Museum*, Washington-London: Smithsonian Institution Press.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- UNESCO Institute for Statistics – UIS Fact Sheet, Paris, 45 (2017), rujan 2017.
- Zins, C. (2007). Conceptions of Information Science, *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 58 (3), 335-350.

OBILJEŽJA UPRAVLJANJA INFORMACIJAMA U HRVATSKOM TURIZMU

Đani BUNJA

Uvod

Turizam je strateški važan gospodarski sektor za Hrvatsku. On prema podacima Ministarstva turizma i sporta¹ potiče gospodarsku aktivnost iz koje potječe oko 20% ukupne vrijednosti BDP-a Hrvatske. Međutim, temeljno obilježje hrvatskoga turističkog prometa jest njegova izrazita sezonalnost kao rezultanta dosadašnjih turističkih politika, odnosno posljedica nepovoljne strukture geografske i vremenske distribucije turističkog prometa te neadekvatne turističke valorizacije prirodne, povijesne i kulturne baštine. Sve to znatno kompromitira ocjenu uspješnosti Hrvatske kao turističke destinacije.

Uspješnost turističkih destinacija određuju mnogobrojni čimbenici, a jedan od njih je i sadržaj komuniciranja, odnosno informacije koje se razmjenjuju sa skupom turista i potencijalnih turista, domicilnom zajednicom, tijelima javnoga sektora i turističkim sektorom, investitorima, akademskom zajednicom i drugim korisnicima. Turisti su izloženi masi informacija, stoga turističke destinacije moraju s pozornošću pristupiti prikupljanju, obradbi, pohrani i diseminaciji, odnosno upravljanju informacijama, jer taj proces treba rezultirati adekvatnim porukama koje će se prenositi turističkom tržištu. Nadalje, treba zadovoljiti i informacijske potrebe javnoga i turističkoga sektora. Dok javnomu sektoru treba pomoći u vezi s planovima razvoja turizma, dotle turistički sektor treba pouzdane informacije u svrhu donošenja poslovnih odluka. Međutim, u hrvatskom turizmu evidentno postoji informacijski jaz između tipova informacija koji se nude korisnicima i njihovih stvarnih potreba.

Pregled literature

Pretraživanjem baza podataka Current Contents, SCOPUS i CROSB I analizirano je kolik broj znanstvenih radova obrađuje problematiku upravljanja informacijama i upravljanja znanjem u turizmu (mnogi autori između ova dva termina ni ne prave razliku, a često se rabe i kao sinonimi). Predmetne baze podataka

¹ *Turizam u brojkama 2020.* (2021), 43.

pretraživane su tijekom svibnja 2006. i tijekom prosinca 2021. godine. Pretraživanjem su obuhvaćeni oni radovi koji pojmove *information management* i *tourism* te *knowledge management* i *tourism* imaju sadržane u svojim naslovima, sažetcima i ključnim riječima. Iako je u proteklom razdoblju od 15 godina uočeno da se znatno povećao znanstveni interes za njezino istraživanje, ipak, na temelju pretraživanja relevantnih baza podataka može se zaključiti da je problematika upravljanja informacijama u turizmu relativno slabo obrađena. U nastavku u formi tablice slijedi prikaz sistematizacije rezultata pretraživanja u tri odabrane baze podataka.

Tablica 1. Rezultati pretraživanja ključnih pojmova u bazama podataka za 2006. i 2021. godinu

opis	2006.			2021.		
	Current Contents	SCOPUS	CROSBI	Current Contents	SCOPUS	CROSBI
information management & tourism	5	59	5	14	791	41
knowledge management & tourism	4	43	1	91	411	24

Izvor: autorovo istraživanje.

U nastavku u pregledu postojeće literature slijedi prikaz relevantnih radova mjereno brojem citata koji obrađuju problematiku upravljanja informacijama u turizmu. Ujedno je učinjena i njihova sistematizacija prema tematici kojom se bave. U tom kontekstu uočene su određene razlike te je moguće zaključiti kako je u međuvremenu došlo do izmjena istraživačkih interesa. Dok su se radovi koji su bili pretraživani 2006. godine pretežno bavili problematikom u vezi s interpretacijom turističkih atrakcija, izvorima informacija u svrhu donošenja odluka u vezi s turističkim putovanjima, primjenom informacijsko-komunikacijskih tehnologija u turizmu te informacijskim i sustavima potpore odlučivanju u turizmu, dotle su se oni koji su pretraživani 2021. godine više bavili problematikom u vezi s planiranjem u turizmu, destinacijskim menadžmentom te održivim razvojem turizma. Dakle, u prethodnom razdoblju u radovima koji obrađuju upravljanje informacijama u turizmu više se analiziraju subjekti turizma i različiti aspekti turističkih destinacija, a danas se fokus istraživača sve više sužava i posvećen je upravljanju razvojem turizma. Može se zaključiti da se radi o evoluciji koja je u vezi sa saturacijom turističkog tržišta ponudom. U uvjetima rastuće konkurencije politika održivog razvoja turističkih destinacija postaje ključna za ostvarivanje komparativnih prednosti na turističkom tržištu. Kontinuirani rast turističke po-

nude moguće je uočiti i u Hrvatskoj pri čemu se stječe dojam o izostanku bilo kakvih smišljenih planova razvoja turizma.

Prema Wachowiaku² upravljanje informacijama u funkciji je održivog razvoja turizma jer se radi o konceptu s pomoću kojeg turističke destinacije od turista stvaraju partnere, a ne doživljavaju ih samo kao brojeve. U tu svrhu od velike su koristi baze podataka turističkih resursa.³ Njihovo je projektiranje obveza destinacijskog menadžmenta. Upravljanje informacijama važan je čimbenik i u promidžbi održivog razvoja turizma temeljenog na prirodnim atrakcijama.⁴

Turisti na temelju vlastita iskustva i različitih dostupnih izvora informacija stječu predodžbe o turističkim destinacijama.⁵ Dostupnost informacija na temelju kojih turisti donose odluke prema Cai, Ruomei i Breiteru⁶ važno je pitanje koje destinacijski menadžment ne smije zanemariti. Ono upućuje na promišljanje načina na koje se može koristiti procesima upravljanja informacijama u svrhu zadovoljavanja informacijskih potreba turista. Prema Gamble, Chadler i Stoneu⁷ upravljanje odnosima s turistima od strateške je važnosti u turizmu. S obzirom na činjenicu da turisti imaju različite motive i interese, Rompf, DiPietro i Ricci⁸ iznose prijedlog prema kojem je za turističke destinacije oportuno ustrojiti službu kojoj bi svrha bila prenošenje poruka u funkciji poticanja potrošnje turista za njihova boravka u destinacijama. Iako je dokazano da je multidisciplinarni pristup upravljanju znanjem korisno sredstvo destinacijskog menadžmenta,⁹ prema Cooperu¹⁰ sporo se uvodi u primjenu.

Informacijsko-komunikacijske tehnologije mogu unaprijediti konkurentnost turističkih destinacija.¹¹ Prema Werthner i Kleinu¹² one su generator promjena u turizmu. Međutim, Sigala i ostali¹³ tvrde da kontinuirano investiranje u informacijsko-komunikacijske tehnologije nije dovelo do očekivanog povećanja produktivnosti u turizmu. Po njima je riječ o paradoksu, a razlog je to što se u turizmu još uvijek ni približno ne eksploatiraju njezine mogućnosti.

² Wachowiak (2005), 245-257.

³ Kušen i Tadej (2003), 427-442.

⁴ Shafer i Choi (2006), 615-628.

⁵ Hanlan i Kelly (2005), 163-177; Jang (2004), 41-47; Law, Leung i Wong (2004), 100-107; Kliček (2000), 55-67; Robinson, Pemberton i Holmes (1997), 159-166.

⁶ Cai, Ruomei i Breiter (2004), 138-148.

⁷ Gamble, Chadler i Stone (2001), 83-92.

⁸ Rompf, DiPietro i Ricci (2005), 11-22.

⁹ Pyo, Uysal i Chang (2002), 396-404

¹⁰ Cooper (2006), 47-64.

¹¹ Buhalis (1998), 409-421.

¹² Werthner i Klein (1999), 256-262.

¹³ Sigala i ostali (2004), 180-192.

Razvoj destinacijskih informacijskih sustava zahtijeva ekstenzivnu suradnju između javnog sektora i turističkoga.¹⁴ Oni su osobito važni jer je njihova zadaća prikupljanje, pohranjivanje, procesuiranje i diseminacija informacija, a u procesu donošenja odluka opskrbljivanje menadžmenta prognozama i modelima odluka.¹⁵

Koncept održivog razvoja u fokusu je znanstvenih istraživanja od ranih 1990-ih. Međutim, i javni i turistički sektor kritizirani su zbog toga što se načela održivosti ne provode u praksi. Primjena konceptata održivog razvoja izvrstan je primjer poteškoća povezanih s prenošenjem znanja generiranog kroz znanstvena istraživanja u turističku praksu. Razlog tomu je to što znanja o ovoj tematici nisu učinkovito dostupna onima koji planiraju i upravljaju razvojem turizma. Primjena upravljanja informacijama nužna je za premošćivanje tog jaza u znanju i praksi.¹⁶ Da je predmetni raskorak evidentan, slažu se Hallin i Marnburg,¹⁷ a Xiao i Smith¹⁸ predlažu konceptualni pogled u vezi s tim kako u praksi primijeniti znanja za donošenje odluka i rješavanje problema. Shaw i Williams¹⁹ smatraju da se u okviru upravljanja informacijama i prijenosa znanja u turizmu više pozornosti treba posvetiti prirodni inovacija u turizmu. Naposljedku, Blancas i ostali²⁰ predlažu sustav pokazatelja za analizu održivosti turističkih aktivnosti u turističkim destinacijama. Cilj je predloženog sustava pružiti destinacijskom menadžmentu informacije za bolje razumijevanje prijelaza na održivost i potaknuti ih na provedbu odgovarajućih politika.

Upravljanje informacijama

Prema Tuđmanu²¹ informacija, odnosno obavijest, primitivni je pojam koji je teško definirati. Losee²² ističe da postoji problem definiranja pojma *informacija* jer ju je teško promišljati u jedinstvenom i sveobuhvatnom smislu. Bouma i Atkinson²³ informaciju definiraju kao činjenicu koja je rezultat određenog istraživanja. Međutim, informacija, kao činjenica, sama po sebi nema značenje. Ona, prema njima, poprima značenje kad se postavi u određeni odnos. Buckland²⁴ razlikuje

¹⁴ Hong-Mei i Sheldon (1997), 151-177.

¹⁵ Wöber (2003), 241-255.

¹⁶ Ruhanen (2008), 429-455.

¹⁷ Hallin i Marnburg (2008), 366-381.

¹⁸ Xiao i Smith (2007), 310-331.

¹⁹ Shaw i Williams (2009), 325-335.

²⁰ Blancas i ostali (2011), 28-45.

²¹ Tuđman (1990), 199.

²² Losee (1997), 254-269.

²³ Bouma i Atkinson (1995), 21-22.

²⁴ Buckland (1997), 804-809.

tri kategorije informacija: informaciju kao proces ili informiranje; informaciju kao znanje i informaciju kao predmet koji je informativan ili sadržava znanje.

Termin upravljanje informacijama (*information management*) prvi se put javlja 1980. godine u dokumentu pod nazivom *Reduction Act* kojim je vlada SAD-a informacije definirala kao resurse kojima treba upravljati.²⁵ U stručnim i znanstvenim krugovima izraz je vrlo brzo prihvaćen. U drugoj polovici 1990-ih termin upravljanje znanjem (*knowledge management*) počinje se sve više širiti, a rabi se i kao sinonim za termin upravljanje informacijama.²⁶

Schlogl²⁷ konstatira da je temeljna svrha upravljanja informacijama učiniti dostupnom pravu informaciju u pravo vrijeme i na pravom mjestu. On razlikuje tehnološki i sadržajno orijentirano upravljanje informacijama. Prema njemu²⁸ tehnološki orijentirano upravljanje informacijama temelji se na primjeni informacijskih sustava, a moguće je razlikovati upravljanje podacima (*data management*), upravljanje informacijskim tehnologijama (*IT management*) te stratešku uporabu informacijskih tehnologija (*strategic use of IT*).

Podatci su potrebni za izvedbu gotovo svake aktivnosti, nastaju kao rezultat njihovih izvođenja, a predstavljaju i važnu ulaznu veličinu za gotovo sve odluke na svim razinama odlučivanja. Zbog toga neki autori poistovjećuju upravljanje podacima s upravljanjem informacijama. Prema Hovenu²⁹ cilj upravljanja podacima je maksimirati kvalitetu, korisnost i vrijednost podatkovnih resursa u određenom pothvatu. Ono se primjenjuje u svrhu planiranja i analiziranja, a jedan je od glavnih zadataka upravljanja podacima dizajniranje arhitekture koja će omogućiti ostvarivanje te svrhe.

Upravljanje informacijskim tehnologijama predstavlja njegov sastavni dio ili preduvjet za upravljanje informacijama. Ono naglašava tehnološke aspekte elektroničkog procesuiranja informacija. Upravljanje informacijskim tehnologijama uključuje planiranje, organiziranje i kontrolu uporabe informacija, informacijskih sustava i informacijske infrastrukture u određenoj organizaciji.

Ključno pitanje za stratešku uporabu informacijskih tehnologija je mogu li i kako postojeće informacijske tehnologije pridonijeti ostvarivanju postavljenih ciljeva određene organizacije. To je osobito važno u uvjetima koje karakterizira rastuće procesuiranje informacija. Prema tome, glavni je cilj strateške uporabe informacijskih tehnologija osiguravanje procesuiranja informacija u svrhu ostvarivanja organizacijskih ciljeva.

²⁵ Schlogl (2005), 2.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid., 3.

²⁸ Ibid.

²⁹ Hoven (2001), 80-83.

Kod sadržajno orijentiranog upravljanja informacijama koje je usredotočeno na informacijski sadržaj moguće je razlikovati³⁰ upravljanje zapisima (*records management*), pribavljanje vanjskih informacija (*provision of external information*), ljudski-usredotočeno upravljanje informacijama (*human-centred information management*) te upravljanje informacijskim resursima (*information resources management*).

Upravljanje zapisima jedna je od najstarijih disciplina upravljanja informacijama, a predstavlja upravljanje dokumentacijskim informacijskim sustavima. Upravljanje zapisima bavi se tekstualnim, odnosno dokumentiranim informacijama u elektroničkoj formi. Glavni ciljevi upravljanja zapisima su:³¹ opskrblijvanje preciznih, pravodobnih i cjelovitih informacija u svrhu omogućivanja učinkovitog provođenja procesa donošenja odluka; procesuiranje pohranjenih informacija što je učinkovitije moguće; osiguravanje informacija po najnižim troškovima; postizanje maksimalne korisnosti za sve korisnike dokumenata; te sklanjanje i razmještanje svih zapisa koji više nisu potrebni.

Pribavljanje vanjskih informacija predstavlja važan dio upravljanja informacijama. Vanjske informacije u vezi s relevantnim promjenama okruženja iznimno su važne za uspješno ostvarivanje ciljeva određene organizacije. Zapravo, opstanak na tržištu ovisi o tome kako se procesuiraju informacije iz okruženja i o njemu, što može rezultirati učinkovitim prilagođavanjem promjenama u okruženju.

Za razliku od drugih pristupa upravljanju informacijama koji se bave pitanjima i problemima tehnološke prirode, pristup ljudski-usredotočenog upravljanja informacijama bavi se time kako ljudi *rukuju* informacijama u stvarnosti. Termin informacijski sustavi ima šire značenje, tj. nije ograničen samo na računala. Prema tome, cilj upravljanja informacijama ne može uključivati samo automatizaciju i formaliziranje procesuiranja informacija. Formalizam treba biti ustanovljen, ali tako da dopusti kreativnost ljudi.

Upravljanje informacijskim resursima prema Bergeronu³² temelji se na prepoznavanju informacija kao resursa. Upravljanje informacijskim resursima u funkciji je potpore razvoja, odnosno unaprjeđenja određene organizacije. Pod time se podrazumijeva procesuiranje, transformacija, distribucija, pohrana i ponovno pronalaženje informacija.

³⁰ Schlogl (2005), 5-7.

³¹ Robek, Brown i Stephens (1996).

³² Bergeron (1996), 263-300.

Upravljanje informacijama u hrvatskom turizmu

Robinson, Pemberton i Holmes³³ smatraju da i u turizmu raste važnost relevantnih i dostupnih informacija. S njima se slaže i Wöber³⁴ koji tvrdi da je značenje informacija i učinkovitog upravljanja informacijama, odnosno znanjem, poraslo u doba evolucije novih tehnologija, ali i zbog rastućeg tržišta dinamika kojega uvjetuje sve veće potrebe za informacijama.

Turisti informacije o turističkim destinacijama dobivaju iz različitih izvora – vlastitih prethodnih turističkih iskustava, preporuka rodbine i prijatelja, interneta, oglasa te različitih publikacija subjekata turističke ponude, turističkih organizacija, turističkih posrednika itd. Pribavljanje informacija iz prethodno navedenih izvora u pravilu podrazumijeva utrošak vremena, a budući da su takve informacije često nepotpune, to može utjecati na stupanj njihova zadovoljstva putovanjem i boravkom u turističkoj destinaciji. Turisti od destinacija traže maksimalnu fleksibilnost pri zadovoljavanju svojih potreba, želja i zahtjeva. Interesi u vezi s turističkim iskustvom pretpostavljaju da turisti imaju omogućen pristup informacijama o destinaciji. Dosadašnja istraživanja dokazala su da dostupnost informacija utječe na izbor destinacije i stupanj njihova zadovoljstva turističkim iskustvom. Prema tome, destinacije moraju omogućiti jednostavan pristup razumljivim i pravodobnim informacijama o njima samima da bi mogle biti konkurentne na turističkom tržištu.

Turističko je tržište saturirano ponudom. U takvim je uvjetima prema Druckeru³⁵ cilj turističkih destinacija postići da ih potencijalni turisti percipiraju pozitivno. Budući da postoji mnogo turističkih destinacija s istovjetnim atributima, destinacija je ostvarila komparativnu prednost nad konkurencijom kada skup potencijalnih turista ili određeni njegov segment poznaje njezin proizvod.

Destinacijski informacijski sustavi temelje se na primjeni informacijskih tehnologija. Hong-Mei i Sheldon³⁶ definiraju ih kao sustave koji sadržavaju cjelokupne i relevantne informacije o destinaciji i njezinoj ponudi. Destinacijskim informacijskim sustavima cilj je opskrbiti turiste i potencijalne turiste potrebnim informacijama u vezi s planiranjem i organizacijom njihova turističkog putovanja. Oni moraju omogućiti pristup informacijama i drugim korisnicima – turističkomu sektoru, javnomu sektoru, investitorima, akademskoj zajednici i drugima. Rabe se još za vođenje baza podataka o turistima koji su već posjetili destinaciju,

³³ Robinson, Pemberton i Holmes (1997), 159-166.

³⁴ Wöber (2003), 241-255.

³⁵ Drucker (1992), 205.

³⁶ Hong-Mei i Sheldon (1997), 151-176.

turističkoj atrakcijskoj osnovi i njezinoj interpretaciji, općenito podataka o tržištima te za izvođenje različitih analiza za potrebe turizma.³⁷

Destinacijski informacijski sustav, dakle, sadržava informacije koje su u vezi s turističkim proizvodom destinacije. Informacije koje sadržava moraju biti točne, pravodobne i razumljive. Njegova uspješna primjena ne samo da pospješuje tržišnu učinkovitost nego je i u funkciji promidžbe svih subjekata koji participiraju u opskrbi ulaznim informacijskim resursima takvog sustava. Implementacija destinacijskog informacijskog sustava pretpostavlja rješavanje mnogobrojnih tehničkih (informacijski inputi, heterogenost podataka, povezanost s globalnim tržištem, arhitektura sustava i sl.) i organizacijskih (posebno međuorganizacijske suradnje) problema i pitanja. Odluku o utemeljenju i operacionalizaciji takvog sustava u pravilu donosi javni sektor, odnosno njegovo tijelo i/ili tijela kojih djelokrug poslova uključuje i one u vezi s turizmom.³⁸

Postoji više različitih tipova destinacijskih informacijskih sustava, a s obzirom na svrhu može ih se klasificirati u dvije osnovne skupine: one koji su utemeljeni u promidžbene svrhe i one koji su utemeljeni radi potpore odlučivanju.

U prvu skupinu ubrajaju se oni sustavi koji služe promidžbi određene turističke destinacije, odnosno subjekata ponude koji opskrbljivanjem sustava ulaznim informacijskim resursima zapravo posredno promiču sami sebe. Drugu skupinu čine oni sustavi koji menadžment javnoga i turističkoga sektora opskrbljuju upravljačkim informacijama, tj. poslovnim izvjesnicama.

Hrvatska još uvijek nije ustrojila destinacijski informacijski sustav. U praksi turističkoga sektora prevladavaju sustavi iz prve skupine, a u manjoj mjeri postoje i oni iz druge skupine. Međutim, oni su namijenjeni samo za poslovne svrhe konkretnog subjekta turističke ponude i nisu otvoreni za druge korisnike. U javnome sektoru na nacionalnoj, regionalnoj i na lokalnoj razini oni uopće ne postoje. Budući da nema destinacijskog informacijskog sustava, nema ni izvora iz kojega bi se hrvatski javni i turistički sektor, uključujući i investitore, opskrbljivali cjelovitim i relevantnim informacijama u procesu donošenja odluka. Prema tome, u funkciji razvoja hrvatskog turizma potrebno je uspostaviti takav destinacijski informacijski sustav koji, osim što može biti uporabljen u promidžbene svrhe, treba proizvoditi prave informacije i učiniti ih dostupnima u pravom trenutku i na pravom mjestu, tj. informacije na temelju kojih je moguće donositi odluke. Takav sustav, osim što sadržava informacije o elementima turističkog proizvoda, treba procesuirati i druge vrste informacija koje su od interesa za hrvatski turizam, uključujući i one koje su u vezi sa sigurnosnom problematikom. Naime, turizam je

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

vrlo osjetljiv i svaka i najmanja naznaka o ugrožavanju osobne sigurnosti turista može implicirati nesagledive posljedice ili dovesti do nesagledivih posljedica za razvoj turizma te ga skrenuti u neželjenom smjeru.

Upravljanjem informacijama moguće se koristiti s ciljem pozicioniranja Hrvatske kao turističke destinacije na međunarodnom turističkom tržištu. Ono pretpostavlja uspostavu djelotvorne i učinkovite suradnje između tijela javnoga sektora (Hrvatski sabor, Vlada Republike Hrvatske, ministarstvo koje uključuje resor turizma, predstavnička i izvršna tijela županija, gradova i općina, sustav turističkih zajednica, obrazovne, kulturne, športske i druge institucije, javne ustanove za zaštitu /i turističku valorizaciju/ prirodne, povijesne i kulturne baštine itd.) i subjekata turističkoga sektora (menadžment profitnih organizacija u turizmu, strukovne i poslovne udruge ugostitelja, hotelijera, putničkih agencija, prijevoznika i dr., sindikati, itd.). Javni i turistički sektor, bez obzira na heterogenost parcijalnih interesa unutar njih samih, ipak bi trebao vezati i zajednički interes, a to je kvalitativno unaprjeđenje hrvatskog turizma.

Umjesto zaključka

Planiranje i upravljanje razvojem turizma u ingerenciji je javnoga sektora. On s posebnim interesom pristupa turizmu zbog njegova pozitivna utjecaja na gospodarstvo. Pod planiranjem razumijeva se određivanje ciljeva razvoja turizma, a pod upravljanjem poduzimanje mjera kojima se destinacije usmjeravaju k postavljenim ciljevima. Planiranje i upravljanje razvojem turizma uključuje donošenje odluka kojih rezultat trebaju biti željeni učinci. U turizmu dolazi do izražaja nemogućnost procesuiranja goleme količine informacija kojima raspolaže i da na temelju tako dobivenog rezultata javni sektor donese one odluke koje će turističku destinaciju usmjeriti k postavljenim ciljevima. Stoga se proces donošenja odluka treba temeljiti na relevantnim i cjelovitim informacijama, a javni sektor upravljačkim informacijama treba opskrbljivati destinacijski informacijski sustav. Međutim, to u Hrvatskoj nije moguće jer takav sustav ne postoji.

U Hrvatskoj određivanje turističke politike predstavlja, prije svega, političko pitanje. Pri tome je očit izostanak implementacije znanja generiranoga kroz turističku praksu i znanstvena istraživanja. Prijepori koji iz toga proizlaze rezultiraju time da Hrvatska uopće nema definiranu politiku s vizijom oblika koji turizam treba poprimiti. Turističkom politikom³⁹ u radu i djelovanju želi se do najveće moguće mjere isključiti stihiju, improvizaciju i inerciju. Međutim, u Hrvatskoj to nije slučaj, već je zbilja upravo suprotna. U Hrvatskoj se turizmom ne upravlja, a oblik koji je poprimio rezultat je stihije; njegov se razvoj temelji na svekolikoj

³⁹ Magaš, Vodeb i Zadel (2018), 161.

improvizaciji, a ne na promišljenim turističkim politikama; to, u konačnici, implicira da se rast i razvoj turizma u Hrvatskoj događaju po inerciji. Prethodno navedeno može se smatrati konstantom budući da se u vezi s ovim pitanjima ništa nije promijenilo od hrvatske samostalnosti. Naime, u Hrvatskoj ne postoji opća legislativna potpora turizmu, a strategije razvoja turizma, ako uopće i postoje, ostaju samo na razini želja i predstavljaju obično zadovoljavanje forme. Za prethodno iznesene tvrdnje postoje mnogobrojni argumenti, a u svrhu njihove ilustracije za potrebe ovoga rada istaknuta su sljedeća dva primjera.

Zakon o turističkoj djelatnosti⁴⁰ donesen je u siječnju 1996. godine, a bio je na snazi do srpnja 2007. godine kada je donesen Zakon o pružanju usluga u turizmu⁴¹. Iako je ubrzo nakon stupanja na snagu još iste godine donesen njegov ispravak, a 1998. godine donesene su njegove izmjene i dopune, nikada nije preispitan ni njegov naziv koji je pogrešan, jer turizam nije djelatnost⁴², kao što nikada nisu ispravljani ni izrazi koji se u njemu rabe, npr. turistički *prijatelj* (umjesto pratitelj) i *seljački* turizam (umjesto seoski). Slični primjeri postoje i u gotovo svim drugim propisima koje je moguće uključiti u tzv. turističko zakonodavstvo.

Strategiji razvoja turizma do 2020. godine završilo je razdoblje važenja, a Ministarstvo turizma i sporta pokrenulo je izradbu nove *Strategije razvoja održivog turizma do 2030. godine*. Međutim, u vrijeme pisanja ovoga rada (2021. – 2022.) ona još nije dovršena i uopće nije izvjesno kada će stupiti na snagu.

Ova dva iznesena primjera dokaz su longitudinalne neozbiljnosti kojom Hrvatska pristupa turizmu. U konačnici, nije moguće zaključiti drugo, u mjeri u kojoj se ono uopće primjenjuje, nego da su na razini javnoga sektora neozbiljnost i stihija temeljna obilježja i upravljanja informacijama u hrvatskom turizmu.

⁴⁰ *Narodne novine*, 31. siječnja 1996.

⁴¹ *Narodne novine*, 2. srpnja 2007.

⁴² Turizam se može definirati kao skup gospodarskih i negospodarskih odnosa i pojava koji se temelji na putovanju i boravku posjetitelja u nekome mjestu te na njihovoj potrošnji sredstava po pravilu ostvarenih u mjestu stalnog prebivališta. Onaj dio gospodarske strukture koji pruža izravno različite proizvode i usluge turistima zove se turistički sektor. Dakle, izraz turistička djelatnost je pogrešan i moguće ga je koristiti isključivo u kolokvijalnom govoru.

Izvori i literatura

- Bergeron, P. (1996). Information resources management. *Annual Review of Information Science and Technology*, (31), 263-300.
- Blancas, F. J., Lozano-Oyola, M., González, M., Guerrero Casas, F. i Caballero R. (2011). How to use sustainability indicators for tourism planning: The case of rural tourism in Andalusia (Spain). *Science of the Total Environment*, (412-413), 28-45.
- Bouma, G. i Atkinson, B. (1995). *A Handbook of Social Science Research* 2nd ed., Oxford: Oxford University Press.
- Buckland, M. (1997). What is a „document“? *Journal of the American Society for Information Science*, 9 (48), 804-809.
- Buhalis, D. (1998). Strategic use of information technologies in the tourism industry. *Tourism Management*, 5 (19), 409-421.
- Bunja, Đ. (2020). *Organizacija poslovanja u hotelijerstvu i turizmu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bunja, Đ. (2006). *Upravljanje informacijama kao sredstvo kvalitativnog unapređenja hrvatskog turizma*. Doktorska disertacija (mentori: S. Čorak i M. Tuđman), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Cai, L., Ruomei, F. i Breiter, D. (2004). Tourist purchase decision involvement and information preferences. *Journal of Vacation Management*, 2 (10), 138-148.
- Cooper, C. (2006). Knowledge management and tourism. *Annals of Tourism research*, 1 (33), 47-64.
- Drucker, P. (1992). *Nova zbilja*. Zagreb: Novi Liber.
- Gamble, P., Chadler, M. i Stone, M. (2001). Customer knowledge management in the travel industry. *Journal of Vacation Management*, 1 (7), 83-92.
- Hallin, C. A. i Marnburg, E. (2008). Knowledge management in the hospitality industry: A review of empirical research. *Tourism Management*, 2 (29), 366-381.
- Hanlan, J. i Kelly, S. (2005). Image formation, information sources and an iconic Australian tourist destination. *Journal of Vacation Marketing*, 2 (11), 163-177.
- Hong-Mei, C. i Sheldon, P. (1997). Destination information systems: design issues and directions. *Journal of Management Information Systems*, 2 (14), 151-177.
- Jang, S. (2004). The past, present and future research of online information search. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 2-3 (17), 41-47.
- Kliček, B. (2000). Design of a Multilevel Intelligent Decision Support Systems for the improvement of tourist satisfaction. *Information technology in Tourism*, (5), 55-67.
- Kušen, E. i Tadej, P. (2003). Functional classification of tourism attractions. *Tourism*, 4 (51), 427-442.
- Law, R., Leung, K. i Wong, R. J. (2004). The impact of the Internet on travel agencies. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 2 (16), 100-107.
- Losee, R. (1997). A discipline independent definition of information. *Journal of the American Society for Information Science*, 3 (48), 254-269.
- Magaš, D., Vodeb, K. i Zadel, Z. (2018). *Menadžment turističke organizacije i destinacije*. Opatija: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
- Pyo, S., Uysal, M. i Chang, H. (2002). Knowledge discovery in database for tourist destinations. *Journal of Travel Research*, 4 (40), 396-404.
- Robek, M., Brown, G. i Stephens, D. (1996). *Information and Records Management*. New York: McGraw-Hill.

- Robinson, M., Pemberton, J. i Holmes, K. (1997). Informed choices for tourism? *Tourism Management*, 3 (18), 159-166.
- Rompf, P., Dipietro, R. i Ricci, P. (2005). Locals' involvement in travellers' information search and venue decision strategies while at destination. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 3 (18), 11-22.
- Ruhanen L. (2008). Progressing the sustainability debate: A knowledge management approach to sustainable tourism planning. *Current Issues in Tourism*, 5 (11), 429-455.
- Schlogl, C. (2005). Information and knowledge management: dimensions and approaches. *Information Research*, 4 (10), paper 235.
- Shafer, E. i Choi, Y. (2006). Forging nature-based tourism policy issues: A case study in Pennsylvania. *Tourism Management*, 4 (27), 615-628.
- Shaw, G. i Williams, A. (2009). Knowledge transfer and management in tourism organisations: An emerging research agenda. *Tourism Management*, 3 (30), 325-335.
- Sigala, M., Airey, D., Jones, P. i Lockwood, A. (2004). ICT paradox lost? A Stepwise DEA methodology to evaluate technology investments in tourism settings. *Journal of Travel Research*, 2 (43), 180-192.
- Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine.* (2013). Zagreb: Vlada Republike Hrvatske.
- Tuđman, M. (2004). Epistemologijski postav informacijske znanosti, u: Lasić-Lazić, J. (ur.), *Odabrana poglavlja iz organizacije znanja*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 102-111.
- Tuđman, M. (2003). Informacijska znanost: znanost o obavijestima, pogrešnim obavijestima i protu-obavijestima, u: Tuđman, M. (ur.), *Modeli znanja i obrada prirodnog jezika*. Zagreb: Zavod za informacijske znanosti, 13-38.
- Tuđman, M. (1990). *Obavijest i znanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Turizam u brojkama 2020.* (2021). Zagreb: Ministarstvo turizma Republike Hrvatske.
- Van den Hoven, J. (2001). Information resources management: an enterprise-wide view of data. *Information Systems Management*, 2 (18), 80-83.
- Wachowiak, H. (2005). Large protected areas and visitor information management in Germany. *Current Issues in Tourism*, 2-3 (8), 245-257.
- Werthner, H. i Klein, S. (1999). ICT and the changing landscape of global tourism distribution. *Electronic Markets*, 4 (9), 256-262.
- Wöber, K. (2003). Information supply in tourism management by marketing decision support systems. *Tourism Management*, 3 (24), 241-255.
- Xiao, H. i Smith, S. (2007). The use of Tourism knowledge: Research Propositions. *Annals of Tourism Research*, 2 (34), 310-331.
- Zakon o pružanju usluga u turizmu, *Narodne novine*, broj 68/2007, 130/2017, 25/2019 (izmjene), 98/2019 (izmjene).
- Zakon o turističkoj djelatnosti, *Narodne novine*, broj 8/1996, 19/1996 (ispravak), 76/1998 (izmjene i dopune), 68/2007.

ISKAZI ZNANJA U SUVREMENOM MUZEJU I DIGITALNA TEHNOLOGIJA

Željka MIKLOŠEVIĆ
Mihaela KULEJ

Uvod

Mnogobrojni su načini na koje se može promatrati muzejsku instituciju, no u ovom se radu težište stavlja na muzej koji se razvija kao javni prostor u kojem se proizvodi i predočava znanje. Za razliku od knjižnica i arhiva, koje se također znaju nazivati baštinskim institucijama, muzej se razlikuje upravo po tom važnom elementu – definiranom fizičkom prostoru namijenjenom isključivo izlaganju materijalnih svjedoka bliže ili dalje prošlosti. Nakon duge povijesti protomuzejskih oblika izrasta muzej 19. st. kao javna institucija – mjesto na kojem novonastale znanstvene discipline koje proučavaju materijalnu kulturu poput geologije, antropologije, arheologije, povijesti umjetnosti i dr. iznose znanje koje o svijetu oblikuju na temelju artefakata ili prirodnina zamjenjujući do tada dominantnu govornu ili pisanu riječ.¹ Upravo će predočavanje kulturnog znanja putem organiziranja materijalnih predmeta u prostor s namjerom specifičnog načina promatranja naglasiti važnost stručnjaka (kustosa) u proizvođenju znanja. Kreirane na temelju muzejskih predmeta, muzejske poruke koje počivaju na neosporivom znanju stručnjaka karakteristika su esencijalističkog muzeja koji ne propituje svoju ulogu u društvu jer je njegova važnost apriorno definirana te, stoga, nepromjenjiva.² Muzej, odnosno znanstvena disciplina, u kontekstu esencijalizma predstavlja središte legitimiteta znanja koje se prenosi drugima jednosmjernom komunikacijom koja ide od izvora, odnosno muzeja, prema cilju, odnosno posjetiteljima. Kritika i osporavanje esencijalističkog muzeja jača sa sve većim prihvaćanjem interpretativne paradigme koja otvara prostor prema shvaćanju posjetitelja kao aktivnih stvaratelja značenja.³ Ona istodobno prijeti neospornom autoritetu stručnjaka kao jedinih interpretatora muzejskih predmeta i izvora znanja o njima.⁴

¹ Hooper Greenhill (1992); Bennett (1995).

² O'Neill (2006).

³ Silverman (1995).

⁴ Vujić (1999).

Znanje kao proizvod muzejskog sustava obuhvaća tijekom svojeg razvoja različite episteme koje razumijemo kao sustav tehnika, vrijednosti, slojeva, jezika i kodova koji oblikuju kulturu i koji se smatraju prihvatljivom istinom u određenom povijesnom razdoblju.⁵ Interpretacijskom paradigmom se u muzeje uvode novi epistemološki pristupi ili obrasci kojima se redefinišu društveni odnosi znanja jer se u prostoru izložbe uz kustose pojavljuju i drugi dionici – posjetitelji, odnosno korisnici. Ti odnosi također uključuju i različite medijske sadržaje i osjetilne podražaje na temelju kojih se konstruira znanje.⁶ Novi, epistemološki obrasci, razlikuju se od esencijalističkog pristupa po prirodi i podrijetlu znanja, autoritetu na kojem se temelji njegova distribucija te obilježjima poveznica između znanja i društva, o čemu će više riječi biti u sljedećem poglavlju.⁷

Izravnu vezu s pojmovima znanja, informacija i komunikacije će u muzeologiju uvesti Ivo Maroević, koji će joj kao disciplini dati okvir informacijskih znanosti. Time će informacijsku i komunikacijsku vrijednost muzeja vezivati uz materijalnu kulturu zadržavajući sponu s disciplinama koje se njome bave. Pri definiranju okvira discipline Maroević će se poslužiti konceptima koje razrađuje Miroslav Tuđman, a u ovom radu istaknuto mjesto dobiva muzejsko znanje i funkcije koje ga određuju. Ovdje ponajprije razmatramo izložbu koja je iskaz znanja „akumuliranog i stečenog u muzejima”⁸ i kao komunikacijska funkcija ima zadaću distribucije znanja. Slijedimo li tezu da se struktura i organizacija znanja može mijenjati pod utjecajem komunikacijskih sustava i tehnika razmjene znanja⁹, tada spomenuti obrasci, odnosno oblici izložbe, ali i specifične tehnike distribucije poput digitalne tehnologije svakako pridonose promjeni strukture muzejskog znanja.

Oslanjajući se na muzeološku misao oblikovanu u okviru informacijskih znanosti, ali i drugih istraživačkih polja, u radu se prezentiraju osnovna obilježja epistemoloških obrazaca suvremenih izložbi u muzejima, način na koji mijenjaju znanje muzeja i način na koji čine temelj i prinos trenutačno dominantnoj paradigmi participacije. U kontekstu participacije promatra se uporaba tehnologije u fizičkom i digitalnom prostoru muzeja te se detektiraju nove mogućnosti i ograničenja koje za epistemologiju muzeja nude digitalna komunikacija i digitalni muzejski predmet.

⁵ Nielsen (2014), 47.

⁶ Bennett (2018), 176-177.

⁷ O’Neill (2006).

⁸ Maroević (1992), 93.

⁹ Tuđman (1990), 105.

Muzejski epistemološki obrasci

Interpretacijska paradigma proizvela je znatan odmak u promišljanju muzeja i njegove uloge u društvu. Prihvatanjem stava da je materijalna kultura dio svijeta kulturnih simbola, značenje kojih ovisi o kontekstu njihove uporabe, te posjetitelja kao aktivnog stvaratelja značenja, muzej se otvara prema novim shvaćanjima prirode i podrijetla znanja, ali i višestrukih načina njegova predočavanja javnosti u svrhu edukacije. Hooper-Greenhill uvodi pojam interpretacijske zajednice kako bi u teorijskom i praktičnom smislu učinila prijelaz s esencijalizma muzeja na otvorenost i fleksibilnost i proširila njegovo djelovanje izvan već spomenutih elitističkih okvira (služenje uskom krugu ljudi).¹⁰ Interpretacijske zajednice su skupine korisnika koji na temelju niza zajedničkih karakteristika slično pristupaju stvaranju značenja u muzeju. Na temelju interpretativne paradigme i u odnosu na nju, uključujući i koncept interpretativnih zajednica, razvijaju se različiti epistemološki obrasci kojih osnovne karakteristike određuju muzej prema pristupu znanju i odnosu znanja prema društvu. Njihova obilježja, dijalog, narativnost te čulnost i čuvstvo, samostalno ili u suodnosu jedno s drugim karakteriziraju suvremene iskaze znanja. One ipak ne istiskuju u potpunosti karakteristike esencijalističkog muzeja već se u praksi rabe ili neovisno o njemu ili u kombinaciji s njime.

Dijalog ili dijaloški muzej kao okosnica razvoja participativnosti

Jedan od prvih obrazaca kojim se pokušava promijeniti ustaljeni način djelovanja muzeja i njegov status jedinog mogućeg autoriteta u iskazu znanja jest dijaloški obrazac na temelju kojeg se u muzej uvode višestruke znanstvene perspektive u funkciji komunikacije, ali i uključuju znanja pripadnika etničkih zajednica.¹¹ Uključivanje domorodačkih zajednica u oblikovanje izložbe, odnosno iskaza znanja, naglašava se zbog kritika reprezentacijske prakse muzeja. Muzejska je reprezentacija, kako navodi Helen Graham, s jedne strane, epistemološka jer predmet može označavati nešto drugo osim samog sebe, a s druge je strane politička jer muzej preuzima na sebe autoritet odlučivanja za čovječanstvo kako što predstaviti.¹² Kritika muzejske reprezentacije potječe od teorijskih smjerova poput feminizma i dekolonijalizma sa zahtjevima propitivanja načina na koji se oslikava kultura drugih naroda ili skupina čije su predodžbe u muzejima bile interpretirane kao manje razvijene kulture pod dominacijom eurocentrične perspektive i sličnih narativa subordinacije.¹³ Upravo se zbog moći muzejske reprezentacije izložba može smatrati

¹⁰ Hooper Greenhill (1999).

¹¹ Hooper Greenhill (2000); Peers – Brown (2003); Watson (2007).

¹² Graham (2019), 80.

¹³ Bennett (1995).

i tehnologijom produciranja društvenih odnosa.¹⁴ Od dijaloškog muzeja traži se uvođenje višestrukih perspektiva u predstavljanje kultura kojemu je cilj uspostava novog odnosa moći između muzeja i specifičnih zajednica, ali i publike općenito. Zajednički angažman u izložbi kao komunikacijskoj funkciji znanja u muzeju vodi prema politički korektnom djelovanju i priznavanju prava zajednica na autentična značenja koja pripadaju njihovoj kulturi. Pri tome je važno napomenuti da se zapadnjačka tradicija suradništvom ne briše nego se u nju intervenira, s time da je „interpretacija temeljena na disciplini uvijek prisutna, ali su neki elementi utišani, prekriveni ili dovedeni u pitanje kako bi se stvorio prostor za nove informacije i perspektive”.¹⁵ Time muzej postaje pluralistički koncept u kojem se ističu kompleksnosti i različitosti i koji „poziva posjetitelje da participiraju u razmatranjima značenja koja izrastaju iz takvih supostojanja”.¹⁶ Muzejska se izložba slijedom toga može smatrati posrednikom novih oblika društvene interakcije, a može se shvatiti i kao oblik kulturne politike¹⁷ jer predstavlja politički stav muzeja, način na koji muzej tretira narode, kulture, društvene slojeve, nacije i sl. Time muzej jasno skreće pozornost na problematiku ideološkog djelovanja i preuzima odgovornost u borbi protiv nejednakosti, nepravde i diskriminacije. U svojem djelovanju dijaloški muzej manju važnost daje predmetima, a veću mišljenjima i praksama zajednica. Iako nije u samom središtu iskaza kao u esencijalističkom muzeju, muzejski predmet snagu crpi iz svoje višeznačenske prirode i potencijala da stimulira sjećanja i identitetske relacije određene zajednice s materijalnom kulturom te stvori uvjete za preuzimanje kontrole nad reprezentacijom.¹⁸ U trenutku kada posjetitelji kao pripadnici zajednice daju svoj vidljivi prinos izložbi, mijenja se status muzeja kao mjesta produkcije znanja, jer se mijenja priroda i podrijetlo znanja u muzeju kao i odnos znanja i društva. Međutim, autoritet distribucije još uvijek ostaje na instituciji.

Dijaloški se muzej od prvotnog uključivanja perspektiva i glasova kulturnih zajednica orijentirao i na druge društvene skupine, što će biti osnova za participativni obrat u muzejskoj praksi i muzeološkim istraživanjima, o čemu će više biti riječi dalje u tekstu.

Narativnost u adaptivnom muzeju

Uz otvaranje puta prema dijalogu, interpretativnost i višestruka značenja predmeta oblikuju i edukacijsku funkciju muzeja i cilj stvaranja dubljeg i dugotrajnijeg muzejskog iskustva za različite vrste posjetitelja. Izložba kao komunikacijska ak-

¹⁴ Hooper Greenhill (2002).

¹⁵ Phillips (2003), 165.

¹⁶ Cleary (2006), 132.

¹⁷ Hooper Greenhill (2002).

¹⁸ Schorch (2014).

tivnost muzeja prepoznata je kao važan čimbenik shvaćanja i učenja te kao zona kontakta različitih kultura.¹⁹

Muzejska izložba kao zona kontakta oblikuje se često u interdisciplinarnim nastojanjima i ciljevima da se predstavi određeno znanje i odredi načine na koje se informacije komuniciraju posjetiteljima. Ranije spomenuti koncept interpretativnih zajednica ovdje ima veliku važnost jer će o korisničkim kategorijama shvaćanja i prethodnim znanjima ovisiti njihovo muzejsko iskustvo.²⁰ Posjetitelji će iz muzeja otići s određenim znanjem koje je nastalo na temelju njihova individualno konstruiranog značenja samo ako su prezentirane informacije tu konstrukciju uspješno omogućile. U suprotnom, komunikacijski, a potom i edukacijski napor muzeja ostaje neostvaren jer, kako se pita Stephen Weil: „Ako muzej ne razumije različite intelektualne okvire kroz koje bi članovi naše javnosti zauzvrat sami mogli percipirati taj isti objekt, kako se možemo uistinu nadati da ćemo ostvariti komunikaciju?”²¹

Oslanjajući se na koncept interpretacijskih zajednica O’Neill predlaže epistemološki obrazac koji u svoje središte postavlja muzejske posjetitelje i njihova znanja, a muzej u kojem se produkcija i distribucija znanja prema takvom obrascu zasniva naziva adaptivnim muzejom.²²

Za razliku od esencijalističkoga, adaptivni se muzej odmiče u iskazu znanja od predmeta prema idejama o predmetima i naraciji. Specifično njegovu prijedlogu jest da muzejske predmete tretira kao izvor priča, a pripovijedanja kao način distribucije znanja smatrajući da je upravo pričanje priča komunikacijski pristup koji najbolje može pridonijeti smislenom posjetu. Dobre priče mogu stvoriti poveznicu među nizom predmeta na izložbi na kojoj se izlažu i raznorodni predmeti, a na posjetitelje utječu tako da „angažiraju maštu, intelekt, sjećanja i emocije posjetitelja, a mogu snažno rezonirati s posjetiteljima”.²³

Jedna od ključnih razlika između esencijalističkog i adaptivnog muzeja jest da u prvome predmeti govore za sebe, dok se u drugome rabe interpretacijski mediji kojima se posreduju narativi. Time se, kao i u dijaloškom muzeju, dovodi u pitanje pretpostavka da legitimitet muzeja leži u javnoj prezentaciji predmeta u određeni prostor i ističe se njegova izgradnja uzajamnih odnosa sa specifičnim skupinama korisnika. Međutim, kritičari pripovjedačkog pristupa znanju smatraju da je takav oblik komunikacije još uvijek autoritativan jer je linearan i ne dopušta diskusiju te da je u svojoj didaktičnosti u uskoj vezi s institucionalnom moći i

¹⁹ Falk – Dierking (2000); Schorch (2013).

²⁰ Hooper Greenhill (1999).

²¹ Weil (1990), 48.

²² O’Neill (2006).

²³ Ibid., 107.

strukturama.²⁴ No kako adaptivni muzej u obzir uzima znanja posjetitelja kao okvire za razumijevanje priča o predmetima, isključuje se autoritet muzeja kao jedinog stvaratelja znanja, a time se smanjuje njegova institucionalna moć. Za uključivanje korisničkog znanja u naraciju o predmetima nužno je poznavati posjetitelje, pa su društvena istraživanja ključni korak prema realizaciji komunikacije, naravno, pod uvjetom da će biti provedena isto toliko ozbiljno koliko i istraživanje materijalne kulture. Istraživanja podrazumijevaju ispitivanje i posjetitelja i ne-posjetitelja kako bi se stvorile „izložbe koje se temelje na dobrom poznavanju onoga što posjetitelje zanima, kao i načina na koji žele doživjeti predmete i njihove priče”.²⁵

Istraživanje posjetitelja u potrazi za značenjskim okvirima i iskustvima predmeta smatra se u pripovjedačkom muzeju osnovom participativnog odnosa s posjetiteljima na dvije razine. Prva se odvija tijekom konzultacija posjetitelja, od faze koncepta do faze realizacije izložbe, na temelju kojih će muzej donijeti odluke o načinima izlaganja te tako značenja i znanja na izložbi približiti posjetiteljima. Spajanje formalnog znanja znanosti te neformalnog, iskustvenog i intuitivnog znanja posjetitelja predstavlja novi epistemološki trenutak muzeja.

Druga razina podrazumijeva osnaženje posjetitelja koje se događa kada oni aktivno stvaraju osobna relevantna značenja u odnosu na vlastita iskustva.²⁶ Rasprava o relevantnosti u kontekstu znanja može se činiti bespredmetnom, no u muzejima se i dalje naglašava zbog duge opstojnosti esencijalističkog muzeja gdje se disciplinarno znanje u širim krugovima javnosti ne percipira kao relevantno, ponajviše zbog svoje apstrahiranosti. Stoga se u adaptivnom muzeju znanje nastoji vezivati uz ono što je ljudima važno, odnosno ono što je od univerzalne važnosti za čovjeka. U prirodoslovnim muzejima to je primjerice ekologija, odnos čovjeka prema okolišu te njegova zaštita.²⁷ Ishođenje načina na koji se ljude može dovesti u situaciju da se osobno povežu sa znanjem cilj je adaptivnog muzeja, koji to čini putem priča i na način koji simboličku vrijednost muzejskog predmeta socijalizira, odnosno način na koji on dobiva društvenu dimenziju.²⁸

Čula i čuvstva kao temelj performativnog muzeja

U kulturno-povijesnim i umjetničkim muzejima relevantnost je već prije naglašena kao proizvod pripovjedačkog pristupa jer se njime posjetitelji mogu povezati putem vlastitih iskustava. No postoje još dva važna sastojka kojima se teži ostvariti relevantnost za čovjeka u kontekstu humanističko-društvenih tema, a to su čulnost i čuvstva.

²⁴ Hartley – McWilliam (2009), 15.

²⁵ O’Neill (2006), 113.

²⁶ Moolhuijsen (2015).

²⁷ Dorfman (2019).

²⁸ Casey (2003), 18.

Afektivni pomak koji se bilježi u baštinskoj struci u novom mileniju u muzejima još snažnije mijenja prirodu povezanosti između znanja i društva. I muzeološke i baštinske teorije i prakse prepoznale su važnost emocija u procesu komunikacije.²⁹ U kontekstu muzeja je još 2000. godine Barbara Kirchenblatt Gimblet nagovijestila epistemološki pomak od vizualnoga i kognitivnoga prema tjelesnome i čuvstvenome kao temelju performativnog muzeja, a određuje ga kao „novu vrstu informacijskog prostora koji informacije smješta u prostor i u odnos s tijelom posjetitelja”.³⁰ Ustaljeni postav kronološki nanizanih predmeta transformira se u scenski prostor u kojem se mediji poput maketa, replika, IC tehnologije rabe kako bi se dao prioritet informaciji umjesto auri originalnog muzejskog predmeta. Stoga se u ovakvom pristupu predočavanja muzejskog znanja također redefinira odnos između predmeta i priča, informacija i iskustva, znanja i emocija. Slično kao i kod adaptivnog muzeja važnost se daje priči, no kod performativnog muzeja sam prostor muzeja postaje važan medij za konstruiranje priče. U njega posjetitelj uanja putem dizajniranog, scenskog ambijenta te zajedno s prostorom ili dijelom posebno dizajniranog prostora sudjeluje u izvedbi značenja.³¹ Scenografiju i naraciju usko prati emocionalni učinak izložbe na posjetitelja i njegov edukacijski potencijal. Često se na taj način izlažu osjetljive, kontroverzne ili teške teme i baština te pri tome isticanjem univerzalnih vrijednosti i poticanjem čulnog iskustva nije namjera tek prenijeti poruku nego i pobuditi empatiju, a posljedično tomu imati i edukativan učinak na posjetitelja. Empatija se vrlo često gradi putem subjektivnih ljudskih priča, poticanjem tjelesnog, čulnog iskustva i imaginacije kod posjetitelja.

U performativnom muzeju muzejski se predmet postupno dematerijalizira jer on više na izložbi nije istaknut, već je podčinjen prostornom dizajnu i prostornoj sceni pa „značenje koje se komunicira izložbom nije više vezano uz predmet nego je stvoreno u interakciji između promatrača, poruke i muzeja”.³² Upravo će se u toj karakteristici pronaći uporište za kritiku ovakvog epistemološkog obrasca kao autoritativnog, na gotovo isti način kao i njegova esencijalističkog prethodnika, u kojemu za razliku od dijaloškog „nema mjesta fleksibilnoj interpretaciji, fragmentima, kontradikcijama, improvizacijama i tenzijama”.³³ S druge strane, Tony Bennet dovest će dijaloški i performativni muzej u isti odnos spram pojma autoriteta tvrdeći da se, poput dijaloškog, multisenzorno iskustvo muzeja „opire autoritativnom i okulo-centričnoj formi didaktičnosti” koja je prisutna kod

²⁹ Smith (2021); Smith, Gregory, Whetherell (2018); Smith – Waterton (2009).

³⁰ Kirchenblatt Gimblet (2000), s.p.

³¹ Casey (2005).

³² Casey (2003), 16.

³³ Cleary (2006), 132.

esencijalističkog muzeja.³⁴ Opiranje didaktičnosti može se protumačiti i iz shvaćanja performativnog muzeja, odnosno izložbe kao prostora gdje se tjelesno i čulno iskustvo postavljaju kao sučelje između društvene ideje, koju zastupa muzej, i posjetitelja, odnosno kao katalizator društvenih procesa, a ne kao samomu sebi cilj.³⁵ Ako se takav stav proširi viđenjima da su emocije u neodvojivoj vezi s baštinom, tada su čuvstva koja se kod posjetitelja stvaraju tijekom posjeta izložbi nužna za širi društveni utjecaj muzeja. Laurajane Smith i Emma Waterton tvrde da je nužno emocionalno angažiranje s baštinom i korisnička smislena interakcija s njome kako bi neki baštinski lokalitet mogao „progovoriti” pojedincu. „To je zaista jedna kombinacija činjenja, osjećanja i shvaćanja da je baština stvorena, da je dio šireg kulturnog procesa u kojem ljudi utvrđuju osjećaje povezanosti, pripadnosti i vlastite vrijednosti”.³⁶ Po istom načelu djeluju i izložbe u svojoj komunikacijskoj funkciji – obraćaju se posjetiteljima na način na koji ih navode da se emocionalno povežu s prikazanim, i na temelju toga stvaraju vlastita značenja. Prigodom izazivanja emocionalne reakcije koju proizvodi performativni muzej može se ciljati i na promjenu mišljenja i želju za promjenom ponašanja kod posjetitelja. Priče o sudbinama „malih” ljudi česti su elementi koji stvaraju najveći učinak, pri čemu ih muzej, kako ističe Smith, „ne samo podsjeća da bi se trebali ponašati na način koji potvrđuje njihove postojeće stavove, nego potiče na novu vrstu djelovanja [...] koji se temelji na dubljem i novom uvažavanju koje je proizašlo iz posjeta”.³⁷ Za razliku od prosvjetiteljskog naglaska na *ratio* kao osnove spoznaje i učenja, kod performativnog muzeja prepoznaje se uloga osjetilnoga i čulnoga kao snažnih alata za postizanje interkulturalnog upoznavanja i izgradnje međusobnog poštovanja i odgovornosti prema društvu u cjelini, odnosno ono što će Andrea Witcomb nazvati pedagogijom osjećaja (engl. *pedagogy of feeling*).³⁸ Ovakav pristup mijenja svrhu prezentiranog znanja od informativnosti prema introspekciji, samorefleksiji kao pokretaču individualne i, u konačnici, društvene promjene.

Maroevićeva izložba kao sustavni iskaz znanja³⁹ se u suvremenom, fluidnom muzeju fragmentira u dijelove koji odražavaju različite epistemološke pristupe. Svaki od gore spomenutih obrazaca bilježi pomak od predmeta kao središta iskaza prema posjetiteljima – njihovoj interpretaciji i emocijama ili, kako tvrdi Jenny

³⁴ Bennett (2019), 189.

³⁵ Kirschenblatt Gimblet (2000).

³⁶ Smith – Waterton (2009), 49.

³⁷ Smith (2021), 183.

³⁸ Witcomb (2015).

³⁹ Maroević (1992).

Kidd, autentičnost se od predmeta „premjestila na pojedince, njihove istine i interpretacije koje sve više dobivaju na legitimnosti i vrijednosti kao nešto stvarno”.⁴⁰ Uključivanje posjetitelja u interes muzeja, produkciju znanja i povezivanje s društvenim pitanjima, a što se odražava u sva tri obrasca, temelj je paradigmi participativnog muzeja.

Iako se pojam participativnosti pojavljuje i kod adaptivnog muzeja, i to kroz prizmu istraživanja posjetitelja,⁴¹ glas posjetitelja ostaje podveden pod muzejski iskaz, što je suprotno od participativnosti u smislu samoreprezentacije posjetitelja u dijaloškoj epistemi. Uz ovu važnu distinkciju, naglašavamo i činjenicu da narativnost adaptivnog i čuvstva performativnog muzeja pridonose konceptu dijaloške participacije svojim osnovnim obilježjima, a to je približavanje kognitivnih okvira posjetitelju koji sadržaju pridaju relevantnost. Drugim riječima, posjetitelj će biti spreman ostvariti smislenu participaciju kada interpretativni okviri institucije odgovaraju onima posjetitelja.⁴² Specifičnost dijaloškog muzeja, međutim, leži u tome da se on pomiče od jednosmjerne prema dvosmjernoj i višesmjernoj komunikaciji, što ga upravo i čini okosnicom participativnog muzeja.

U njemu se posjetitelji definiraju kao suradnici koji prilažu različite vrste znanja i iskustva, a u segmentu komunikacije njihova participacija se u najvećem dijelu odnosi na stvaranje sadržaja na izložbi koji je vidljiv drugim posjetiteljima. Sukreacija sadržaja i preoblikovanje dijaloga u *multilog* su dodatno olakšani uporabom digitalnih medija koji su participativnost u fizičkoj izložbi proširili unutar zidova muzeja, ali i izvan njih.

Participacija i informacijsko-komunikacijska tehnologija

Digitalna je komunikacija danas vrlo raširena pojava u muzejima razvijenih zemalja u kojima proračuni u kulturi i infrastruktura omogućuju primjenu raznolikih digitalnih alata za razvoj sadržaja. Međutim, čak i na manje kompleksnim softverskim razinama, digitalni sadržaj pruža velike mogućnosti za korisničke interpretacije i shvaćanje izložbe i muzejskog iskustva.

Jedna od osnovnih prednosti digitalne tehnologije je omogućavanje korisniku izbora i kontrole jer, za razliku od fizičkog prostora, digitalni mediji mogu sadržavati veliku količinu informacija u različitim formatima. Mobilna tehnologija još je više povezala sadržaj muzeja s posjetiteljima jer im je omogućila njegovo korištenje s osobnog uređaja – pametnog telefona.

⁴⁰ Kidd (2017), 66-67

⁴¹ Moolhuijsen (2015).

⁴² Kidd (2017).

U posljednjih dvadesetak godina naglasak je na specifičnim karakteristikama digitalne tehnologije odnosno njezine uporabe u muzeju i njihovu daljnjem usavršavanju i razvoju, poput omogućavanja personaliziranog iskustva putem slojevitog sadržaja i veće fleksibilnosti njegova odabira te društvenih, suradničkih komponenti koje olakšavaju interakciju među posjetiteljima.⁴³ Njome se također omogućava personalizirano učenje i shvaćanje među posjetiteljima različita kulturnog podrijetla, društvene strukture, interesa te znanja o muzejima.⁴⁴

Tu su vrstu iskustva u muzejima najviše omogućili interaktivni i prilagodljivi mediji – oni na kojima se sadržaj mijenja u odnosu na korisničke aktivnosti, ali kod kojih korisnik ne mijenja sadržaj.⁴⁵ Korisnik odabire informacije slijedeći hiperveze ili igra igre poput kvizova ili *puzzlea* na kojima je sadržaj unaprijed predodređen što mu omogućava različite načine interakcije. Za razliku od prilagodljivih i interaktivnih, produktivni mediji omogućavaju promjenu sadržaja ili, točnije, kreiranje vlastitih sadržaja u različitim formatima i modusima (slika, zvuk, tekst i sl.), što je primjenjivo i na muzej gdje se produktivni mediji rabe kako bi se u komunikaciju uključio posjetitelj, odnosno korisnik medija. Korisnički sadržaj je termin kojim se određuje doprinos pojedinaca, u ovom slučaju, iskazu znanja i to na temelju isključivo vlastita znanja i kreativnih sposobnosti.⁴⁶ On se, naravno, ne veže isključivo uz informacijsko-komunikacijske tehnologije, no digitalni produktivni mediji omogućuju sadržajni doprinos velikom broju pojedinaca, koji se međusobno ne poznaju. Vrsta medija koja je pospješila takav način participativnosti u muzejima vezuje se uz termine društveni softver, društveni mediji ili web 2.0 alati, te uz koncepte digitalne komunikacije i umrežavanja.⁴⁷

Društveni mediji na uređajima koji se rabe u fizičkom prostoru izložbe proširuju značenja izloženih predmeta posjetiteljskom interpretacijom. Primjerice, aplikacija *Riječ po riječ* u Danskoj nacionalnoj galeriji u Kopenhagenu omogućuje posjetiteljima izgradnju zajedničke priče na temelju izloženih slika te njezino objavljivanje na *Galeriji priča*.⁴⁸

Nešto drukčija digitalna aplikacija, u Gallery One u Umjetničkom muzeju u Clevelandu, SAD, koja je bliža obrascu performativnog muzeja, potiče posjetitelje na niz tjelesnih interakcija – postavljanje tijela u isti položaj u kojem je umjetničko djelo ili oponašanje izraza lica, te bilježenje tih interakcija digitalnim fotoaparatom i objavljivanje fotografije na platformi dostupnoj svim posjetitelji-

⁴³ Miklošević – Zlodi (2014); Tallon and Walker (2008).

⁴⁴ Falk and Dierking (2008); Miklošević (2021).

⁴⁵ Laurillard (2002).

⁴⁶ Kidd (2017).

⁴⁷ Russo et al. (2008).

⁴⁸ Wray et al. (2018).

ma. Tijekom poziranja posjetitelji promatraju, uspoređuju svoj lik na ekranu s djelom, fokusiraju se i prilagođavaju svoju pozu zbog čega nastaje značenje, dok pokreti koji nastaju kao reakcija na djelo izazivaju emocije i promatrača vode prema emocionalnom stapanju s djelom.⁴⁹

Dijaloški obrazac se putem digitalne tehnologije najčešće manifestira bilježenjem korisničkih priča u muzejima kojima je u fokusu kulturna povijest. Tako je Muzej imigracije u Melbourneu uspostavio participativne digitalne postaje na kojima posjetitelji mogu donirati svoje audiovizualne poruke koje drugi posjetitelji mogu pregledati ili preslušati. Dijeljenje vlastita iskustva u javnom prostoru muzeja daje posjetitelju donoru mogućnost izgradnje vlastita narativa i osjećaj vlastite reprezentacije, što je i bila namjera takva digitalnog resursa.⁵⁰

Iz ovih je primjera vidljivo da se participacijom putem digitalne tehnologije može ostvariti nadopuna jednoga drugim, ali i supostojanje iskaza znanja. Na umjetničkim je izložbama primjerice vrlo često usporedno prikazivanje znanja – esencijalistički i/ili narativni obrazac fizičke izložbe i narativno-participativni obrazac na digitalnom mediju.

Međutim, digitalne priče korisnika ne moraju nužno ostati zaključane na aplikacijama u fizičkom prostoru. Moguće ih je proširiti na platforme društvenih medija u isključivo digitalnom prostoru, poput Instagrama ili Facebooka. Primjer za to je diskusijski format dijaloškog obrasca razvijenog u sklopu projekta QRator, a primijenjenog u Muzeju zoologije i komparativne anatomije Grant kojim upravlja University College London. Putem QR kodova posjetitelji mogu ući u posebno programiranu aplikaciju i doći u interakciju sa značenjima izloženih predmeta te pridonijeti raspravi odgovarajući na postavljena muzejska pitanja i ostavljajući komentare o pojedinim izlošcima. Aplikacija je konfigurirana s posebnom *hashtag* oznakom na Twitteru gdje se prikazuju objave na koje posjetitelji muzeja mogu reagirati putem svojih računala na platformi. To omogućava posjetiteljima nastavak diskusije i izvan muzeja.⁵¹ Poticanje korisnika na praćenje i objavljivanje sadržaja na muzejskim i vlastitim profilima danas proširuje komunikacijski doseg izložbe i muzejskih predmeta izvan galerije i uvodi novi oblik muzejske medijacije – putem digitalnog predmeta koji se prihvaća kao novi generator znanja i korisničkog angažmana. Digitalni predmet ostvaruje autonomiju znanja demokratskim pristupom korisnika društvenim medijima na kojima se kodificira transkulturalna memorija i polivokalno interpretativno okružje nasuprot institucionalnom znanju.⁵²

⁴⁹ Brinck (2018); Steier (2014).

⁵⁰ Henry (2015).

⁵¹ Bailey-Ross et al. (2017).

⁵² Meehan (2020), 11

Muzeji danas postaju svjesni uporabnih i spoznajnih vrijednosti digitalnog predmeta, kao i njegove pozicije u epistemološkom smislu. Takva promjena diskursa sugerira fluidnije djelovanje i pozicioniranje institucije muzeja u odnosu na pitanja moći i znanja nego što smo vidjeli do sada. Međutim, bez obzira na inauguraciju novog poimanja znanja i autentičnosti u muzeje, digitalna komunikacija i dalje odražava različite vrste muzejskih aktivnosti koje se provode u fizičkom obliku, od autorizirane, jednosmjerne komunikacije esencijalističkog muzeja do narativnih i participativnih oblika. Njih je definirala Jenny Kidd kao aktivnosti koje pripadaju trima različitim okvirima – marketinškom, inkluzivnom i suradničkom.⁵³ Ova tri okvira koreliraju s prije spomenutim obrascima autoritativnosti, narativnosti i dijaloga. Marketinški okvir podrazumijeva jednosmjernu promidžbenu komunikaciju o muzejskim aktivnostima putem koje se stvara „lice institucije”. Inkluzivni okvir se različitim načinima komunikacije obraća višestrukim zajednicama zainteresiranih korisnika, a suradnički okvir jest participativna razina odnosa između muzeja i korisnika na društvenim medijima koja omogućuje korisnicima sudjelovanje u stvaranju sadržaja te ih se uključuje u djelovanje muzeja putem komunikacije. Muzeji danas eksperimentiraju s *online* platformama i društvenim medijima u kontekstu svih triju okvira i oblikuju svoj novi pristup praksi i strategijama obraćanja korisnicima. S jedne strane, javljaju se heterogene prakse koje se otvaraju prema novim narativima usmjerenima prema *online* korisnicima i njihovim interesima⁵⁴ dok, s druge strane, analize korištenja *online* platformi, poput Facebooka, Instagrama, Youtubea i sl., pokazuju kako je marketinški sadržaj još uvijek uvelike najprisutniji okvir muzejskog djelovanja.⁵⁵ Korištenje društvenih mreža je uvelike uvjetovano dosegom pratitelja, a manje načinima na koje se ostvaruje kvalitetna komunikacija, odnosno smisljena participacija. Reakcije poput oznaka sviđanja ili mnogobrojni emotikoni računaju se kao funkcionalnost koja jest dovela korisnike u dvosmjernu komunikaciju s institucijom, no pitanje je prirode tog načina komuniciranja. Čini se da je stupanj učinkovitosti korištenja digitalnih tehnologija za ostvarivanje održivog i supstancijalnog dijaloga sa zajednicama unutar zidova muzeja ili izvan njih uvijek niži od potencijala. Usto, čak i kada je sadržaj informacijski vrijedan, njegov prinos je uvelike uvjetovan tematskim okvirom muzeja⁵⁶, pa je korisnički sadržaj tek nadopuna muzejskomu ili reakcija na njega. Takav koncept participacije upućuje na središnji pojam za demokratski diskurs, a to je odnos moći.⁵⁷ U različitim

⁵³ Kidd (2011), 75

⁵⁴ Arnaboldi – Diaz Lema (2021).

⁵⁵ Badell (2015); Kidd (2017); Papaioannou – Sfyridou (2020); Walker (2015).

⁵⁶ Simon (2010).

⁵⁷ Carpentier (2011).

transakcijama između muzeja i sudionika, koncepti moći i autoriteta zauzimaju središnje mjesto, posebice kada je riječ o proizvodnji znanja. Kako su institucije najčešći dionici moći u produkciji znanja, strah od prepuštanja moći potkopava istinski reciprocitet namjere muzeja da provede (demokratske) participativne projekte.⁵⁸ Takva razmatranja dovela su do istraživanja suradnje u muzejima kroz prizmu načina na koji participacija funkcionira umjesto promatranja načina na koje se ona ostvaruje. Osobito je važno pitanje koje su pokrenuli Morse i sur. o tome „jesu li procesi angažmana muzeja najbolje zamišljeni kao odnosi reciprociteta ili kao odnosi moći”.⁵⁹ Odnosi reciprociteta postavljaju u središte interesa suradnju u koprodukciji znanja – usmjerenu ne samo prema sadržaju nego i prema procesu zajedničke konceptualizacije i oblikovanja aktivnosti i medija.⁶⁰ Stoga je participaciju važno sagledati iz aspekta njezine svrhe – je li samo postojanje dijaloga svrha ili se participacija događa *sa* svrhom?⁶¹

Zaključak – prema otvorenom muzeju

U suvremenom promišljanju participacije kao koncepta koji ima potencijala unijeti znatne promjene u društveni status muzeja, evidentno postoji niz tumačenja o tome kako se potencijal iskorištava. S jedne strane, participacijom se smatra i komunikacijska prilagodba kojom se muzej približava interesima i značenjskim okvirima posjetitelja i digitalnih korisnika,⁶² dok se, s druge strane, participacijom smatra prakse – niz stupnjeva suradničkih odnosa u stvaranju sadržaja. Otvorenost ili otvoreni muzej koncept je unutar paradigme participativnog muzeja koji zahtijeva promišljanje o većoj svrhovitosti participacije u komunikaciji, i to na nekoliko razina. To su prije svega stvaranje znanja u dijalogu, stvaranje participativne infrastrukture u kontekstu koje će dijalog biti relevantan za različite skupine korisnika te način na koji će se od muzeja stvoriti mjesto društvene promjene i demokracije.⁶³ Potreban je, dakle, epistemološki okvir koji će podupirati recipročne veze između muzeja i korisnika. U otvorenom muzeju se pozornost pridaje znanju posjetitelja/korisnika i načinima na koji to znanje može promijeniti instituciju.⁶⁴

U galeriji Laing u Newcastleu proveden je projekt interpretacije umjetničkih djela s pripadnicima lokalne zajednice. Pri tome je uporaba digitalne tehnologije omogućila oblikovanje različitih interpretacijskih pristupa u cijeloj izložbi

⁵⁸ Lynch (2011).

⁵⁹ Morse – Macpherson – Robinson (2013), 96.

⁶⁰ Mason – Whitehead – Graham (2013); Stuedahl et al. (2019).

⁶¹ Galani – Mason – Rex (2019).

⁶² Moolhuijsen (2015).

⁶³ Stuedahl et al. (2019).

⁶⁴ Galani – Mason – Arrigoni (2019).

prema vlastitim preferencijama, znanju, iskustvu i motivaciji sudionika projekta. Namjera je bila ostvariti dijalog između različitih perspektiva u interpretaciji umjetnosti ili, kako tvrde autori, „propitati konvencionalnu i često neupitnu odvojenost umjetnosti od života, življenog iskustva, i šire shvaćenih oblika vizualne kulture”.⁶⁵ Sličan primjer je i projekt *Zvuk FOLK-a* kojemu je cilj bio raditi s mladim ljudima na kreativnoj i suradničkoj izradbi digitalne zvučne instalacije na izložbi *FOLK – od tipova rasa do sekvenci DNK* u norveškom Muzeju znanosti i tehnologije.⁶⁶ I ovdje je cilj vezan uz istraživanje mišljenja i iskustava mladih na temu društvene različitosti i pripadanja te njihove perspektive na sadržaj, formu i načine komunikacije na izložbi. U oba se projekta naglašava važnost procesa, vremena koje se ulaže u izgradnju odnosa sa zajednicom, zajedničkog istraživanja tema i konstantno promišljanje o tijeku procesa i dobivenim rezultatima. Svi ti aspekti podrazumijevaju niz nepoznanica koje se otkrivaju u procesu suradnje. Nepoznanice i konflikti koji se mogu pojaviti u dijaloškom djelovanju muzeja s korisnicima trebali bi se prigrliti kao sastavni dio participacijskog procesa.⁶⁷ Muzej „mora dopustiti da sukob bude središnji dio demokratskog sudjelovanja ako se sudionike želi shvatiti kao aktere, a ne kao korisnike”.⁶⁸ Ukratko, strategije participativnog otvorenog muzeja omogućuju zajednici „da sudjeluje u ključnim aktivnostima muzeja, uključujući rad na zbirci, organiziranje događanja, odabir teme izložbe, dizajn, odabir materijala te izrada interpretacije i komunikacije materijala za izložbu. To se može učiniti samo uz poseban poziv vanjskim suradnicima kao što su udruge i zajednice s posebnim interesima vezanim uz muzejsku zbirku. Povjerenje unutar muzejske zajednice temelj je plodnije suradnje tamo gdje je manja zabrinutost za moguće ishode. To se događa s vremenom i predanošću jačanju otvorene prakse”.⁶⁹

Otvoreni muzej redefinira moć institucije i uvodi recipročne odnose s korisnicima redefinirajući podrijetlo i prirodu znanja jer se ono formira putem komunikacije i participacije; u njemu se međusobno dijeli distributivni autoritet te se stvara jača poveznica između institucionalnog znanja i društva.

U posve digitalnom okružju, digitalni predmet i digitalna komunikacija stvaraju prostor za puno širi društveni učinak te drukčije razine komunikacije o baštini i putem nje. Znanje koje digitalni predmet akumulira uključuje u informacijsko-komunikacijski proces puno širu zajednicu od one geografski i kulturno definirane. Posredovanjem digitalne komunikacije stvaraju se znanja

⁶⁵ Mason – Whitehead – Graham (2013), 168.

⁶⁶ Stuedahl et al. (2019).

⁶⁷ Morse – Macpherson – Robinson (2013).

⁶⁸ Lynch (2011), 160.

⁶⁹ Salgado – Marttila (2013), 45.

o predmetu kao i novi epistemološki diskurs putem pojmova kolektivne inteligencije i kolektivne memorije. Moć digitalnog predmeta je upravo heterogenost i participativnost znanja – on postaje spona između institucije i korisnika, gdje korisnik pridonosi stvaranju znanja ostvarujući vezu između predmeta i čovjeka koja je izvan prostornih i vremenskih ograničenja i gdje nema privilegiranih strana. Znanje ovdje uvjetuje i kulturu memorije baštine koja mijenja svoje postulate postajući transkulturalni proces koji uvažava sve participativne zajednice i kulture. Stvaranjem prostora nove epistemologije potaknute digitalnim predmetom, gdje je znanje produkt svih uključenih dionika, a memorija baštine kompleksnija i integrativnija, digitalni muzejski predmet ostvario bi auru svedostupnosti koja stvara novi kontekst razumijevanja i spoznaje.⁷⁰ Otvorenost muzeja u digitalnoj sferi podrazumijevala bi i razvoj otvorenih digitalnih aplikacija⁷¹ koje bi omogućile i drugim dionicima da iniciraju komunikaciju i suradnju. Takvo stanje otvorenosti institucije dovelo bi i do pomaka prema drugim funkcijama znanja. Trenutačno se to najviše naznačuje tek putem komunikacije, primjerice glasanja o artefaktima koji bi se uvrstili u zbirke, doniranja digitalnog predmeta za zbirku i društvenog *tagiranja* u svojstvu dijeljenja znanja.⁷² No te aktivnosti još uvijek nemaju znatnog odjeka u spoznajnim i dokumentacijskim funkcijama znanja muzejske institucije.

Odnos s digitalnim zajednicama otvorenog muzeja je nužno višestran i suradnjom bi gradio baštinske zajednice koje bi zbog reciprocitetnog, participativnog odnosa s muzejom osiguravale legitimitet samima sebi kao izvorima znanja. Zbog opsega mrežnih mjesta baštinske komunikacije potrebno je osigurati pouzdanost i legitimnost informacijskih izvora i baštinskog znanja⁷³ pa, uza sav angažman virtualnih zajednica, prisutnost muzeja u kooperativnom odnosu predstavlja i nužnost i prednost. Time se stvara upravo ona zona kontakta ili trećega mjesta koje ističe Philipp Schorch, a koje počiva na dijaloškoj paradigmi.⁷⁴

⁷⁰ Meehan (2020).

⁷¹ Kelly – Ellis – Gardler (2008).

⁷² Cairns (2013).

⁷³ Russo et al. (2008); Galani – Mason – Rex (2019).

⁷⁴ Schorch (2013).

Literatura

- Arrigoni, G. – Galani, A. (2019). Digitally enhanced polyvocality and reflective spaces. Challenges in sustaining dialogue in museums through digital technologies, u: Galani, A. – Mason, R. – Arrigoni, G. (ur.), *European Heritage, Dialogue and Digital Practices*. London–New York: Routledge, 37-59.
- Arnaboldi, M. – Diaz Lema, M. L. (2021). Shaping cultural participation through social Media. *Financial Accountability & Management*, 38 (2), 299-321.
- Badell, J.-I. (2015). Museums and social media: Catalonia as a case study. *Museum Management and Curatorship*, 30 (3), 244-263.
- Bailey-Ross, C. and Gray, S. and Ashby, J. and Terras, M. and Hudson-Smith, A. and Warwick, C. (2017). Engaging the museum space: mobilizing visitor engagement with digital content creation. *Digital Scholarship in the Humanities*, 32 (4), 689-708.
- Bennett, T. (1995). *The Birth of the Museum*. New York–London: Routledge.
- Bennett, T. (2018). *Museum, Power, Knowledge*. New York–London: Routledge.
- Brinck, I. (2018). Empathy, engagement, entrainment: the interaction dynamics of aesthetic experience. *Cognitive Processing*, 19, 201-213.
- Cairns, S. (2013). Mutualizing Museum Knowledge: Folksonomies and the Changing Shape of Expertise. *Curator: The Museum Journal*, 56 (1), 107-119.
- Casey, V. (2003). The museum effect: gazing from object to performance in the contemporary cultural-history museum. *ICHIM 03, New medias, new scenographies*, 8 (12), 1-21.
- Casey, V. (2005). Staging meaning: Performance in the modern museum. *TDR/The Drama Review*, 49 (3), 78-95.
- Cleary, T. (2006). *The New Museum – Function, Form and Politics*. Doktorska disertacija. Brisbane: School of Arts, Media and Culture, Griffiths University.
- Dorfman, E. (2019). Changing Epistemologies in the Museum: An Evolving Relationship with Nature. *Museum International*, 71 (1-2), 30-37.
- Falk, J. – Dierking, L. (2000). *Learning from Museums. Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Falk, J. – Dierking, L. (2008). Enhancing Visitor Interaction and Learning with Mobile Technologies, u: Tallon, L. – Walker, K. (ur.), *Digital Technologies and the Museum Experience – Handheld Guides and Other Media*. Lanham: AltamiraPress, 19-34.
- Galani, A. – Mason, R. – Rex, B. (2019). Dialogues and heritages in the digital public sphere, u: Galani, A. – Mason, R. – Arrigoni, G. (ur.), *European Heritage, Dialogue and Digital Practices*. London, New York– Routledge, 109-121.
- Graham, H. (2019). Breaking out of the museum core. Conservation as participatory ontology and systemic action Inquiry, u: O'Neill, M. – Hooper, G. (ur.), *Connecting Museums*. London–New York: Routledge, 80-94
- Hartley, J. – McWilliam, K. (2009). *Story Circle. Digital Storytelling Around the World*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Henry, D. (2015). Talking deeper about cultural difference: A digital interactive from Melbourne. *Curator: The Museum Journal*, 58 (2), 209-222.
- Hooper-Greenhill, E. (1992). *Museum and the Shaping of Knowledge*. London: Routledge.
- Hooper-Greenhill, E. (2002 [2000]). *Museums and the Interpretation of Visual Culture*. London: Routledge.

- Hooper Greenhill, E. (1999). Education, communication, interpretation: towards a critical pedagogy in museum, u: Hooper Greenhill E. (ur.), *The Educational Role of the Museum*. London–New York: Routledge, 3-27.
- Kelly, B. – Ellis, M. – Gardler, R. (2008). What does openness mean to the Museum community? u: Bearman, D. – Trant, J. (ur.), *Museums and the Web 2008 proceedings*, Toronto: Archives & Museum Informatics. https://purehost.bath.ac.uk/ws/portalfiles/portal/383395/kelly_opus.pdf (12. 1. 2022.)
- Kidd, J. (2014). *Museums in the New Mediascape: Transmedia, Participation, Ethics*. Surrey-Burlington: Ashgate.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (2000). *The Museum as Catalyst*, plenarno izlaganje, *Museums 2000: Confirmation or Challenge*. Vadstena, Švedska: Swedish Museum Association – Swedish Travelling Exhibition/Riksställningar.
- Laurillard, D. (2002). Rethinking University Teaching. A conversational framework for the effective use of learning technologies (2. izdanje). London–New York: Routledge.
- Lynch, Bernadette T. (2011). Custom-made reflective practice: can museums realise their capabilities in helping others realise theirs? *Museum Management and Curatorship*, 26 (5), 441-458.
- Maroević, I. (1992). Uloga muzeologije i njezin doprinos temeljnim znanstvenim disciplinama. *Informatica Museologica*, 1 (4), 92-95.
- Mason, R. – Whitehead, C. – Graham, H. (2013). One Voice to Many Voices? Displaying Polyvocality in an Art Gallery, u: Golding, V. – Modest W. (ur.), *Museums and Communities – Curators, Collections, and Collaboration*. London et al: Bloomsbury, 163-177.
- Miklošević, Ž. (2021). Fostering inclusion in art museums through mobile digital content. *Muzeológia a kulturne dedičstvo*, 9 (4), 5-19.
- Miklošević, Ž. – Zlodi, G. (2014). Informacijska tehnologija u muzejima – značajke interaktivnih sadržaja u informalnome kontekstu učenja, u: Lasić Lazić, J. (ur.), *Informacijska tehnologija u obrazovanju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 133-154.
- Moolhuijsen, N. (2015). Questioning Participation and Display Practices in Fine Arts Museums. *ICO-FOM Study Series, Nouvelles tendances de la muséologie*, 43A, 191-202. <https://doi.org/10.4000/iss.630>
- Morse, N. – Macpherson, M. – Robinson, S. (2013). Developing dialogue in co-produced exhibitions: between rhetoric, intentions and realities. *Museum Management and Curatorship*, 28 (1), 91-106.
- O'Neill, M. (2006). Essentialism, adaptation and justice: Towards a new epistemology of museums. *Museum Management and Curatorship*, 21 (2), 95-116.
- Papaoiannou, G. – Sfyridou, E. (2020). Addressing social media choices of top European museums: framework, realities, and trends, u: *MW 2020, analysis-addressing-realities-and-trends-towards-multi-way-museum-communication-schemes/* (30. 8. 2021.)
- Peers, L. – Brown, A. K. (ur.) (2003). *Museums and Source Communities*. London–New York: Routledge.
- Phillips, R. B. (2003). Community collaboration in exhibitions: toward a dialogic paradigm. Introduction, u: Peers, L. – Brown, A. K. (ur.), *Museums and Source Communities*. London–New York: Routledge, 153-170.
- Russo, A. – Watkins, J. – Kelly, L. – Chan, S. (2008). Participatory Communication with Social Media, *Curator: The Museum Journal*, 51 (1), 21-31.
- Salgado, M. – Marttila, S. (2013). Discussions on Inclusive, Participative and Open Museums, *International Conference on Design and Digital Heritage – NODEM 2013 Conference Proceedings* (Beyond Control – The Collaborative Museum and its Challenges). Stockholm, 41-48. <http://repo.nodem>.

- org/uploads/Discussions%20on%20inclusive,%20participative%20and%20open%20museums.pdf (12. 1. 2022.)
- Schorch, P. (2013). Contact Zones, Third Spaces, and the Act of Interpretation. *Museum and Society*, 11 (1), 68-81.
- Schorch, P. – Hakiwai A. (2014). Mana Taonga and the public sphere: A dialogue between Indigenous practice and Western theory. *International Journal of Cultural Studies*, 17 (2), 191-205.
- Smith, L. (2021). *Emotional Heritage. Visitor Engagement at Museums and Heritage Sites*. London–New York: Routledge.
- Smith, L. – Waterton, E. (2012). *Heritage, Communities and Archaeology*. London et al: Bloomsbury.
- Steier, R. (2014). Posing the Question: Visitor Posing as Embodied Interpretation in an Art Museum. *Mind, Culture, and Activity*, 21 (2), 148-170.
- Stuedahl, D. – Skåtun, T. – Lefkadiou, A. – Messenbrink, T. (2019). Participation and dialogue. Curatorial reflexivity in participatory processes, u: Galani, A. – Mason, R. – Arrigoni, G. (ur.), *European Heritage, Dialogue and Digital Practices*. London–New York: Routledge, 62-83.
- Tallon, L. – Walker, K. (2008). *Digital Technologies and the Museum Experience: Handheld Guides and Other Media*. Lanham, MD: Altamira Press.
- Tuđman, M. (1990). *Obavijest i znanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Vujić, Ž. (1999). Museum object and museum collecting as viewed by semiotics. *Informatologia*, 32 (3-4), 200-208.
- Watson, S. (ur.) (2007). *Museums and their Communities*. London–New York: Routledge.
- Weil, S. (1990). The Proper Business of the Museum: Ideas or Things, u: Weil, S. (ur.), *Rethinking the Museum and Other Mediations*. Washington – London: Smithsonian Institutions Press, 43-56.
- Witcomb, A. (2015). Toward a pedagogy of feeling: understanding how museums create a space for cross-cultural encounters, u: Message, K. (ur.), *Museum Theory (The international handbooks of museum studies)*. Hoboken, NJ: Wiley, 321-344.
- Wray, T. – Ingimundardottir, E. – Stanciauskaite, G. – Løvlie, A. S. (2018). Word by Word: A mobile game to encourage collaborative storytelling within the museum. *MW18: MW 2018*. <https://mw18.mwconf.org/paper/word-by-word-a-mobile-game-to-encourage-collaborative-storytelling-within-the-museum/> (13. 8. 2021.)

UMJETNA INTELIGENCIJA I PRIVATNOST: IZAZOVI ZA ZAŠTITU PODATAKA U INFORMACIJSKOM DOBU

Marija BOBAN

Uvod

Umjetna inteligencija, prema definiciji, predstavlja sposobnost nekog uređaja da oponaša ljudske aktivnosti poput zaključivanja, učenja, planiranja i kreativnosti. Također omogućuje tehničkim sustavima percipiranje okruženja, uzimanje u obzir onoga što vide i rješavanje problema kako bi postigli neki cilj. Računalo prima podatke (koji su već pripremljeni ili prikupljeni s pomoću vlastitih senzora), obrađuje ih i daje odgovore. Sustavi umjetne inteligencije mogu u određenoj mjeri prilagoditi svoje ponašanje analiziranjem prethodnih situacija i samostalnim radom.¹ Izrazom umjetna inteligencija (engl. *artificial intelligence* – kratica AI) označavaju se sustavi koji pokazuju inteligentno ponašanje tako što analiziraju svoje okruženje i izvode radnje – uz određeni stupanj autonomije – radi postizanja određenih ciljeva. Sustavi temeljeni na umjetnoj inteligenciji (UI) mogu biti samo softverski i djelovati u virtualnom svijetu (npr. glasovni asistent, softver za analizu slike, tražilice, sustavi prepoznavanja glasa i lica) ili UI može biti ugrađen u hardverske uređaje (npr. napredni roboti, autonomni automobili, dronovi ili aplikacije za internet stvari – engl. *Internet of things* – kratica IoT).² Mnogim su tehnologijama

¹ Dostupno na <https://www.europarl.europa.eu/news/hr/headlines/society/20200827STO85804/sto-je-umjetna-inteligencija-i-kako-se-upotrebljava> (1. 5. 2022.)

² Internet stvari (IoT) označava povezivanje uređaja putem interneta. Spajanje uređaja može biti bežično i pruža nove mogućnosti za međusobnu interakciju ne samo među različitim sustavima i donosi nove mogućnosti njihove kontrole, praćenje i pružanje naprednih usluga. IoT omogućuje integraciju goleme količine uređaja koji imaju ugrađene određene senzore koji više ili manje samostalno komuniciraju jedni s drugima i s raznim aplikacijama. Razlikujemo tri vrste komunikacije: komunikacija stvari s ljudima, komunikacija među stvarima i komunikacije među uređajima (engl. *machine to machine*, ili M2M). Više o IoT-u, sigurnosnim izazovima i regulativnom okviru IoT-a vidi u Weber, Mario – Boban, Marija, *Security challenges of the internet of things*, 39th International Convention on Information and Communication Technology, Electronics and Microelectronics, MIPRO 2016; Opatija; Croatia, IEEE, 2016. str. 638-643, doi:10.1109/mipro.2016.7522219

umjetne inteligencije potrebni podatci za poboljšanje performansi.³ Kada počnu optimalno raditi, one mogu poboljšati i automatizirati donošenje odluka u istoj domeni.⁴ Osim što čini život ugodnijim, umjetna inteligencija nam pomaže riješiti neke od najvećih svjetskih problema: od liječenja kroničnih bolesti i smanjivanja stope smrtnosti od prometnih nezgoda do borbe protiv klimatskih promjena i predviđanja prijetnji kibernetičkoj sigurnosti. Progresivan razvoj računala, dostupnost podataka i napredak algoritama učinili su umjetnu inteligenciju jednom od strateški najvažnijih tehnologija 21. stoljeća. Ulozi su iznimno visoki kao i sama perspektiva planirane primjene. Jedno je sigurno – strateški pristup umjetnoj inteligenciji koji definiramo odredit će kako će izgledati naš svijet. Suočeni s oštrom globalnom konkurencijom, moramo stvoriti čvrst europski okvir.⁵

Europskoj uniji (EU) potreban je koordiniran pristup kako bi što bolje iskoristila mogućnosti koje joj nudi umjetna inteligencija i kako bi odgovorila na nove izazove koje ona donosi. EU može biti predvodnik razvoja i uporabe umjetne inteligencije za dobro i za sve oslanjajući se na svoje vrijednosti i svoje prednosti. Europski čelnici stavili su umjetnu inteligenciju na vrh svojeg dnevnoga reda. Dvadeset i četiri države članice i Norveška obvezale su se 10. travnja 2018. na suradnju u području umjetne inteligencije⁶. U skladu s tom snažnom političkom porukom sada je vrijeme da se poduzmu znatni naponi kako bi se osiguralo:

- da Europa bude konkurentna u prostoru umjetne inteligencije zahvaljujući odvažnim ulaganjima u skladu sa svojom gospodarskom snagom. To znači podupiranje istraživanja i inovacija u cilju razvoja sljedeće generacije tehnologija umjetne inteligencije te njihovo uvođenje kako bi poduzeća, a posebno mala i srednja poduzeća koja čine 99% poduzeća u EU-u, mogla uvesti umjetnu inteligenciju u svoje poslovanje;
- da nitko ne zaostaje u procesu digitalne transformacije. Umjetna inteligencija mijenja prirodu rada: neka će se radna mjesta otvoriti, druga će nestati,

³ KOMUNIKACIJA KOMISIJE EUROPSKOM PARLAMENTU, EUROPSKOM VIJEĆU, VIJEĆU, EUROPSKOM GOSPODARSKOM I SOCIJALNOM ODBORU I ODBORU REGIJA Umjetna inteligencija za Europu COM/2018/237 final (dalje KOMUNIKACIJA KOMISIJE Umjetna inteligencija za Europu) str. 1. Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hr/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0237> (1. 12. 2021.)

⁴ Prema podacima u Izvješću Komisije „Spašavanje života: poboljšanje sigurnosti automobila u EU-u” procjenjuje se da oko 90% prometnih nezgoda nastaje zbog ljudske pogreške. Stoga se sve više uvodi umjetna inteligencija u suvremenim automobilima od aplikacija do autonomnih vozila. Vidjeti Izvješće Komisije „Spašavanje života: poboljšanje sigurnosti automobila u EU-u” (COM(2016) 0787 final)

⁵ Ibid.

⁶ Pri tome se misli izrijeckom na sljedeće članice: Austrija, Belgija, Bugarska, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Irska, Italija, Latvija, Litva, Luksemburg, Mađarska, Malta, Nizozemska, Njemačka, Poljska, Portugal, Slovačka, Slovenija, Španjolska, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo. KOMUNIKACIJA KOMISIJE Umjetna inteligencija za Europu – str. 2.

a većina će ih doživjeti transformaciju. Modernizacija svih razina obrazovanja trebala bi biti prioritet za vlade. Svi bi Europljani trebali biti u prigodi steći vještine koje su im potrebne. Treba njegovati talent i poticati rodnu ravnotežu i raznolikost;

- da se nove tehnologije temelje na vrijednostima. Opća uredba o zaštiti podataka početak će se primjenjivati 25. svibnja 2018. Važan je to korak u izgradnji povjerenja koje je, dugoročno gledano, od ključne važnosti i za građane i za poduzeća. Upravo je u tom segmentu **održivi** pristup tehnologijama konkurentska prednost EU-a jer se njime prihvaćaju promjene, ali istodobno poštuju vrijednosti Unije⁷. Kao što je to slučaj sa svim revolucionarnim tehnologijama, neke primjene umjetne inteligencije mogu otvoriti nova etička i pravna pitanja, primjerice u pogledu odgovornosti ili moguće pristranosti pri donošenju odluka. EU stoga mora osigurati primjeren okvir za razvoj i primjenu umjetne inteligencije kojim se promiču inovacije i poštuju vrijednosti i temeljna prava Unije te etička načela poput odgovornosti i transparentnosti. Zahvaljujući svojem položaju, EU ima mogućnost povesti raspravu na tu temu i na globalnoj razini.⁸

Ovakvim pristupom Europska unija može dati konkretan doprinos i biti zagovornik pristupa umjetnoj inteligenciji, osobito s naglaskom na primjenu umjetne inteligencije u zdravstvu od kojeg imaju koristi i građani i društvo u cjelini.

Primjena umjetne inteligencije i zaštita podataka u informacijskom dobu

Big Data (dostupnost veće količine podataka) i otvoreni podatci

Za razvoj umjetne inteligencije potrebne su goleme količine podataka, tzv. *Big Data*. Strojno učenje, vrsta umjetne inteligencije, radi na način da prepoznaje obrasce u postojećim podatcima i zatim to znanje primjenjuje na nove podatke.⁹

⁷ Članak 2. Ugovora o EU-u navodi: „Unija se temelji na vrijednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokracije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina”. Države članice žive u „društvu u kojem prevladavaju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost žena i muškaraca”. Vidi Pročišćenu verziju Ugovora o Europskoj uniji i Ugovora o funkcioniranju Europske unije: Ugovor o Europskoj uniji (pročišćena verzija), Ugovor o funkcioniranju Europske unije (pročišćena verzija), Protokoli Prilozi Ugovoru o funkcioniranju Europske unije Izjave priložene Završnom aktu Međuvladine konferencije na kojoj je donesen Ugovor iz Lisabona potpisan 13. prosinca 2007. OJ C 202, 7.6.2016, str. 1-388. Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX%3A12016ME%2FTXT> (2. 4. 2022.)

⁸ KOMUNIKACIJA KOMISIJE Umjetna inteligencija za Europu, str. 2-3.

⁹ Ponekad je pronalaženje obrasca po sebi cilj aktivnosti: u rudarenju teksta i podataka istraživači koriste algoritme za „čitanje” velikih količina tekstova (npr. znanstveni radovi o kemiji) i automatski „izvoz” znanja (npr. pronalaženje činjenica koje nisu izričito navedene ni u jednom

Što je veći skup podataka, to se bolje mogu otkriti čak i vrlo suptilni odnosi među podatcima. I kada je riječ o primjeni umjetne inteligencije, okruženja bogata podatcima nude veće mogućnosti i zato što algoritam na temelju podataka uči o svojem okruženju i komunicira s njim. Primjerice, ako svi strojevi i procesi u tvornici stalno proizvode podatke, vjerojatno će se s pomoću umjetne inteligencije moći ostvariti još veća automatizacija i optimizacija. U analognom okruženju, npr. u papirnatom postupku bez digitaliziranih podataka o tijeku postupka, to neće biti slučaj. „Duboko učenje” preobrazilo je područje umjetne inteligencije zahvaljujući nevjerojatnom poboljšanju učinkovitosti u obavljanju određenih zadaća, poput prepoznavanja slike ili govora, ili strojnog prevođenja. Znatna napredak u tim tehnologijama ostvaren je primjenom velikih skupova podataka i rekordne računalne snage. S obzirom na sve navedeno, pristup podatcima ključna je sastavnica konkurentnog prostora umjetne inteligencije i EU ga treba olakšati.¹⁰

U području dostupnosti veće količine podataka i europskom zakonodavstvu o otvorenim podatcima i ponovnoj uporabi informacija u javnom sektoru novinu predstavlja Direktiva o otvorenim podatcima i ponovnoj uporabi informacija u javnom sektoru koja pruža zajednički pravni okvir za europsko tržište podataka koji se drže u vladi (informacije o javnom sektoru).¹¹ Direktiva o otvorenim podatcima i ponovnoj uporabi informacija u javnom sektoru, poznata i kao Direktiva o otvorenim podatcima (Direktiva (EU) 2019/1024) stupila je na snagu 16. srpnja 2019. Gradi se oko dva ključna stupa unutarnjeg tržišta: transparentnosti i poštene konkurencije i zamjenjuje i Direktivu o informiranju o javnom sektoru, također poznatu kao „PSI direktiva” (Direktiva 2003/98 / EZ) koja datira iz 2003., a potom je izmijenjena Direktivom 2013/37 / EU (više o postupku ove revizije).¹²

od radova, ali se mogu izvesti iz korpusa u cjelini). Komisija je u postupka modernizacije pravila EU-a o autorskom pravu uvela izuzeće za rudarenje teksta i podataka. Vidi KOMUNIKACIJA KOMISIJE Umjetna inteligencija za Europu – str. 11.

¹⁰ Algoritam za duboko učenje obučava se za razvrstavanje predmeta tako da ga se izloži velikom broju označenih primjera (npr. slika) koji su ispravno kategorizirani (npr. slike zrakoplova). Kada ih se obučiti, algoritmi mogu pravilno razvrstati predmete koje nikad prije nisu vidjeli, ponekad čak točnije od ljudi. Značajan napredak u tim tehnologijama ostvaren je primjenom velikih skupova podataka i rekordne računalne obrade količine podataka. Ibidem.

¹¹ DIREKTIVA (EU) 2019/1024 EUROPSKOG PARLAMENTA I VIJEĆA od 20. lipnja 2019. o otvorenim podatcima i ponovnoj uporabi informacija javnog sektora, Službeni list Europske unije, L 172/56. Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32019L1024> (21. 3. 2022.)

¹² O tome više na European legislation on open data and the re-use of public sector, information <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/european-legislation-reuse-public-sector-information> (21. 3. 2022.)

Europska unija je u posljednjih 15 godina uložila znatne napore kako bi informacije javnoga sektora i rezultate istraživanja financiranih javnim sredstvima učinila dostupnima za ponovnu uporabu, primjerice podatke prikupljene u okviru svemirskih programa EU-a (Copernicus, Galileo).¹³ Zahvaljujući inicijativama za poboljšanje pristupačnosti i mogućnosti ponovne uporabe takvih podataka, taj će korpus podataka sve više rasti. Stav EU-a jest kako bi se u javnim politikama trebalo poticati i širu dostupnost podataka koji se nalaze u privatnom vlasništvu i istodobno omogućiti puno poštovanje zakonodavstva o zaštiti osobnih podataka.¹⁴ Komisija poziva sva poduzeća da prepoznaju važnost ponovne uporabe neosobnih podataka, među ostalim i za potrebe obučavanja umjetne inteligencije. Novi centar za potporu dijeljenju podataka pružit će javnim tijelima i poduzećima pravnu i tehničku potporu kada žele pristupiti podacima tijela i poduzeća javnoga sektora, a stav Komisije EU-a jest kako će nastaviti ispitivati mogućnosti osiguravanja dostupnosti većih količina podataka.¹⁵

Regulativni okvir umjetne inteligencije u Europskoj uniji

Uz Komunikaciju o umjetnoj inteligenciji Europska unija je predstavila skup inicijativa za rast europskog podatkovnog prostora, i to kako slijedi:

- ažurirana *Direktiva o ponovnoj uporabi informacija javnoga sektora*, npr. prometnih, meteoroloških, gospodarskih i financijskih podataka ili poslovnih registara;
- *Smjernice o dijeljenju podataka privatnoga sektora u gospodarstvu* (uključujući industrijske podatke);
- ažurirana *Preporuka o pristupu i čuvanju znanstvenih podataka*;
- *Komunikacija o digitalnoj transformaciji zdravstva i skrbi*, uključujući dijeljenje skupova podataka o genomima i ostalih zdravstvenih podataka.¹⁶

Primjena digitalnih rješenja i potreba za dodatnim mjerama EU-a

Primjena digitalnih rješenja u području umjetne inteligencije u Europskoj uniji i dalje je relativno usporena i znatno varira među državama članicama i regijama. S obzirom na pandemijsko razdoblje i pojačanu brigu za zdravlje daljnje mjere na

¹³ Više o uslugama pristupa podacima i informacijama programa Copernicus dostupno na <http://copernicus.eu/news/upcoming-copernicus-data-and-information-access-services-dias> (21. 3. 2022.)

¹⁴ Vidi Studeny – Coustasse (2014). Dostupno na <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4142513/> (7. 3. 2022.)

¹⁵ Vidi KOMUNIKACIJA KOMISIJE Umjetna inteligencija za Europu – str. 11.

¹⁶ Tako i šire Building a European data economy, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/policies/building-european-data-economy> (6. 3. 2022.)

razini EU-a ključne su za ubrzanje smislene uporabe digitalnih rješenja poglavito u javnom zdravstvu i zdravstvenoj skrbi u Europi. U svojem preispitivanju provedbe Strategije jedinstvenog digitalnog tržišta na sredini provedbenog razdoblja Komisija je iznijela svoju namjeru za daljnjim mjerama u trima područjima:

- siguran pristup građana zdravstvenim podacima preko granica te njihovo dijeljenje
- bolji podatci za unaprjeđivanje istraživanja, sprječavanje bolesti i personalizirano zdravstvo i skrb
- digitalni alati za osnaživanje građana i skrb usmjerenu na osobu.¹⁷

U tu je svrhu Komisija provela javno savjetovanje.¹⁸ U odgovorima na savjetovanje uvelike je prepoznata potreba za daljnjim radom, utvrđeni su važni izazovi koji sprječavaju donošenje digitalnih rješenja za zdravstvo i skrb u EU-u i nedovoljno služe potrebama ljudi. Odnose se na područja kao što su pristup zdravstvenim podacima, raznolikost elektroničke zdravstvene evidencije, nedostatak tehničke interoperabilnosti i pristup digitalnim zdravstvenim uslugama. U savjetovanju su utvrđena pitanja specifična za elektroničko dijeljenje podataka, točnije, rizik od povreda privatnosti, rizici u vezi s kibernetičkom sigurnosti te kvaliteta i pouzdanost podataka što se ujedno odnosi i na primjenu sustava umjetne inteligencije u zdravstvu.¹⁹

Po pitanju opsega budućih mjera EU-a, ispitanici su prioritetnim označili:

- razvoj standarda na razini EU-a za kvalitetu podataka, pouzdanost i kibernetičku sigurnost u smislu upravljanja rizicima i zaštite informacijske sigurnosti
- standardizaciju elektroničke zdravstvene evidencije diljem EU-a
- bolju interoperabilnost putem otvorenih formata za razmjenu.²⁰

Personalizirana medicina pristup je u nastajanju koji se služi podacima generiranim novim tehnologijama s naglaskom na umjetnu inteligenciju, kako bi

¹⁷ Tako i šire Komunikacija komisije Europskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija o omogućivanju digitalne transformacije na jedinstvenom digitalnom tržištu u području zdravstva i skrbi: osnaživanje građana i stvaranje zdravijeg društva, Bruxelles, 25. 4. 2018., COM(2018) 233 final. Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0233&from=EN> (2. 4. 2022.)

¹⁸ Javno savjetovanje o transformaciji zdravstvene zaštite i skrbi u okviru jedinstvenog digitalnog tržišta, provedeno između srpnja i listopada 2017. Dostupno na https://ec.europa.eu/info/consultations/public-consultation-transformation-health-and-care-digital-single-market_hr (8. 4. 2022.)

¹⁹ O tome vidi više u Boban (2019), 89-107.

²⁰ Vidi Komunikaciju o omogućivanju digitalne transformacije na jedinstvenom digitalnom tržištu u području zdravstva i skrbi: osnaživanje građana i stvaranje zdravijeg društva.

se bolje razumjele karakteristike pojedinaca i pružila odgovarajuća skrb pravoj osobi u pravo vrijeme.²¹ Nove tehnologije omogućuju širu uporabu genomskih i drugih podataka (primjerice molekularno profiliranje, slikovna dijagnostika, ekološki podatci i podatci koji se odnose na životni stil) kako bi liječnici i znanstvenici bolje razumjeli bolesti i bolje predvidjeli, spriječili, dijagnosticirali i proveli liječenje. Svakako valja naglasiti kako su UI sustavi još uvijek u začetku te su, kako je i naglašeno u radu, pravni okvir i etičke smjernice postavili kao strateški okvir razvoja, a personalizirani pristup uvijek ispred svega mora staviti zaštitu prava pacijenata i pravo na zaštitu privatnosti i osobnih podataka koji se mogu obrađivati isključivo u svrhu u koju su i prikupljeni.²²

U tom smislu, osiguravajući potpuno poštovanje zakona o zaštiti podataka i etičkih načela, Komisija će:

- uspostaviti mehanizam za dobrovoljnu koordinaciju tijela i drugih dionika u svrhu dijeljenja podataka i infrastrukture za prevenciju i personalizirano medicinsko istraživanje. To uključuje europsku mrežu za genomiku i nastojanje povezivanja s trenutačnim inicijativama „omikama” i inicijativom za mapiranje ljudskih stanica;
- podupirati razvoj tehničkih specifikacija za siguran pristup i prekograničnu razmjenu genomskih i drugih zdravstvenih skupova podataka u sklopu unutarnjeg tržišta za istraživačke svrhe. Svrha je toga olakšavanje interoperabilnosti relevantnih registara i baza podataka koji su potpora personaliziranom medicinskom istraživanju;
- pokrenuti pilot-mjere, objedinjavanje podataka i resursa u cijelom EU-u kako bi pokazala prednosti unaprjeđivanja istraživanja, prevencije bolesti, personalizirane medicine, procjene zdravstvenih tehnologija te donosila odluke u kliničkom i regulatornom sektoru;
- podupirati sve prethodno navedeno mobiliziranjem sredstava iz Obzora 2020. i Instrumenta za povezivanje Europe (širokopojasne i informacijske i komunikacijske tehnologije) u okviru trenutačnih omotnica i razmotriti daljnju financijsku potporu iz sljedećeg višegodišnjeg financijskog okvira.²³

²¹ O personaliziranoj medicini vidi Hedgecoe (2004).

²² O tome vidi Kuang (2019), 50-55.

²³ Tako i šire vidi u Komunikaciji Komisije o omogućivanju digitalne transformacije na jedinstvenom digitalnom tržištu u području zdravstva i skrbi: osnaživanje građana i stvaranje zdravijeg društva, COM(2018) 233 final

Uredba o umjetnoj inteligenciji u Europskoj uniji – „artificial intelligence act” (aia)

Europska komisija je 2018. predstavila strategiju za umjetnu inteligenciju i s državama članicama dogovorila koordinirani plan. U travnju 2019. Stručna skupina na visokoj razini za umjetnu inteligenciju predstavila je Etičke smjernice za pouzdanu umjetnu inteligenciju. Na temelju toga izrađen je okvir za umjetnu inteligenciju, predstavljen 19. veljače 2020. Dok SAD i Kina predvode u razvoju novih tehnologija, Europska unija se predstavlja kao lider u regulaciji i zaštiti ljudskih prava te stvaranju povjerenja u nove tehnologije. Europska komisija je od 2014. donijela niz mjera za olakšavanje razvoja gospodarstva vođenog podacima te razvila sljedeći regulativni okvir u području zaštite podataka:

- Uredba o slobodnom protoku neosobnih podataka
- Akt o kibernetičkoj sigurnosti
- Direktiva o otvorenim podacima
- Opća uredba o zaštiti podataka.

Europska komisija je 21. travnja 2021. predložila, u okviru svoje digitalne strategije, novu uredbu o umjetnoj inteligenciji s ciljem da Europska unija postane svjetski predvodnik u pouzdanoj umjetnoj inteligenciji. Ovakva je regulativa jedinstvena na globalnom tržištu kao i ostale uredbe koje reguliraju digitalno tržište.²⁴

Donošenje Uredbe o umjetnoj inteligenciji (Artificial Intelligence Act – AIA)

Prvi pravni okvir za reguliranje umjetne inteligencije (Uredba o umjetnoj inteligenciji) u kombinaciji s novim koordiniranim planom s državama članicama trebao bi jamčiti sigurnost i poštovanje temeljnih ljudskih prava, uz povećanje uporabe umjetne inteligencije, ulaganja te inovacija u tom području. Kao i kod Opće uredbe o zaštiti podataka (General Data Protection Regulation – GDPR), riječ je o uredbi, odnosno o dokumentu koji bi se trebao jedinstveno primijeniti u svim zemljama članicama Europske unije te zauzima tzv. *risk based approach*, odnosno usklađivanje ovisno o riziku. Neprihvatljivim rizikom smatraju se sustavi koji mogu predstavljati jasnu prijetnju za sigurnost, život i temeljna ljudska prava. Navedeno obuhvaća sustave ili aplikacije koji manipuliraju ponašanjem korisnika i sustave koji državama omogućuju „društveno vrednovanje”.²⁵

²⁴ Prema <https://www.europarl.europa.eu/news/hr/headlines/society/20201015STO89417/reguliranje-umjetne-inteligencije-sto-europski-parlament-zeli> (24. 4. 2022.).

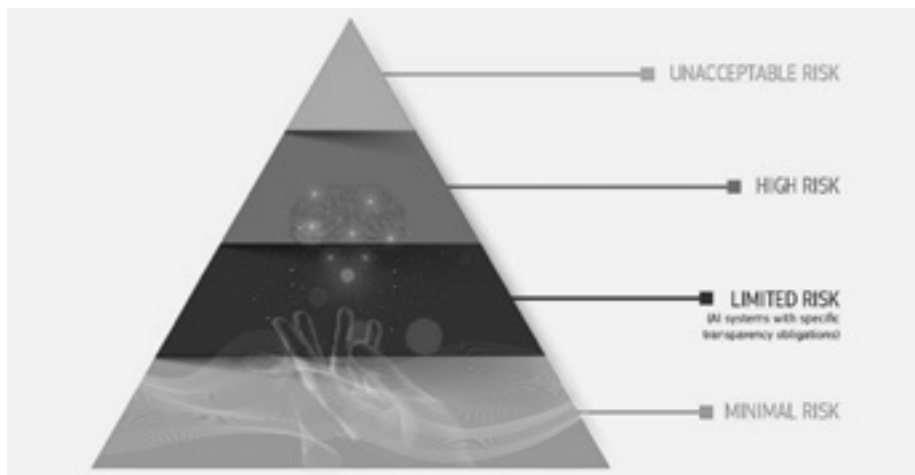
²⁵ O načinu funkcioniranja AI sustava vidi više u Rupali – Amit (2017). Dostupno na <https://citeserx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1059.8084&rep=rep1&type=pdf> (3. 5. 2022.).

Komisija predlaže nova pravila kako bi se osiguralo da se u EU-u rabe sigurni, transparentni, etični i nepristrani sustavi umjetne inteligencije pod ljudskim nadzorom. Zato su razvrstani prema riziku: neprihvatljiv rizik, visok rizik, ograničen rizik i minimalan rizik.

Visokorizični sustavi u Uredbi o umjetnoj inteligenciji

Visokorizični sustavi u Uredbi o umjetnoj inteligenciji obuhvaćaju tehnologiju koja se rabi u:

- kritičnoj infrastrukturi koja može ugroziti život i zdravlje građana
- strukovnom obrazovanju ili osposobljavanju koje osobi može odrediti pristup obrazovanju i usmjeriti profesionalni život
- sigurnosnim dijelovima proizvoda (primjerice, primjena umjetne inteligencije u robotski potpomognutim kirurškim zahvatima)
- zapošljavanju, kadrovskom upravljanju i pristupu samozapošljavanju
- osnovnim privatnim i javnim uslugama
- provođenju zakona koje se može kositi s temeljnim pravima građana
- upravljanju migracijama, azilom i granicama
- pravosuđu i demokratskim procesima, kako je i prikazano na Slici 1.

Slika 1. Piramida rizika umjetne inteligencije (Izvor: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/excellence-trust-artificial-intelligence_hr, 2. 5. 2022.)

Ograničen rizik

Za sustave kao što su *chat-botovi* vrijede minimalni uvjeti u pogledu transparentnosti kako bi korisnici mogli donositi utemeljene odluke. Na njima je da odluče hoće li se upustiti u interakciju ili odustati od uporabe aplikacije.²⁶

Minimalan rizik

Neograničeno korištenje aplikacijama kao što su videoigre s AI-jem ili filtri za neželjenu e-poštu. U toj se kategoriji nalazi najveći dio AI sustava. Ona nije zahvaćena novim pravilima jer su ti sustavi minimalno ili nimalo rizični za prava ili sigurnost građana.²⁷

Sustav upravljanja rizicima

Za visokorizične UI sustave uspostavlja se, primjenjuje i održava sustav upravljanja rizicima te se o njemu vodi dokumentacija. Sustav upravljanja rizicima sastoji se od kontinuiranog iterativnog procesa koji se izvodi cijeli životni vijek visokorizičnog UI sustava i koji je potrebno redovito sustavno ažurirati. Čine ga sljedeći koraci:

- a) identificiranje i analiza poznatih i predvidljivih rizika povezanih sa svakim visokorizičnim UI sustavom
- b) procjenjivanje i evaluacija rizika koji mogu nastati pri uporabi visokorizičnog UI sustava u skladu s njegovom namjenom i u uvjetima razumno predvidljive pogrešne uporabe
- c) drugih potencijalnih rizika na temelju analize podataka prikupljenih sustavom praćenja nakon stavljanja na tržište iz članka 61.
- d) donošenje odgovarajućih mjera za upravljanje rizicima u skladu s odredbama sljedećih stavaka (čl. 9. Prijedloga Uredbe o umjetnoj inteligenciji).²⁸

Europska komisija predlaže da nova pravila budu pod nadzorom nacionalnih tijela nadležnih za nadzor tržišta. Provedbu pravila i izradbu standarda za umjetnu inteligenciju olakšat će osnivanje Europskog odbora za umjetnu inteligenciju. Za umjetnu inteligenciju koja nije visokorizična predlažu se dobrovoljni kodeksi ponašanja i regulatorni okviri za testiranje i poticanje odgovornih

²⁶ Dostupno na https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/excellence-trust-artificial-intelligence_hr (2. 5. 2022.)

²⁷ Ibid.

²⁸ Prijedlog UREDBE EUROPSKOG PARLAMENTA I VIJEĆA O UTVRĐIVANJU USKLAĐENIH PRAVILA O UMJETNOJ INTELIGENCIJI (AKT O UMJETNOJ INTELIGENCIJI) I IZMJENI ODREĐENIH ZAKONODAVNIH AKATA UNIJE COM/2021/206 final (dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206>), čl. 9. Uredbe, (1. 2. 2022.)

inovacija. Komisija se obvezala poticati inovacije u razvoju i uporabi tehnologije umjetne inteligencije u svim sektorima i svim državama članicama. Također, pučka pravobraniteljica Republike Hrvatske smatra neophodnom edukaciju stručnog osoblja, sudaca, javne uprave, inženjera i programera sustava umjetne inteligencije o pravnom aspektu te utjecaju odluka na jednakost građana i eventualnim posljedicama takvih sustava na ljudska prava te formiranje multidisciplinarnih timova koji uključuju pravnike, znanstvenike, programere/inženjere i pravobraniteljske institucije.

Za neusklađenost s odredbama Uredbe o umjetnoj inteligenciji propisane su visoke kazne koje se dijele na tri vrste:

- do **30.000.000 EUR ili 6% globalnog godišnjeg prihoda** koji je ostvaren u prethodnoj godini (ovisno što je veće) u odnosu na zabranjene sustave i upravljanje podacima
- do **20.000.000 EUR ili 4% globalnog godišnjeg prihoda** koji je ostvaren u prethodnoj godini (ovisno što je veće) u odnosu na ostale neusklađenosti s Uredbom
- **10.000.000 EUR ili 2% globalnog godišnjeg prihoda** koji je ostvaren u prethodnoj godini (ovisno što je veće), ako obveznik Uredbe daje nepotpune i netočne informacije nadzornim tijelima.²⁹

U ovom trenutku, nakon godinu i pol dana prikupljanja mišljenja stručnjaka, održanih rasprava, radionica i tematskih sjednica, članovi posebnog odbora Europskog parlamenta za umjetnu inteligenciju prihvatili su izvješće o umjetnoj inteligenciji u digitalnom dobu. U sklopu donesenog konačnog izvješća, europarlamentarci su početkom svibnja predložili Mapu puta EU-a za umjetnu inteligenciju (AI), holistički pristup za zajedničku, dugoročnu poziciju koja naglašava ključne vrijednosti i ciljeve EU-a u vezi s umjetnom inteligencijom i nastavlja trenutačne zakonodavne napore EU-a u ovom području. Zastupnici u Europskom parlamentu predlažu, među ostalim, izgradnju vještina umjetne inteligencije, suradnju s partnerima koji imaju isto mišljenje o vojnim i sigurnosnim aspektima AI-ja, jačanje digitalne infrastrukture i povećanje dijeljenja podataka uz istodobnu zaštitu privatnosti na koju je i stavljen naglasak kao temelja izgradnje povjerenja i razvoja AI sustava.³⁰

²⁹ Vidi Članak 71. Prijedloga AIA Uredbe, Sankcije, GLAVA X., POVJERLJIVOST I SANKCIJE

³⁰ Tekst dostupan na <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20220422STO27705/the-future-of-ai-the-parliament-s-roadmap-for-the-eu> (5. 5. 2022.)

Primjena umjetne inteligencije u Europskoj uniji i osiguravanje odgovarajućeg regulatornog okvira zaštite privatnosti

Razvoj etičkog i pravnog okvira umjetne inteligencije na razini Europske unije

Ključni temelj za europske inicijative za razvoj umjetne inteligencije jest stvoriti atmosferu povjerenja i odgovornosti u vezi s razvojem i uporabom umjetne inteligencije. EU ima čvrst i uravnotežen regulatorni okvir koji može poslužiti kao temelj i svjetski standard za održiv pristup toj tehnologiji. Unija ima visoke standarde u smislu sigurnosti i odgovornosti za proizvode. Prva su pravila na razini EU-a o sigurnosti mrežnih i informacijskih sustava te stroža pravila o zaštiti osobnih podataka koja je donijela Uredba (EU) 2016/679 Europskog parlamenta i Vijeća od 27. travnja 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom osobnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka te o stavljanju izvan snage Direktive 95/46/EZ (Opća uredba o zaštiti podataka – dalje GDPR) koja se primjenjuje od 25. svibnja 2018.³¹ Općom uredbom o zaštiti podataka osigurava se visok standard zaštite osobnih podataka, uključujući načela tehničke i integrirane zaštite podataka. Njome se jamči slobodan protok osobnih podataka u Uniji. Sadržava odredbe o donošenju odluka isključivo na temelju automatizirane obradbe, uključujući izradbu profila. U takvim slučajevima, ispitanici imaju pravo dobiti smislene informacije o logici donošenja odluke³². Općom uredbom o zaštiti podataka pojedincu se osigurava i pravo da ne podliježe isključivo automatiziranom donošenju odluka, osim u određenim situacijama³³. Komisija pomno prati primjenu Uredbe u kontekstu umjetne inteligencije kao i nacionalna tijela za zaštitu podataka i Europski odbor za zaštitu podataka koji je nadležno tijelo na europskoj razini.³⁴

Komisija je predstavila i niz prijedloga u okviru strategije jedinstvenog digitalnog tržišta koji će biti glavni pokretači razvoja umjetne inteligencije i povećati povjerenje u svijet interneta. To je ključno jer je i građanima i poduzećima potrebno da mogu imati povjerenja u tehnologiju kojom se služe, predvidljivo

³¹ Uredba (EU) 2016/679 Europskog parlamenta i Vijeća od 27. travnja 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom osobnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka te o stavljanju izvan snage Direktive 95/46/EZ (Opća uredba o zaštiti podataka – GDPR), Službeni list Europske unije, L 119/1 Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32016R0679> (2. 4. 2022.)

³² Članak 13. stavak 2. točka (f), članak 14. stavak 2. točka (g) i članak 15. stavak 1. točka (h) Opće uredbe o zaštiti podataka. Ibid.

³³ Članak 22. Opće uredbe o zaštiti podataka.

³⁴ Više o provedbi Opće uredbe o zaštiti podataka i zaštiti podataka u zdravstvu vidi u: Boban (2019), 41-72.

pravno okruženje te da se mogu osloniti na učinkovitu zaštitu temeljnih prava i sloboda. Kako bi se dodatno ojačalo povjerenje, potrebno je razumjeti i kako tehnologija funkcionira, zbog čega je važno istražiti objašnjivost sustava umjetne inteligencije.³⁵ Naime, da bi se povećala transparentnost te rizik pristranosti ili pogriješke sveo na najmanju moguću mjeru, sustave umjetne inteligencije trebalo bi razvijati tako da se ljudima omogući razumijevanje (osnove) njihova rada.³⁶

Kao svaka druga tehnologija ili alat, umjetna inteligencija može se rabiti za pozitivne, ali i za negativne svrhe. Jasno je da se njome stvaraju mogućnosti, ali uz određene izazove i rizike, u područjima kao što su zaštita i odgovornost, sigurnost (nezakonita uporaba ili napadi), pristranost³⁷ i diskriminacija. Potrebno je razmotriti odnos između umjetne inteligencije i prava intelektualnog vlasništva, sa stajališta uređâ za intelektualno vlasništvo i korisnikâ, u cilju uravnoteženog poticanja inovacija i pravne sigurnosti³⁸.

Etičke smjernice za razvoj umjetne inteligencije

Prvi korak u rješavanju etičkih pitanja bila je izradba nacрта etičkih smjernica za umjetnu inteligenciju temeljenih na Povelji Europske unije o temeljnim pravima pod nazivom „Ethics guidelines for trustworthy AI – High-Level Expert Group on Artificial Intelligence objavljena 8. travnja 2019.³⁹ Komisija je okupila sve relevantne dionike⁴⁰ u Nezavisnu stručnu skupinu Europske komisije visoke razine za umjetnu inteligenciju koja je sudjelovala u izradbi etičkih smjernica. Etičke smjernice uzele su u obzir pitanja kao što su budućnost rada, pravednost, zaštita, sigurnost, socijalna uključenost i algoritamska transparentnost. Šire gledano,

³⁵ Šire o tome u Benson – Grieve (2016).

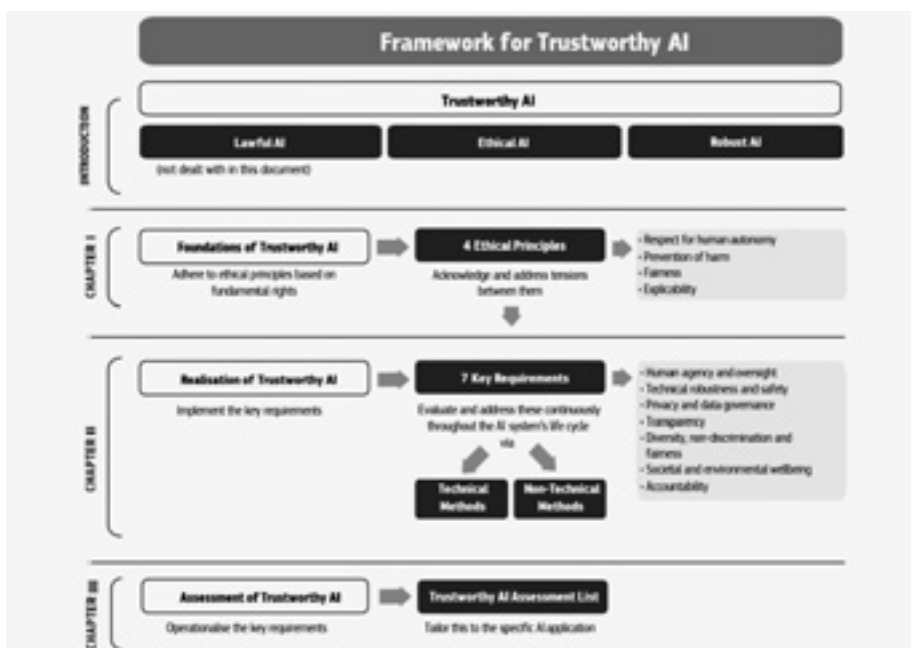
³⁶ Vidi Komunikacija o umjetnoj inteligenciji, str. 15.

³⁷ Pristranost rezultata može ovisiti o podacima koji se upotrebljavaju za obučavanje sustava umjetne inteligencije. Ibid.

³⁸ Upotreba umjetne inteligencije za stvaranje djela otvara i pitanja povezana s intelektualnim vlasništvom, npr. o patentibilnosti, autorskom pravu i vlasništvu prava. Tako i šire Hattenbach – Glucoft (2015), 32-51.

³⁹ Vidi European Commission, Ethics guidelines for trustworthy AI – High-Level Expert Group on Artificial Intelligence, B-1049 Brussels, Document made public on 8 April 2019, Brussels, 2019.

⁴⁰ Prema Komunikaciji o umjetnoj inteligenciji na razini EU-a, Agencija EU-a za temeljna prava obavlja procjenu postojećih izazova s kojima se suočavaju proizvođači i korisnici nove tehnologije u smislu poštovanja temeljnih prava. Europska skupina za etiku u znanosti i novim tehnologijama objavila je 9. ožujka 2018. i relevantnu izjavu o umjetnoj inteligenciji, robotici i autonomnim sustavima. Primjeri međunarodnog djelovanja: načela umjetne inteligencije nastala u okviru konferencije u Asilomaru (dostupno na <https://futureoflife.org/ai-principles/>) (2. 4. 2022.), nacrt načela Montrealske deklaracije o odgovornoj umjetnoj inteligenciji (dostupno na <https://www.montrealdeclaration-responsibleai.com/>) (2. 4. 2022.), deset glavnih načela etične umjetne inteligencije saveza sindikata UNI Global Union (<http://www.thefutureworldofwork.org/opinions/10-principles-for-ethical-ai/>). Vidi Komunikaciju o umjetnoj inteligenciji, str. 16.

Slika 2. Smjernice kao okvir za razvoj pouzdanih AI sustava (izvor: Ethics guidelines for trustworthy AI, High-Level Expert Group on Artificial Intelligence, B-1049 Brussels, Document made public on 8 April 2019, Brussels, 2019., str. 8.)

razmotrit će se utjecaj temeljnih prava, uključujući načela privatnosti, dostojanstva, zaštite potrošača i nediskriminacije. U smjernicama se u smislu postizanja pouzdanog AI-ja zahtijeva ne samo poštovanje zakona već i jedne od njegovih triju komponenata prikazanih u tri poglavlja u smjernicama. Ističe se kako zakoni ne idu uvijek ukorak s tehnološkim razvojem, ponekad ne mogu biti ukorak s etičkim normama ili jednostavno nisu dovoljno prikladni za rješavanje određenih problema. Da bi AI bio pouzdan, oni bi trebali biti i etički, osiguravajući usklađivanje s etičkim normama.

Etičke smjernice u dokumentu prikazane su u tri poglavlja, od najopsežnijih u poglavlju I do najkonkretnijih u poglavlju III:

- Poglavlje I – Temelji pouzdanog AI-ja: postavlja temelje pouzdanog AI-ja postavljanjem njegova pristupa utemeljenog na temeljnim pravima. U njemu se identificiraju i opisuju etička načela kojih se treba pridržavati radi osiguravanja etičkog i robusnog AI-ja.
- Poglavlje II – Realizacija pouzdanog AI-ja: prevodi ova etička načela u sedam ključnih zahtjeva koje bi AI sustavi trebali primijeniti i ispuniti tijekom svog životnog ciklusa. Osim toga nudi i tehničke i „netehničke” metode koje se mogu rabiti za njihovu primjenu.

Slika 3. Sedam ključnih zahtjeva koje bi AI sustavi trebali ispuniti da bi bili pouzdani prema Etičkim smjernicama (izvor: Ethics Guidelines for Trustworthy AI, <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation/guidelines/1#Human%20agency>, 10. 2. 2020.)

- Poglavlje III – Procjena pouzdanog AI-ja: donosi konkretan i neiscrpan popis procjene pouzdanog AI-ja za operacionalizaciju zahtjeva iz Poglavlja II, nudeći praktičarima AI-ja praktične smjernice. Ova procjena mora biti prilagođena aplikaciji određenog sustava.⁴¹

Svakako valja naglasiti: premda se samoregulacijom mogu dobiti prve referentne vrijednosti na temelju kojih se mogu ocijeniti nove aplikacije i rezultati, javna tijela moraju osigurati usklađenost regulatornih okvira za razvoj i uporabu tehnologija umjetne inteligencije s tim vrijednostima i temeljnim pravima.⁴² U tom smislu Komisija mora pratiti razvoj i prema potrebi preispitati postojeće pravne okvire, kako bi ih bolje prilagodila određenim izazovima i osigurala poštovanje temeljnih vrijednosti i prava Unije.⁴³

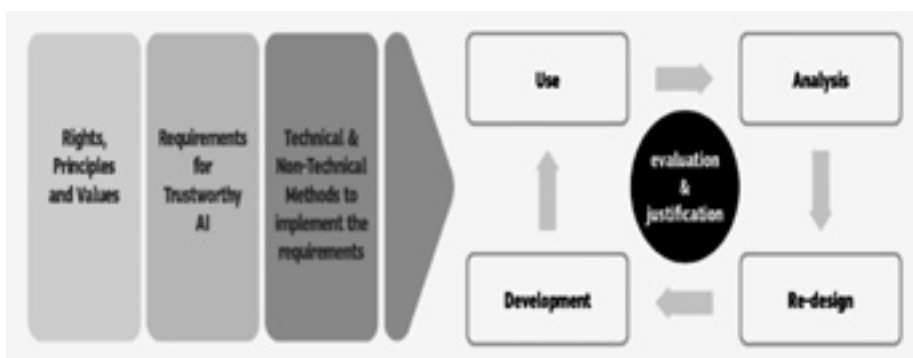
Na temelju temeljnih prava i etičkih načela, Smjernice navode sedam ključnih zahtjeva koje bi AI sustavi trebali ispuniti da bi bili pouzdani, kako slijedi:

1. ljudsko upravljanje i nadzor
2. tehnička robusnost i sigurnost

⁴¹ Vidi Ethics guidelines for trustworthy AI, str. 7.

⁴² Vidi više u Katyal (2019).

⁴³ Komunikacija o umjetnoj inteligenciji, str. 16. Vidi i Abrams – Abrams – Cullen (2019), 17-30.

Slika 4. Realiziranje pouzdanog AI-ja tijekom cjelokupnog životnog ciklusa sustava (izvor: Ethics guidelines for trustworthy AI, High-Level Expert Group on Artificial Intelligence, B-1049 Brussels, Document made public on 8 April 2019, Brussels, 2019., str. 20.)

3. privatnost i upravljanje podacima
4. transparentnost
5. raznolikost, nediskriminacija i pravednost
6. društveno i ekološko blagostanje
7. odgovornost.⁴⁴

Kako bi se ovi zahtjevi operacionalizirali, Smjernice predstavljaju popis procjena koji nudi smjernice za praktičnu provedbu svakog zahtjeva. Ovaj će popis za ocjenjivanje proći pilotski postupak u kojem mogu sudjelovati svi zainteresirani dionici kako bi se sakupile povratne informacije za njegovo poboljšanje. Osim toga stvoren je forum za razmjenu najboljih praksi za provedbu pouzdanog AI-ja.

Tehničke i netehničke metode za ostvarenje pouzdanog AI-ja

Za provođenje gore navedenih zahtjeva mogu se rabiti i tehničke i netehničke metode. One obuhvaćaju sve faze životnog ciklusa AI sustava. Evaluacija metoda korištenih za provedbu zahtjeva, kao i izvješćivanje i opravdanje promjena u provedbenim procesima, trebali bi se odvijati kontinuirano. AI sustavi neprestano se razvijaju i djeluju u dinamičnom okruženju. Realizacija pouzdanog AI-ja je, dakle, kontinuiran proces, kao što je prikazano na Slici 4.

Zaštita privatnosti i upravljanje podacima

Usko vezana uz načelo sprječavanja štete, sukladno etičkim smjernicama, jest privatnost, temeljno pravo na koje posebno utječe razvoj AI sustava. Sprječavanje štete privatnosti također zahtijeva odgovarajuće upravljanje podacima koje pokriva kvalitetu i cjelovitost korištenih podataka, njegovu relevantnost s obzirom

⁴⁴ Prema Requirements of Trustworthy AI, <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation/guidelines/1#Human%20agency> (10. 4. 2022.)

na domenu u kojoj će biti raspoređeni AI sustavi, njegove protokole pristupa i sposobnost obradbe podataka na način koji štiti privatnost.⁴⁵

Privatnost i zaštita podataka

AI sustavi moraju jamčiti privatnost i zaštitu podataka tijekom čitavog životnog ciklusa sustava.⁴⁶ To uključuje informacije koje je korisnik pružio u početku, kao i podatke generirane o korisniku tijekom njegove interakcije s AI sustavom koji su generirani za određene korisnike ili kako su korisnici reagirali na određene preporuke. Digitalni zapisi o ljudskom ponašanju mogu omogućiti AI sustavima da zaključuju ne samo preferencije pojedinaca već i njihovu seksualnu orijentaciju, dob, spol, religijske ili političke stavove. Kako bi se pojedincima omogućilo povjerenje u postupak prikupljanja podataka, mora se osigurati da podatci prikupljeni o njima neće biti uporabljeni za nezakonitu ili nepravednu diskriminaciju protiv njih.⁴⁷

Kvaliteta i cjelovitost podataka

Kvaliteta korištenih skupova podataka najvažnija je za performanse AI sustava. Kad se prikupe, podatci mogu sadržavati društveno konstruirane pristranosti, netočnosti i pogreške. To se mora riješiti prije obuke s bilo kojim danim skupom podataka. Osim toga mora se osigurati i cjelovitost podataka.⁴⁸ Unošenje zlonamjernih podataka u AI sustav može promijeniti njegovo ponašanje, osobito kod sustava samoučenja. Korišteni procesi i skupovi podataka moraju se testirati i dokumentirati na svakom koraku, poput planiranja, obuke, testiranja i uporabe. To bi se trebalo odnositi i na AI sustave koji nisu razvijeni interno, ali su stečeni drugdje.

Pristup podatcima

U bilo kojoj organizaciji koja obrađuje podatke pojedinaca (bilo da je netko korisnik sustava ili nije) potrebno je uspostaviti protokole podataka koji upravljaju pristupom podatcima. Ti protokoli trebaju definirati tko može pristupiti podatcima i pod kojim okolnostima. Za to bi trebalo omogućiti samo odgovarajuće kvalificirano osoblje koje je kompetentno i koje treba imati pristup pojedinim podatcima.⁴⁹

⁴⁵ O pravnoj zaštiti, komunikacijskoj znanosti i umjetnoj inteligenciji vidi u: Narayanan – Bennun (1998).

⁴⁶ Sukladno zahtjevima Opće uredbe o zaštiti podataka (GDPR) i pozitivnim zakonskim propisima te usklađenosti s međunarodnim standardima (primjerice ISO 27001).

⁴⁷ Vidi više u: Kingston (2017), 1-15.

⁴⁸ Šire u Mitrou (2018). Dostupno na https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3386914 (11. 4. 2022.).

⁴⁹ Prema Ethics guidelines for trustworthy AI, str. 17.

Sigurnost i odgovornost

Pojava umjetne inteligencije, osobito složenog sustava koji je omogućuje i značajke autonomnog donošenja odluka, zahtijeva promišljanje o pitanjima prikladnosti nekih utvrđenih pravila o sigurnosti i građanskopravne odgovornosti. Primjerice, napredni roboti i proizvodi interneta stvari omogućeni umjetnom inteligencijom mogu se ponašati na načine koji nisu bili predviđeni u trenutku kad je sustav prvi put stavljen u uporabu.⁵⁰ S obzirom na širinu primjene umjetne inteligencije, možda će biti potrebno preispitati i horizontalna i sektorska pravila⁵¹.

Okviirom EU-a za sigurnost⁵² već je obuhvaćena predviđena namjena i (zlo) uporaba proizvoda pri njihovom stavljanju na tržište. To je dovelo do razvoja čvrstog korpusa normi u području uređaja omogućenih umjetnom inteligencijom koji se stalno prilagođuje tehnološkom napretku.

Daljnji razvoj i promicanje takvih sigurnosnih standarda i potpora organizacija za normizaciju na razini EU-a i međunarodnoj razini omogućit će europskim poduzećima ostvarivanje konkurentne prednosti i povećati povjerenje potrošača⁵³.

Komisija sada procjenjuje jesu li okviri za sigurnost i odgovornost EU-a i država članica svrhoviti u kontekstu tih novih izazova te je li potrebno ispraviti određene nedostatke. Visoka razina sigurnosti i učinkovit mehanizam pravne zaštite oštećenih osoba u slučaju naknade štete pomaže u izgradnji korisničkog povjerenja i socijalne prihvaćenosti tih tehnologija. Već su provedene evaluacije Direktive o odgovornosti za proizvode⁵⁴ i Direktive o strojevima⁵⁵. Učinjena je i početna procjena postojećih okvira odgovornosti u kontekstu tehnologija umjetne

⁵⁰ Usporedno o sigurnosti te tehnološkim, pravnim i etičkim izazovima u robotici vidi više u: Boban (2019), 89-107.

⁵¹ Za svaki novi regulatorni prijedlog koji će biti potreban za rješavanje pitanja u vezi s umjetnom inteligencijom i povezanim tehnologijama, Komisija primjenjuje načelo inovativnosti, skup alata i smjernica razvijenih kako bi sve inicijative Komisije pogodovala inovacijama. Dostupno na https://ec.europa.eu/epsc/publications/strategic-notes/towards-innovation-principle-endorse-better-regulation_en (7. 3. 2022.).

⁵² Primjerice, Direktiva o strojevima, Direktiva o radijskoj opremi, Direktiva o općoj sigurnosti proizvoda te posebna pravila o sigurnosti za npr. medicinske uređaje ili igračke.

⁵³ Normizacijom bi se trebala obuhvatiti i interoperabilnost, što je ključno kako bi se potrošačima pružio veći izbor i osiguralo pošteno tržišno natjecanje.

⁵⁴ U Direktivi o odgovornosti za proizvode navodi se da ako neispravan proizvod uzrokuje bilo kakvu štetu potrošaču ili njegovoj imovini, proizvođač mora pružiti naknadu štete, čak i ako je nije uzrokovao svojim nemarom ili krivnjom.

⁵⁵ Evaluacija Direktive o strojevima upućuje na to da nekim odredbama nisu izričito obuhvaćeni određeni aspekti novih digitalnih tehnologija te će Komisija razmotriti potrebu izmjene zakonodavstva. U pogledu evaluacije Direktive o odgovornosti za proizvode Komisija će objaviti dokument sa smjernicama za tumačenje u kojem će se pojasniti važni pojmovi iz Direktive.

inteligencije i novih tehnologija⁵⁶. U daljnjoj analizi tih izazova Komisiji pomaže stručna skupina.

Poticanje pojedinaca i potrošača da iskoriste sve prednosti umjetne inteligencije

Opsežna uporaba alata omogućenih umjetnom inteligencijom u transakcijama između poduzeća i potrošača treba biti poštena, transparentna i usklađena sa zakonodavstvom o zaštiti potrošača. Potrošači bi trebali primati jasne informacije o uporabi, značajkama i svojstvima proizvoda omogućenih umjetnom inteligencijom.⁵⁷ Korisnici bi trebali moći kontrolirati podatke nastale uporabom tih alata i znati komuniciraju li sa strojem ili s drugim čovjekom. U interakciji s automatiziranim sustavom posebice treba uzeti u obzir kada korisnike treba informirati o tome kako da stupe u kontakt s čovjekom i kako osigurati da se odluke sustava mogu provjeriti i ispraviti.⁵⁸

Zaključak

Primjena umjetne inteligencije (AI) moguća je samo ako je tehnologija visokokvalitetna i ako se njezinim razvojem i uporabom stječe povjerenje građana. U radu je prikazan regulatorni okvir razvoja umjetne inteligencije u Europskoj uniji, koji počiva na vrijednostima Unije kojoj je cilj ponajprije izgradnja povjerenja građana u prihvaćanje rješenja koja se temelje na umjetnoj inteligenciji, te poticanje poduzeća da ta rješenja razvijaju i primjenjuju. S tim ciljem Europska komisija predložila je skup mjera za poticanje izvrsnosti za umjetnu inteligenciju te pravila koja će osigurati da se stvore pretpostavke razvoja i primjene umjetne inteligencije. Uredba o europskom pristupu umjetnoj inteligenciji i ažuriranje Koordiniranog plana o umjetnoj inteligenciji predstavlja jamstvo sigurnosti i poštovanja temeljnih prava građana s osobitim naglaskom na zaštitu privatnosti i osobnih podataka građana te povećanje ulaganja i inovacije u Europskoj uniji s ciljem razvoja tehnološkog okvira i postizanja konkurentnosti na globalnom digitalnom tržištu.

⁵⁶ Vidjeti Radni dokument službi Komisije o odgovornosti uz ovu Komunikaciju (SWD (2018)137).

⁵⁷ Tako i šire Carmon – Wertenbroch et al. (2018), 28-37 (<https://doi.org/10.1007/s40547-017-0085-8>).

⁵⁸ Vidi: Wallis – Paich (2017), 4449-4449.

Literatura

- Abrams, M., Abrams, J., Cullen, P. (2019). Artificial intelligence, ethics, and enhanced data stewardship. *IEEE Security & Privacy*. Volume 17, Issue 2, March-April, 17-30.
- Benson, T., Grieve, G. (2016). *Principles of Health Interoperability*. London: Springer.
- Boban, M. (2019). *E-zdravlje: zaštita osobnih podataka u novim uvjetima*. 1. Kongres KOKOZ-a i 3. Hrvatski kongres medicinskog prava s međunarodnim sudjelovanjem. Rabac, Hrvatska, 41-72.
- Boban, M. (2019). *Primjena robotike u medicini: tehnološki, pravni i etički izazovi*. 28th Conference Medicine, Law & Society The Globalization Of Medicine In The 21st Century. Maribor, 89-107.
- Building a European data economy, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/policies/building-european-data-economy>
- Carmon, Z., Wertenbroch, K. et al. (2018). Consumer Choice and Autonomy in the Age of Artificial Intelligence and Big Data. *Cust. Need. and Solut.* 5, 28-37 (<https://doi.org/10.1007/s40547-017-0085-8>).
- DIREKTIVA (EU) 2019/1024 EUROPSKOG PARLAMENTA I VIJEĆA od 20. lipnja 2019. o otvorenim podatcima i ponovnoj uporabi informacija javnog sektora, Službeni list Europske unije, L 172/56. Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32019L1024>
- Europarlament, službene web stranice, <https://www.europarl.europa.eu/news/hr/headlines/society/20200827STO85804/sto-je-umjetna-inteligencija-i-kako-se-upotrebljava>
- European Commission, Ethics guidelines for trustworthy AI – High-Level Expert Group on Artificial Intelligence, B-1049 Brussels, Document made public on 8 April 2019, Brussels, 2019.
- European legislation on open data and the re-use of public sector, information <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/european-legislation-reuse-public-sector-information>
- Hattenbach, B., Glucoft, J. (2015). Patents in an era of infinite monkeys and artificial intelligence. *Stanford Technology Law Review*, 32, 32-51.
- Hedgecoe, A. (2004). *The Politics of Personalised Medicine: Pharmacogenetics in the Clinic*. Cambridge University Press.
- Izvješće Komisije „Spašavanje života: poboljšanje sigurnosti automobila u EU-u” (COM(2016) 0787 final
- Javno savjetovanje o transformaciji zdravstvene zaštite i skrbi u okviru jedinstvenog digitalnog tržišta, provedeno između srpnja i listopada 2017. Dostupno na https://ec.europa.eu/info/consultations/public-consultation-transformation-health-and-care-digital-single-market_hr
- Katyal, S. (2019). Private Accountability in the Age of Artificial Intelligence. 66 *UCLA L. Rev.* 54.
- Kingston, J. (2017). Using artificial intelligence to support compliance with the general data protection regulation. *Artificial Intelligence and Law* 25 (1), str. 1-15.
- KOMUNIKACIJA KOMISIJE EUROPSKOM PARLAMENTU, EUROPSKOM VIJEĆU, VIJEĆU, EUROPSKOM GOSPODARSKOM I SOCIJALNOM ODBORU I ODBORU REGIJA Umjetna inteligencija za Europu COM/2018/237 final (dalje KOMUNIKACIJA KOMISIJE Umjetna inteligencija za Europu) str. 1. Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hr/TXT/?uri=CELEX%3A52018D0237>
- Komunikacija Komisije Europskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija o omogućivanju digitalne transformacije na jedinstvenom digitalnom tržištu u području zdravstva i skrbi: osnaživanje građana i stvaranje zdravijeg društva, Bruxelles, 25. 4. 2018., COM(2018) 233 final. Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018D0233&from=EN>

KOMUNIKACIJA KOMISIJE Umjetna inteligencija za Europu

Komunikacija Komisije o omogućivanju digitalne transformacije na jedinstvenom digitalnom tržištu u području zdravstva i skrbi: osnaživanje građana i stvaranje zdravijeg društva, COM(2018) 233 final

Kuang, C. (2019). Insight of Artificial Intelligence Application in Healthcare. *International Journal of Sciences*, January 8(08), 50-55.

Mitrou, L. (2018). *Data Protection, Artificial Intelligence and Cognitive Services: Is the General Data Protection Regulation (GDPR) Artificial Intelligence-Proof?* SSRN's eLibrary. Dostupno na https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3386914

Narayanan, A., Bennun, M. (1998). *Law, Computer Science, and Artificial Intelligence*. Intellect Books.

Prijedlog UREDBE EUROPSKOG PARLAMENTA I VIJEĆA O UTVRĐIVANJU USKLAĐENIH PRAVILA O UMJETNOJ INTELIGENCIJI (AKT O UMJETNOJ INTELIGENCIJI) I IZMJENI ODREĐENIH ZAKONODAVNIH AKATA UNIJE COM/2021/206 final (dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206>)

Pročišćena verzija Ugovora o Europskoj uniji i Ugovora o funkcioniranju Europske unije Ugovor o Europskoj uniji (pročišćena verzija) Ugovor o funkcioniranju Europske unije (pročišćena verzija) Protokoli Prilozi Ugovoru o funkcioniranju Europske unije Izjave priložene Završnom aktu Međuvladine konferencije na kojoj je donesen Ugovor iz Lisabona potpisan 13. prosinca 2007. OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388. Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX%3A12016ME%2FTXT>

Program Copernicus, dostupno na <http://copernicus.eu/news/upcoming-copernicus-data-and-information-access-services-dias>

Radni dokument službi Komisije o odgovornosti uz ovu Komunikaciju (SWD (2018)137).

Requirements of Trustworthy AI, <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation/guidelines/1#Human%20agency>

Rupali, M., Amit, P. (2017). Artificial Intelligence and Machine Learning, *International Advanced Research Journal in Science, Engineering and Technology*, National Conference on Innovative Applications and Research in Computer Science and Engineering (NCIARCSE-2017) AGT1's Dr. Daulatrao Aher College Engineering, Vidyanagar Extension, Karad, Vol. 4, Special Issue 4, January IARJSET ISSN (Online) 2393-8021 IARJSET ISSN (Online), 2393-8021 (dostupno na <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1059.8084&rep=rep1&type=pdf>)

Studený, J., Coustasse, A. (2014). Personal health records: is rapid adoption hindering interoperability?, *Perspectives in Health Information*. Dostupno na <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4142513/>

Uredba (EU) 2016/679 Europskog parlamenta i Vijeća od 27. travnja 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom osobnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka te o stavljanju izvan snage Direktive 95/46/EZ (Opća uredba o zaštiti podataka – GDPR), Službeni list Europske unije, L 119/1 Dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32016R0679>

Wallis, L., Paich, M. (2017). *Integrating artificial intelligence with anylogic simulation*, 2017 Winter Simulation Conference (WSC), Las Vegas, NV, 4449-4449.

Weber, M., Boban, M. (2016). *Security challenges of the internet of things*. 39th International Convention on Information and Communication Technology, Electronics and Microelectronics, MIPRO; Opatija; Croatia, IEEE, 638-643 (doi:10.1109/mipro.2016.7522219).

PUBLIKACIJE HRVATSKIH ISELJENIKA U AUSTRALIJI I NOVOME ZELANDU: OD BIBLIOGRAFIJE DO BIBLIOMETRIJE

Ana BARBARIĆ
Ivana HEBRANG GRGIĆ

Uvod

Projekt Hrvatski iseljenički tisak izvodi se na Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu od 2018. godine, iako su pripreme za projekt započele još 2017. godine. Temeljni cilj Projekta zamišljen je ambiciozno te podrazumijeva dugogodišnje i kontinuirano bavljenje tematikom hrvatskoga iseljeničkog tiska. Naime, polazište Projekta je plan da se na jednom mrežnom mjestu, javno dostupnom, popišu, kao i bibliografski opišu, sve publikacije hrvatskih iseljenika. Naravno, to podrazumijeva i određeni skup kriterija za odabir, o čemu će se nešto više reći u kasnijim odjeljcima ovoga rada. Projekt je pokrenut u polju informacijskih i komunikacijskih znanosti jer knjižnice, posebice nacionalne, imaju zadatak čuvati i skrbiti se o cjelokupnoj nacionalnoj knjižničnoj zbirci određenog naroda. Nacionalne knjižnice to rade i kroz jednu od svojih temeljenih djelatnosti, bibliografsku djelatnost, a putem instituta *obveznog primjerka*. Prema Zakonu o knjižnicama i knjižničnoj djelatnosti (2019), Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (u daljnjem tekstu NSK), kao nacionalno bibliografsko središte, objavljuje nacionalnu bibliografiju kao primateljica, uz druge deponitne knjižnice, obveznog primjerka publikacija objavljenih na području Republike Hrvatske. Iako u NSK-u postoje kontinuirani napor u pribavljanju publikacija hrvatskih iseljenika što se vidi po postojanju *Zbirke inozemne Croatice*, ne postoji zakonska obveza dostavljanja publikacija objavljenih u inozemstvu, a vezanih uz Hrvate, u hrvatsko bibliografsko središte. Slično je sa zakonskim rješenjima i u drugim zemljama, tako da je briga o iseljeničkim publikacijama jedna od najizazovnijih zadaća svake nacionalne knjižnice. Na Projektu Hrvatski iseljenički tisak toj se problematici pristupilo na ponešto drugačiji način. Naglasak nije na nabavi publikacija, iako ni to nije isključeno, već na njihovu popisivanju (i bibliografskom opisivanju), neovisno o mjestu gdje se građa (knjige i serijske publikacije) nalazi. To upravo omogućuje bibliografija kao vrsta informacijskog pomagala. Za razliku od knjižničnog kataloga koji je

mjesno usmjeren te opisuje primjerak ili primjerke dostupne u nekoj knjižnici (u slučaju digitalne građe, primjerke kojima knjižnica osigurava pristup), bibliografija opisuje jedinicu građe kao predstavnika cijele naklade. Kako na Projektu HIT ne postoji obveza nabave građe (a nacionalne bibliografije izrađuju se na temelju dostavljenih obveznih primjeraka), to je osiguralo veće izgleda za izradbu što potpunijih bibliografija. Naravno, ne isključuje se mogućnost da i same knjižnice, kao ustanove, izrađuju takve bibliografije, no u Hrvatskoj to nije učestalo.

Geografsko područje Australije i Novoga Zelanda odabrano je kao polazišno područje iz više razloga. Iako je nesumnjivo riječ o dijelu svijeta jako udaljenom od Hrvatske, što stvara i određene poteškoće pri planiranju i izvođenju terenskih istraživanja, postojali su određeni uspostavljeni kontakti sa znanstvenicima iz tog dijela svijeta, posebice sa Sveučilišta Macquarie (*Macquarie University*) iz Sydneyja te Sveučilišta Victoria iz Wellingtona (*Victoria University of Wellington*) koji su sada i vanjski suradnici na projektu. Zatim, u mnogobrojnim izvorima bilo je dokumentirano da u tim zemljama postoje hrvatske iseljeničke zajednice duge tradicije, već i sa šestom generacijom osoba hrvatskoga podrijetla. U tom smislu bilo je neobično važno što prije provesti, barem jedan dio, terenskih istraživanja jer postoji opravdana bojazan da će protokom vremena govornika hrvatskoga jezika u Australiji i Novome Zelandu biti sve manje, a time i sve manje prigoda da se „otkriju” publikacije koje je moguće uključiti u bibliografije, a koje nisu pohranjene u knjižnicama ili arhivima, bilo u Hrvatskoj bilo u Australiji ili Novome Zelandu. Zbog toga je iznimno važan dio projekta uspostavljanje i stalno njegovanje suradnje s hrvatskim iseljenicima u Australiji i Novome Zelandu bez kojeg digitalizacijski aspekt projekta ne bi bilo moguće ostvariti. Naime, iako se sama digitalizacija publikacija obavlja u suradnji s knjižnicama, posebice u suradnji s NSK-om, nužan preduvjet digitalizacije publikacija jest potpisivanje odgovarajućih ugovora s autorima ili nasljednicima autorskog prava. Autorsko pravo u Hrvatskoj, kao i u velikome broju zemalja, traje za života autora i 70 godina nakon njegove smrti. Osiguravanje takvih ugovora jedan je od zadataka koji se obavljaju u sklopu Projekta HIT zahvaljujući uspostavljenoj suradnji s hrvatskim iseljenicima u Australiji i Novome Zelandu, kako s pojedincima tako i s iseljeničkim klubovima, te konstantnog održavanja kontakata putem društvenih mreža i ostalih suvremenih komunikacijskih kanala.

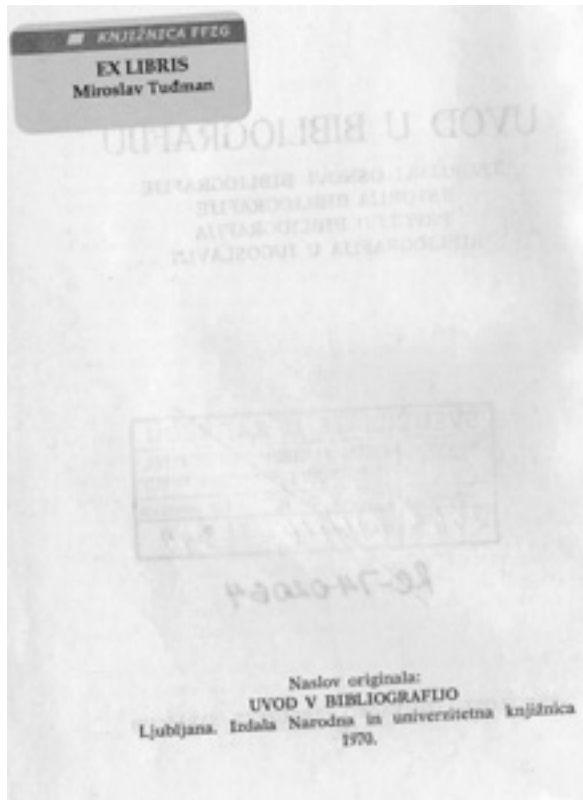
Dodatan razlog zbog kojeg je područje Australije i Novoga Zelanda odabrano kao polazišno u Projektu HIT jest pretpostavka da u navedenim zemljama postoji dovoljno velik broj publikacija hrvatskih iseljenika, ali istodobno ne i iznimno velik (kao u nekim drugim zemljama ili područjima, primjerice u Južnoj Americi ili Sjedinjenim Američkim Državama). To je bilo važno zbog testiranja cjelokupne metodologije znanstvenoistraživačkoga rada na Projektu, a posebice

testiranja metodologije izradbe bibliografija. Iako su se pretpostavke o broju publikacija pokazale opravdanima, tijekom rada na Projektu „otvorile” su se mnogobrojne istraživačke teme, što je rezultiralo time da se nakladnička djelatnost Hrvata u Australiji i Novome Zelandu izučava već petu godinu, a potrebno je obaviti i još neke, bilo bi poželjno terenske, uvide i istraživanja. Projekt je zamišljen kako bi, općenito, znanstvenicima iz društvenog ili humanističkog područja, a i široj javnosti, uz pomoć izrađenih bibliografija i digitaliziranih publikacija poslužio kao svojevrsno infrastrukturno polazište za daljnja izučavanja hrvatskog iseljeničtva, odnosno upoznavanje s povijesti, jezikom, običajima i današnjim prilikama hrvatskih iseljenika u različitim dijelovima svijeta. Projekt uključuje i znanstvena istraživanja nakladničke djelatnosti u navedenim zemljama. U ishodu Projekta HIT tako pripada, može se reći, već niz znanstvenih ili stručnih radova, kao i izlaganja na znanstvenim i stručnim skupovima na temu hrvatskoga iseljeničkog tiska u Australiji i/ili Novome Zelandu. Svi doprinosi te vrste zabilježeni su i Hrvatskoj znanstvenoj bibliografiji (Projekt Hrvatski iseljenički tisak, 2022). U smislu objavljenih radova najznačajniji je doprinos svakako knjiga *Ni s kućom ni bez kuće: nakladnička djelatnost Hrvata u Novome Zelandu* (Hebrang Grgić, Barbarić (2021)). Zbog manjeg broja publikacija novozelandskih Hrvata u odnosu na australske Hrvate, cjelokupnu nakladničku djelatnost, uključujući komunikaciju na društvenim mrežama, bilo je moguće prikazati i analizirati u jednoj knjizi. Za razliku od toga pojedine teme vezane uz nakladničku djelatnost australskih Hrvata, posebice one koji se odnose na cenzuru hrvatskih novina objavljenih 1930-ih u Australiji (Hebrang Grgić (2022a)) te na hrvatske novine objavljene u Novome Južnome Walesu (Hebrang Grgić (2022b)), obrađene su u zasebnim člancima.

Metodološki aspekti izradbe bibliografija

Bibliografija, u najširem značenju, predstavlja popis jedinica knjižnične građe uređen prema nekome kriteriju bez obzira na mjesto gdje se te jedinice građe nalaze. Janez Logar uči nas da sam izraz *bibliografija* ujedno označava i znanost o teorijskim i metodičkim osnovama rada bibliografa (Logar (1973), 14). Zanimljivo je istaknuti u kontekstu povoda priređivanja ovog zbornika radova, a to je odavanje počasti profesoru Miroslavu Tuđmanu, da knjiga Janeza Logara *Uvod u bibliografiju* iz fonda Knjižnice Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu nosi upravo njegov *ex libris* što je vidljivo iz Slike 1.

U sklopu Projekta HIT su za sada izrađene četiri bibliografije, dvije za područje Australije, a dvije za područje Novoga Zelanda. Odlučeno je da bibliografije okupljaju jednu vrstu građe, prema definicijama građe iz *ISBD-a: Međunarodnoga standardnoga bibliografskog opisa* (2014), važećega međunarodnoga standarda za

Slika 1. Ex libris Miroslava Tuđmana na poleđini glavnog naslovnog lista knjige Janeza Logara *Uvod u bibliografiju*

bibliografski opis knjižnične građe. Tako je za svako područje izrađena bibliografija knjiga te bibliografija serijskih publikacija odnosno novina i časopisa. U bibliografije serijskih publikacija uključeni su i listovi i letci ako su objavljeni s namjerom kontinuiranog izlaženja. To je bila važna odluka jer takve publikacije Hrvata u Australiji i Novome Zelandu objavljuju su u malom broju primjeraka, početkom 20. stoljeća ili u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, a neke nisu uopće sačuvane ili su sačuvani tek pojedini brojevi. Potkraj svibnja 2022. *Bibliografija novina i časopisa: Australija* sadržavala je 103 zapisa, dok je *Bibliografijom knjiga: Australija* obuhvaćeno 290 zapisa. U istom razdoblju *Bibliografija novina i časopisa: Novi Zeland* broji 16 zapisa, dok *Bibliografija knjiga: Novi Zeland* obuhvaća 180 zapisa. Bibliografije nisu otisnute jer se na njima kontinuirano radi, tako da se postojeći zapisi doraduju, a zapisi novootkrivenih i novoobjavljenih publikacija, zasad isključivo knjiga, nadodaju. Bibliografije su dostupne na mrežnim stranicama Projekta Hrvatski iseljenički tisak, na kojima je moguće i pratiti napredak

rada na Projektu putem objava i javno dostupnih izvještaja, doznati najosnovnije o sedam odabranih novina Hrvata koje su izlazile u Australiji i Novome Zelandu, pristupiti nekim digitaliziranim publikacijama te dobiti uvid u odabrane izvore o Hrvatima u Australiji i Novom Zelandu (HIT – Hrvatski iseljenički tisak, 2022). Bibliografije su izrađene u knjižničnom softveru otvorenoga koda *Koha*, čime se na projektu podupiru načela otvorene znanosti. Uporabu softvera, bez dodatnih financijskih ulaganja, omogućila je Knjižnica Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu čiji sistemski knjižničari susretljivo pružaju i nužnu tehničku potporu izradbi bibliografija. Bibliografije su *online* pretražive, a zapisi su izrađeni u formatu za strojnočitljivo katalogiziranje MARC 21 što jamči interoperabilnost spram Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu te Nacionalne knjižnice Australije i Nacionalne knjižnice Novoga Zelanda, odnosno preuzimanje pronađenih zapisa publikacija u *online* knjižničnim katalogima tih knjižnica s pomoću protokola Z 39.50. Zanimljivo je još istaknuti da je knjižnični softver otvorenoga koda *Koha*, koji danas razvija međunarodna *Koha*-zajednica, stvoren upravo na Novome Zelandu, a da riječ *koha* na maorskom jeziku znači poklon.

Po obilježju retrospektivnosti odnosno kumulativnosti, izrađene bibliografije serijskih publikacija razlikuju se od bibliografija knjiga. Vezano uz to, moguće je komentirati i načela odabira građe za bibliografije sa stajališta sveobuhvatnosti, pri čemu se također razlikuju bibliografije serijskih publikacija od onih za knjige. Dakle, u bibliografijama serijskih publikacija uključeni su zapisi o svim novinama i časopisima (te listovima i letcima kontinuiranog izlaženja) koje su pokrenuli, uređivali i/ili izdavali Hrvati ili hrvatske organizacije u Australiji i Novome Zelandu u razdoblju od dolaska prvih useljenika u 19. stoljeću do današnjih dana, s namjerom da se bibliografije kontinuirano nadopunjavaju novim naslovima (Hebrang Grgić, Barbarić (2019), 34). Može se zaključiti da su te dvije bibliografije regionalne te da teže sveobuhvatno prikazati građu. Iako kumulativnost nije isključena, bibliografije serijskih publikacija zasad se pokazuju kao retrospektivne. Na Novome Zelandu je 14 od 16 popisanih i opisanih serijskih publikacija prestalo izlaziti, izlaze tek dva biltena, i to u elektroničkom obliku. Ako bi se pokrenula neka nova serijska publikacija novozelandskih Hrvata, *Bibliografija novina i časopisa: Novi Zeland* poprimila bi obilježje kumulativnosti, no to trenutačno nije slučaj. Od 103 serijske publikacije iz *Bibliografije novina i časopisa: Australija*, 83 ih je prestalo izlaziti dok se za 20 naslova objavljuju novi brojevi s većom ili manjom učestalosti izlaženja. No kako se novi naslovi serijskih publikacija ne pojavljuju te je broj od 103 zapisa stabilan od 2019., može se zaključiti da je i ta bibliografija, načelno, retrospektivna.

Drukčije je s bibliografijama knjiga. Prvo, kriteriji za odabir građe prošireni su te ne obuhvaćaju samo publikacije objavljene u Australiji i Novome Zelandu,

iako je takvih najviše. Bibliografije knjiga uključuju zapise o svim publikacijama koje su objavili australski i novozelandski Hrvati neovisno o mjestu izdavanja odnosno o sjedištu nakladnika. Također su uključeni zapisi o knjigama koje se bave temom australskih i novozelandskih Hrvata bez obzira na podrijetlo autora kao i na mjesto izdavanja. Obuhvaćene su i autorske i uredničke knjige što pridonosi povećavanju broja naslova uključenih u bibliografije. Nisu obuhvaćene antologije, zbornici radova, hrestomatije, čitanke i slične kompilacije, koje na razini analitičke obradbe knjižnične građe sadržavaju poneki tekst australskih i novozelandskih Hrvata odnosno tekstove o njima. Zbog tako razrađenih kriterija bibliografije knjiga nisu retrospektivne već kumulativne, što znači da se nadopunjavaju novim naslovima jer knjige osoba hrvatskoga podrijetla i dalje izlaze, kako u Australiji tako i u Novome Zelandu, a temom hrvatskoga iseljeničtva bave se mnogobrojni stručnjaci i u Hrvatskoj i u inozemstvu. Stalno ažuriranje bibliografija, pogotovo onih za knjige, dodatno podupire odluku da se one ne otisnu već da budu dostupne u *online* pretraživom obliku na mrežnim stranicama Projekta. Putem (tiskane) knjige *Ni s kućom ni bez kuće: nakladnička djelatnost Hrvata u Novome Zelandu* bibliografijama se može pristupiti skeniranjem odgovarajućih kodova za brzi pristup (Ibid., str. 301), tako da su informacije o bibliografijama, uz pomoć suvremene tehnologije, ugrađene i u neke tiskane tekstove.

Izradbi bibliografija u okviru Projekta HIT prethodila je izradba preliminarnih popisa. Do njih se došlo pretraživanjem *online* dostupnih kataloga hrvatskih, australskih i novozelandskih knjižnica. Kada je riječ o Hrvatskoj, riječ je ponajprije o katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu zbog postojanja *Zbirke inozemne Croaticae* koja se bavi prikupljanjem iseljeničkog tiska. Kao službena godina utemeljenja zbirke navedena je 2007. iako njezini začetci sežu u 1988. godinu. S obzirom na navedene godine kada se građa počela prikupljati, teško da se može očekivati cjelovitost zbirke. Tu je naravno i pitanje dostavljanja iseljeničke građe u NSK. Publikacije hrvatskih iseljenika objavljene izvan Hrvatske ne podliježu institutu hrvatskoga obveznog primjerka, iako ta mogućnost postoji te bi bilo i više nego poželjno da se inozemni nakladnici, koji objavljuju građu vezanu uz Hrvate i Hrvatsku, njome koriste. Pitanje je jesu li hrvatski iseljenici ili njihovi nakladnici s time upoznati, te može li se bez uspostavljanja odgovarajuće suradnje to od njih i očekivati.

Pregledani su i katalozi nacionalnih knjižnica Australije i Novoga Zelanda koje, također obje, prikupljaju obvezni primjerak. Tu je pronađeno više građe nego pretraživanjima kataloga hrvatskih knjižnica, no ne može se reći da je i u tim izvorima sve sustavno popisano. Osobito su u smislu identifikacije zahtjevne publikacije koje uopće nisu sačuvane jer su otisnute u vrlo malom broju primjerala, a često su objavljivane i u vlastitoj nakladi potkraj 19. stoljeća odnosno

početkom 20. stoljeća. Uz to, nakladnici koji su objavljivali publikacije hrvatskih iseljenika često nisu niti bili upoznati s institutom obveznog primjerka te nisu dostavljali građu nacionalnim knjižnicama u Australiji i Novome Zelandu. Dodatni je problem prepoznavanje autora hrvatskoga podrijetla, posebice suvremenih, čiji su predci stigli u prvim migrantskim valovima u Australiju i Novi Zeland, zbog njihove uspješne integracije u navedena društva. To onda uključuje i istraživanje promjena oblika osobnih imena i prezimena, kao i promjena samih prezimena, posebice kod autorica.

Zbog svega navedenoga kvalitetno istraživanje povijesti i sadašnjosti nakladničke djelatnosti Hrvata u Australiji i Novome Zelandu nije bilo moguće provesti bez rada na terenu. Terenskim istraživanjima pronađeni su primjerci publikacija koje su se smatrale izgubljenima te se stvorila mreža kontakata s hrvatskim iseljenicima koja se i dalje održava i širi komunikacijom putem interneta, porukama elektroničke pošte i društvenim mrežama. Ti kontakti omogućuju da se informacije o novoobjavljenim knjigama doznaju odmah, te se u 2022. dogodilo da su zapisi o takvim knjigama objavljenima u Novome Zelandu uključeni u *Bibliografiju knjiga: Novi Zeland* prije nego u *online* katalog novozelandske nacionalne knjižnice (u katalogu NSK zasad ih nema). Može se zaključiti da je, uz sva mrežno dostupna informacijsko-bibliografska pomagala, izravna komunikacija s hrvatskim iseljenicima nezamjenjiva.

Od bibliografije do bibliometrije

U okviru Projekta HIT objavljeno je više radova s rezultatima istraživanja nakladničke djelatnosti Hrvata u Australiji i Novome Zelandu, no ta tema nije ni izbliza iscrpljena. Izrađene bibliografije nude potencijal za daljnja istraživanja, kako u okviru Projekta tako i kao moguće polazište drugim zainteresiranim znanstvenicima. Kako su zapisi u bibliografijama izrađeni u formatu MARC 21, oni obuhvaćaju propisani broj elemenata razine bibliografskog opisa, koji ne predstavljaju samo osnovni skup potreban za identifikaciju jedinice građe već u određenoj mjeri i opisuju temeljem njezinih formalnih značajki (elemenata navedenih na samoj građi u skladu s nakladničkom tradicijom nekog doba i područja). U bloku 0-- formata MARC 21, dosljedno su uneseni kodovi koje rabi međunarodna kataložna zajednica, a popise koje održava i ažurira Kongresna knjižnica u Washingtonu. Takvi kodovi omogućavaju da se na *online* sučelju bibliografije automatski iz samog zapisa generiraju određeni podatci poput podatka o formatu ili mediju publikacije, podatka o jeziku te podatka o tome je li publikacija sadržajem književno djelo ili nije, te ako je književno djelo, koje je vrste. Naravno, zapisi sadržavaju i uobičajene podatke o autorima i/ili urednicima, naslovima, podnaslovima, podatke o izdanju, ako takvi postoje, zatim podatke o mjestu

izdanja, nakladniku i godini izdanja. U slučaju publikacija objavljenih u vlastitoj nakladi pridodani su i podatci o mjestu tiskanja te tiskari (koji su, doduše, vidljivi samo u prikazu zapisa u formatu MARC 21, što je jedna od značajki sučelja sustava *Koba* kakav se rabi u Knjižnici Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu). Za knjige su još tu i podatci o opsegu odnosno broju stranica te, u slučaju ilustriranih knjiga, osnovni podatci o vrstama ilustracija, kao i podatci o visini hrpta. Također, za knjige obuhvaćeni su podatci o nakladničkim nizovima ako knjiga pripada nekom nakladničkom nizu, te o numeraciji ako je knjiga unutar takva nakladničkog niza numerirana. Za serijske publikacije navedena je godina početka izlaženja te godina prestanka izlaženja ako je serijska publikacija prestala izlaziti. Te godine nisu u svim izrađenim zapisima navedene jer nisu utvrđene, što također ostavlja prostor za nova istraživanja, pa su navedene sukladno bibliografskim pravilima približnog određivanja godine. Blok 0-- sadržava i uobičajene jedinstvene identifikatore za knjige odnosno serijske publikacije koji su prisutni od sedamdesetih godina 20. stoljeća, odnosno ISBN-ove ili ISSN-ove (ovisno o vrsti građe). U bloku 5-- formata MARC 21 izrađene su napomene, kako za knjige tako i za serijske publikacije.

Ovisno o dostupnim informacijama, u pojedinim zapisima izrađeno je više napomena, a u pojedinim zapisima manje. Zbog toga se izrađene bibliografije ne mogu u potpunosti okarakterizirati kao anotirane, iako se tome teži, te nije isključeno da će se zapisi, sukladno novim spoznajama, posebice prikupljeni-

From distant villages : (Record no. 424)

[view plain]

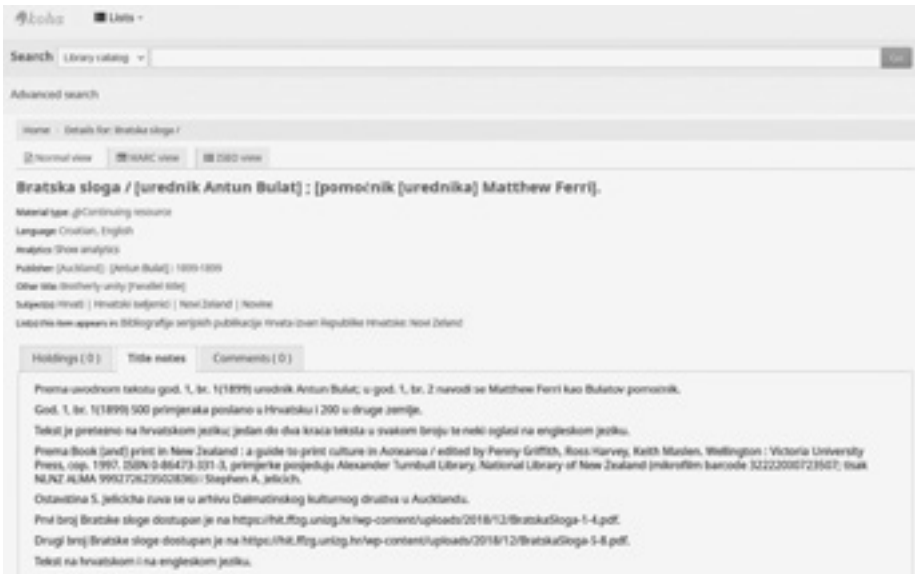
000 LEADER		
fixed length control field	01477nam a2200301 1a 4500	
005 -- CONTROL NUMBER IDENTIFIER		
control field	002	
008 -- DATE AND TIME OF LATEST TRANSACTION		
control field	20220126110149.0	
007 -- PHYSICAL DESCRIPTION FIXED-FIELD--GENERAL INFORMATION		
fixed length control field	1a	
008 -- FIXED-LENGTH DATA ELEMENTS--GENERAL INFORMATION		
fixed length control field	210007b 62008 n1 a 001 0 eng d	
020 #1 -- INTERNATIONAL STANDARD BOOK NUMBER		
International Standard Book Number	9780473730299	
040 #1 -- CATALOGING SOURCE		
Original cataloging agency	HR-ZaV	
Language of cataloging	hrv	
Transcribing agency	HR-ZaV	
Description conventions	ltd	
--	ppsk	
041 #1 -- LANGUAGE CODE		
Language code of text/sound track or separate title	eng	
044 #1 -- COUNTRY OF PUBLISHING/PRODUCING ENTITY CODE		
MARC country code	hr	
100 #1 -- MAIN ENTRY--PERSONAL NAME		
Relator code	aut	
Personal name	Jelčić, Stephen A.	
Relator term	author	
IS-LN2	603	
Fuller form of name	Jelčić, Stephen Albert	

Slika 2. Dio zapisa u formatu MARC 21 za knjigu *From distant villages: the lives and times of Croatian settlers in New Zealand: 1858 – 1958* autora Stephena A. Jelčića

245 ## - TITLE STATEMENT	
Title	Croatian studies review :
Remainder of title	Journal and Bulletin of the Croatian Studies Centre /
Statement of responsibility, etc.	Croatian Studies Centre, [Monique University - Sydney, Australia's Innovative University] ; (editor Luka L. Budač)
246 01 - VARYING FORM OF TITLE	
Title proper/short title	Časopis za hrvatske studije
Date or sequential designation	vol.11(2013)
280 ## - PUBLICATION, DISTRIBUTION, ETC.	
Place of publication, distribution, etc.	Sydney :
Name of publisher, distributor, etc.	Centre for Croatian Studies, [Monique University],
Date of publication, distribution, etc.	1997 -
300 ## - PHYSICAL DESCRIPTION	
Extent	96 :
Dimensions	23 cm.
310 ## - CURRENT PUBLICATION FREQUENCY	
Current publication frequency	Semi-annual
321 ## - FORMER PUBLICATION FREQUENCY	
Former publication frequency	Quarterly
Dates of former publication	1997 - vol.2(2000/2003) -
frequency	
362 ## - DATES OF PUBLICATION AND/OR SEQUENTIAL DESIGNATION	
Dates of publication and/or sequential designation	1997 - vol.2(2000/2003) -
500 ## - GENERAL NOTE	
General note	Ustanova i logina za publikacije: Laska, NSK (Zakonsko odobrenje, sigurnost IC 235,574), sluga fond 1997vol.2(2000/2003), 7(2011) i 8(2012)-13(2017) - ANL (Main Reading Room, signature tag 947803), no. 1 (1997)no. 2 (2002/2003) u. 7-12 (2011 - 2016).
540 ## - LANGUAGE NOTE	
Language note	Isključivo na hrvatskom i na engleskom jeziku.

Slika 3. Dio zapisa u formatu MARC 21 za serijsku publikaciju *Croatian Studies Review*

ma putem terenskih istraživanja, nadopunjavati. Na takvu značajku bibliografija utjecala je metodologija same izradbe, gdje se tek dio građe obradio *de visu* (tj. s knjigom ili brojevima serijske publikacije „u ruci” ili neposrednim uvidom u građu), a veći dio građe opisan je posredno, uvidom u druga bibliografsko-informacijska pomagala, ponajprije *online* kataloge odgovarajućih nacionalnih knjižnica. Dio zapisa je sukladno načelu ponovne uporabe podataka, koje, pak, omogućuje načelo interoperabilnosti, preuzet iz takvih kataloga te ujednačen prema razini bibliografskog opisa, uspostavljenoga za izrađene bibliografije. U takvo što za sigurno spada i podatak o ustanovama gdje se opisivana publikacija čuva. Iako bibliografija, po svojoj definiciji, nije mjesno usmjerena, odnosno ne daje podatke o tome gdje se opisana jedinica građe čuva, u izrađenim bibliografijama se i po tom pitanju željelo barem djelomično izaći u susret zainteresiranim korisnicima. Opravdanje za takav postupak pronađeno je na sučeljima nekih *online* nacionalnih bibliografija, posebice hrvatske i britanske, koje nude poveznice iz zapisa u bibliografiji na jednake takve zapise u katalogu, koji pak daje informaciju o smještaju takve građe (a ponekad i o dostupnosti) u konkretnom fondu, u ovim slučajevima nacionalnih, knjižnica. Takvim se kriterijem vodilo i pri izradbi bibliografija na Projektu HIT. U slobodno oblikovanim napomenama navedeni su podatci o smještaju publikacija u fondovima i odgovarajućim zbirka australijske, hrvatske ili novozelandske nacionalne knjižnice. Navedeni su također podatci o smještaju građe u fondu Knjižnice Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, za publikacije koje su nabavljene izravno iz sredstava Projekta te u Hrvatskoj nisu dostupne ni u jednoj drugoj knjižnici. Naravno, za neke publikacije, posebice

Slika 4. Zapis serijske publikacije *Bratska sloga* s vidljivim napomenamaSlika 5. Zapis knjige *Awanui: town of the big river* autorice Kaye Dragicevich s vidljivim napomenama

serijske, koje se čuvaju isključivo u nekim drugim vrstama knjižnica poput gradskih (narodnih), navedeni su podaci o smještaju odnosno signaturama iz fondova tih knjižnica. Općenito izrađenim napomenama u *online* bibliografijama u sustavu *Koha* kakav se rabi u Knjižnici Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu može se pristupiti tako da se odabere kategorija *napomene (notes)*, nakon „otvaranja” pojedinog zapisa u punom prikazu, jer prikaz napomena nije uključen

u prikaz u obliku popisa kojem se pristupa u prvome koraku korištenja bibliografija, a koji je opsegom sažet te sadržava najkarakterističnije bibliografske podatke potrebne za identifikaciju publikacije.

Ukratko predstavljani i opisani bibliografski elementi izrađenih bibliografija omogućavaju daljnja bibliometrijska istraživanja nakladničke djelatnosti Hrvata u Australiji i Novome Zelandu. Dio je bibliometrijskih istraživanja nakladničke djelatnosti novozelandskih Hrvata već obavljen, a rezultati su objavljeni u knjizi *Ni s kućom ni bez kuće: nakladnička djelatnost Hrvata u Novome Zelandu* (Ibid.). Ponovljeno bibliometrijsko istraživanje, posebice knjiga novozelandskih Hrvata na temelju ažurirane i nadopunjene *Bibliografije knjiga: Novi Zeland*, provedeno je u 2022. godini, a rezultati će biti objavljeni u novom, nadolazećem, engleskom izdanju navedenoga djela. Planiraju se i bibliometrijska istraživanja nakladničke djelatnosti Hrvata u Australiji kojih će rezultati biti predstavljeni zainteresiranoj javnosti uobičajenim kanalima znanstvene komunikacije.

Umjesto zaključka

Istraživanje nakladničke djelatnosti hrvatskoga iseljeničtva je iznimno složeno i može mu se pristupiti na različite načine. Za veće iskorake bilo bi potrebno dugo vremensko razdoblje te vrlo visoka razina suradnje među različitim hrvatskim ustanovama, kao i njihova suradnja s hrvatskim iseljeničkim zajednicama diljem svijeta. Projekt HIT predstavlja određeni doprinos u tom smjeru te pokazuje koliko se toga može učiniti u sklopu jednog znanstvenoistraživačkog projekta na visokoškolskoj ustanovi. Doprinosi se mogu sagledati na tri razine. Infrastrukturnu razinu predstavljaju izrađene *online* bibliografije, kao i sve one koje se tek planiraju izraditi, a koje će također biti javno dostupne na mreži te pretražive. Sljedeća razina bi, svakako, bile digitalizirane publikacije kojih je u svibnju 2022. godine bilo 20, a kojih bi digitalizacija bila nemoguća bez suradnje s hrvatskim iseljeničkim zajednicama u Australiji i Novome Zelandu, kao i s australskim, hrvatskim i novozelandskim knjižnicama koje kao baštinske ustanove čuvaju takvu građu. Digitalizirane publikacije dostupne su na mrežnim stranicama Projekta HIT kao i u virtualnim zbirka suradničkih knjižnica (posebice NSK). Najnoviji doprinos Projekta HIT, kad je riječ o vidljivosti i pristupačnosti digitaliziranih publikacija, uspostavljanje je digitalnoga tematskog repozitorija Hrvatski iseljenički tisak (2022) u sklopu Digitalnih akademskih arhiva i repozitorija (Dabar) u svibnju 2022. godine. Intencija je u repozitoriju pohranjivati i neke druge vrste građe osim objavljenih publikacija koje su nakladnički proizvodi, dakle, i rukopisnu građu, kao i arhivsko gradivo, pa i zvučne zapise, kako bi se još cjelovitije moglo pristupiti svem zabilježenom znanju vezanom uz hrvatske iseljenike, ali o tome više u nekim budućim radovima. Time se dolazi i do treće razine doprinosa

Projekta HIT, a to su sama istraživanja nakladničke djelatnosti hrvatskih iseljenika čiji se rezultati priopćavaju znanstvenoj i stručnoj javnosti, ali i svima koje zanima ta tema, putem objavljenih znanstvenih i stručnih radova te izlaganjima na znanstvenim i stručnim skupovima.

Literatura

- Hebrang Grgić, I. (2022a). Hrvatske novine u Australiji početkom 1930-ih godina: načini provođenja i izbjegavanja cenzure. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 1 (65), 273-298 (doi:10.30754/vbh.65.1.940).
- Hebrang Grgić, I., Barbarić, A. (2019). Metodologija prikupljanja podataka i izrade retrospektivne bibliografije iseljeničkog tiska. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 1 (62), 29-48 (doi:10.30754/vbh.62.1.744).
- Hebrang Grgić, I. (2022b). Newspapers Published by Croats in New South Wales: From Print Environment to Social Networking Sites. *Journal of the Australian Library and Information Association*, 2 (71), 1-14 (doi:10.1080/24750158.2022.2046385).
- Hebrang Grgić, I., Barbarić, A. (2021). *Ni s kućom ni bez kuće: nakladnička djelatnost Hrvata u Novome Zelandu*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- HIT – Hrvatski iseljenički tisak*. Dostupno na: <https://hit.ffzg.unizg.hr/> (31. 5. 2022.)
- HIT – Hrvatski iseljenički tisak: publikacije hrvatskih iseljenika, publikacije o hrvatskim iseljenicima i druge vrste građe*. Dostupno na: <https://hit.repozitorij.ffzg.unizg.hr/> (1. 6. 2022.)
- ISBD: Međunarodni standardni bibliografski opis* (2014.). Objedinjeno izd. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo.
- Logar, J. (1973.). *Uvod u bibliografiju*. Sarajevo: Svjetlost.
- Projekt Hrvatski iseljenički tisak (HIT), Hrvatska znanstvena bibliografija – CROSBI*. Dostupno na: <https://www.bib.irb.hr/pretraga?operators=and|9320|text|project-id&report=1> (26. 5. 2022.)
- Zakon o knjižnicama i knjižničnoj djelatnosti, Narodne novine*, 17/2019, 13. veljače 2019. *Zakon o izmjenama Zakona o knjižnicama i knjižničnoj djelatnosti, Narodne novine*, 98/2019, 4. listopada 2019. Dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/2275/Zakon-o-knji%C5%BEnicama-i-knji%C5%BEni%C4%8Dnoj-djelatnosti> (24. 5. 2022.)

MIROSLAV TUĐMAN I ZNANSTVENO- -STRUČNI SKUP „VUKOVAR '91.“: KONFERENCIJSKA PRIOPĆENJA I OBJAVLJENI RADOVI

Dražen ŽIVIĆ
Ivana BENDRA

Uvod

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar (dalje: Institut Pilar) osnovan je 26. studenoga 1991. godine pod nazivom Institut za primijenjena društvena istraživanja, te je od početka svojega djelovanja, prvo kao sveučilišna, a od 1993. godine kao javna znanstvena ustanova u Republici Hrvatskoj svoj temeljni znanstvenoistraživački rad u području društvenih i humanističkih znanstvenih disciplina uspostavio i dosljedno razvijao na interdisciplinarnom i multidisciplinarnom pristupu i suvremenim metodologijama empirijskih kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja.

Dva su osnovna mota bila i još uvijek su u ishodištu znanstvenih istraživanja u Institutu Pilar – (1) „Hrvatsko je društvo nedovoljno istraženo” i (2) „Istraživanjem do činjenica”. U tom osnovnom motivacijskom i teorijsko-metodološkom okviru znanstvenici Instituta Pilar su tijekom tri desetljeća svojega rada prikupili veliko empirijsko-statističko-dokumentacijsko gradivo te, polazeći od toga činjeničnog uporišta, istražili, utvrdili i objasnili niz fenomena i paradigmi bez kojih nije moguće razumjeti suvremeno hrvatsko društvo niti vrednovati odrednice formiranja modernog hrvatskog nacionalnog, kulturnog i socijalnog identiteta.

Jedna od prvih, i na mnogo načina, nosećih znanstvenih tema u Institutu Pilar bila je i još uvijek jest Domovinski rat, a u okviru te specifične teme na poseban način fenomen i paradigma „Vukovara '91.”, tj. kompleks uzroka, posljedica i značenja – stvarnog i simboličkog – *Vukovarske bitke*, koji su istraživani i interpretirani, u „duhu vremena”, u mnogobrojnim istraživačkim, javno-manifestacijskim i nakladničkim projektima Instituta, naročito njegovih područnih centara u Vukovaru i Osijeku. Tema Domovinskoga rata primarno je dio istraživačkog prioriteta Instituta „Kultura i identiteti”, s tim da fragmentarno ona prožima i druge institutske strateške istraživačke prioritete (Živić (ur.), 2021). Kritičkim pregledom do sada provedenih znanstvenoistraživačkih projekata kao i onih koji

su u tijeku u Institutu Pilar, objavljene znanstvene produkcije te organiziranih znanstvenih i stručnih skupova na temu Domovinskoga rata moguće je na općenitoj razini izdvojiti četiri osnovne tematske cjeline, od kojih svaka sadržava određeni broj tematskih podcjelina: (1) *Agresija na Hrvatsku*; (2) *Društvene posljedice rata*; (3) *Prisilne ratne migracije*; (4) *Vukovarska bitka i fenomen/paradigma Vukovara '91.* (Žanić i Živić (2014); Živić (2014)).

Vukovarska bitka i, sukladno tomu, fenomen i paradigma „Vukovara ‘91.” posebna su i iznimno dobro zastupljena tematska cjelina u Institutu Pilar. Razlozi tomu leže u činjenici, dokazanoj u mnogobrojnim istraživanjima, da su zbivanja u Vukovaru 1991. godine takvoga iskustvenog značenja da predstavljaju ne samo prijelomnicu u uspostavi i obrani samostalne i suverene hrvatske države nego su i opravdano uzdignuta na razinu simbola otpora i pobjede u ratu, ali i simbola stradanja i žrtve podnesene u obrani vlastite države.

Stožerno mjesto u javno-manifestacijskom i nakladničkom (znanstveno-produkcijskom) smislu tema „Vukovara ‘91.”, ujedno i povijesti Domovinskoga rata u cjelini u Institutu Pilar, pripada tradicionalnom znanstveno-stručnom skupu dugoga trajanja, koji je prvi put održan 1998. godine u Zagrebu, od 1999. do 2005. godine održavao se uglavnom u Zagrebu, ali i u Vukovaru, a od 2006. godine održava se isključivo u Vukovaru, uz napomenu da su skupovi 2020. i 2021. godine zbog epidemioloških razloga uspješno održani u virtualnom (ZOOM) okruženju. Posljednjih se petnaestak godina skup održavao u okviru službenog programa obilježavanja *Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. godine* te u nekoliko navrata pod visokim pokroviteljstvom predsjednice/ka Republike Hrvatske, Vlade Republike Hrvatske i Hrvatskoga sabora. Na taj je način Institut Pilar pokazao da „memorija žrtve i herojstvo branitelja i građana Vukovara ‘91. označava moralnu, humanističku i univerzalnu dimenziju” hrvatskoga društva (Mihaljević (2021), 38).

U protekle 24 godine Institut Pilar je u Zagrebu i Vukovaru okupljao ugledne domaće i inozemne znanstvenike i stručnjake koji su argumentirano i dokumentirano govorili o najznačajnijim povijesnim, društvenim, političkim, pravnim, sudbenim, međunarodnim, medijskim, demografskim, antropološkim, sociopsihološkim, medicinskim, žrtvoslovnim, duhovno-religijskim, ekonomskim, geopolitičkim, geostrategijskim, kulturološkim i drugim dimenzijama i vidovima „Vukovara ‘91.” i Domovinskoga rata u cjelini. Uglednicima iz akademske i znanstvene zajednice treba pridodati i mnogobrojne neposredne sudionike i svjedoke *Vukovarske bitke* – od branitelja, preko stradalnika i prognanika do obnašatelja visokih državnih dužnosti, koji su iznosili osobna sjećanja na teške dane zajedničke borbe za slobodu Vukovara u slobodnoj Hrvatskoj. Na taj je način postignuta uravnotežena mjera objektivnog suočavanja s „vukovarskih sto

dana rata”, koje je onemogućilo bilo kakvu sadržajnu redukciju toga fenomena, štoviše, znatno su se proširivale njegove dimenzije, a time i analitička, odnosno sintetska sveobuhvatnost znanstvenoga pogleda na hrvatsku i vukovarsku ratnu problematiku i njezine odjeke u suvremenom hrvatskom društvu i nacionalnom identitetu. Više stotina izravnih sudionika/govornika na skupu imalo je prigodu prezentirati rezultate svojih istraživanja ili iznijeti svoja neposredna svjedočanstva o povijesti Vukovara, njegovoj ulozi u Domovinskom ratu, ljudskim stradanjima i materijalnim razaranjima, vremenu progonstva, poslijeratne obnove i povratka, ali iznijeti i promišljanja o budućnosti ovoga grada i njegovih stanovnika, i sve to u užem ili širem društvenom, unutarhrvatskom ili međunarodnom kontekstu. Ustrajnim znanstvenim radom i diseminacijom njegovih rezultata na vukovarskim znanstveno-stručnim skupovima dani su znatni doprinosi objektivnom vrednovanju „Vukovara '91.“, premda još uvijek ima nejasnoća, kontroverzija i spoznajno-činjeničnih praznina koje treba popuniti. Kada se na održanim skupovima nisu mogli dati činjenično utemeljeni odgovori na sva u pojedinim izlaganjima ili u kvalitetnoj, a pokatkad i žustroj raspravi, postavljena istraživačka pitanja, predlagani su odgovarajući metodološki okviri i teorijski koncepti kako dokumentirano doći do pouzdanih odgovora, bez dnevopolitičkih manipulacija te krivotvorenja, prikrivanja, prešućivanja, prevrednovanja i marginaliziranja istine o onome što se u Vukovaru i onkraj njega zbivalo 1991. godine i kasnije. U tom općem kontekstu dosadašnji su znanstveno-stručni skupovi, kao i do sada objavljeni opsežni zbornici radova s tih skupova (a riječ je o 14 objavljenih publikacija), pridonijeli da „Vukovar '91.“ kao baština vukovarskog srednjoeuropskog i hrvatskog identiteta ali i kao smjerokaz hrvatske budućnosti utemeljene na vrijednostima Domovinskoga rata ostane trajno u temelju modernog hrvatskog nacionalnog, kulturnog i socijalnog identiteta. Važan i nezaobilazan znanstveni doprinos tim nastojanjima dao je i prof. dr. sc. Miroslav Tuđman, kako ukupnim znanstvenim postignućima na temi Domovinskoga rata u cjelini tako na osobit način aktivnim sudjelovanjem na znanstveno-stručnim skupovima „Vukovar '91.“ koje je, kao što je već istaknuto, od 1998. godine samostalno ili u suradnji te u kontinuitetu organizirao Institut Pilar.

Nije nevažno spomenuti i činjenicu da je profesor Miroslav Tuđman bio jedan od utemeljitelja Instituta Pilar i da je njegova povezanost s Institutom bila razgranata i u drugim područjima znanstvene, akademske i profesionalne suradnje. Ali možda najustrajnije upravo na temi Domovinskoga rata i vukovarskog ratnog iskustva, fenomena i paradigme, što se vjerojatno može vezati uz jedan od četiri „obrisa” Tuđmanova javnog djelovanja, kako ih je ocrtao profesor Ivan Rogić – a to je lik *hrvatskoga branitelja* (Rogić (2021), 214), koji je u svojim publikacijama i javnim istupima „pokazao tko i kojim metodama stvarno nastavlja

‘rat nakon rata’ protiv Hrvatske, a zapravo protiv Hrvata kao nacionalne zajednice i njihove opstojnosti na povijesnim teritorijima” (Rogić (2021), 215).

Osnovni uvid u Tuđmanov teorijsko-metodološki i koncepcijski okvir bavljenja Domovinskim ratom i Vukovarom 1991.

Uvidom u cjelokupni bogat korpus znanstvenih radova, publikacija, uredničkih knjiga i zbornika radova u objavljivanju kojih je, samostalno ili u koautorstvu, sudjelovao profesor Tuđman vidljivo je kako je, povezivanjem informacijske znanosti i sociologije znanja, nastojao pridonijeti razotkrivanju istine, odnosno činjenično se suprotstavljati objavljenim/izrečenim dezinformacijama o uzrocima, tijeku i posljedicama Domovinskoga rata, kao i dezinformacijama i neistinama o njegovim sudionicima.

Najvažniji dio znanstvenoga opusa profesora Tuđmana bio je posvećen upravo činjeničnom razotkrivanju objektivne istine o „raspadu Jugoslavije, Domovinskom ratu, oslobodilačkim operacijama, hrvatskoj politici prema Bosni i Hercegovini, razmjerima zločina počinjenih u agresiji na Hrvatsku i obrani, funkcioniranju pravne države, itd.” (Tuđman (2012), 12). Razotkrivanju politike detuđmanizacije i kriminalizacije Domovinskoga rata, kako navodi „uvjetovanu i međunarodnim i regionalnim političkim prilikama i interesima” (Tuđman (2012), 13), a potpomognutu medijima i nevladinim organizacijama, prilazio je kroz prizmu uporabe koncepata preraspodjele društvene zalihe znanja, legitimnog znanja, aktera bez (unitarne) države/društva, društvenih mreža, promijenjenih globalnih vrijednosti, gdje je u tumačenju njihove važnosti za utvrđivanje istine o Domovinskome ratu primjenjivao ključne teorijske premise i koncepte sociološkog teorijskog okvira socijalne konstrukcije znanja (i pseudoznanja i protuznanja) Petera L. Bergera i Thomasa Luckmana.

Profesor Tuđman je u svojim analizama i raspravama o konstruiranju znanja i društvene zbilje o Domovinskome ratu i fenomenu „Vukovar ’91.” polazio od ideje o „društvenoj relativnosti i zbilje i znanja” (Tuđman (2012), 12), pri čemu je za analizu konstruiranog znanja, pseudoznanja i protuznanja o istima ključnima držao utjecaj koji društvene mreže (mediji i nevladine organizacije) imaju na širenje istinitih i lažnih informacija. Njegove znanstveno utemeljene rasprave o javnom znanju, društvenom objektivnom znanju i (ne)istini o svim aspektima važnima za opstojnost suverene i demokratske Republike Hrvatske, utemeljene na vrijednostima Domovinskoga rata, nužno je također promatrati u okviru višestruko kompleksnih okolnosti nadnacionalnih ideologija, odnosno globalističkih naspram univerzalističkih vrijednosti (prava na slobodu, samostalnost, samoodređenje, nacionalni i kulturni identitet), činjenice da živimo u vremenu

visoko razvijenih informacijsko-komunikacijskih tehnologija te ne manje važne činjenice da živimo u društvu u kojemu akteri bivšega socijalističkog društvenog poretka s pomoću društvenih mreža kontinuirano utječu na institucionalno legitimiranje zbilje.

Upućujući na to kako u suvremenim globalnim okolnostima visoko komunikacijsko-tehnološki razvijenoga svijeta informacijska znanost ima iznimno tešku, ponekad i nemoguću zadaću proučavanja istinitog i objektivnog znanja, naročito kompleksnih informacija kakve postoje o Domovinskome ratu, svojim je višegodišnjim zauzimanjem za utvrđivanje i razotkrivanje programirane hereze (Tuđman (2013a); (1993b)) znatno obogatio zalihi istinitog i objektivnog znanja o Domovinskome ratu, a time i ratnim događanjima u Vukovaru 1991. godine, kao i odnosima i prilikama u Bosni i Hercegovini, prenošenju kojega zainteresiranoj javnosti je posvetio i svoja izlaganja na znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91.“

Miroslav Tuđman i znanstveno-stručni skup „Vukovar '91.“

Prema sačuvanoj i dostupnoj pismohrani programsko-organizacijskih odbora koje je formirao Institut Pilar za pripremu i realizaciju znanstveno-stručnih skupova posvećenih Vukovaru 1991. godine, profesor Miroslav Tuđman je neposredno sudjelovao na sedam od ukupno 24 održana znanstveno-stručna skupa „Vukovar '91.“, što znači da je kao znanstvenik ali i suvremenik te aktivni sudionik zbivanja iz nedavne hrvatske prošlosti bio vrlo zainteresiran javnosti (akademskoj i široj) prezentirati rezultate svojih istraživanja i promišljanja o složenim, pa i kontroverzним pitanjima vezanima uz društvena, politička i vojna zbivanja uzrokovana srbijanskom oružanom agresijom na Republiku Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu u 1990-ima. Njegova su priopćenja te aktivno sudjelovanje u raspravama, razumljivo, izazivali veliku pozornost sudionika skupa kao i zainteresirane javnosti te su umnogome pomogla da se postojeće nejasnoće razjasne, krivotvorine i prešućivanja prepoznaju, a pokušaji prikrivanja i programiranja istine dobiju znanstveni i objektivni epilog.

Prvo je sudjelovanje profesor Tuđman ostvario na 5. znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91. – jedanaesta godina poslije“, koji se o temi „Ljudska prava i logoraška iskustva“ održao u Zagrebu i Vukovaru 2002. godine. Tada je profesor Tuđman iznio priopćenje naslovljeno: **Umreženo znanje: između kolektivnog zaborava i povijesnog pamćenja**. Rad je pod istim naslovom i podnaslovom „Odgovornost informacijske znanosti za prikupljanje i obradu podataka i dokaza o logorima i ljudskim pravima u Europi na pragu 21. stoljeća“ objavljen u zborniku radova Instituta Pilar *Vukovar '91.: međunarodni odjeci i značaj*, knjiga 24 (Zagreb, 2004), koji su urednički potpisali Josip Jurčević, Dražen Živić i Bruna Esih.

Drugo sudjelovanje profesor Tuđman zabilježio je na 7. znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91. – trinaesta godina poslije”, koji je o temi „Hrvatske osloboditeljske akcije: činjenice i predrasude” održan u Vukovaru 2004. godine. Na tom skupu profesor Tuđman prezentirao je temu **Specijalnoratovski aspekti Hrvatskih osloboditeljskih akcija**. Nažalost, zbornik radova s toga skupa nije objavljen, a u pismohrani Programsko-organizacijskog odbora Instituta Pilar za tu godinu nisu sačuvani ni sažetak ni ppt-prezentacija rada u cjelini.

Treće sudjelovanje profesor Tuđman imao je na 14. znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91. – dvadeseta godina poslije”, kojega je tema bila „Dva desetljeća hrvatskoga pamćenja i razvoja” i koji je održan u Vukovaru 2011. godine. U toj je prigodi profesor Tuđman govorio na temu **Domovinski rat u medijima: od pseudo-događaja do pseudo-povijesti**. Premda rad nije objavljen u Zborniku radova (*Vukovar '91. – istina ilili osporavanje između znanosti i manipulacijel*, knjiga 42+; Institut Pilar i Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Zagreb – Vukovar, 2013., koji su potpisali urednici Dražen Živić, Sanja Špoljar Vržina, Vinicije B. Lupis i Sandra Cvikić), ipak je u pismohrani Programsko-organizacijskog odbora Instituta Pilar za tu godinu sačuvana na skupu izložena ppt-prezentacija.

Četvrto sudjelovanje profesor Tuđman realizirao je na 16. znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91. – dvadeset i druga godina poslije”, koji je o temi „Genocid i memoricidna baština Europske unije” održan u Vukovaru 2013. godine. Na skupu je profesor Tuđman prezentirao rad naslovljen: **Što je udruženi zločinački pothvat: pravni institut, politički alat, medijsko oružje**. U pismohrani Programsko-organizacijskog odbora Instituta Pilar za tu godinu sačuvan je samo sažetak priopćenja. U istoimenom zborniku radova (knjiga 45) s toga skupa koji je objavljen u zajedničkoj nakladničkoj suradnji Instituta Pilar i Ogranak Matice hrvatske Vukovar 2014. godine, a koji su urednički potpisali Dražen Živić, Sanja Špoljar Vržina, Sandra Cvikić i Ivana Žebec Šilj, profesor Tuđman nije objavio pisanu verziju svojega usmenog priopćenja na skupu nego u dogovoru s urednicima rad pod nazivom **Strateški ciljevi bošnjačke politike 1993. – 1994.**

Peto sudjelovanje profesor Tuđman imao je na 18. znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91. – dvadeset i četvrta godina poslije” koji je održan u Vukovaru 2015. godine, na temu „Vukovar '91.: domovinska i europska sigurnost. Kriza sigurnosti i politike manipuliranja suverenitetom”. Na skupu je profesor Tuđman prezentirao rad pod naslovom **Što je suverenitet i nacionalni identitet bez domoljublja? Vukovar u obrani hrvatskoga suvereniteta i nacionalnog identiteta ili u strahu ljevice od domoljublja**. Rad nije objavljen u istoimenom zborniku radova sa skupa (knjiga 51), koji je tiskan 2017. godine i koji urednički potpisuju Sandra Cvikić, Ivana Žebec Šilj i Ivana Bendra, ali je u pismohrani

Programsko-organizacijskog odbora Instituta Pilar za tu godinu dostupan sažetak priopćenja.

Šesto sudjelovanje profesor Tuđman zabilježio je na 19. znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91. – dvadeset i pet godina poslije” koji je o temi „Hrvatsko društvo: 25 godina nakon Vukovara '91.” održan u Vukovaru 2018. godine. Profesor Tuđman na skupu je govorio o temi **Razlozi i posljedice Izetbegovićeve odbijanja vojnog saveza s Hrvatskom**. Pisanu verziju priopćenja profesor Tuđman objavio je u istoimenom zborniku radova sa skupa (knjiga 54), koji su 2018. godine zajednički objavili Institut Pilar i Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru, a koji su urednički potpisali Dražen Živić, Mateo Žanić i Petar Macut. Uz objavljeni rad u Zborniku, u pismohrani Programsko-organizacijskog odbora Instituta Pilar za tu godinu nalaze se sažetak i ppt-prezentacija priopćenja.

Sedmi i zadnji put profesor Tuđman sudjelovao je na 20. jubilaranom znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91. – dvadeset i šesta godina poslije”, koji je održan u Vukovaru 2017. godine na temu „Vukovar '91. – javni diskursi i pozicije moći”. Tada je profesor Tuđman predstavio temu **Životni vijek difamacijskih diskursa o Vukovaru '91. i Domovinskom ratu**. Rad nije objavljen u istoimenom zborniku radova sa skupa (knjiga 55), koji je tiskan u (su)nakladništvu Instituta Pilar i Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru 2018. godine, te koji su urednički potpisali Dražen Živić, Sandra Cvikić i Ivana Bendra. U pismohrani Programsko-organizacijskog odbora Instituta Pilar za tu godinu nalaze se sažetak i ppt-prezentacija priopćenja.

Na temelju objavljenih radova kao i dostupnih sažetaka te osobito zanimljivih i ilustrativnih ppt-prezentacija iznesenih priopćenja na skupovima „Vukovar '91.” moguće je prikazati ključne dimenzije Tuđmanovih promišljanja o dvjema povezanim i duboko prožetim dimenzijama razumijevanja Domovinskoga rata kao ključnog događaja u procesu stvaranja i obrane moderne, neovisne, samostalne, demokratske i suverene hrvatske države: *Vukovarske bitke* i fenomena/paradigme Vukovara '91. te vojno-političkog konteksta zbivanja u Bosni i Hercegovini kao posljedice srbijanske oružane agresije na tu zemlju u prvoj polovici 1990-ih. To više jer su Hrvatska i Bosna i Hercegovina bile sastavnicom jedinstvenoga ratišta koje je uokvirila srbijanska oružana agresija i teritorijalna ekspanzija sukladno proklamiranim srbijanskim strateškim i nacionalnim ciljevima, kao i s mnogobrojnim međusobno prožetim dimenzijama rata (društvenima, političkima, demografskima i dr.). „Već iz vojnog-teritorijalnog ustroja JNA mogu se očitati geostrateški ciljevi Beograda: 'oslobođena' područja Hrvatske te zaposjednuti teritorij Bosne i Hercegovine vojnim sredstvima zadržati u ostatku Jugoslavije.” (Tuđman (2014), 207)

Nažalost, profesor Tuđman zbog zauzetosti mnogobrojnim akademskim, društvenim i političkim obvezama nije priredio i objavio sva priopćenja koja je usmeno izložio sudjelujući na sedam skupova „Vukovar '91.,” niti je sa svih skupova u pismohranama programsko-organizacijskih odbora sačuvana cjelovita dokumentacija (sažetci i ppt-prezentacije izloženih tema). No, sačuvana je dokumentacija dovoljno indikativna da se može vrednovati i teorijsko-metodološki i sadržajni doprinos profesora Tuđmana utvrđivanju i posredovanju znanstveno utemeljene istine o uzrocima, akterima, kronologiji i posljedicama Domovinskoga rata, Vukovarskoj bitki i njezinim unutarhrvatskim i međunarodnim odjecima te složenim hrvatsko-bošnjačkim vojnim i političkim odnosima u Bosni i Hercegovini u 1990-ima i kasnijim godinama.

U navedenom kontekstu, teme o kojima je profesor Tuđman govorio i pisao sudjelujući na znanstveno-stručnim skupovima „Vukovar '91.” mogu se tematski i sadržajno podijeliti u dvije cjeline radnoga naslova: (1) *Domovinski rat i Vukovar '91. – između zaborava i pamćenja / činjenica i predrasuda*; (2) *Hrvatska i bošnjačka politika u prvoj polovici 1990-ih – između suradnje i suprotstavljanja*.

Domovinski rat i Vukovar '91. – između zaborava i pamćenja / činjenica i predrasuda

Prva cjelina obuhvaća iznesena priopćenja i objavljene radove na pet znanstveno-stručnih skupova (2002., 2011., 2013., 2015. i 2017.), od kojih je samo jedan rad s 5. znanstveno-stručnog skupa „Vukovar '91. – jedanaesta godina poslije” (2002.) objavljen 2004. godine u zborniku radova *Vukovar '91.: međunarodni odjeci i značaj*. Činjenice i tvrdnje koje je profesor Tuđman iznosio na ostalim skupovima mogu se dokumentirati sačuvanim sažetcima i ppt-prezentacijama.

U svojim je konferencijskim priopćenjima profesor Tuđman dao koncizan i precizan uvid u javno znanje o Domovinskome ratu i „Vukovaru '91.”. U teorijskoj i konceptualnoj podlozi njegovih pogleda i promišljanja o Domovinskome ratu i vukovarskome ratnom iskustvu, očekivano i razumljivo, nalazila se informacija, odnosno nalazile su se informacijske znanosti i njihova (su)odgovornost za prikupljanje, sistematiziranje i posredovanje objektivnih činjenica, podataka i spoznaja o srbijanskoj oružanoj agresiji na Hrvatsku, osobito na Vukovar i vukovarsko područje, uključujući, na poseban način, problematiku višekratnih kršenja ljudskih prava. Poglavitno je u tom smislu profesor Tuđman upozorio da „suvremenici i sudionici političkih i povijesnih zbivanja raspada bivše Jugoslavije, i ratova na njezinu prostoru, nemaju isto kolektivno pamćenje i ne dijele isto znanje o tim događajima” (Tuđman (2004), 165). Iz tih je razloga posve razumljivo Tuđmanovo mišljenje da je „informacija oružje”, odnosno „instrument nacionalne moći” i da je iznimno važno tko je i na koji način raspolagao i upravljao informacijama,

Slika 1. Naslovnice zbornika radova s vukovarskog skupa u kojima su objavljeni znanstveni radovi Miroslava Tuđmana

a time i (de)konstruirao javno znanje i društvenu zbilju u Hrvatskoj kada su posrijedi bili događaji i akteri iz Domovinskoga rata.

Profesor Tuđman je u više navrata u svojim konferencijskim priopćenjima upozoravao da između javnog i tajnog znanja, društvenog i privatnog znanja, informacija i poluinformacija te istine i dezinformacija nema jasne granice, što implicira važnost informacijskih i medijskih operacija koje su bile usmjerene protiv Republike Hrvatske. U tom kontekstu Tuđman je naročito apostrofirao ulogu dezinformacija, krivotvorina, predrasuda, manipulacija, protuznanja i pseudoznanja proizvedenih u/o Domovinskome ratu (u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) kao i vukovarskim zbivanjima 1991. godine, s njihovom jasnom ulogom u smjeru prešućivanja, marginaliziranja i kriminaliziranja ratnih događaja i njihovih aktera, osobito kada je riječ o hrvatskim braniteljima, vojnim zapovjednicima i pojedinim nositeljima upravljačkih struktura u Republici Hrvatskoj, uključujući i najvišu razinu državne vlasti. A sve poradi proizvodnje pseudo-događaja/pseudo-povijesti, kako bi se u društvu afirmirao koncept povijesnog zaborava i selektivnog pamćenja (time i selektivne pravde), nasuprot konceptu proizvodnje identiteta i nacionalnog/kolektivnog pamćenja na ratne 1990-e. Profesor Tuđman je dokumentirano razotkrivao kronologiju, metode djelovanja i nositelje takvih pokušaja (de)konstrukcije društvene zbilje i prešućivanja, krivotvorenja i prikrivanja objektivnih informacija, a time i javnoga znanja u hrvatskom društvu o Domovinskome ratu u cjelini. Navedeno se najbolje vidi upravo na primjeru Vukovara. Tako profesor Tuđman piše: „Za agresora Vukovar je mjesto uskrsnuća srpskog grada i njegove slobode, na račun brisanja i zaborava drugih. Za branitelje Vukovara i cijeli hrvatski narod Vukovar je, isto tako, mjesto i simbol slobode i samostalnosti hrvatskog naroda. Međutim, obrasci pamćenja istog povijesnog

dogadaja sasvim su različiti. Funkcija pamćenja vukovarske žrtve, žrtve grada i žrtve branitelja, ima prvo mjesto u hijerarhiji važnosti u oblikovanju suvremene hrvatske povijesti. Zato se upravo na funkciji pamćenja vukovarske žrtve i tragedije gradi nacionalni identitet: ideal slobode cijeloga naroda i ideal suverenosti kao prava na odlučivanje vlastitom sudbinom” (Tuđman, 2004, 167). No, kako bi se spriječila „proizvodnja identiteta” na temeljima vukovarskoga ratnog i vrijednosnog (domoljubnog) iskustva, Vukovar postaje „mjestom opstrukcije nacionalnog identiteta” (Žebec Šilj, I., Cvikić, S. (ur.), 2015, 11), izložen različitim napadima kako bi se sjećanje reduciralo na mjeru koja u najmanju ruku omogućava ravnotežu krivnje i izjednačavanje agresora i žrtve, a sve s vrlo štetnim društvenim i političkim posljedicama za hrvatsko društvo.

Hrvatska i bošnjačka politika u prvoj polovici 1990-ih – između suradnje i suprotstavljanja

Druga cjelina Tuđmanova opusa na znanstveno-stručnim skupovima „Vukovar '91.” i u pripadajućim zbornicima radova obuhvaća dva objavljena znanstvena rada (2016. i 2018.), od kojih je jedan izložen na samom vukovarskom skupu, dok je drugi u dogovoru s uredništvom zbornika objavljen, ali nije usmeno prezentiran.

Riječ je o radovima koji su tematski i sadržajno komplementarni i daju podroban uvid u važne dimenzije hrvatsko-muslimansko-bošnjačkog (su) odnosa koji je proizašao kao posljedica srbijanske oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu. Profesor Tuđman je argumentirano upozorio na složenost tih odnosa, ali i na njihovu nekonzistentnost, napose kada je riječ o bošnjačkoj strani, koja je mijenjala svoju strategiju i koja hrvatsko-bošnjačku suradnju, za razliku od hrvatske strane, nije smatrala prioritarnim političkim ciljem, nego s vremena na vrijeme samo prikladnim sredstvom za svoje dugoročne strateške ciljeve. A ti su ciljevi uvijek bili jedino unitarna bosanskohercegovačka država, u kojoj svaka, pa i minimalna rasprava o redefiniranju naslijeđenog jugoslavenskog političkog i administrativnog okvira zapravo vodi k podjeli Bosne i Hercegovine. Strateške odrednice bošnjačke politike profesor Tuđman sažeo je na sljedeći način:

Prvo, borba za jedinstvenu i cjelovitu Bosnu i Hercegovinu neće završiti dok cijeli teritorij ne bude oslobođen; secesionisti su agresori, pa je pristati na njihove zahtjeve politička kapitulacija.

Drugo, konstitutivni narodi nisu suvereni i nemaju pravo na konstitutivne (teritorijalne) jedinice; zagovornici (kon)federalizacije BiH uzurpatori su bosanskohercegovačke države.

Treće, jedinstvena BiH mora se temeljiti na humanitarnom pravu i priznanju da je muslimanski narod žrtva agresije i genocida; neprihvatljiva je jednakopravnost

nacionalnih interesa triju konstitutivnih naroda jer izjednačava agresora i žrtvu. (Tuđman (2014), 223)

Osim toga, profesor Tuđman je upozorio i na činjenicu da politički i vojni ciljevi bošnjačke politike nisu bili samo u suprotnosti s istim ciljevima hrvatske politike nego i u koliziji s odgovarajućom politikom međunarodne zajednice, koja je zagovarala svojevrsno „konfederalno“ uređenje Bosne i Hercegovine kao održivo rješenje političke krize i ratnih djelovanja. No, kako ističe profesor Tuđman, „bošnjačko političko i vojno vodstvo nikada nije iskreno pristalo na (kon)federalni ustroj BiH, te je intenzivno nastojalo vojnim operacijama osigurati što veći teritorij za muslimanski etnitet“ (Tuđman (2014), 226). A tim su nastojanjima od kraja siječnja 1993. do kraja veljače 1994. godine posebno snažno bili izloženi bosanskohercegovački Hrvati, naročito Hrvati u srednjoj Bosni. O tome Tuđman piše: „Eliminiranjem Hrvata iz srednje Bosne Armija BiH polučuje dvostruki cilj: a) stavljaju pod kontrolu vojno-industrijske komplekse neophodne za vođenje rata, b) etničkim čišćenjem Hrvata iz srednje Bosne cijela jedna provincija prema Vance-Owenovom planu mora pripasti Muslimanima, pa time njihov teritorij postaje ne samo veći, nego nacionalno i strateški kompaktniji.“ (Tuđman (2014), 221) Završavajući svoju raspravu o strateškim ciljevima bošnjačke politike, Tuđman zaključuje da su „Washingtonski i Daytonski sporazumi zaustavili /su/ rat, ali nisu osigurali ustavno rješenje za BiH koje bi osiguralo ravnopravnost sva tri konstitutivna naroda te trajnu sigurnost međunarodnog poretka. Sigurnost međunarodnog poretka ugrožavala je podjednako velikosrpska politika koja je imala za cilj pripajanje većeg dijela BiH Jugoslaviji (a potom Srbiji) koliko i bošnjačka politika koja nije odstupala od programa unitarne BiH“ (Tuđman (2014), 230).

U navedenom kontekstu posebno je indikativno, pa i razumljivo, ali ne i opravdano, prema mišljenju profesora Tuđmana, bilo odbijanje bošnjačkog vodstva da potpiše sporazum o vojnom savezu Bosne i Hercegovine i Hrvatske, premda je u tom smjeru Hrvatska poduzimala vrlo aktivne korake. Razloge za takav nekooperativan pristup Tuđman vidi u bošnjačkoj strategiji unitarnog uređenja Bosne i Hercegovine, odnosno njihovu nepristajanje na bilo kakav oblik (kon)federalizacije i jednakopravnosti bošnjačkog i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, ali i u nepostojanju jasne vojne strategije. Drugim riječima, „vojni savez s Hrvatskom bio je u suprotnosti s političkim ciljevima Alije Izetbegovića“ (Tuđman (2014), 212), premda bi taj savez bio „logičan politički i vojni odgovor“ (Tuđman (2014), 216) na srbijansku oružanu agresiju. Vrijeme i zbivanja na terenu pokazali su koliko je takav stav bošnjačkog vodstva bio poguban za Bosnu i Hercegovinu, a napose za bošnjački narod u njoj. Potpisivanjem Deklaracije o oživotvorenju Sporazuma iz Washingtona, u Splitu 22. srpnja 1995. godine, omogućena je zajednička vojna suradnja Hrvatske i Bosne i Hercegovine, nakon

što je tri godine Alija Izetbegović odbijao vojni savez protiv srbijanskoga agresora. Ta je suradnja predstavljala temelj oslobođanju dijelova okupiranih teritorija Bosne i Hercegovine i stvaranju uvjeta za mirovne pregovore. Nažalost, u tom su trogodišnjem razdoblju vojne nesuradnje nepovratno izgubljene tisuće života, a poslijeratni politički i društveni odnosi sve do današnjega dana rezultiraju novim nesporazumima, podjelama, sukobima i neizvjesnošću oko budućnosti Bosne i Hercegovine.

Zaključni osvrt

Cilj ovoga sažetog i primarno preglednoga rada bio je skrenuti pozornost i podsjetiti na znanstveni doprinos profesora Miroslava Tuđmana temama Domovinskoga rata, srbijanske oružane agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, hrvatsko-bošnjačkih odnosa te Vukovara 1991. godine, progovarajući o navedenom na temelju uvida u sadržaj njegovih konferencijskih priopćenja na znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91.” te objavljenih radova u zbornicima radova proizašlima s istoga znanstveno-stručnog skupa koji od 1998. organizira Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

U uvodnome dijelu rada ukratko su naznačene osnovne djelatnosti i znanstvenoistraživačka aktivnost Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, ponajprije one aktivnosti koje su bile posvećene interdisciplinarnim i multidisciplinarnim istraživanjima povijesti Domovinskoga rata u cjelini, a na poseban način istraživanjima i posredovanju znanja o fenomenu/paradigmi „Vukovar '91.”. Diseminacija rezultata tih istraživanja u najvećoj se mjeri odvijala putem znanstveno-stručnog skupa „Vukovar '91.”, a dodatno i putem mnogobrojnih projektnih i nakladničkih aktivnosti.

U radu se, zatim, daje koncizan uvid u teorijsko-metodološki i konceptijski okvir bavljenja profesora Tuđmana temama Domovinskoga rata i fenomenom „Vukovara '91.”, primarno s fokusom na njegovo konceptualno određenje i povezivanje informacijske znanosti i sociologije znanja. Bez poznavanja i razumijevanja ukupnog znanstvenog opusa profesora Tuđmana nije moguće vrednovati njegova znanstvena promišljanja o Domovinskome ratu i Vukovaru 1991. godine, niti njegove sadržajne analize zbivanja u Bosni i Hercegovini tijekom 1990-tih .

Središnji dio rada posvećen je iznošenju podataka o sudjelovanjima profesora Tuđmana na znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91.”, gdje se najprije na temelju kronološkog uvida u sačuvanu i dostupnu pismohranu programsko-organizacijskih odbora znanstveno-stručnog skupa „Vukovar '91.” skreće pozornost na učestalost sudjelovanja, dostupnu dokumentaciju o pojedinačnim sudjelovanjima, nazive priopćenja, odnosno nazive objavljenih radova u zbornicima radova koji su proizašli sa znanstveno-stručnog skupa „Vukovar '91.”. Potom se u nastavku daje

sažet, ali informativan uvid u teorijsko-metodološki i sadržajni doprinos profesora Tuđmana utvrđivanju i posredovanju znanstveno utemeljene istine o uzrocima, akterima, kronologiji i posljedicama Domovinskoga rata, koji je, na temelju dviju ključnih dimenzija Tuđmanovih promišljanja o Domovinskome ratu i njegova razumijevanja u sklopu znanstveno-stručnih skupova „Vukovar '91.“ – Vukovarske bitke i fenomena Vukovara '91. i vojno-političkih zbivanja u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici 1990-ih, prikazan u dvije tematske cjeline: 1. *Domovinski rat i Vukovar '91. – između zaborava i pamćenja / činjenica i predrasuda*; 2. *Hrvatska i bošnjačka politika u prvoj polovici 1990-ih – između suradnje i suprotstavljanja*.

Na koncu, na temelju uvida u sačuvanu dokumentaciju (sažetci priopćenja i ppt-prezentacije izloženih tema) s ukupno sedam sudjelovanja profesora Tuđmana na znanstveno-stručnom skupu „Vukovar '91“, kao i triju znanstvenih članaka objavljenih u zbornicima radova proizašlim s istoga skupa, u radu je naglašen izniman i nezaobilazan doprinos koji je profesor Tuđman ostvario u informiranju (iznošenju istinitog i objektivnog znanja) akademske i šire zainteresirane javnosti o događajima vezanima uz Domovinski rat, Vukovarsku bitku i događaje u Bosni i Hercegovini. Njegove teorijsko-metodološke rasprave utemeljene su duboko u iskustvu praktičnog svjedočenja neposrednog sudionika (hrvatskog branitelja) Domovinskoga rata te jasno potvrđene konkretnim primjerima iz domene informacija i medija.

Literatura

- Mihaljević, V. (2021). Humanističke znanosti u kaleidoskopu Instituta Pilar, u: Živić, D. (ur.), *Pilarov kaleidoskop hrvatskoga društva (u povodu obilježavanja 30. obljetnice Instituta Pilar)*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 35-42.
- Rogić, I. (2021). Jedan po jedan odlaze gospari... *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, godište XVI., broj 31 (1), 209-217.
- Tuđman, M. (2004). Umreženo znanje: između kolektivnog zaborava i povijesnog pamćenja. Odgovornost informacijske znanosti za prikupljanje i obradu podataka i dokaza o logorima i ljudskim pravima u Europi na pragu 21. stoljeća, u: Jurčević, J. – Živić, D. – Esih, B. (ur.), *Vukovar '91: međunarodni odjeci i značaj*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 159-181.
- Tuđman, M. (2012). *Programiranje istine – Rasprava o preraspodjelama društvenih zaliha znanja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tuđman, M. (2013a). *Programirane hereze i hrvatski otpori – Pripovijest o nepoćudnim knjigama, o nepoželjnim ljudima, o prešućenim događajima i o ustrajnom otporu u doba detuđmanizacije i kriminalizacije Domovinskoga rata*. Zagreb: UHIP.
- Tuđman M. (2013b). *Bosna i Hercegovina u raljama zapadne demokracije. Korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana i dokumenti o Bosni i Hercegovini 1990. – 1995*. Zagreb: Despot Infnitus.
- Tuđman, M. (2014). Strateški ciljevi bošnjačke politike 1993. – 1994., u: Živić, D. – Špoljar Vržina, S. – Cvikić, S. – Žebec Šilj, I. (ur.), *Vukovar '91. – genocid i memoricidna baština Europske Unije*. Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak Matice hrvatske Vukovar, 215-231.
- Tuđman, M. (2018). Razlozi i posljedice Izetbegovićeve odbijanja vojnog saveza s Hrvatskom, u: Živić, D. – Žanić, M. – Macut, P. (ur.), *Hrvatsko društvo: 25 godina nakon Vukovara '91*. Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru, 205-244.
- Žanić, M. – Živić, D. (2014). Vukovar '91. u istraživanjima Instituta Pilar, u: Živić, D. – Špoljar Vržina, S. – Cvikić, S. – Žebec Šilj, I. (ur.), *Vukovar '91. – genocid i memoricidna baština Europske unije*. Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak Matice hrvatske Vukovar, 113-125.
- Živić, D. (2014). Hrvatski domovinski rat u zrcalu istraživanja Instituta Pilar, u: Živić, D. – Špoljar Vržina, S. – Cvikić, S. – Žebec Šilj, I. (ur.), *Vukovar '91. – genocid i memoricidna baština Europske unije*. Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak Matice hrvatske Vukovar, 99-111.
- Žebec Šilj, I. – Cvikić, S. (ur.) (2015). *Vukovar '91.: domovinska i (europska) sigurnost. Kriza sigurnosti i politike manipuliranja suverenitetom. Knjiga sažetaka*. Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Živić, D. – Cvikić, S. (ur.) (2017). *Javni diskursi i pozicije moći. 20. znanstveno-stručni skup Vukovar '91. – dvadeset i šesta godina poslije. Programska knjižica*. Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar.
- Živić, D. (ur.) (2021). *Pilarov kaleidoskop hrvatskoga društva (u povodu obilježavanja 30. obljetnice Instituta Pilar)*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

THE EVE OF MOSCOW'S EIGHT EYES, SHIELDS AND SWORDS ALLIANCE. THE SUMMIT OF THE SECURITY APPARATUSES OF THE SOVIET BLOC COUNTRIES (7-12 MARCH 1955) AS AN EVENT CONSTITUTING THE COMMUNIST INTELLIGENCE COMMUNITY

Władysław BUŁHAK

Introduction

After Stalin's death, Moscow began to move away from direct „manual” micro-management of the security systems in individual satellite countries, which it had previously done through the network of the so-called advisers („sovietniks”). Instead, according to new instructions from their headquarters, they were expected to perform the functions formally assigned to them, i.e. advisory and supportive. At the same time, the new generation of local security apparatus functionaries promoted by these „sovietniks” was to become the dominant group in the organisational structures of individual security apparatuses. In this way, Moscow imposed on the local security apparatuses its bureaucratic and, at the same time, centralist rules, which were more or less openly accompanied by systemic anti-Semitism. Irish scholar Molly Pucci writes that this meant that the construction of the communist system in these countries had come to an end, and a „common international space” had emerged in Central and Eastern Europe, consisting of „almost identical police states” based on locally promoted cadres¹.

It should be added here that in the same period, this space began to undergo a complex reconstruction brought about partly by a brutal power struggle within the Soviet Leadership and partly by a crisis of the entire Soviet system perceived from the outside as a relative „thaw”. The new design of dependence in the Soviet bloc, therefore, not only took shape at that time (indeed, mainly according to Soviet models and schemes), but also began to change, especially after the breakthrough year of 1956, in the direction of Moscow's abandoning

¹ Pucci (2020), 12-13, 155-156, 282-290; See also Petrov (2015), 243-248.

central „micro-management” in favour of somewhat more subtle mechanisms of influencing the satellite states and their power elites. These mechanisms considered (albeit reluctantly and with reservations) a certain degree of local autonomy and the peculiarities of individual countries, including the separate policies of the security apparatuses towards their societies and the near and distant countries abroad. The Moscow summit meeting of the heads of the security apparatuses of the Soviet bloc countries, which is the main topic of this paper, was undoubtedly to be a step in this direction, just as in the military-political sphere the creation of the Warsaw Pact, two months later².

Literature and sources

The first ever summit of heads of security apparatuses in Moscow in March 1955 is recorded (although with a wrong date) in the essential work by Leszek Pawlikowicz. Literature on the subject also includes the publications by David Murphy, George Bailey, Sergey Kondrashev, Imre Okváth and Sławomir Cenckiewicz³. The source edition proposed by two Bulgarian researchers (Tatiana Kirakova, Nadezhda Angelova) is also significant for a correct reading of the meaning of this summit⁴.

It should be added here that no Polish record of the Moscow summit has yet been found. In Warsaw, this summit and its proceedings were treated as exceptionally secret. Suffice to say that in the minutes of the State Security Committee meeting of 15 March 1955, a blank space was left in the section describing the relevant item on the agenda. To be precise, this was the first item on the agenda, the contents of which were not recorded in the official minutes.

In the minutes themselves, one can read only: „in connection with the recommendations [after the last word another blank space left in the original – W. B.] to present appropriate guidelines for approval by the Party Leadership, it was decided to prepare substantive information for the Leadership within four days. Responsible Comrade Sienkiewicz”⁵. Still, in March 1955, a meeting was held between the State Security Committee leadership (Alster, Ptasiński and Sienkiewicz, i.e. again without Dworakowski) and key members of the party and state authorities of the People’s Republic of Poland – Bolesław Bierut, Jakub Berman, Edward Ochab and Franciszek Mazur – devoted to the results of the Moscow summit and the resulting tasks for the Polish special services. The litera-

² Bułhak (2021), 943-975.

³ Pawlikowicz (2013), 274-275; Cenckiewicz (2009), 61-62; Бейли – Кондрашев – Мерфи (2002), 342-343; Okváth (2020), 687-713.

⁴ *KGB and DS. Vrezki i zavisimosti* (2010), 114-141.

⁵ *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1954–1956* (2011), 263-264.

ture on the subject associates this with the beginning of the so-called „re-emigration” action treated as a massive coordinated strike against political emigration, not only Polish⁶.

Invitation to Moscow

The reconstruction of the Soviet bloc's security systems naturally referred also to their intelligence and counterintelligence services. Of crucial importance, in this case, was a summit of the heads of the relevant apparatuses convened by the then First Secretary of the Central Committee of the CPSU, i.e. Nikita S. Khrushchev, in a letter sent in January 1955 to the leaders of communist parties of Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania, Bulgaria and Albania. They were listed in that order, certainly not coincidentally, with the Polish leader Bolesław Bierut mentioned first in line. Notably absent from the list of invitees were the leaders of the East German SED and communist leaders from the Far East, above all the Chinese. Not even to mention dissident Yugoslavia⁷.

At the beginning of his letter, Khrushchev stated that „recently the intelligence services of the imperialist countries, particularly the USA and England, have been taking all possible steps to expand hostile activity against the countries of the democratic camp. For these purposes, they are trying to install their agents on the territory of the people's democracy countries to carry out large-scale espionage, diversion and other subversive undertakings against the people's democracy countries and the USSR”⁸.

The Soviet leader referred to the strategy of the then American administration of President Dwight D. Eisenhower and Secretary of State John F. Dulles towards countries with limited sovereignty in Central and Eastern Europe. Its aim was their „peaceful liberation” and „pushing back” the Iron Curtain, but without recourse to global war. The strategy, which in practice took the shape of enhanced support for various operations of a psychological warfare nature, such as the launch of Radio Free Europe and Radio Liberty (RFE/RL), as well as the organisation of political emigration in these countries (including military and covert action training), and, last but not least, for intelligence activities. At the same time – and this is not insignificant – Khrushchev was passing over the ideas of international détente that had already been floated on both sides, which does not mean that he did not take them into account⁹.

⁶ Cenckiewicz (2009), 61.

⁷ *Stosunki sowiecko-polskie 1953–1964* (2023) (in print).

⁸ Ibid.

⁹ Okváth (2017), 370-387; Tyszkiewicz (2015), 57-89.

The Soviet leader, therefore, went on to explain in his letter that „these circumstances require the immediate intensification of all kinds of intelligence work against the main aggressive states – the USA and England – and against West Germany, Austria, France, Turkey, Iran and Pakistan, which they exploit”. The mentioning of three latter states was perhaps a reference to simultaneously creating the so-called Baghdad Pact, establishing a kind of cordon sanitaire around the Soviet Union. He elaborated further, in a way explaining the meaning of his invitation, that „the Central Committee of the CPSU considers it justified to take the necessary steps for combining efforts in the work of the intelligence organs of the people’s democracy countries and the USSR in the indicated direction, and asks you to consider the matter of giving permission for Soviet intelligence to use, the possibilities existing on the territory of your country for the finding of suitable agents and their transfer to capitalist countries, as well as for the interception of channels of illegal communication of enemy intelligence and emigration centres acting against the Soviet Union, so as to know in advance the intentions of the main aggressors”¹⁰.

It should be noted, however, that the term „main aggressive country” or „main aggressor” used by Khrushchev and later by the participants of the summit themselves coincides here with the category of „main opponent” in the terminology of the Soviet secret services. Initially, such a term was used for Great Britain, later transferred to the USA. Moreover, the professional language of the document in question suggests that the Soviet secret services drafted the entire action plan outlined therein. The authors were probably the Chairman of the KGB, General Ivan Serov and his advisors, and the party leader only signed the final text of the invitation. And indeed, the themes signalled therein were later extensively developed in the latter’s introductory speech and other contributions from the Soviet side to the planned summit¹¹.

The agenda of the Moscow summit included: coordination of efforts in actions against the „main adversaries” (Great Britain, the USA) and also defining the leading directions of work (tasks) for the intelligence services of each country. Moreover, it was planned to discuss joint operations against the „main adversaries” and the principles of intelligence exchange. Questions of scientific and technical intelligence and operational intelligence technology were also to be addressed¹².

¹⁰ *Stosunki sowiecko-polskie 1953–1964* (2023) (in print).

¹¹ Larecki (2017), 508.

¹² Okváth (2020), 691-692; Бейли – Кондрашев – Мерфи (2002), 342-343.

People present at the summit

The summit of heads of security apparatuses of the mentioned countries took place in Moscow on 7-12 March 1955. General Ivan Serov, the Head of the KGB, hosted the summit, accompanied by his deputies (Generals: Konstantin Lyunev, Pyotr Grigoryev, Ivan Savchenko, Vasilij Lyukshin and Pyotr Ivashutin) and two generals responsible for intelligence and counterintelligence (Alexandr Panyushkin and Pyotr Fyedorov, respectively)¹³. The summit was also attended, naturally enough, by already mentioned security advisors responsible for separate countries of the Soviet Bloc. In the case of Poland, this was Colonel Georgiy Yevdokimenko. The delegations of individual countries usually consisted of three members and were headed by Interior or State Security ministers. The latter were: Rudolf Barák (Czechoslovakia), László Piros and his deputy István Dékán (Hungary), General Alexandru Drăghici (Romania), General Kadri Hazbiu (Albania), and General Georgi Cankow and his deputy General Georgi Kumbiliyev (Bulgaria). They were supported by the respective intelligence and counterintelligence services heads. The East German delegation was invited in a separate procedure. Ernst Wollweber, then State Secretary for Security of the GDR government, headed it, accompanied by the organiser of the intelligence service, which was still in its infancy at the time, Markus Wolf. Probably also Erich Milke, Wollweber's deputy, was present¹⁴.

To the surprise of the others, the Polish side was represented at a relatively low level. Jan Ptasieński headed it, then the deputy Chairman of the State Security Committee. The other deputy Chairman, Colonel Witold Sienkiewicz, was also present, and the intelligence service chief Colonel Józef Czaplicki. It may be assumed here that the key to such a – and therefore not necessarily fully representative – composition of the Polish delegation was probably the degree of knowledge of the Russian language, as well as personal and political considerations. Władysław Dworakowski, the then Head of the Committee, a locksmith by profession and a man of rather weak intellect, was certainly not fluent enough in Russian. He was a newcomer to the world of secret services (formally appointed on 7 December 1954), burdened with the complicated task of transforming the dissolved Ministry of Public Security into a newly created State Security Committee. Moreover, the Polish delegation did not even include his first deputy, Antoni Alster, who knew Russian and spoke German. One cannot accuse him

¹³ See: <https://shieldandsword.mozohin.ru/index.html> (access 14 December 2021).

¹⁴ Okváth, *Sprawozdanie z tajnej narady* (2020), 698; *KGB i DS. Vrezki i zavisimosti* (2010), 114-115; Wolf – Mc Elvoy (1997), 208.

of intellectual limitations either. Perhaps political considerations and his Jewish origin (increasingly unwelcome in Moscow) played a role here¹⁵.

The course of the summit

The main directional speech was, of course, delivered, already on the first day of the summit, by KGB Chairman General Ivan Serov himself. As I have already mentioned, he developed in his speech the various themes raised in Khrushchev's invitation, often using the same concepts. In particular, apart from purely intelligence activities, he devoted a lot of space to the problems of propaganda warfare or ideological warfare¹⁶.

The most important was individual directional meetings of the KGB PGU (intelligence) chiefs headed by General Panyushkin with separate delegations. During these meetings, the respective intelligence services were instructed to expand their activities in the area of political intelligence and to „install” themselves more strongly in the most crucial state, political and economic institutions of the above-mentioned Western countries, including „scientific and technical intelligence”. In the first place, this was to be achieved by strengthening the work of the „legal” residences (foreign intelligence stations), i.e. those operating under diplomatic cover. There was also talk of using the emigration (e.g. Polish and Hungarian) for intelligence purposes and, at the same time, of counterintelligence work on it to paralyse the activities of Western intelligence services conducted with the use of anti-communist emigrant circles. The representatives of the KGB intelligence service also expected their „younger brothers” to develop their „own” illegal intelligence service (i.e. one operating in isolation from the cited official outposts). Operational capabilities of Poles and Hungarians concerning the Vatican and international organisations as the U.N. were also kept in mind¹⁷. According to General Serov's directives, relatively much space was also devoted to the fight against the West's „ideological diversion”. Among others, in the form of „active measures” of the Soviet bloc services. No less important was the coordination of efforts in intelligence information exchange, the development of so-called operational technology and, last but not least, signal intelligence (SIGINT). As far as counterintelligence was concerned, the Soviet side, in the voice of General Fedotov, called for its activities to be stepped up and for agents

¹⁵ Okváth (2020), 698; *KGB i DS. Vrezki i zavisimosti* (2010), 114-115.

¹⁶ Okváth (2020), 691-692; Бейли – Кондрашев – Мерфи (2002), 342-343.

¹⁷ Okváth (2020), 702-703; *KGB i DS. Vrezki i zavisimosti* (2010), 114-141; Бейли – Кондрашев – Мерфи (2002), 342-343.

recruited from Western diplomatic staff working in the Soviet bloc countries to be „relayed” to one another¹⁸.

Significantly, a whole series of bilateral contacts also took place in Moscow, and various preliminary arrangements were set between the services of individual countries (e.g. Polish and Hungarian). Thus, Moscow accepted a situation where they could (although obviously under the watchful eye of its „advisors”) communicate and cooperate directly (bilaterally). These arrangements referred, e.g. to cooperation and coordination between the Polish, Czechoslovak, Romanian and East German services in joint operations against German intelligence (the Gehlen Organisation), or generally on the territory of Germany and West Berlin¹⁹.

Moreover, the Moscow summit was soon followed by a series of bilateral and multilateral contacts and agreements according to its guidelines. One example was the document signed in Berlin between the Polish State Security Committee and the State Secretariat for Security of the GDR on 22 June 1955. The other multilateral coordination meeting of the radio-intelligence services convened in Prague on 20-24 September 1955. In both cases, the Polish side was represented by a participant in the Moscow summit, i.e. the already mentioned Colonel Sienkiewicz²⁰.

Polish scholar, Witold Bagiński believes that, in the case of Poland, the discussed „summit at the beginning of March 1955 was of key importance for the sealing of the priorities of action of the State Security Committee, especially of the Department I [Intelligence]. It is worth noting that this was the last moment for refining the concept and detailed scopes of work of the Committee's units. The new organisation scheme came into force on 1 April 1955”²¹.

General Serov's guidelines – the cornerstone of the communist intelligence community

The Moscow session ended with the unanimous acceptance by the participants of the directional guidelines, as set in the closing speech of the Head of the KGB, General Serov. The assumption was that they would be included in the relevant

¹⁸ Okváth (2020), 703-710; *KGB i DS. Vrezki i zavisimosti* (2010), 114–141.

¹⁹ Okváth (2020), 703-710; Бейли – Кондрашев – Мерфи (2002), 342-343.

²⁰ Archive of the Institute of National Remembrance in Warsaw (AIPN) 1583/161, Protocol of the agreement concluded as a result of the talks held from 20 June to 22 June 1955 in Berlin between the State Security Committee of the People's Republic of Poland and the State Secretariat for Security of the GDR, k. 11-17 (thanks to Dr Witold Bagiński for a copy of the document and valuable bibliographical guidance); AIPN 01174/5, Minutes of the First Plenary Meeting of the Services of the RKW of the USSR and the European Countries of People's Democracy of 20 September 1955, k. 7-12, pdf; Bagiński (2017), 295.

²¹ Email from Dr W. Bagiński to the author dated 18 December 2021.

memos for the Central Committee of the respective parties initially invited by Khrushchev to the summit. They were, in fact, a recapitulation, in fifteen points, of the issues raised above. This document is relatively little known, so it is worth recalling it in as complete a version as possible. Even if all we have at our disposal today is a semi-stenographic transcript made on the fly in Russian by the Bulgarian delegation and then translated into the latter language (see appendix below)²².

Conclusions

The summit itself, its proceedings, and finally, the directional „guidelines” adopted at its end together constituted a kind of „cornerstone” of the Communist intelligence community, which might be called Moscow’s Eight Eyes, Shields and Swords Alliance. They also did not remain without influence on the organisations, tasks, circulation of information, methods and manner of operation of the intelligence and counterintelligence of individual countries, even in the years after the collapse of the whole communist system in East-Central Europe.

²² See: *KGB i DS. Vreški i zavisimosti*, p. 137-141

Sources and literature

- AIPN 01174/5, Radio-counterintelligence. Coordination Group (Group „K”). Work plans, protocols, instructions, 1955–1958, k. 1-302, pdf.
- Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1954–1956. Taktyka, strategia, metody*, eds. Grzegorz Majchrzak, Andrzej Paczkowski, Warszawa: IPN 2011.
- Archive of the Institute of National Remembrance in Warsaw (AIPN) 1583/161, Protocol on the agreement concluded as a result of the talks held from 20 June to 22 June 1955 in Berlin between the State Security Committee of the People's Republic of Poland and the State Secretariat for Security of the GDR, k. 11-17 (thanks to Dr Witold Bagiński for a copy of the document and valuable bibliographical guidance); AIPN 01174/5, Minutes of the First Plenary Meeting of the Services of the RKW of the USSR and the European Countries of People's Democracy of 20 September 1955, k. 7-12, pdf.
- Бейли, Д. – Кондрашев, С. А. – Мерфи, Д. (2002). *Поле битвы – Берлин*. Москва: Эксмо (Murphy, D. E. – Kondrashev, S. A. – Bailey, G. (1997). *Battleground Berlin: CIA vs. KGB*. New Haven – London: Yale University Press)
- <https://shieldandsword.mozohin.ru/index.html> (access 14 December 2021).
- Bagieński, W. (2017). *Wywiad cywilny Polski Ludowej w latach 1945–1961*. Vol. 1. Warszawa: IPN.
- Bułhak, W. (2021). *W poszukiwaniu porównawczej syntezy aparatu represji w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1954*. „Aparat Represji w Polsce Ludowej”, nr 19 (in print).
- Cenckiewicz, S. (2009). *Udział aparatu bezpieczeństwa PRL w drugiej kampanii reemigracyjnej (1955–1957)*, in: Cenckiewicz, S. (ed.), *Śladami bezpieki i partii. Studia – źródła – publicystyka*. Łomianki: LTW, 61-62.
- KGB and DS. Vrezki i zawisimosti. Dokumenti ot centraliziraniya archiv, 1950–1991* (2010). Ed. by Kiriakova, T. – Angelova, N. Sofia.
- KGB Lexicon, The Soviet Intelligence Officer's Handbook* (2002). Ed. by Mitrokhin, V. London – New York: Routledge.
- Larecki, J. H. (2017). *Wielki Leksykon Tajnych Służb Świata*. Warszawa: Rytm.
- Okváth, I. (2020). *Sprawozdanie z tajnej narady szefów bezpieki państw socjalistycznych 7–12 marca 1955 r.* „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989”, nr 18, 688-689.
- Okváth, I. (2020). *Sprawozdanie z tajnej narady*, 687-713.
- Osgood, K. (2017). *Propaganda and Public Diplomacy*, in: *A Companion to Dwight D. Eisenhower*, in: Pach, C. J. – Malden MA (eds.); Oxford-Chichester: Wiley Blackwell, pp. 370-387.
- Pawlikowicz, L. (2013). *Aparat centralny I. Zarządu Głównego KGB jako instrument realizacji globalnej strategii Kremla 1954–1991*. Warszawa: Bellona/Rytm.
- Petrov, N. (2015). *Nowy ład Stalina. Sowietyzacja Europy 1945–1953*. Warszawa: Demart.
- Pucci, M. (2020). *Security Empire. The Secret Police in Communist Eastern Europe*. New Haven – London: Yale University Press.
- Stosunki sowiecko-polskie 1953–1964. Sprawy zagraniczne i kwestie bezpieczeństwa. Dokumenty* (2022). Ed. by Bułhak, W. – Sokulski, M. T. 2. Warszawa: IPN (in print).
- Tyszkiewicz, J. (2015). *Rozbijanie monolitu. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Polski 1945–1988*. Warszawa: PWN, 57-89.
- Wolf, M. – Mc Elvoy, A. (1997). *Man Without a Face: The Autobiography of Communism's Greatest Spymaster*. New York: Times books.

Appendix:

1955, 12 March, Moscow, Working transcript of a speech by KGB chief General Ivan Serov closing remarks during meeting of heads of security services of the Soviet bloc.

Closing meeting

Thank you very much for your active participation in the meeting, during which we dealt with a whole range of issues together. We believe the Party Central Committees should be informed of the work done at the meeting. Therefore, I propose that we summarise the conclusions (theses) on which we unanimously agreed to communicate them to our Central Committees.

1. Active agent work should be carried out to expose the plans and intentions of our main enemy, U.S. and English imperialism. First, we can verify data on the aggressive goals and intentions of the U.S. and England, then take action to thwart these plans, and obtain verified information on their scientific achievements.
2. Advice on illegal residences in countries of interest is vital.
3. To actively infiltrate our agents into hostile emigration, anti-democratic, and similar organisations.
4. On recruitment; on obtaining „trusted contacts”²³. On persuading, without recruitment, certain employees of capitalist diplomatic representations to move to the democratic camp, on the secret seizure of cyphers and similar documents from capitalist embassies.
5. To set the main directions of all the intelligence of our countries. Naturally, the main emphasis is on the fight against those capitalist countries that can cause the most significant damage to a particular country from our camp.
6. Active recruiting should be carried out among citizens of the respective [our] countries who have connections with persons from capitalist countries of interest to other people’s democracies or the Soviet Union.
7. Concentrated joint strikes should be inflicted on established hostile centres and organisations, each time based on a specific agreement.

²³ „Trusted contact” (Russian: „dovyerityelnaya swyaz”), i.e. foreigner who, without being agent, provides intelligence officers with information of interest to them, of an essentially intelligence nature, on the basis of ideological and political proximity, material interest, friendly and other relations with the intelligence officer. See: *KGB Lexicon, The Soviet Intelligence Officer’s Handbook* (2002), 34.

8. Joint undertakings should be carried out to cut across the plans and intentions of the capitalist powers directed against our countries.
9. The participants in the meeting agreed to exchange [homing] agents and other [operational] opportunities to transfer agents and other persons who another of our countries cannot use.
10. To exchange information about policies of capitalist countries, about their war preparations, about their practice of diversionary activities and the sending of saboteurs to our lands, about the methods and forms of enemy intelligence.
11. Our countries will inform each other about hostile intelligence officers who have worked in foreign diplomatic missions in one [of our] countries and are now moving to another as diplomats.
12. It is advisable to coordinate work in the field of radio counterintelligence. It would be good to convene a similar meeting of specialists in radio counterintelligence to report on concrete actions in this matter (Soviet Friends will take the initiative and prepare such a meeting)²⁴.
13. It is advisable to exchange models and scientific and technical data concerning the development and preparation of unique operational technology.
14. It was agreed that Soviet intelligence would be given full support in selecting and training citizens of the relevant [our] countries who can be used by Soviet intelligence for transferring into capitalist countries.
15. The practice of preparing and carrying out [joint] operations based on an appropriate agreement between [our] countries should be introduced. [Appropriate] personnel should be sent to the place.

Source: *KGB and DS. Vrezki i zawisimosti. Dokumenti ot centraliziraniya archiv, 1950–1991*, ed. by Tatiana Kiriakova, Nadezhda Angelova, Sofia 2010, pp. 137–141.

²⁴ Related multilateral meeting finally took place in Prague on 20–24 September 1955, during which the group coordinating radio counter-espionage activities was established located in Warsaw; cooperation in this area was very intensive, see AIPN 01174/5, Radio-counterintelligence. Coordination Group (Group „K”). Work plans, protocols, instructions, 1955–1958, k. 1-302, pdf.

KRIZNA STANJA U TEORIJI I PRAKSI OBRAMBENO-ZAŠTITNOG SUSTAVA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE¹

Davor MARIJAN

I.

Federativna Narodna Republika Jugoslavija, od 1963. godine Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), bila je nekoliko puta na ozbiljnim kušnjama zbog opasnosti od rata i napada jedne ili više država s kojima je graničila. Te su opasnosti uglavnom bile uzrokovane potencijalnim opasnostima od susjednih socijalističkih zemalja (dalje, Istoka) i mnogo manje od demokratskih zemalja zapadne Europe i sjeverne Amerike (dalje Zapada).² Znatno popuštanje represije sredinom 1960-ih koje se u literaturi često naziva „liberalizacijom” dovelo je širenja prostora slobode, ali i do ugroza koje su ozbiljno uzdrmale jugoslavenski režim. Te su ugroze ponajprije bile: nemiri Albanaca na Kosovu, studentski prosvjedi i invazija snaga Varšavskog ugovora na Čehoslovačku 1968., „Hrvatsko proljeće” 1970. – 1971. i ubacivanje naoružane skupine *Feniks* u BiH i Hrvatsku 1972.

Invazija na Čehoslovačku dovela je do stvarnog prihvaćanja koncepcije općenarodne obrane (ONO) koje su idejni izvori u marksističkoj teoriji o naoružanom narodu.³ Ubacivanje naoružanih hrvatskih nacionalista iz skupine *Feniks*, odnosno po gledištu režima ustaških terorista, u lipnju 1972. politički je okarakteriziran kao pokušaj kontrarevolucije i primjer specijalnog rata koji se vodi sa Zapada protiv Jugoslavije. Upad skupine *Feniks* iznenadio je komunistički režim koji je žurno potaknuo mjere da im se takvo neugodno iznenađenje ne ponovi. U svojstvu predsjednika Republike i vrhovnog zapovjednika Oružanih snaga SFRJ, Josip Broz Tito je 21. srpnja 1972. potpisao Direktivu kojom je svim čimbenicima društvene sigurnosti naređeno da se organiziraju i u korijenu spriječe svaki pokušaj reakcionarnih, kontrarevolucionarnih i drugih antisamoupravnih snaga kojih je djelatnost usmjerena na rušenje ustavnog poretka ili ugrožavanje suvereniteta

¹ Članak je nastao u sklopu projekta *Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća* (IP-2019-04) Hrvatskoga instituta za povijest, koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

² Bilandžić (1985), 95-98, 151-163.

³ Prelević (1983), 150-176; Klasić (2012), 407-416.

i neovisnosti SFRJ. Posebna pozornost usmjerena je na inicijatore, organizatore i nositelje specijalnog rata. Od oružanih snaga i milicije se hitno tražilo utvrđivanje odgovarajućih rješenja uz osnivanje posebnih postrojbi, kojih će opremljenost, obučenosť i mobilnost jamčiti brzinu i optimalnu učinkovitost u uništenju neprijateljskih oružanih skupina i pokušaj organiziranja gerilskih djelovanja. Na temelju toga zahtjeva osnivale su se specijalne postrojbe u Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA), Teritorijalnoj obrani (TO) i miliciji. Za borbu protiv specijalnih snaga neprijatelja izrađen je plan *Mač* za što su određene posebne jedinice unutar milicije, TO-a i JNA kojih je izobrazba izvedena na temelju iskustava „Raduše”, kako je nazvano eliminiranje skupine *Feniks*.⁴ Problematika specijalnog rata i promišljanje da će se on sve više koristiti protiv Jugoslavije potaknuli su i teorijska i praktična promišljanja kako učinkovito odgovoriti na taj izazov.⁵

Druga, mnogo važnija značajka Direktive iz 1972. bilo je intenziviranje poslova društvene samozaštite (DSZ) kao vida područjavanja poslova sigurnosti i zaštite. Uz razvijanje koncepcije naoružanog naroda to je bio dodatni zadatak, premda se na njemu inzistiralo od kasnog ljeta 1968. i prihvaćanja koncepcije ONO-a. Svjetonazor društva koje živi diktaturu proletarijata, odnosno revoluciju koja teče, kako se govorilo na partijskim forumima i u medijima, tražio je neprijatelja iako ozbiljnoga nije bilo. Jugoslavenski politički sustav bez proizvodnje „neprijatelja” nije zapravo niti mogao funkcionirati.⁶ Savez komunista Jugoslavije (SKJ, dalje Partija) ponovno je pojačao represiju, a širenje obrambene koncepcije na zaštitne poslove u drugoj polovici 1970-ih dovelo je do stvaranja jedinstve-

⁴ Direktiva Predsjednika Republike i Vrhovnog komandanta oružanih snaga SFRJ od 21. 7. 1972. (preslika dokumenta iz Arhiva Slovenije); Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, arhivski fond 1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (dalje HR-HDA-1220), Predsjednik CK-SKH, Političko sigurnosno stanje (dalje PSS), kut. 9: Predsjedništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (dalje PSFRJ), Ocjene i zaključci XXVIII sjednice PSFRJ o nekim pitanjima državne sigurnost, str. pov. br. 03-20/2 od 7. 3. 1974.; Hrvatska, Središnji vojni arhiv Ministarstva obrane, arhivski fond Republičkog sekretarijata za narodnu obranu Socijalističke Republike Hrvatske (dalje HR-SVA-RSNO), SP br. 01-42/1-1974: Komanda Vojnopomorske oblasti, Zapisnik sa IV koordinacionog sastanaka, str. pov. br. 663-1 od 25. 1. 1974.

⁵ Marijan (2008), 90. U *Strategiji općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ* specijalni rat je definiran kao „oblik agresije i agresivnih pritisaka u miru” čiji je cilj „politička i ekonomska destabilizacija, slabljenje obrambene i zaštitne sposobnosti Jugoslavije i izvođenje manjih ili većih promjena u njenom unutrašnjem razvoju i vanjskoj politici u skladu s interesima reakcionarnih snaga koje taj rat vode. On može eskalirati do razmjera koje poprimaju sva obilježja kontrarevolucije”. Bit mu je bilo postizanje političkih, vojnih i ekonomskih ciljeva bez angažiranja oružanih snaga. Vode ga „reakcionarne snage izvana, neprijateljska emigracija i neprijateljski elementi u zemlji”. Snage „unutarnjeg neprijatelja” predstavljao je „klasni neprijatelj a njihovi nosioci su nacionalističke, iredentističke, birokratsko-etatiističke, liberalističke, klerikalističke i druge reakcionarne snage”. *Strategija općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ* (1987), 34-36.

⁶ Goati (1989), 205.

ne koncepcije općenarodne obrane i društvene samozaštite (ONO i DSZ).⁷ Da bi Partija učinkovito nadzirala tu krajnje široko zamišljenu obrambeno-zaštitnu koncepciju, osnovala je posebna tijela koja su nazvana komiteti za ONO i DSZ.⁸ Njihova uloga razrađena je u doktrinarnom dokumentu „Općenarodna odbrana i društvena samozaštita u funkciji zaštite ustavnog poretka i obrane nezavisnosti i teritorijalnog integriteta SFR Jugoslavije” koji je prihvaćen 25. prosinca 1978. na zajedničkoj sjednici Savjeta za narodnu obranu Predsjedništva SFRJ i Saveznog savjeta za zaštitu ustavnog poretka kojom je predsjedao predsjednik Republike Tito.⁹ U dokumentu je naglašeno da je krajnji cilj obrambenog i samozaštitnog organiziranja „da se svaka kriza i izvanredna situacija spriječi, a ako pod utjecajem različitih negativnih okolnosti i nastupi, da snage samoupravnog društva budu organizirane, osposobljene i spremne za njezino brzo i efikasno svladavanje i eliminiranje.”¹⁰

U teorijskim promišljanjima pojavio se problem kako nazvati stanja koja nastaju ugrozom specijalnog rata, a nisu ni rat ni mir. Tako je otvorena problematika mogućih kriznih stanja u državi i načinu njihova suzbijanja. Odgovor na taj izazov bio je plan *Papuk* koji se temeljio na „Direktivi za organizaciju i pripreme aktivnosti i mjera na suzbijanju eventualne krizne situacije” koju je u lipnju 1975. donio predsjednik Republike Josip Broz Tito. Direktiva je u ovom slučaju više potencirala opasnost od Sjedinjenih Američkih Država i nastojanja da bez oružane agresije neke zemlje stave pod svoju dominaciju, pri čemu je nezaobilazna bila uloga „unutarnjeg neprijatelja”, koji bi moguće krizno stanje uz pomoć izvana pokušao iskoristiti za svoje ciljeve, uključujući i stvaranje uvjeta

⁷ Todorović – Vilić (1989), 51-77.

⁸ Komiteti su osnivani na svim razinama, od mjesne zajednice do republike i pokrajine (ali ne i federacije), na temelju rezolucije XI. kongresa SKJ održanog 1978. Njihov položaj nije bio reguliran u Ustavu SFRJ, što bi s obzirom na ovlasti koje su imali bilo očekivano. Oni su stoga i nezaobilazan primjer za istraživanje načina na koji su funkcionirale Partija i SFRJ. Pravno su na saveznoj razini sankcionirani tek 1982. Zakonom o općenarodnoj obrani, a na republičkim i do dvije godine kasnije ovisno o usvajanju njihovih zakona o obrani, kao primjerice 1984. u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj (SRH). Ateljević – Petković (1985).

⁹ Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, arhivski fond 1616 Predsjedništvo Socijalističke Republike Hrvatske (dalje HR-HDA-1616), Zajednička sjednica Predsjedništva Socijalističke Republike Hrvatske (dalje PSRH) i Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (dalje PCKSKH) 19. 2. 1979: *Općenarodna odbrana i društvena samozaštita u funkciji zaštite ustavnog poretka i obrane nezavisnosti i teritorijalnog integriteta SFR Jugoslavije*, službena tajna, povjerljivo, prosinca 1978.

¹⁰ *Općenarodna odbrana i društvena samozaštita u funkciji zaštite ustavnog poretka i obrane nezavisnosti i teritorijalnog integriteta SFR Jugoslavije*, službena tajna, povjerljivo, prosinca 1978., 3. Dijelovi teksta nagašeni su u izvorniku.

za vanjsku intervenciju.¹¹ Razradba plana *Papuk* bila je slabo koordinirana i tekla je različito po republikama i pokrajinama.¹² Plan *Papuk* bio je na snazi do siječnja 1979. kada je maršal Tito donio novu „Direktivu za poduzimanje mjera i aktivnosti na sprečavanju i eliminiranju eventualne krizne situacije u zemlji”. Na temelju te direktive Predsjedništvo SFRJ i Predsjedništvo Centralnog komiteta SKJ (PCKSKJ) donijeli su „Osnove plana mjera i djelatnosti za sprječavanje i eliminiranje eventualne krizne situacije” i „Uputstvo za izradu i primjenu planova mjera i aktivnosti za sprječavanje i eliminiranje eventualne krizne situacije”. Na temelju tih dokumenata sva savezna tijela i organizacije, kao i njihovi pandani u republikama i pokrajinama, bili su dužni izraditi konkretne planove mjera i djelatnosti koji su vođeni pod šifrom *Zenit*.¹³ Istodobno je Predsjedništvo SFRJ distribuiralo i doktrinarni dokument „Općenarodna odbrana i društvena samozaštita u funkciji zaštite ustavnog poretka i obrane nezavisnosti i teritorijalnog integriteta SFR Jugoslavije” iz prosinca 1978. kojim je potaknuto osnivanje komitetâ za ONO i DSZ i izradba „novih osnovnih dokumenata” za sprječavanje i eliminiranje kriznih stanja.¹⁴ Komiteti za ONO i DSZ i potreba prevencije kriznih stanja od tada pa do sredine 1989. godine bili su iznimno povezani.

U travnju 1979. je partijsko i državno rukovodstvo Socijalističke Republike Hrvatske (SRH) donijelo svoje smjernice za prevenciju slučajeva kriznog stanja u republici. Za kriznu situaciju u zemlji rečeno je da „može nastati spletom različitih međunarodnih ili unutrašnjih negativnih okolnosti ili njihovim istovremenim nastajanjem u zemlji i u vanjskopolitičkim odnosima. Ako se ne poduzmu organizirane, brze i energične mjere, krizna situacija može prerasti u realnu opasnost i stvoriti mogućnost neprijatelju da ugrozi socijalistički samoupravni društveni poredak, nezavisnost i teritorijalni integritet zemlje, ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije i druge osnovne vrijednosti društva”. Pri izradbi planova za slučaj kriznog stanja traženo je da se usklade s planovima obrane gdje je to moguće i svrhovito. „Svaku eventualno nastalu kriznu situaciju u zemlji neophodno je energično eliminirati, upotrebljavajući u prvom redu sredstva

¹¹ HR-HDA-1220, Predsjednik CKSKH, Općenarodna odbrana i društvena samozaštita (dalje ONO i DSZ), kut. 14: SSUP, SP br. 1340/15 od 30. 6. 1975; HR-HDA-1220, Predsjednik CKSKH, ONO i DSZ, kut. 14: Predsednik Republike i Vrhovni komandant Oružanih snaga SFRJ, jun 1975., Direktiva za organizaciju i pripreme aktivnosti i mera na suzbijanju eventualne krizne situacije.

¹² HR-HDA-1220, Komitet za Općenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu Socijalističke Republike Hrvatske (KONO i DSZ SRH), kut. 14 (po stanju s početka ovog stoljeća): Izvršno vijeće Sabora SRH, br. 03/3-str. pov. br. 23971-229-1976 od 29. 7. 1976.

¹³ HR-HDA-1220, Zajednička sjednica PSRH i PCKSKH od 19. 2. 1979; PSFRJ, DT br. 15 od 23. 1. 1979.

¹⁴ HR-HDA-1220, Zajednička sjednica PSRH i PCKSKH od 19. 2. 1979; PSFRJ, Pov. br. 23 od 23. 1. 1979.

političke borbe organiziranih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu, u sredinama u kojima dolazi do poremećaja i kriznih stanja, a ako to nije dovoljno, mora se pravovremeno upotrijebiti i snage i sredstva sile i represije.” Partija je bila odgovorna za zaštitu i obranu tekovina i ciljeva revolucije, neovisnosti i teritorijalnog integriteta, a rukovodeću je ulogu imao Komitet za ONO i DSZ. U slučaju kriznog stanja prvo su reagirala tijela i službe sigurnosti s djelatnim i pričuvnim sastavom. U slučaju i prema procjeni da sredstva i snage političke borbe, kao i snage sigurnosti s osloncem na društvenu samozaštitu nisu dostatne za eliminiranje kriznog stanja, „odnosno kada su ugrožene osnovne vrijednosti socijalističkog samoupravnog društva, nezavisnost i teritorijalni integritet zemlje”, mogle su se angažirati oružane snage. To je bilo osjetljivo pitanje sa širim političkim implikacijama i stajalište je bilo da se oružane snage koriste samo kada je doista nužno. Odluku o njihovoj uporabi donosio je vrhovni zapovjednik (komandant), a u kritičnim slučajevima i prekidu veza s Vrhovnim zapovjedništvom (Vrhovnom komandom) Komitet za ONO i DSZ republike mogao je donijeti odluku o uporabi dijela oružanih snaga, ponajprije specijalnih jedinica TO-a „pri čemu za donesene odluke i nastale posljedice snosi potpunu odgovornost. Čim se stvore uvjeti, Komitet o svojoj odluci obavještava Vrhovnog komandanta oružanih snaga, odnosno Predsjedništvo SFRJ”. Pod istim je uvjetima to bila opcija i na nižim razinama društveno-političkog organiziranja u angažiranju snaga TO-a, organizacija udruženog rada, mjesnih zajednica i općina „za odgovarajuće zadatke, bez oružja ili s oružjem o čemu odmah, čim se stvore uvjeti, obavještavaju Komitet za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu SR Hrvatske”.¹⁵ U studenome 1979. Predsjedništvo SFRJ i Predsjedništvo CKSKJ su na zajedničkoj sjednici zaključili da su u svim sredinama izrađeni planovi i mjere za sprječavanje krize, ili njezino brzo eliminiranje ako do nje dođe. Primjedbi je bilo na predviđene mjere za sprječavanje koje nisu bile sukladne stratezijskom cilju Direktive koja je tražila da se krizna stanja na vrijeme uoče i onemoguće, a ne da se eliminiraju kada do njih dođe.¹⁶

U godinama kada su se intenzivno radili planovi za moguća krizna stanja nije bilo ni govora o ozbiljnoj ugrozi SFRJ. Međunarodni položaj Jugoslavije bio je povoljan, bila je između dva vojna bloka koji su je međusobno „štitali”. U slučaju globalnog rata između komunizma i kapitalizma Jugoslavija bi bila na strani

¹⁵ HR-HDA-1616, kut. 184: PSRH i PCKSKH, Smjernice za sprečavanje i eliminiranje eventualne krizne situacije u SRH, DT br. 12/1-1979 od 4. 4. 1979.

¹⁶ HR-HDA-1220, Predsjednik CKSKH, ONO i DSZ, kut. 59: Informacija sa zajedničke sjednice PSFRJ i PCKSKJ [održane 20. 11. 1979].

Istoka, što je i logično s obzirom na njezino uređenje.¹⁷ D. Bilandžić ima pravo kada tvrdi da je to razdoblje u kojem je SFRJ imala najpovoljniji međunarodni položaj od kraja Drugoga svjetskog rata.¹⁸

Zdravstveno stanje Josipa Broza Tita pogoršalo se potkraj prosinca 1979., istodobno kada je Sovjetski Savez vojno intervenirao u Afganistanu. Jugoslavenska rukovodstva nisu isključivala mogućnost da Sovjetski Savez iskoristi Titovu bolest i iznenada napadne Jugoslaviju.¹⁹ Smatrajući da su u stanju koje ima „neke karakteristike vanredne situacije”, partijsko i državno rukovodstvo podignulo je mjere pripravnosti u oružanim snagama i društvu, naročito u istočnom dijelu Jugoslavije. Dio mjera opreza bio je preuveličan sukladno jugoslavenskoj praksi da podiže bojnu spremnost oružanim snagama i kada za to nije bilo stvarne potrebe. U državi nije bilo većih problema, štoviše, Titova bolest i smrt homogeno su djelovali na društvo i znatan dio stanovništva.²⁰ Tijekom te krize 27. veljače 1980. donesena je i Naredba Predsjednika Republike o mjerama pripravnosti u društveno-političkim zajednicama.²¹

Mnogo veća kušnja za sustav bila je gospodarska kriza i pobuna Albanaca na Kosovu u ožujku i travnju 1981. koje su bile potpuno iznenađenje. Zbog pobune je intervenirala i JNA, a predsjedništva CK SKJ i SFRJ proglasila su krizno stanje na teritoriju Kosova, a u sedam općina, uključujući i Prištinu, uvedeno je izvanredno stanje. Izvanredno stanje ukinuto je u srpnju 1981. godine, a krizno stanje u prosincu 1982., odnosno siječnju 1983.²²

Pobuna na Kosovu potaknula je inicijativu da se slična krizna stanja preveniraju na vrijeme. Tijekom 1981. i 1982. radilo se na zajedničkim smjernicama predsjedništava CK SKJ i SFRJ o sprječavanju i eliminiranju kriznog stanja. Partija je istodobno radila na sličnom naputku pa je u rujnu 1981. izrađen nacrt

¹⁷ HR-HDA-1220, Predsjednik CKSKH, ONO i DSZ, kut. 14: Komisija za ONO i DSZ Izvršnog komiteta PCKSKJ, Zabeleška sa sastanka održanog 27. 4. 1976. godine kod saveznog sekretara za narodnu odbranu generala armije N. Ljubičića na kome su prisustvovali drugovi V. Bakarić i E. Kardelj, 0305-pov. 780/1 od 14. 6. 1976.

¹⁸ Bilandžić (1985), 280.

¹⁹ Dizdarević (2000), 38-40.

²⁰ HR-HDA-1220, 53. sjednica PCKSKJ od 11. 3. 1980: PCKSKJ i PSFRJ, februar 1980., Delovanje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i aktivnost SKJ u uslovima pogoršane vojno-političke situacije; HR-HDA-1220, D-SP-2570: PCKSKH, Informacija o političko-sigurnosnoj situaciji u SRH i aktivnostima subjektivnih snaga u funkcioniranju političkog sistema, str. pov. br. 02/1-2/14-1980 od 14. 3. 1980; Dizdarević (2000), 41-51; Marijan (2008), 73, 179.

²¹ Predsjednik SFRJ, Naredba o mjerama pripravnosti u društveno-političkim zajednicama s dopunama i izmjenama (Prečišćeni tekst), br. 3 od 27. 2. 1980. Po ovlaštenju predsjednika Republike Naredbu je potpisao potpredsjednik Predsjedništva SFRJ Lazar Koliševski (preslika u posjedu autora).

²² HR-HDA-1220, KONO i DSZ SRH, kut. 12: Izvršno vijeće Sabora SRH, br. 03/14-DT-14/1-1981 od 21. 7. 1981; Ristanović (2019), 181-197, 217, 237.

materijala o djelovanju SKJ na sprječavanju i eliminiranju kriznog stanja. Partijski nacrt odražava viđenje političkog stanja u tome trenutku, albansku pobunu na Kosovu i gospodarsku krizu, što je upućivalo na „mogućnost novih ozbiljnijih društvenih poremećaja”. Partija je smatrala da uz suradnju s ostalim socijalističkim snagama mora pravodobno spriječiti krizna stanja i učinkovito ih eliminirati. Krizno stanje određeno je kao „vanredno stanje u društvu, ili u pojedinim njegovim sredinama, kada su bitno poremećeni samoupravni društveni odnosi i neposredno ugrožene tekovine revolucije, odnosno, stvoren prostor za otvoreno i grubo delovanje kontrarevolucionarnih snaga (samostalno, ili u sprezi sa spoljnim neprijateljem), na rušenju ustavnog poretka zemlje, razbijanju bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti i teritorijalne celokupnosti SFRJ”. Krizno se stanje najčešće očitivalo u velikim štrajkovima, zatim u djelovanju ilegalnih organizacija s rušilačkim učinkom i u vidu oružanih pobuna. Smatralo se da kriznim stanjima najčešće prethode pojave rasplamsala nacionalizma i međusobnog povezivanja unutarnjeg neprijatelja i fašističke emigracije. U nacrtu se ozbiljno računalo na to da loše socijalno stanje kod dijela radnika može izazvati krizu, pa je postavljen zahtjev da se spriječi njihov izlazak na ulice i da se problem riješi unutar radnog kolektiva.²³

II.

U saveznom Zakonu o općenarodnoj obrani iz travnja 1982. izvanredne prilike su prvi put službeno i javno definirane kao „oružana ili druga aktivnost kojom je neposredno ugrožena nezavisnost zemlje, njezin suverenitet i teritorijalna cjelokupnost i Ustavom SFRJ utvrđeno društveno uređenje”.²⁴ Time je pojam izvanrednih prilika uveden u pravni sustav. Sam pojam bio je nejasan i utemeljena je tvrdnja da je to bio eufemizam za krizna stanja u zemlji koja se u javnom dokumentu kao što je zakon nisu željela priznati.²⁵ U jednom kasnijem osvrtu iz struktura JNA na problematiku izvanrednih prilika zaključeno je da je pojam nedorečen i da se, uvažavajući tu okolnost, nesumnjivo radi o stanju koje nije rat, ali ni neposredna ratna opasnost.²⁶

Za razliku od zakona koji je bio javni akt, mjere suprotstavljanja bile su tajni dokument najvišega stupnja tajnosti dostupan malom krugu osoba. O smjernicama za eliminiranje izvanrednih prilika na zajedničkoj sjednici 24. studenoga

²³ HR-HDA-1220, Predsjednik CKSKH, kut. 56: PCKSKJ, septembar 1981., Uputstvo za delovanje SKJ na sprečavanju i eliminisanju krizne situacije.

²⁴ Zakon o općenarodnoj odbrani, *Službeni list SFRJ*, br. 21 od 23. 4. 1982., čl. 6.

²⁵ HR-HDA-1220, KONO i DSZ SRH, kut. 13: Stenografski zapisnik sa sjednice Komiteta za ONO i DSZ SRH, održane 8. 6. 1982, 11.

²⁶ *Upotreba oružanih snaga SFRJ u vanrednim prilikama* (1990), 13.

1982. raspravljali su Predsjedništvo CK SKJ i Predsjedništvo SFRJ. „Smjernice za sprječavanje nastajanja i za eliminiranje izvanrednih prilika” Predsjedništvo SFRJ prihvatilo je 8. prosinca 1982. na temelju članka 6. Zakona o općenarodnoj obrani i članka 316. Ustava SFRJ, a Predsjedništvo CK SKJ uz primjedbe i prijedloge na sjednici 14. prosinca na temelju članka 80. Statuta SKJ.²⁷ Smjernice su stupile na snagu 1. siječnja 1983. kada su izvan snage stavljeni dokumenti iz siječnja 1979. o prevenciji kriznih stanja. Smjernicama su utvrđene mjere i postupanje u vrijeme izvanrednog stanja koje zavede Predsjedništvo SFRJ na cijelom teritoriju ili dijelu teritorija države, nakon što se utvrdi postojanje izvanrednih prilika. U Smjernicama se ustrajalo na nužnosti preventivnog i kontinuiranog djelovanja cjelokupnog političkog sustava socijalističkog samoupravljanja sa SKJ na čelu, posebice njegova obrambeno-zaštitnog mehanizma. To je, konkretnije, značilo neprekidno praćenje i procjenjivanje političko-sigurnosnog stanja radi pravodobnog poduzimanja mjera i otklanjanja pojava koje mogu pogodovati nastajanju izvanrednih prilika. Uz kontinuirani politički rad, kako bi se „osujetili utjecaji neprijatelja na tekuća društvena zbivanja”, računalo se i na primjenu represivnih mjera prema nositeljima takvih aktivnosti. Prema svojoj hijerarhijskoj crti, partijsko i državno predsjedništvo obvezali su podređene na beskompromisan i neprekidan rad na sprječavanju izvanrednih prilika u smislu trajnog i prvorazrednog zadatka SK i drugih organiziranih socijalističkih snaga. Drugi dio Smjernica tretirao je eliminiranje izvanrednih prilika i postupanje tijekom izvanrednog stanja i mjere koje poduzimaju tijela državne uprave i društveno-političke organizacije. Političku ocjenu stanja davali su Predsjedništvo SFRJ i Predsjedništvo CK SKJ uz konzultacije, „ako to konkretne prilike omogućavaju”, komitetâ za ONO i DSZ republika i pokrajina i Saveznog izvršnog vijeća (SIV). Na temelju te ocjene Predsjedništvo SFRJ utvrđivalo je postojanje izvanrednih prilika i naređivalo poduzimanje potrebnih mjera, odnosno uvođenje izvanrednog stanja. U tom je smislu posebice bila naglašena uloga komitetâ za ONO i DSZ republika i pokrajina koji su mogli preuzeti poslove na eliminiranju izvanrednih prilika u slučaju zakazivanja nadležnih tijela i organizacija i obavljati ih dok oni ne budu osposobljeni za obavljanje svojih funkcija. U najhitnijim slučajevima republike ili pokrajine mogle su poduzeti nužne mjere i prije donošenja akata Predsjedništva SFRJ uz preuzimanje odgovornosti za takav čin. U tom se slučaju uglavnom smatralo da bi to učinio Komitet za ONO i DSZ. To je ponajprije značilo donošenje odluke o uporabi TO-a u skladu s „odlukom Predsjedništva SFRJ”. Planovi za izvanredne prilike

²⁷ HR-HDA-1220, D-SP-3424: Zapisnik sa 20. sednice PCKSKJ, održane 14. 12. 1982.; HR-HDA-1220, Predsjednik CKSKH, ONO i DSZ, kut. 59: PSFRJ i CKSKJ, Smjernice za sprječavanje nastajanja i za eliminiranje izvanrednih prilika, DT br. 423/1 od 15. 12. 1982.

stupnjevani su razinom državne tajne poput ratnih planova.²⁸ Šifra za aktiviranje planova mjera i aktivnosti na sprječavanju i eliminiranju izvanrednih prilika od 19. kolovoza 1982. do 10. svibnja 1984. bila je *Kosmos*, do 20. listopada 1984. *Javor*, a potom *Pelister*. Od 20. ožujka 1985. rabila se savezna šifra *Radan*, a u SR Hrvatskoj šifra *Mars*.²⁹

Na temeljima Smjernica dvaju predsjedništava, iako se na njih izrijeком ne pozivaju, bile su „Smjernice o mjerama pripravnosti u slučaju neposredne ratne opasnosti i drugim izvanrednim prilikama”, koje je Predsjedništvo SFRJ prihvatilo 18. svibnja 1983. Smjericama su utvrđena tri stupnja mjera pripravnosti koje poduzimaju svi politički i upravno-izvršni čimbenici u slučaju neposredne ratne opasnosti i u drugim izvanrednim prilikama. Donošenjem Smjernica stavljena je izvan snage Naredba Predsjednika Republike o mjerama pripravnosti od 27. veljače 1980. koja je imala dosta sličnosti sa Smjericama.³⁰

Savezno izvršno vijeće je 21. travnja 1983. propisalo jedinstvenu metodologiju za pripremanje i donošenje planova za izvanredne prilike. Planovi za izvanredne prilike u osnovi su sadržavali četiri dokumenta: a) političko-sigurnosnu procjenu sa zaključcima za sprječavanje nastajanja izvanrednih prilika; b) zadatke, mjere i postupke za sprječavanje nastajanja izvanrednih prilika; c) zadatke, organizaciju, snage, sredstva i mjere i postupke za eliminiranje izvanrednih prilika; d) mjere pripravnosti iz akta Predsjedništva SFRJ o mjerama pripravnosti i druge mjere. Planovi su mogli sadržavati i priloge kojima se bliže preciziraju pojedini dokumenti planova. Uz navedene dokumente, planovi za izvanredne prilike mogli su sadržavati i druge dokumente koje utvrde nadležna tijela republika i autonomnih pokrajina, sukladno svojim zakonskim ovlastima i u skladu s drugim specifičnim potrebama.³¹

Na primjeru SRH može se donekle steći uvid u opseg tog posla uvedenog na sve razine političkog i društvenog življenja. Na zajedničkoj sjednici Predsjedništva SRH, Predsjedništva CK SKH i Komiteta za ONO i DSZ SRH održanoj

²⁸ HR-HDA-1220, Predsjednik CKSKH, ONO i DSZ, kut. 59: PSFRJ i CKSKJ, Smjernice za sprječavanje nastajanja i za eliminiranje izvanrednih prilika, DT br. 423/1 od 15. 12. 1982.

²⁹ HR-SVA-RSNO: Komitet za ONO i DSZ SRH, br. 010-str. pov. 525/1-1984 od 10. 5. 1984; HR-SVA-RSNO: Komitet za ONO i DSZ SRH, br. 010-str. pov. 1076/1-1984 od 15. 10. 1984; HR-SVA-RSNO: Izvršno vijeće Sabora SRH, br. 03/7-DT-13-1985 od 14. 3. 1985.

³⁰ HR-SVA-RSNO: Vojna pošta 1168 [Sektor za civilnu obranu SSNO], Smernice PSFRJ o merama pripravnosti u slučaju neposredne ratne opasnosti i drugim vanrednim prilikama, DT. br. 583-1 od 22. 7. 1983.

³¹ HR-SVA-RSNO: Savezno izvršno vijeće, Odluka o osnovana jedinstvene metodologije za pripremanje i donošenje planova za vanredne prilike, E.p.br. 218/83 od 21. 4. 1983. Odluka je tiskana u veljači 1985. u Sarajevu u brošuri koja uz nju sadrži i smjernice Predsjedništva SR BiH i Predsjedništva CKSK BiH o planovima za izvanredne prilike i nupatak o načinu rada komiteta za ONO i DSZ.

27. lipnja 1983. razmotrena su i uz manje ispravke teksta usvojena četiri dokumenta u svezi s izvanrednim prilikama: Izvod iz Smjernica Predsjedništva SFRJ i Predsjedništva CK SKJ za sprječavanje i za eliminiranje izvanrednih prilika; Izvod iz Odluke SIV-a o osnovama jedinstvene metodologije za pripremanje i donošenje planova za izvanredne prilike; Izvod iz Smjernica Predsjedništva SFRJ o mjerama pripravnosti u slučaju neposredne ratne opasnosti i drugim izvanrednim prilikama i Procjenu političko-sigurnosne situacije u SR Hrvatskoj.³² Na toj su sjednici predsjedništva CK SKJ i SRH donijela Odluku o planovima za izvanredne prilike u Hrvatskoj kojom su utvrđeni sadržaj, nositelji i rokovi za izradbu i donošenje tih planova. Sukladno saveznim dokumentima za nositelje planova određene su sve samoupravne organizacije i zajednice, društveno-političke i društvene organizacije i društveno-političke zajednice.³³ Temeljni dokument bila je procjena političko-sigurnosne situacije koja je sadržavala pogled partijskog i republičkog rukovodstva na sigurnosno stanje u Republici.³⁴ Važna značajka planova bila je da ih se povremeno moralo ažurirati sukladno obnavljanju Procjene političko-sigurnosnog stanja koju su u slučaju Hrvatske utvrđivali Predsjedništvo CK SKH, Predsjedništvo SRH i Komitet za ONO i DSZ SRH.³⁵

O problematici izvanrednih prilika Savez komunista Jugoslavije raspravljao je 16. listopada 1984. na sjednici Centralnog komiteta. Tada su utvrđeni Stavovi i zadaci SKJ na sprječavanju i eliminiranju izvanrednih prilika kojih je svrha bila da osnovne organizacije i tijela SK dopune i usklade svoje postojeće planove o toj problematici. Tijela SK republika i pokrajina zadužena su da razrade metodologiju procjenjivanja političko-sigurnosne situacije i planiranja mjera i zadataka na sprječavanju i eliminiranju izvanrednih prilika.³⁶ Svoju obvezu Centralni komitet SKH ispunio je na sjednici održanoj 10. prosinca 1984. kada je donio traženi naputak.³⁷

³² HR-HDA-1220, D-SP-3704: Skraćeni zapisnik sjednice PSRH, PCKSKH i KONO i DSZ SRH, održane 27. 6. 1983.

³³ HR-HDA-1220, D-SP-3704: Predsjedništvo SRH, Predsjedništvo CKSKH, Odluka o planovima za izvanredne prilike u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, str. pov. br. 27/1-1-1983. od 27. 6. 1983.

³⁴ HR-HDA-1220, D-SP-3904: PCKSKH, Uputstvo o praćenju i procjenjivanju političko-sigurnosne situacije i planiranju mjera i zadataka u Savezu komunista Hrvatske na sprječavanju nastajanja i eliminiranju izvanrednih prilika, br. 03/P-str. pov. 1222/1-1984 od 10. 12. 1984.

³⁵ HR-HDA-1220-D-SP-3929: Skraćeni zapisnik sa zajedničke sjednice PCKSKH, PSRH i KONO i DSZ SRH, održane 18. 7. 1984; HR-SVA-RSNO: Izvršno vijeće Sabora SRH, br. 03/7-DT-8-828-1984 od 3. 10. 1984.

³⁶ HR-HDA-1220, D-SP-3896: CKSKJ, Stavovi i zadaci za djelovanje Saveza komunista Jugoslavije na sprečavanju nastanka i eliminisanju vanrednih prilika, str. pov. br. 02-306/1 od 16. 10. 1984.

³⁷ HR-HDA-1220, D-SP-3904: PCKSKH, Uputstvo o praćenju i procjenjivanju političko-sigurnosne situacije i planiranju mjera i zadataka u Savezu komunista Hrvatske na sprječavanju nastajanja i eliminiranju izvanrednih prilika, br. 03/P-str. pov. 1222/1-1984 od 10. 12. 1984.

U studenome 1984. za Predsjedništvo CK SKJ sačinjena je informacija o učinjenome u svezi s izvanrednim prilikama koja je pokazala znatno kašnjenje i niz nedostataka u izradbi planova koji su trebali biti doneseni još potkraj srpnja 1983. Kašnjenje je dijelom bilo posljedica kašnjenja u distribuciji nekih saveznih naputaka, što je uz ljetne godišnje odmore susljedno znatno produljilo rokove za izradbu planova. Glavna inspekcija narodne obrane je nadzorom utvrdila da od pregledanih 1198 planova, njih 758 (63,27%) zadovoljava, 250 (20,86%) ne zadovoljava, a da u 190 (15,87%) slučajeva nisu bili ni izrađeni. Najlošiji planovi bili su na nižim političkim i društvenim razinama. Dio lošeg stanja bio je odraz nerazumijevanja pojma izvanrednih prilika, dio prepuštanja izradbe stručnim službama resora obrane uz pojave koje su bile odraz neiskustva, neinformiranosti i nesnalaženja. Nepotpune i površne procjene političko-sigurnosnog stanja su također utjecale na slabije ocjene nadziranih planova. Usprkos uočenom nedostatku zaključeno je da su planovi za izvanredne prilike bolji od prethodnih planova za krizna stanja, posebice jer su neki raniji nedostaci u međuvremenu uklonjeni.³⁸

Jedan od većih problema u poslovima oko izvanrednih prilika bilo je tumačenje, odnosno razumijevanje tog pojma na nižim razinama subjekata koji su ih obavljali. Zbog toga se u organizaciji Civilnog sektora Saveznog sekretarijata za narodnu obranu (SSNO) radilo na zauzimanju definitivnih stajališta u svezi s tom problematikom. Na sastanku u SSNO-u 26. studenoga 1984. s predstavnicima saveznih tijela i organizacija, te tijela republika i pokrajina utvrđeni su stavovi o nejasnim pitanjima u planovima za izvanredne prilike. Zaključeno je da se pojam izvanrednih prilika treba vezivati samo uz opasnosti za sigurnost zemlje i stabilnost njezina društveno-političkog sustava, a ne i uz određene elementarne nepogode i nesreće i druga izvanredna zbivanja, koja mogu u određenim uvjetima pogodovati nastajanju izvanrednih prilika, ako se pravodobno ne otklone i saniraju. Smatralo se da štrajkove (obustave rada), bojkot nastave i druga konfliktna stanja u pojedinim sredinama ne treba smatrati izvanrednim prilikama i prema njima poduzimati propisane mjere. Zaključeno je da sve dok Predsjedništvo SFRJ ne utvrdi postojanje izvanrednih prilika, takva ekscesna stanja treba smatrati izvanrednim zbivanjima i kriznim stanjima koja u planovima treba predvidjeti u svrhu njihova učinkovitog rješavanja političkim, samoupravnim i drugim društvenim i zakonskim mjerama.³⁹

³⁸ HR-HDA-1220, D-SP-4010: Informacija sa 99. sednice PCKSKJ održane 20. 11. 1984; HR-HDA-1220, komisija za ONO i DSZ, kut. 23: Stavovi PCKSKJ i Informacija o pregledu planova u organima SK i drugih društveno-političkih organizacija za sprečavanje nastanka i eliminisanje vanrednih prilika, str. pov. br. 05-1/41 od 5. 12. 1984.

³⁹ HR-SVA-RSNO: VP 1168, Sastanak u vezi planova za vanredne prilike, DT br. 622-7 od 8. 11. 1984; HR-SVA-RSNO: VP 1168, Stavovi i objašnjenja u vezi izrade planova za vanredne

U doktrinarnom dokumentu Predsjedništva SFRJ *Strategiji općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ* iz svibnja 1987. koji pojmovno odgovara nacionalnoj strategiji sigurnosti, izvanredne prilike su dobile posebno poglavlje. Definirane su kao „društvena stanja koja nastaju na manjem ili većem dijelu ili na cjelokupnom teritoriju SFRJ kada unutrašnji neprijatelj, samostalno ili udružen sa snagama vanjskog neprijatelja, koristeći proturječnosti našeg društvenog razvoja, objektivne teškoće, subjektivne slabosti i međunarodne prilike, intenzivira subverzivne aktivnosti u okviru specijalnog rata, poduzima ograničene aktivnosti ili planira poduzimanje opsežnijih oružanih i drugih aktivnosti kojima se destabilizira društveni sistem i teži njegovom potpunom paraliziranju, čime se neposredno ugrožava nezavisnost zemlje, njen suverenitet, teritorijalna cjelokupnost i Ustavom SFRJ utvrđeno društveno uređenje”. Prema ciljevima, sredstvima i metodama djelovanja izvanredne prilike dijelile su se na dvije osnovne vrste: izazvane subverzivnim djelovanjem unutarnjeg i vanjskog neprijatelja na SFRJ te izazvane neposrednom opasnošću od oružane agresije na SFRJ. Uz priznavanje znatnih razlika između njih, smatralo se da su najčešće međusobno povezane i uvjetovane, što je bio službeni pristup tijekom 1980-ih.⁴⁰

III.

Do 1986. izvanredne prilike su mnogima bile nejasno teorijsko pitanje koje su zakomplicirali masovni dolasci kosovskih Srba i Crnogoraca u Beograd, pred savezne i republičke institucije od kojih su tražili rješenje za svoje probleme na Kosovu. Ti su dolasci počeli u veljači 1986., premda ih je bilo i ranije, 1983. i 1984., no nisu bili tako masovni.⁴¹ Partijskom i državnom vrhu SFRJ to je bio neprihvatljiv način komuniciranja koji se pokušao spriječiti, posebice uoči održavanja 13. kongresa SKJ zakazanoga za lipanj 1986.⁴² Dolasci su ponovno postali aktualni potkraj 1986., a posebice u proljeće 1987. nakon što je 24. travnja na zboru u Kosovu Polju počeo munjevit politički uspon Slobodana Miloševića, predsjednika Predsjedništva Centralnog komiteta SK Srbije.⁴³ Opasnost od dolazaka u Beograd je posebice došla do izražaja potkraj lipnja 1987. tijekom sjednice CK SKJ na temu Kosova. Usprkos pokušajima da ih se spriječi, došla je jedna

prilike, DT br. 622-12/84 od 15. 1. 1985. Citirane rečenice se u identičnom obliku nalaze u oba dokumenta.

⁴⁰ *Strategija općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ*, 133.

⁴¹ Ristanović (2019), 439-448.

⁴² HR-HDA-1220, PCKSKH, ONO i DSZ, kut. 72: Komisija CKSKJ za ONO i DSZ, Informacija SSUP-a o nekim elementima aktuelne bezbednosne situacije u zemlji, str. pov. br. 09-49/2 od 16. 10. 1986; HR-HDA-1616, kut. 188: PSFRJ od 10. 11. 1987., Pregled stavova i zaključaka PSFRJ u vezi sa stanjem u SAP Kosovo.

⁴³ Marijan (2017), 83-86.

skupina. „Šačica ljudi stjerala je cjelokupno rukovodstvo zemlje u mišju rupu”, napisao je u povodu toga admiral B. Mamula u svojim sjećanjima, uz komentar da su nered, „panika, i kukavičluk u ponašanju članova rukovodstva države davali do znanja da sa zemljom može raditi tko što hoće, i kako hoće”.⁴⁴ S tom sjednicom je Kosovo postalo jugoslavenski problem jer su zaključci prihvaćeni na plenumu bili sukladni zahtjevima srpskog rukovodstva.⁴⁵

Za sada se može samo pretpostavljati da su pokušaji sprječavanja dolazaka Srba i Crnogoraca u Beograd bili povod Predsjedništvu SR Srbije da 26. veljače 1988. predloži Predsjedništvu SFRJ da se „izvrši analiza i sagledaju iskustva u primeni” Smjernica Predsjedništva SFRJ i Predsjedništva CKSKJ za „sprečavanje nastajanja i za eliminisanje vanrednih prilika”. Prijedlog je obrazložen promjenama u političko-sigurnosnim stanjima i „širim društvenim zbivanjima” koje su se zbile od 1982. kada su Smjernice donesene. „Praksa ukazuje da je posebno važno razgraničiti odnos između ovih planova i planova narodne odbrane i izbjeći sve formalizme, kako bi se ovi planovi učinili manje komplikovanim, a više upotrebljivim i prilagođenim određenoj sredini odnosno postojećoj situaciji.”⁴⁶ Predsjednik Predsjedništva SR Srbije tada je bio Petar Gračanin, umirovljeni general koji je od 1984. do 1986. bio i načelnik Generalštaba JNA pa mu je ta problematika bila poznata. Predsjedništvo SFRJ je na sjednici 23. ožujka prihvatilo prijedlog i od nadležnih organa federacije, republika i pokrajina zatražilo mišljenje o njemu.⁴⁷ Nakon konzultacija s Komitetom za ONO i DSZ SRH i Republičkim sekretarijatom za narodnu obranu, Predsjedništvo SRH je u srpnju prihvatilo inicijativu iz Srbije.⁴⁸ Potom je 21. rujna 1988. Predsjedništvo SFRJ prihvatilo inicijativu iz SR Srbije i u dogovoru s Predsjedništvom CKSKJ 10. listopada osnovalo Radnu skupinu za pripremu i poboljšanje Smjernica za sprječavanje nastajanja i za eliminiranje izvanrednih prilika.⁴⁹

Radna skupina je u siječnju 1989. izradila Informaciju o mogućim prijedlozima izmjena i dopuna Smjernica za sprječavanje nastajanja i za eliminiranje

⁴⁴ Mamula (2000), 95.

⁴⁵ Ristanović (2019), 474-477.

⁴⁶ HR-HDA-1616, kut. 188: Predsedništvo SR Srbije, DT br. 02-80-11/88 od 26. 2. 1988.

⁴⁷ HR-HDA-1616, kut. 188: PSFRJ, br. DT br. 137/6-7d od 7. 4. 1988.

⁴⁸ HR-HDA-1616, kut. 188: PSRH, DT br. 15/3-1988 od 13. 7. 1988.

⁴⁹ HR-HDA-1616, kut. 188: PSFRJ, DT br. 479/4-1 od 3. 10. 1988; HR-HDA-1220, KONO i DSZ SRH, kut. 16: Radna grupa PSFRJ, januar 1989., Informacija o mogućim predlozima izmena i dopuna Smernica za sprečavanje nastajanja i za eliminisanje vanrednih prilika. Radna skupina je imala 12 članova od kojih je 10 bilo u raznim saveznm službama, jedan je bio predstavnik Predsjedništva CK SKJ, a jedan savjetnik republičkog sekretara za unutarnje poslove SR Slovenije. Čelnik skupine bio je Anđelko Maslić, savezni savjetnik i rukovodilac Službe za pitanja zaštite ustavnog poretka Predsjedništva SFRJ.

izvanrednih prilika. U njoj je skrenuta pozornost na nekoliko problematičnih dijelova, poput toga da pojmovi izvanredne prilike i izvanredno stanje sadržajno nisu dovoljno jasni i precizno razgraničeni što bi morali biti, da mjere za sprječavanje izvanrednih prilika nisu jasno utvrđene i odvojene od mjera koje spadaju u redovitu aktivnost pojedinih subjekata, kao i da treba preispitati ulogu i zadatke komitetâ za ONO i DSZ, posebice s aspekta mogućnosti uporabe oružanih snaga. Jedan od najvećih prijedora bilo je pitanje nadležnosti za odlučivanje u vezi s izvanrednim prilikama pa se predlagalo da to bude isključivo obveza i pravo Predsjedništva SFRJ. Premda to nije bilo jasno rečeno, uočljivo je da je dio nejasnoća i problema oko izvanrednih prilika bio odraz isprepletenosti Partije i Države, odnosno netransparentne političke moći i sustava koji se temeljio na ustavu i zakonima. Stoga su se u prijedlozima pojavila različita mišljenja, od onog da Smjernice trebaju biti akt Predsjedništva SFRJ do mišljenja da trebaju i dalje biti akt dvaju predsjedništava. Bilo je i mišljenja da neki prijedlozi i izmjene nisu mogući bez promjene nekih zakonskih propisa, uključujući i Ustav SFRJ, pa su predložene promjene koje se mogu izvesti u okviru važećih ustavnih i zakonskih rješenja.⁵⁰ Radna skupina radila je u doba koje je obilježila 17. sjednica CK SKJ, velike kadrovske promjene i najave razdvajanja partijskih od državnih funkcija što je bilo na crti zahtjeva za funkcioniranje pravne države, koja je u samoupravnom pojmovniku bila poznata kao zauzimanje za ustavnost i zakonitost.⁵¹

Informacija Radne skupine bila je tema sjednice Komisije za ONO i DSZ CK SKJ 10. veljače 1989. Prevladalo je mišljenje da se Smjernice trebaju u ograničenoj mjeri izmijeniti i dopuniti „kako bi se povećala njihova funkcionalnost”, te da se „mora smanjiti broj subjekata i dokumenata” koji reguliraju pitanja iz te problematike. Smatralo se da u izradbi novih Smjernica treba razdvojiti idejno-političke od državnih mjera, što „pretpostavlja da se ide na razdvajanje uloge SK i drugih društveno-političkih organizacija od uloge koju imaju državni organi”. Sugerirano je da Smjernice treba donijeti Predsjedništvo SFRJ i provoditi ih „odgovarajućom linijom državnih organa do opštine”. Sukladno promjenama koje su najavljivane u društvu, otvoreno je i pitanje mjesta i uloge Skupštine SFRJ koja je do tada bila isključena iz procesa donošenja Smjernica; smatralo da se ona ne može ignorirati iz procesa odlučivanja u kojem se utvrđuje postojanje izvanrednih prilika. To je u zapravo bilo otvaranje problematike trodiobe vlasti, zbog čega je zaključeno da Skupština SFRJ mora participirati u ocjeni stanja, kao i da mora biti prva obaviještena o odluci o uvođenju izvanrednog stanja. Istih je pobuda bilo mišljenje da u Smjernicama treba

⁵⁰ HR-HDA-1220, KONO i DSZ SRH, kut. 16: Radna grupa PSFRJ, januar 1989., Informacija o mogućim predlozima izmena i dopuna Smernica za sprečavanje nastajanja i za eliminisanje vanrednih prilika.

⁵¹ MARIJAN, *Hrvatska 1989. – 1992.*, 115-116.

biti jasno precizirano da je uporaba oružanih snaga isključivo u nadležnosti Predsjedništva SFRJ. Poduprt je prijedlog da se preispita uloga i rad komiteta za ONO i DSZ zbog mišljenja da je u njihovu radu bilo propusta, a u nekim slučajevima i zlouporabe njihove uloge i autoriteta.⁵² Zbog vremenskih neprilika na sjednici nisu bili članovi Komisije CK SK Slovenije koji su naknadno dostavili prijedloge i mišljenja o Informaciji Radne grupe Predsjedništva SFRJ. Najvažnije su bile: da ne bi trebalo donositi nove Smjernice niti popravljati postojeće jer se prije reforme SKJ, promjene Ustava i Zakona o općenarodnoj obrani ne mogu osigurati bitne promjene Smjernica; da se uloga Skupštine SFRJ uredi na isti način kao u slučaju odlučivanja o ratnom stanju i da ona donosi odluku o uvođenju izvanrednog stanja; da se odluka o postojanju izvanrednih prilika ne može donijeti bez konzultacija s rukovodstvom određene republike i pokrajine; da se jasno istakne da su ustavnost i zakonitost preduvjet za sprječavanje izvanrednih prilika.⁵³

Na temelju te rasprave i rasprave na sjednici Predsjedništva SFRJ 15. veljače 1989. dogovoreno je da se izradi Nacrt smjernica za eliminiranje izvanrednih prilika. Nacrt je razmatran 26. travnja na sjednici Predsjedništva SFRJ kada je zaključeno da se dopuni na temelju rasprave i dostavi na mišljenje PCKSKJ, SIV-u i predsjedništvima republika i pokrajina.⁵⁴ Predsjedništvo SRH je o Nacrtu smjernica raspravljalo 8. svibnja. Zaključeno je da je u mnogim važnim dijelovima nedorečen i nejasan, da je previše opterećen „političkim jezikom”, što bi trebalo izbjeći u državnom dokumentu koji regulira iznimno osjetljivu problematiku. Usprkos intenciji za razdvajanje funkcija državnih i političkih organa, smatralo se kako je potrebno da se u dokumentu „ipak, određenije naznači uloga i zadaci Saveza komunista i njegovih organa, nego što je to u predloženom tekstu nacrt smjernica, te da je neophodno sagledati i potrebu eventualne verifikacije takvog dokumenta u Skupštini SFRJ”. Predsjedništvu SFRJ upućen je dopis da je nužna daljnja doradba Nacrta smjernica, posebice sa stajališta njihove usklađenosti s ustavnim i zakonskim rješenjima, te je predloženo da se Smjernice ne prihvate, već da se nastavi rad na doradbi Nacrta uz sudjelovanje nadležnih republičkih i pokrajinskih tijela.⁵⁵ Rasprava o Nacrtu smjernica u Predsjedništvu CK SKJ zakazana za 9. svibnja odgođena je za jednu od sljedećih sjednica. Iako predviđeno

⁵² HR-HDA-1220, PCKSKH, ONO i DSZ, kut. 72: Zapisnik sa 11. sednice Komisije CK SKJ za ONO i DSZ, održane 10. 2. 1989.

⁵³ HR-HDA-1220, KONO i DSZ SRH, kut. 16: Komisija za ONO i DSZ CKSKJ od 14. 2. 1989., Rezime rasprave na sednici Komisije CK SKJ za ONO i DSZ o predlozima za izmene i dopune Smernica za vanredne prilike.

⁵⁴ HR-HDA-1220, KONO i DSZ SRH, kut. 14: PSFRJ, br. DT-191/5-2 od 27. 4. 1989.; HR-HDA-1616, kut. 190: Služba za zaštitu ustavnog poretka i Služba za pravne poslove PSFRJ od 6. 6. 1989., Informacija o izradi predloga Smernica za eliminisanje vanrednih prilika.

⁵⁵ HR-HDA-1616, kut. 109: Skraćeni zapisnik 127. sjednice PSRH, održane 8. 5. 1989.

Predsjedništvo države nije 12. svibnja prihvatilo Nacrt smjernica, već se ograničilo na preporuku da to učini novi saziv Predsjedništva SFRJ.⁵⁶

IV.

Dio ove problematike, posebice u ljeto i jesen 1988., razmatrao se u krajnje naelektriziranoj političkoj atmosferi gdje je bila više no aktualna. To je bilo doba „antibirokratske revolucije” i pritisaka iz Srbije da se prihvate promjene njezina ustava. Dio političkih struktura je u „antibirokratskoj revoluciji” vidio izvanredne prilike, što je bilo itekako opravdano, posebice u Vojvodini. U borbi za prevlast u Jugoslaviji, Slobodan Milošević shvatio je da institucionalno neće moći nametnuti svoj koncept unitarne države, pa je „rešenje” tražio i našao izvaninstitucionalnim putevima.⁵⁷ Rješenje je bila navodno samoorganizirana masa koja je od 9. srpnja u Novom Sadu mitinzima po Vojvodini radila pritisak na pokrajinska rukovodstva. Miting Srba i Crnogoraca u Novom Sadu razmatran je na proširenoj sjednici Predsjedništva CK SK Srbije 13. srpnja i neprihvatljivim su ocijenjeni pokušaji da se na temelju „nacionalističkog ponašanja pojedinaca, nacionalistički kvalifikuje skup u celini i njegov karakter određuje antisocijalističkim”.⁵⁸ Predsjednik Predsjedništva SFRJ Raif Dizdarević svjedoči da na najvišim političkim i državnim razinama SFRJ nije bilo suglasja oko kvalifikacije „događanja naroda” jer je dotadašnja praksa masovna okupljanja iza kojih nisu stajale organizirane socijalističke snage, tj. Partija i neka od njezinih transmisija smatrala neprihvatljivima, odnosno kontrarevolucijom. Oštro protivljenje S. Miloševića osiguralo je nastavak mitinga jer se na najvišoj partijskoj i državnoj razini nije moglo postići suglasje o njima.⁵⁹ To je posebice vidljivo iz rasprave na sjednici Predsjedništva SFRJ 14. rujna 1988.⁶⁰ Potom je Predsjedništvo CK SK Srbije ponovno 6. listopada odbilo usporedbe mitinga s „nacionalističkim maspokom” u jednom slučaju, a u drugom s „musolinijevskim i hitlerovskim metodama”.⁶¹

⁵⁶ HR-HDA-1220, 139. sjednica PCKSKJ od 9. 5. 1989.: Sektor za ONO i DSZ CKSKJ od 4. 5. 1989.; HR-HDA-1220, 139. sjednica PCKSKJ od 9. 5. 1989.: Zapisnik sa sednice; HR-HDA-1616, kut. 190: Služba za zaštitu ustavnog poretka i Služba za pravne poslove PSFRJ od 6. 6. 1989., Informacija o izradi predloga Smernica za eliminisanje vanrednih prilika.

⁵⁷ Marijan (2017), 89-91.

⁵⁸ HR-HDA-1220, 87. sjednica PCKSKJ od 18. 7. 1988: PCKSK Srbije, Ocene i stavovi povodom dolaska građana srpske i crnogorske nacionalnosti SK Kosova u Novi Sad, 0300 br. 2057/1 od 18. 7. 1988.

⁵⁹ Detaljno kod Dizdarević (2000), 189-220.

⁶⁰ HR-HDA-1616, kut. 102: Pregled mišljenja i ocena iznetih na sednici PSFRJ, održanoj 14. 9. 1988., o aktualnoj političkoj-bezbednosnoj situaciji u zemlji i ostvarivanju stavova PSFRJ od 11. 7. 1988.

⁶¹ HR-HDA-1220, 101. sjednica PCKSKJ od 6. 10. 1988: PCKSK Srbije, Stavovi, str. pov. br. 0300-268/2 od 8. 10. 1988.

Na temelju takva beskompromisnog stajališta, predsjedništva CK SKJ i SFRJ su 6. listopada 1988. na zajedničkoj sjednici „ocenila da u ovom trenutku nema razloga da se utvrđuje postojanje vanrednih prilika i naređuje zavođenje vanrednih stanja, ali da događaji, na određen način, ugrožavaju bezbednost ustavnog poretka” zbog mogućnosti da se prošire i na druge dijelove države, pri čemu su nabrojani Kosovo, Makedonija i Crna Gora, pa je utemeljeno zaključiti da se očito mislilo na područja s albanskim stanovništvom.⁶²

Dio prijepora o izvanrednim prilikama našao je mjesto u mjesečniku *Bezbednost i društvena samozaštita*, časopisu za teoriju i praksu sigurnosti i društvene samozaštite. U broju za rujun 1988. pukovnici Dušan Vilić i Boško Todorović osporili su kvalifikaciju mitinga kao slučaja izvanrednih prilika. Ujedno su problematizirali nužnost promjena definicije i nadležnosti odlučivanja o izvanrednim prilikama u korist saveznih tijela. Time je prvi put relativno javno otvorena do tada strogo povjerljiva problematika izvanrednih prilika.⁶³ S njima se nije složio Vinko Kirbus, koji je smatrao da se problem izvanrednih prilika mogao i trebao rješavati na temelju postojećih zakonskih propisa, posebice Zakona o osnovama sistema državne sigurnosti, devet zakona o unutarnjim poslovima i samozaštiti, uredbama o primjeni sredstava prisile i propisima iz kaznenopravnog područja. Smatrao je i da konstatiranje postojanja izvanrednih prilika ne znači odluku o promjeni pravnog režima, već način djelovanja državnih i političkih tijela na njihovu eliminiranju. Kirbus je smatrao da treba povećati odgovornost republika i pokrajina u sprječavanju i eliminiranju izvanrednih prilika i da se problem treba rješavati na temelju važećih propisa u sklopu socijalističkog samoupravnog sustava, a ne tražiti rješenje u institutima izvanrednog stanja karakterističnim za monarhije, vojne i druge diktature. Međutim, i on se držao pravorijeka čelnika Partije i Države da „događanja naroda” ne ugrožavaju sustav, već da je riječ o opravdanim zahtjevima radnih ljudi i građana koji „traže značajne promene u sistemu ili u sastavu rukovodstva”.⁶⁴ Kirbus i Vilić su bili članovi Izdavačkog savjeta časopisa, pa je to dijelom bila i polemika unutar iste kuće.⁶⁵

⁶² HR-HDA-1616, kut. 190: PSFRJ, str. pov. br. 515-2026 od 6. 10. 1988.

⁶³ Todorović – Vilić (1988), 3-10.

⁶⁴ Kirbus (1988), 8-13.

⁶⁵ Kirbus je bio dugogodišnji djelatnik Službe državne sigurnosti Saveznog sekretarijata za unutarnje poslove, a početkom 1989. savjetnik republičkog sekretara za unutarnje poslove SR Slovenije. Bio je i član naprijed spomenute radne skupine PSFRJ koja je razmatrala izmjene i dopune Smjernica za izvanredne prilike. Todorović je bio pukovnik JNA iz Generalštaba OS SFRJ, a Vilić pukovnik koji je najveći dio karijere proveo u službi vojne sigurnosti. Iako umirovljeni, u 1990-ima su promaknuti u generalske činove za zajedničke radove s kraja 80-ih i početka 90-ih što se vidi iz biografskih podataka iz knjige u kojoj je dvojac odgovorio na sjećanja admirala Mamule. Todorović – Vilić (2001).

Pukovnici Todorović i Vilić bili su i autori knjige *Vanredne prilike* objavljene 1989. koja je problematiku najvećega stupnja tajnosti otvorila širem čitateljstvu. Knjigom je skrenuta pozornost na to da je „u najviše slučajeva teže doneti odluku o proglašavanju vanrednih prilika nego odluku o proglašenju ratnog stanja”, kao i da je neodrživo polazište o sprezi unutarnjeg i vanjskog neprijatelja kao glavnog uzroka izvanrednih prilika.⁶⁶

V.

Početkom lipnja 1989. službe Predsjedništva SFRJ izradile su Prijedlog smjernica za eliminiranje izvanrednih prilika. Uz prijedlog je sačinjena i popratna Informacija u kojoj je pojašnjeno što se mijenja u odnosu na Smjernice iz 1982. Prijedlog smjernica navodno je izrađen na temelju važećih ustavnih i zakonskih rješenja i na temelju stečenih iskustava u primjeni Smjernica dvaju predsjedništava iz prosinca 1982. godine. U Informaciji su nabrojene i sugestije koje nisu mogle biti prihvaćene. U odnosu na prethodne Smjernice najveći „gubitnik” u novim su Smjernicama bili komiteti za ONO i DSZ „jer je u toku preispitivanje njihove koncepcije i usklađivanje važećih zakonskih rešenja”. Skupština SFRJ je ponovno zaobidena s obrazloženjem da se „bez promene sada važeće ustavno-pravne podela između zakonodavne i izvršne funkcije ne može menjati položaj, odnosno poveravati Skupštini SFRJ posebnu ulogu u ovoj oblasti”. Predsjedništvo SFRJ imalo je tek obvezu da Skupštinu SFRJ obavijesti o donesenoj odluci o izvanrednim prilikama „čime joj se omogućuje da ostvaruje svoje funkcije, a naročito da obezbeđuje političku kontrolu sprovođenja utvrđene politike”.⁶⁷

Na sjednici Predsjedništva SFRJ 6. lipnja 1989. razmotren je novi tekst (prijedlog) Smjernica i zatraženo mišljenje o njemu od svih tijela od kojih se to prije tražilo.⁶⁸ Predsjedništvo CK SKH je o njemu raspravljalo 19. lipnja. Temeljna je primjedba bila da nove Smjernice naglasak stavljaju na eliminiranje izvanrednih prilika, za razliku od starih koje su sadržavale i dio vezan za sprječavanje njihova nastajanja. Prigovoreno je zbog izostavljanja komitetâ za ONO i DSZ „iako ova tijela još uvijek egzistiraju u našem političkom sistemu i ugrađena su u sva doktrinarna dokumenta iz područja ONO i DSZ, pa tako i u osnovni doktrinarni dokument iz ovog područja ‚Strategiju općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ’, koju je Predsjedništvo SFRJ usvojilo u svibnju 1987. godine”. Sukladno tomu smatralo se da treba zadržati opciju uporabe dijelova Teritorijalne obrane

⁶⁶ Todorović – Vilić (1988), 40-72.

⁶⁷ HR-HDA-1616, kut. 190: Služba za zaštitu ustavnog poretka i Služba za pravne poslove PSFRJ od 6. 6. 1989., Informacija o izradi predloga Smernica za eliminisanje vanrednih prilika.

⁶⁸ HR-HDA-1220, KONO i DSZ SRH, kut. 16: PSRH, kl. 200-01/89-01/01, br. 71-DT-5 od 12. 6. 1989.

od strane Komiteta za ONO i DSZ jer ima pokriće u Zakonu o općenarodnoj obrani.⁶⁹ Predsjedništvo SRH je na sjednici 5. srpnja dobrim dijelom ponovilo primjedbe Partije, od „ignoriranja” komitetâ za ONO i DSZ, izostavljanja preventivnog djelovanja u sprječavanju nastanka izvanrednih prilika do primjedbe da Smjernice nisu usklađene sa zakonskim propisima i *Strategijom ONO i DSZ*. Smatralo se nužnim razgraničiti ugrožavanje zemlje od opasnosti koje nose sa sobom uporabu oružja od ugroze „raznih neoružanih aktivnosti i djelovanja zbog unutrašnjih poteškoća, kao što su: masovne demonstracije, narušavanje javnog reda i mira, međunacionalne konfrontacije i sl.”. Ovo se razgraničenje smatralo nužnim i stoga što način odlučivanja Predsjedništva SFRJ o proglašenju izvanrednih prilika treba biti različit. U slučaju nenaoružane ugroze smatralo se da je moguć postupak koji podrazumijeva pravo i obvezu „odgovarajućih republičkih i pokrajinskih organa da se izjasne o nužnosti donošenja odluka o proglašavanju izvanrednih prilika na teritoriju određene republike odnosno pokrajine”. Time se branilo mišljenje da republike i pokrajine imaju pravo izjašnjavanja o proglašenju izvanrednih prilika i uvođenju izvanrednog stanja na teritoriju drugih republika i pokrajina.⁷⁰ Predsjedništvo CK SKJ je 18. srpnja poduprlo donošenje Smjernica uz konstataciju da je prijedlog održiv i sukladan orijentaciji razdvajanja Države i Partije. Zaključeno je da se u raspravama o promjenama političkog sustava mora voditi računa o problematici izvanrednih prilika i „eksplicitno” ih ugraditi u novi ustav te utvrditi ovlasti federacije u takvim stanjima.⁷¹

Nove Smjernice za eliminiranje izvanrednih prilika prihvaćene su 19. srpnja 1989. na sjednici Predsjedništva SFRJ i objavljene u povjerljivom izdanju *Službenog lista SFRJ*. U odnosu na prethodne iz 1982. prva je bitna razlika bila da to više nije bio i partijski dokument, što je bio pokazatelj „razdvajanja” Partije od države, odnosno provođenje u djelo trenda koji je prihvaćen u listopadu 1988. na 17. sjednici CK SKJ. Predsjedništvo SFRJ utvrđivalo je postojanje izvanrednih prilika nakon ocjene da je oružanom ili drugom aktivnošću neposredno ugrožena neovisnost zemlje, njezin suverenitet, teritorijalna cjelokupnost i Ustavom SFRJ utvrđeno društveno uređenje. Utvrđenjem postojanja izvanrednih prilika se istodobno donosila i odluka o uvođenju izvanrednog stanja, pa je Predsjedništvo SFRJ naređivalo poduzimanje potrebnih mjera pripravnosti i „drugih odgovarajućih” mjera nužnih sa stajališta obrane zemlje i Ustavom SFRJ utvrđenog društvenog uređenja. Mjere koje naredi Predsjedništvo SFRJ provode nadležna tijela i organizacije u određenom opsegu i na utvrđen način. Uklanjanje izvanrednih

⁶⁹ HR-HDA-1220, D-P-4691: Izvršni sekretar PCKSKH za područje ONO i DSZ od 16. 6. 1989., Primjedbe na prijedlog teksta Smjernica PSFRJ za eliminiranje izvanrednih prilika.

⁷⁰ HR-HDA-1616, kut. 110: Skraćeni zapisnik 135. sjednice PSRH, održane 5. 7. 1989.

⁷¹ HR-HDA-1220, 148. sjednica PCKSKJ od 18. 7. 1989: Zapisnik sa sednice.

prilika planirano je istodobnom primjenom političkih sredstava i društveno-političkim djelovanjem „radnih ljudi i građana, pripadnika svih naroda i narodnosti”, s tim da se propisane prisilne mjere poduzimaju privremeno i iznimno, u pravilu kada druge mjere i političke djelatnosti nisu dovoljne i učinkovite. Opseg i karakter poduzetih mjera ovisio je o uzrocima i pojavama koje su prouzročile nastajanje izvanrednih prilika, a intenzitet mjera trebao je omogućiti njihovo uklanjanje u što kraćem roku. Postojanje izvanrednih prilika moglo se utvrditi za cijeli teritorij SFRJ ili za pojedine dijelove. Inicijativu za utvrđivanje njihova postojanja pokretala su u sklopu svojih nadležnosti i nakon stjecanja propisanih uvjeta predsjedništva socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, kao i Savezno izvršno vijeće. U postupku donošenja odluke o utvrđivanju postojanja izvanrednih prilika, odnosno odluke o mjerama za njihovo uklanjanje, Predsjedništvo SFRJ tražilo je prethodno mišljenje SIV-a i predsjedništava socijalističkih republika, odnosno socijalističkih autonomnih pokrajina u kojima postoji opasnost od izvanrednih prilika. Postojala je mogućnost, ako to okolnosti dopuštaju, i konzultacija s predsjedništvima drugih socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, kao i društveno-političkim tijelima u federaciji. Nakon donošenja odluke o utvrđivanju postojanja izvanrednih prilika i o mjerama naređenima za njihovo uklanjanje, Predsjedništvo SFRJ bilo je obvezno o tome izvijestiti Skupštinu SFRJ, Savezno izvršno vijeće, predsjedništva socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, Predsjedništvo CK SKJ i Predsjedništvo Savezne konferencije Socijalističkog saveza, a po potrebi i tijela drugih društveno-političkih organizacija u federaciji. I prije donošenja odluke o utvrđivanju postojanja izvanrednih prilika Predsjedništvo SFRJ moglo je narediti poduzimanje potrebnih mjera pripravnosti „kako bi se u svim državnim organima i kod svih drugih nosilaca planova za vanredne prilike blagovremeno povećala mobilnost i dostigao potreban stepen gotovosti”. Smjernice su razrađivale i obveze državnih tijela i drugih nositelja planova za izvanredne prilike. Uporaba oružanih snaga, JNA i TO-a, bila je moguća samo na temelju odluke Predsjedništva SFRJ i u skladu s tom odlukom. Prekid postojanja izvanrednih prilika donosilo je odlukom Predsjedništvo SFRJ, nakon procjene da su za to stečeni sigurnosni uvjeti. Odluku o ukidanju pojedinih mjera Predsjedništvo je moglo donijeti po osobnoj inicijativi ili na temelju prijedloga nadležnog tijela, a po mišljenju Saveznog izvršnog vijeća i predsjedništava socijalističkih republika, odnosno socijalističkih autonomnih pokrajina na teritoriju kojih su postojale izvanredne prilike.⁷²

⁷² PSFRJ, Smernice za eliminisanje vanrednih prilika, SP br. 318/4-4 od 19. 7. 1989., *Službeni list SFRJ*, Poverljivo glasilo, br. 32 od 28. 7. 1989., 1-3.

Po svemu sudeći, Smjernice su prihvaćene preglasavanjem, pri čemu nisu uvažavani prijedlozi barem dviju republika: Hrvatske i Slovenije. Da dijelovi Smjernica nisu prihvatljivi Sloveniji, bilo je očito nakon što je početkom kolovoza 1989. objavljen Radni tekst prijedloga amandmana na Ustav SR Slovenije. Iz perspektive Beograda (savezne i republičke), većina je amandmana bila problematična i u suprotnosti s Ustavom i nekim zakonima. Jedan se amandman odnosio i na problematiku izvanrednog stanja i uporabu oružanih snaga. Prema njemu je predviđeno da u Sloveniji izvanredno stanje može proglasiti samo Skupština SR Slovenije na prijedlog Predsjedništva SR Slovenije „ako su neposredno ugrožene životne funkcije društva, ili ustavnog uređenja, ili ako je teže ugrožen javni red i mir”. Za uporabu oružanih snaga u miru za sprječavanje ili eliminiranje izvanrednih prilika bila je također nužna suglasnost Skupštine SR Slovenije. Amandman je obrazložen tvrdnjom da su neka zbivanja u SFRJ upozorila da Ustavom nisu jasno uređena pitanja proglašavanje izvanrednog stanja i uporabe oružanih snaga u miru za sprječavanje i eliminiranje izvanrednog stanja, pa je to nužno regulirati Ustavom SR Slovenije.⁷³ Usprkos protivljenju CK SKJ, Predsjedništva SFRJ i Saveznog izvršnog vijeća Slovenci su 27. rujna prihvatili amandmane. Prema dnevničkim zabilješkama Borisava Jovića, člana Predsjedništva SFRJ iz Srbije, JNA se spremala za intervenciju u Sloveniji, od koje je odustala zbog ocjene da nema ustavnog pokrića za takav postupak.⁷⁴

VI.

Posebno mjesto u problematici kriznih stanja, tj. izvanrednih prilika bila je uporaba tijela represije, posebice Oružanih snaga SFRJ koje su se sastojale od JNA koja je bila savezna operativna komponenta i TO-a koji je bio republička i pokrajinska teritorijalna komponenta. Oko toga nije bilo prevelikih djela i rješenja iz 80-ih su dogovarana u prethodnom desetljeću, a vjerojatno i ranije. U travnju 1976. na sastanku s vojnim vrhom Edvard Kardelj je jasno naznačio osnove i redosljed uporabe represivnih tijela. Prvo su se angažirale redovite snage unutarnjeg reda, potom se po potrebi mogao uključiti TO i na kraju u iznimnim slučajevima JNA.⁷⁵ Takav se redosljed prevencije zadržao do kolovoza 1990. godine.

Prve Smjernice za eliminiranje izvanrednih prilika prihvaćene su kada je JNA već imala iza sebe uspješno iskustvo na Kosovu u proljeće 1981. godine.

⁷³ HR-HDA-1220, D-P-4722: Služba za društveno-politička pitanja i odnose u federacije i Služba za pravne poslove PSFRJ od 1. 9. 1989., Informacija povodom Radnog teksta predloga amandmana na Ustav SR Slovenije.

⁷⁴ Jović (1995), 46-56.

⁷⁵ HR-HDA-1220-CKSKH, Predsjednik CKSKH, ONO i DSZ, kut. 14: Komisija za ONO i DSZ Izvršnog komiteta PCKSKJ, Zabeleška, 0305-pov. 780/1 od 14. 6. 1976.

U Smjernicama dvaju predsjedništava iz prosinca 1982. dana je osnova angažiranja oružanih snaga u izvanrednim prilikama, uz iznimnu opciju da se dijelovi TO-a mogu uporabiti po nalogu Komiteta za ONO i DSZ republike, odnosno pokrajine.⁷⁶ U *Strategiji općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ* iz svibnja 1987. ponovljena je mogućnost da komiteti za ONO i DSZ republika i pokrajina u „određenim situacijama” mogu narediti uporabu Teritorijalne obrane u skladu s planovima i odlukom Predsjedništva SFRJ.⁷⁷ U Smjernicama iz srpnja 1989. uporaba oružanih snaga, tj. JNA i TO-a, bila je moguća isključivo na temelju odluke Predsjedništva SFRJ i u skladu s tom odlukom. Stajalište je bilo da se oružane snage koriste samo ako se uporabom sigurnosnih tijela i drugih tijela društvene samozaštite ne može spriječiti nastajanje štetnih posljedica. Odlukom Predsjedništva SFRJ utvrđivali su se bliži uvjeti i način uporabe oružanih snaga na temelju kojih je savezni sekretar za narodnu obranu poduzimao potrebne mjere. Te su mjere bile u širokom rasponu od provjera spremnosti oružanih snaga za borbu protiv neprijateljskih i drugih kontrarevolucionarnih snaga do angažmana za razbijanje i uništavanje diverzantskih, odmetničkih, terorističkih i drugih naoružanih skupina, ali i sudjelovanja u sprječavanju i razbijanju rušilačkih demonstracija. Postupanje oružanih snaga regulirano je 1988. strogo povjerljivim naputkom koji je obrađivao osnovne aspekte uporabe oružanih snaga. Praktičnu i uspješnu provjeru JNA je imala na Kosovu u sklopu plana *Golija*, nakon što je Predsjedništvo SFRJ 27. veljače 1989. uvelo izvanredno stanje.⁷⁸

Na izborima u proljeće 1990. u Hrvatskoj i Sloveniji komunisti su poraženi, a potkraj godine i u Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Njihovim prelaskom u oporbu doveden je u pitanje niz postavki obrambeno-zaštitnog sustava u kojima je uloga SKJ bila odlučujuća. Za JNA je poraz komunista u četiri republike predstavljao pojavu izvanrednih prilika. Bio je to definitivni kraj komitetâ za ONO i DSZ, kao što je trebao biti i kraj planova za izvanredne prilike. Međutim, JNA se opirala promjenama, odbila je zahtjeve za depolitizaciju trudeći se održati SKJ, a kada nije uspjela, potkraj godine se navodno „depolitizirala” i osnovala svoju stranku, Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju.⁷⁹

Težište djelovanja JNA od proljeća 1990. bilo je u Hrvatskoj, a „prirodni saveznici” bile su joj Srbija i Crna Gora. Razoružanjem Teritorijalne obrane i preraspodjelom mirnodopskih snaga JNA je krenula u postupno rušenje legalno izabrane vlasti u Republici Hrvatskoj. U kolovozu 1990. poduprla je pobunu Srba

⁷⁶ HR-HDA-1220, Predsjednik CKSKH, ONO i DSZ, kut. 59: PSFRJ i PCKSKJ, Smjernice za sprječavanje nastajanja i za eliminiranje izvanrednih prilika, DT br. 423/1 od 15. 12. 1982.

⁷⁷ *Strategija općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ*, 152.

⁷⁸ Marijan (2002), 352, 356-360, 364.

⁷⁹ Marijan (2017), 217-218, 378-381, 448-451; Barić (2014), 629-644.

u Hrvatskoj kada je spriječila hrvatsku policiju da pobunu uguši na početku i njezinu izvorištu u gradu Kninu. Praktična djelovanja pratila je studija o uporabi oružanih snaga u izvanrednim prilikama s kraja 1990. godine. U njoj su obrađeni pojam i uzroci izvanrednih prilika, pravne osnove za uporabu oružanih snaga u njima, iskustva i pouke iz uporabe oružanih snaga u izvanrednim prilikama, uloga i zadatci oružanih snaga u njima, osposobljenost za izvršavanje zadataka te sustav zapovijedanja i nadzora oružanih snaga u izvanrednim prilikama. Najveća novina u toj studiji bio je zadatak sprječavanja građanskog rata, što je u praksi značilo onemogućivanje rada hrvatskoj policiji inovacijom koja je postala poznata pod imenom „tampon zona”.⁸⁰

Zahvaljujući pobuni Srba u Hrvatskoj, već od srpnja i kolovoza 1990. JNA je dobila željeno stanje postojanja izvanrednih prilika, no za proglašenje izvanrednog stanja trebali su joj glasovi minimalno pet članova Predsjedništva SFRJ. Željenu većinu nije dobila u siječnju 1991., u doba krize poznate kao pokušaj razoružanja pričuvne hrvatske policije, kao ni na trodnevnoj sjednici Predsjedništva SFRJ u funkciji Vrhovnog zapovjedništva Oružanih snaga SFRJ sredinom ožujka 1991. Povod za tu sjednicu bilo je gušenje srpske pobune u Pakracu 2. ožujka od strane hrvatske policije i razbijanje demonstracija protiv Slobodana Miloševića u Beogradu 9. ožujka od strane JNA.⁸¹ S obzirom na to da je izostala radikalna hrvatska reakcija na srpsku pobunu, JNA je početkom travnja 1991. prema planu izvanrednih prilika izolirala kninsku krajinu, a „tampon zone” primjenjivala je do sredine rujna kada je eskalirao rat u Hrvatskoj.⁸² Nakon toga više nije bilo potrebe za izvanrednim prilikama, čime je okončano njihovo postojanje. Premda zamišljene kao preventivna mjera za očuvanje vlasti SKJ, praktično su se ostvarivale kao sredstvo koje je učvršćivalo politiku S. Miloševića, najprije u Srbiji, a 1990. i 1991. u Hrvatskoj.

⁸⁰ *Upotreba oružanih snaga SFRJ u vanrednim prilikama*, 101; Marijan (2017), 388, 456-458, 489.

⁸¹ Jović (1995), 286-306; Marijan (2017), 361, 473-484, 486-489.

⁸² Marijan (2008), 248-252, 268-272, 276, 278.

Izvori

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu

HR-HDA-1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, serije: D dokumentacija, povjerljivi i strogo povjerljivi spisi (D-P i D-SP); Predsjednik CKSKH; Predsjedništvo CK SKH (PCKSKH); Komitet za Općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu KONO i DSZ SRH); Predsjedništvo CK SKJ - sjednice.

HR-HDA-1616, Predsjedništvo Socijalističke Republike Hrvatske

Središnji vojni arhiv Ministarstva obrane u Zagrebu

HR-SVA-RSNO Republički sekretarijat za narodnu obranu Socijalističke Republike Hrvatske

Literatura

- Ateljević, M., Petković, A. (1985). *Komiteti za općenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu*. Beograd: NIO Poslovna politika.
- Barić, N. (2014). Javno djelovanje Saveza komunista – Pokreta za Jugoslaviju u Hrvatskoj tijekom 1991. godine, u: Karbić, M., Kekez, H., Novak, A., Horvat, Z. (ur.), *Ascendere historian – Zbornik u čast Milana Krubeka*. Zagreb, 629-644.
- Bilandžić, D. (1985). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dizdarević, R. (2000). *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Goati, V. (1989). *Politička anatomija jugoslovenskog društva*. Zagreb: Naprijed.
- Jović, B. (1995). *Poslednji dani SFRJ*. Beograd: Politika.
- Kirbus, V. (1988). Još jednom o takozvanim vanrednim prilikama. *Bezbednost i društvena samozaštita*, 11, 8-13.
- Klasić, H. (2012.). *Jugoslavija i svijet 1968. godine*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Mamula, B. (2000). *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID.
- Marijan, D. (2002). Oružane snage SFRJ u izvanrednim prilikama. *Časopis za suvremenu povijest*, 34 (2), 339-376.
- Marijan, D. (2017). *Hrvatska 1989. – 1992. Rađanje države*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Marijan, D. (2008). *Slom Titove armije. Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest.
- Prelević, M. (1983). *Naoružani narod: teorija i praksa*. Beograd: NIO Poslovna politika.
- Ristanović, P. (2019). *Kosovsko pitanje 1974 – 1989*, Novi Sad – Beograd: Prometej – Informatika.
- Strategija općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ* (1987). Beograd: Centar oružanih snaga za stratezijska istraživanja „Maršal Tito”.
- Todorović, B., Vilić, D. (1988). Vanredne prilike. *Bezbednost i društvena samozaštita*. Jugoslavenski mesečni časopis za teoriju i praksu bezbednosti i društvene samozaštite, 9, 3-10.
- Todorović, B., Vilić, D. (2001). *Slučaj Mamula. Povodom knjige admirala Branka Mamule Slučaj Jugoslavija*. Beograd: GrafoMark.
- Todorović, B., Vilić, D. (1989). *Vanredne prilike*. Beograd: Privredapublik.
- Upotreba oružanih snaga SFRJ u vanrednim prilikama* (1990). Beograd: Centar za stratezijska istraživanja SSNO „Maršal Tito”.

GASTARBAJTERI KAO SIGURNOSNO PITANJE JUGOSLAVENSKE KOMUNISTIČKE VLASTI 1970-IH¹

Josip MIHALJEVIĆ

Uvod

Migracija radnika s europske periferije u zemlje razvijenije zapadne Europe u formi tzv. gostujućih radnika (gastarbajtera)² bila je jedan od glavnih migracijskih fenomena u poslijeratnoj Europi.³ Gastarbajteri u Njemačkoj, Austriji, Švicarskoj i drugim zapadnoeuropskim državama nisu ondje trebali ostajati više od nekoliko godina, nego su, nakon što prestane potreba za takvom radnom snagom, trebali biti otpušteni i vraćeni u svoje matične države, a u slučaju nove potrebe biti ponovo pozivani ili zamijenjeni novim radnicima.⁴ Međutim, veliki broj tih gastarbajtera je ostajao puno duže, neki čitav radni vijek, a neki čak i trajno što je ostavljalo velike posljedice ne samo za države useljenja nego i za države iz kojih su se iseljavali.

Migracije u doba hladnoga rata karakterizirala je povećana politizacija jer se radilo o fenomenu koji je bio vezan kako uz unutarnju politiku država tako i uz bilateralne, regionalne i šire međunarodne odnose, kao i za sigurnosne službe koje su bile uključene u procese migracija jer su te migracije imale i svoj sigurnosni aspekt.⁵ Fenomen gastarbajtera, odnosno „radnika na privremenom radu u inozemstvu”, kako su se službeno nazivali u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), uvelike je obilježio 1960-e i 1970-e jugoslavenske komunističke države jer je do sredine 1970-ih izvan Jugoslavije u zemljama Europe radilo više stotina tisuća njezinih građana. S obzirom na to da se radilo o velikom broju ljudi,

¹ Objavljivanje ovoga rada potpomogla su dva znanstvena projekta: projekt „Gastarbajterska usmena povijest”, koji financira Hrvatski institut za povijest (HIP-INT-GASTUP) i projekt „Istraživanje emocija u (re)konstrukciji identiteta dijaspore: Hrvati u Australiji i Novom Zelandu (1945.–1991.)” koji financira Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ-UIP-2020-02-1283-CROCEANIA).

² S obzirom na to da je u tadašnjoj Europi taj fenomen najizraženiji bio u Saveznoj Republici Njemačkoj (SRNj) kao zemlji koja je ujedno bila primateljica najvećeg broja inozemnih ili migrantskih radnika, tako se i te gostujuće radnike kolokvijalno nazivalo „gastarbajterima” prema riječi *Gastarbeiter* koja se službeno koristila u Njemačkoj.

³ Opširnije vidi: Castles – Kosack (1985); Castles – Miller (1998), 67-103.

⁴ Antonijević (2013), 55-56. Opširnije vidi: Miller (1986), 740-757.

⁵ Vidi: Antonijević (2013), 20-21.

i to o onom sloju koji je bio u produktivnim godinama (prosječna dob radnika u inozemstvu 1971. godine bila je oko 30 godina),⁶ a s obzirom na širi politički i sigurnosni kontekst koji je obilježen hladnim ratom i suprotstavljenostima mnogobrojnih iseljenika komunističkoj vlasti u Jugoslaviji, pretpostavlja se da je taj fenomen imao znatne sigurnosne reperkusije. Glavni cilj ovoga rada jest istražiti kako je jugoslavenska vlast i njezina politička policija (Uprava državne bezbednosti – Udba, od 1967. Služba državne sigurnosti – SDS) gledala na gastarbajtere u sferi sigurnosti. Osnovno pitanje na koje se traži odgovor jest – jesu li gastarbajteri predstavljali sigurnosni problem komunističkoj Jugoslaviji i, ako jesu, u kojoj mjeri.

Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, nužno je istražiti arhivsko gradivo koje je iza sebe ostavila Udba, odnosno SDS. Iako bi za cjelovit uvid bilo potrebno analizirati gradivo svih nekadašnjih republičkih i pokrajinskih služba,⁷ arhivsko gradivo te službe dostupno je samo u nekima od država nasljednica nekadašnje SFRJ, ponajprije u današnjoj Republici Hrvatskoj i Republici Sloveniji. Zbog toga sam se u ovom istraživanju ograničio na gradivo koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) u Zagrebu u kojem se može naći mnoštvo relevantnih podataka, ne samo za Socijalističku Republiku Hrvatsku (SRH) nego i za područje čitave SFRJ. Nedavno je izbor najreprezentativnijega gradiva SDS-a koje se odnosi na gastarbajtere transkribiran i objavljen u posebnoj knjizi izvora autora Nenada Bukvića.⁸ Riječ je o dosad najsustavnijem pothvatu u objavljivanju ovog arhivskoga gradiva koje je sada potpuno i lako dostupno istraživačima. Osim toga gradiva, koristio sam se i drugim neobjavljenim gradivom iz HDA, Arhiva Jugoslavije (AJ) u Beogradu, na internetu dostupnom arhivom Središnje obavještajne agencije (*Central Intelligence Agency* – CIA) Sjedinjenih Američkih Država (SAD) te podacima dobivenim iz intervjua s gastarbajterima koji su vođeni 2021. u sklopu projekta „Gastarbajterska usmena povijest” u Hrvatskom institutu za povijest.⁹

Gastarbajteri kao skupina

Potkraj 1950-ih u Jugoslaviji je došlo do prvih znatnijih problema s viškom radne snage kad su pojedinci odlazili u zemlje Zapada tražeći neki privremeni posao. Jugoslavenska je vlast sve do 1962. djelovala represivno prema pitanju migracija radne snage i pokušavala je potencijalne iseljenike zadržati u zemlji. Pritisci da se

⁶ Nejašmić (1994), 139.

⁷ Služba državne sigurnosti se nakon reorganizacije od 1967. „republikanizirala”. Za razliku od prijašnjeg centralnog upravljanja iz Beograda, od 1967. SDS na republičkoj/pokrajinskoj razini dobio je mnogo veću autonomnost u djelovanju, iako je i dalje njihov rad bio koordiniran sa savezne razine. Opširnije o tim promjenama vidi: Akrap (2010), 204-206; Mihaljević (2022), 5-7.

⁸ Bukvić (2021).

⁹ HR-HIP-AZGUP.

odlazak na rad u druge zemlje legalizira bili su sve snažniji te je vlast na kraju ipak odlučila liberalizirati režim prelaska granica i otvoriti put za radničke migracije. Bilateralnim sporazumima s nekoliko zapadnoeuropskih vlada od 1965. do 1968. (najvažniji je potpisan tek 1968. sa SRNj) pitanje zapošljavanja jugoslavenskih radnika u Zapadnoj Europi bilo je konačno regulirano.¹⁰

Sve do početka 1970-ih, odnosno do popisa stanovništava 1971. Jugoslavija nije vodila sustavnu evidenciju o ljudima koji su odlazili na privremeni rad u inozemstvo. Tako se u podacima kojima je raspolagao Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) početkom 1971. navodi da se potkraj 1970. na radu izvan Jugoslavije nalazilo oko 850 000 jugoslavenskih državljana, od čega najviše u Njemačkoj (450 000), Francuskoj (70 000) i Austriji (65 000), te oko 200 000 u izvaneuropskim zemljama.¹¹ Najveći udio među jugoslavenskim gastarbajterima činili su Hrvati, a najviše je radnika odlazilo iz SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine. U istom materijalu iz 1971. stoji procjena da je na SR Hrvatsku otpadalo 40-45% tih ljudi, SR BiH 25-27%, SR Srbiju 20%, SR Sloveniju 7-9,5%, SR Makedoniju 7-8%, a na SR Crna Goru 1-1,5%.¹²

Popis stanovništva Jugoslavije iz 1971. prvi je put u popis uvrstio i kategoriju radnika na privremenom radu u inozemstvu te je popisom utvrđeno da je iz Jugoslavije 763 725 takvih radnika, od čega je iz Hrvatske bilo njih oko 33,5%. Prema nacionalnoj strukturi u ukupnom broju jugoslavenskih gastarbajtera bilo je 39% Hrvata, 28,9% Srba i 6% Muslimana.¹³ Službeni broj do kojeg se došlo popisom stanovništva bio je manji od onih procjena kojima se baratalo u dokumentima društveno-političkih organizacija i same vladajuće partije. CIA-ini izvještaji iz 1972. navode da jugoslavenski režim sam priznaje da ne uspijeva pratiti ne samo sve aktivnosti ljudi koji odlaze na rad u inozemstvo nego čak ni njihov stvarni broj. Pri tome navode da je u lipnju 1972. iz komiteta zaduženog za vanjske migracije u Saveznom izvršnom vijeću (SIV) dobiven podatak da je za svakog radnika čiji je odlazak registriran na biroima za zapošljavanje bio još jedan koji odlazi privatnim kanalima i da su zbog toga službene državne statistike netočne.¹⁴

Do 1974. broj gastarbajtera dosegao je svoj vrhunac, nakon čega će u drugoj polovici 1970-ih doći do pada. Prema podacima kojima je raspolagao Izvršni

¹⁰ Ivanović (2012), 69.

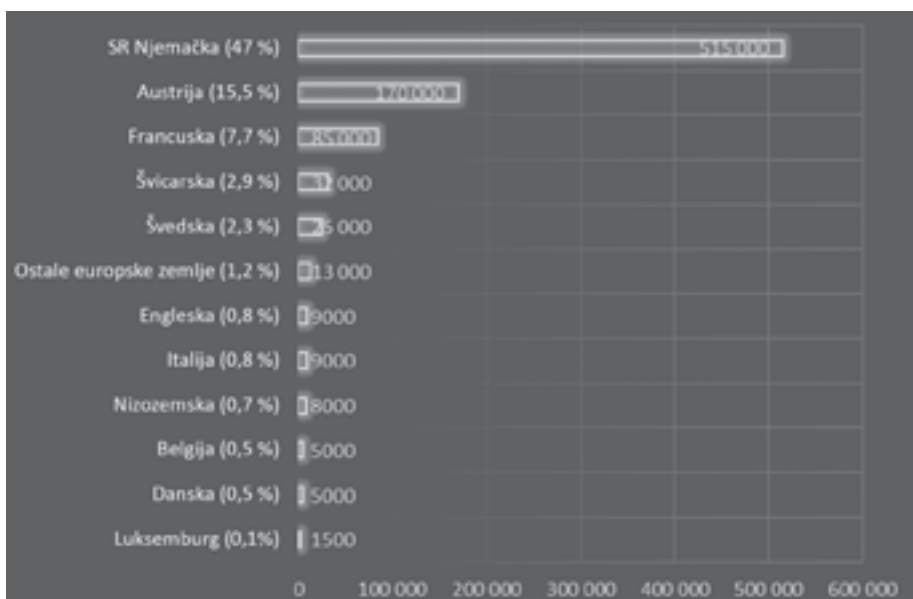
¹¹ SR-AJ-142-SSRNJ, II-F-476, god. 1971., „Plan razmatranja problematike zapošljavanja u inostranstvu” [nedatirano 1971.] – „Podsetnik o nekim aktuelnim političkim pitanjima zapošljavanja naših radnika u inostranstvu”, 1.

¹² Ibid., 2.

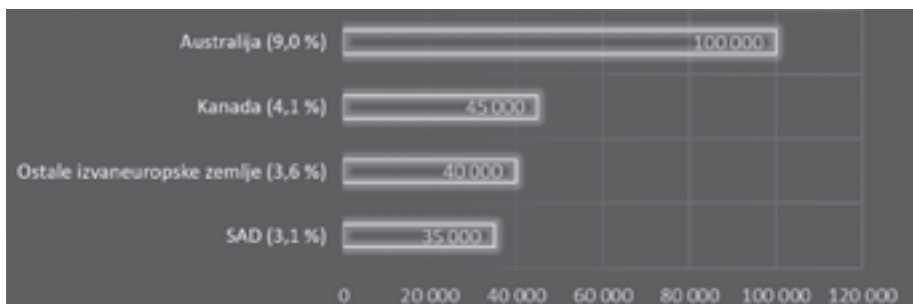
¹³ Radelić (2006), 426.

¹⁴ Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian separatist problem, 27. 9. 1972, CIA, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP79R00967A000500020001-7.pdf> (pristupljeno: 17. 5. 2022.), 5.

komitet Predsjedništva CK SKH, 1974. godine u europskim državama se na privremenom radu iz SR Hrvatske nalazilo oko 300 000 radnika, a iz cijele Jugoslavije 877 500. Osim toga u izvaneuropskim zemljama bilo je zaposleno oko 220 000 jugoslavenskih radnika, što znači da ih je ukupno u inozemstvu bilo zaposleno oko 1 100 000. Detaljniji popis po pojedinim zemljama prikazan je u grafikonima 1 i 2.¹⁵

Grafikon 1: Broj radnika iz SFRJ na privremenom radu u europskim zemljama 1974.

Grafikon 2: Broj radnika iz SFRJ na privremenom radu u izvaneuropskim zemljama 1974.

¹⁵ HR-HDA-1220-CKSKH, IK P CK SKH, Sjednice i sastanci, Sjednice 1974.–1978., 61. sjednica, 3. 11. 1975., kut. 1, „Informacija o aktivnostima na ostvarivanju zaključaka Predsjedništva SKJ i SFRJ od 5. II 1973., Izvršnog vijeća Sabora od 1972., te međurepubličkog društvenog dogovora od 1. VII 1974. godine u vezi sa zapošljavanjem i radom u inozemstvu, kao i povratkom naših radnika i zaposlenjem u zemlji”, 1. 9. 1975., 1.

Prema podacima kojima je raspolagao Savez komunista Hrvatske (SKH), godine 1974. u inozemstvu je uz približno 300 000 radnika iz SRH bilo još i oko 83 000 članova njihovih obitelji. Broj radnika iz Hrvatske smanjio se do 1978. na približno 235 000, ali se broj članova njihovih obitelji povećao na ukupno cca. 125 000.¹⁶ Trend smanjenja nastavio se pa je popisom stanovništva 1981. službeno zapisano da je iz SRH u inozemstvu bilo zaposleno 151 619 radnika te je s njima ondje bilo još 58 711 članova njihovih obitelji.¹⁷ U svakom slučaju, radilo se o velikom broju ljudi pa je i sama CIA početkom 1970-ih procjenjivala da je riječ o približno 5% ukupnog stanovništva Jugoslavije.¹⁸

Učinci odlaska radnika bili su višestruki. U kratkoročnom pogledu pozitivan je učinak bilo smanjenje broja nezaposlenih građana, što je bio problem s kojim se Jugoslavija sve više suočavala. Na razini obitelji gastarbajterska bi zarada značila mnogo, jer su plaće u Zapadnoj Europi bile veće od onih domaćih, a putem tih veza jugoslavenski su građani sve više dolazili u dodir sa zapadnjačkim standardom i životnim navikama. Na razini države, gastarbajteri su osiguravali stalan dotok deviza koji je državi bio važan u vanjskoj trgovini i u ukupnom bogatstvu države. No, dugoročno je Jugoslavija kao država gubila svoje stanovništvo jer je znatan broj tih privremenih radnika svoj boravak učinio stalnim. Pogotovo se to odnosilo na osobe koje bi u inozemstvo „povukle” svoje čitave obitelji ili bi pak ondje stvarale svoje obitelji. Bile su tu i znatne „psihosocijalne i ekonomske reperkusije”, a svih tih učinaka bila je svjesna i najviša državna i politička vlast koja je početkom 1973. o tome raspravljala na zajedničkom sastanku Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ.¹⁹ Zanimljivo je da je vlast najviše pogađala činjenica što se na radu u inozemstvu nalazi jedan dio stručnijih kadrova „koji su potrebni našoj privredi”.²⁰ Jedan od zaključaka Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ bio je da su odlaskom velikog broja ljudi otvoreni i neki problemi s gledišta sigurnosti zemlje.²¹

¹⁶ Radelić (2006), 426.

¹⁷ Nejašmić (1994), 141.

¹⁸ Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian separatist problem, 27. 9. 1972., 5.

¹⁹ SR-AJ-142-SSRNJ, II-F-490, god. 1972–1973, Koordinacioni odbor za pitanje radnika u inostranstvu, „Zaključci Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije i Predsjedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije o problematici zapošljavanja naših građana u inostranstvu”, 5. 2. 1973., 2.

²⁰ Ibid. Dok je nekvalificirana radna snaga od druge polovice 1960-ih na rad u inozemstvo dobrim dijelom odlazila organizirano, visokokvalificirana stručna radna snaga, odnosno „tehnička inteligencija” kako se govorilo u dokumentima vlasti, uglavnom je odlazila neorganizirano. Vidi: Bilješka sa sastanka održanog u SDB-u SSUP-a 16. listopada 1969., u: Bukvić, 2021, 255-259 (259).

²¹ SR-AJ-142-SSRNJ, II-F-490, god. 1972-1973, Koordinacioni odbor za pitanje radnika u inostranstvu, „Zaključci Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije i Predsjedništva Socijalističke

Gastarbajteri ulaze u fokus sigurnosnih službi (akcija „Odmor“)

Znatan broj gastarbajtera je redovito dolazio u zemlju na godišnje odmore tijekom ljeta, a još više u doba božićnih i novogodišnjih praznika, što je za jugoslavenski sigurnosni sustav predstavljalo svojevrstan izazov. Već od 1964. Udba je na cijelom području Jugoslavije provodila posebnu operativnu akciju kodnog naziva „Odmor“, tijekom koje je nadziranjem aktivnosti u prometu, provjerom osobne prtljage, kontrolom poštanskih pošiljaka, informativnim razgovorima s radnicima koji su došli u zemlju i drugim mjerama nastojala prikupiti što više podataka koji su bili u fokusu njezina interesa.²² U prvim je godinama akcija „Odmor“ obično obuhvaćala razdoblje od sredine prosinca do sredine siječnja, što je bilo vrijeme kad bi najveći broj gastarbajtera boravio u domovini. Kako je poslije postalo jasno da gastarbajteri nisu kratkotrajna pojava, nego fenomen koji će trajati puno duže, sigurnosno-obavještajni sustav nastojao je rad u sklopu te akcije proširiti na čitavu godinu.

Osim akcije „Odmor“ provodile su se i druge slične akcije, poput akcije „Ekspres“ na teritoriju SRH. Prema Izvještaju Centra SDS-a Zagreb o akciji „Expres 1968.“,²³ ta je akcija pratila neprijateljsku aktivnost političke emigracije koja bi bila, kako je to Služba nazivala, u sprezi s našim „pasošarima“. U sklopu te akcije na graničnim su se prijelazima pri ulasku u Jugoslaviju popisivali svi jugoslavenski građani koji su radili u inozemstvu. Svaka bi osoba bila evidentirana i o tome bi se obavještavale službe na području na koje je osoba putovala, čime se nastojalo imati pod kontrolom njihovo kretanje.²⁴

Već je u prvoj informaciji akcije „Odmor 1964.“ navedeno da je potrebno obaviti razgovor sa svakim jugoslavenskim građaninom koji dođe u posjet zemlji, a ponajprije s onima za koje postoje podatci da su za vrijeme boravka u inozemstvu podržavali vezu s političkom emigracijom, obavještajnim službama ili policijama drugih država.²⁵ Nalagalo se službama da se tijekom boravka gastarbajtera u domovini nad svima koji su sumnjivi provede kontrola. Na tim poslovima bilo je predviđeno angažiranje čitavog operativnog kadra, od službenika u operativnoj skupini do službenika u Narodnoj miliciji, a to je trebala postati „stalna praksa

Federativne Republike Jugoslavije o problematici zapošljavanja naših građana u inostranstvu“, 5. 2. 1973., 2.

²² Bukvić (2021), 28-29.

²³ Izvještaj Centra SDS-a Zagreb o akciji „Expres 1968.“ (11. veljače 1969.), u: Bukvić (2021), 360-362.

²⁴ Ibid., 363.

²⁵ Uputa RSUP-a SRH o provedbi akcije „Odmor 1964.“ (7. prosinca 1964.), u: Bukvić (2021), 224.

u ostvarivanju obavještajno-operativnih interesa po toj problematici.”²⁶ Ipak, već potkraj 1966. morali su donekle promijeniti način djelovanja, što zbog promjena i reorganizacije u samoj službi (1966./1967.), što zbog činjenice da je broj radnika na privremenom radu bio sve veći i nije ih se sve moglo pozivati na informativne razgovore.

Broj gastarbajtera se početkom 1970-ih znatno povećao i do sredine desetljeća dosegnuo je vrhunac. Prema podacima iz proljeća 1975. koje je savezni SDS prikupio u akciji „Odmor 1974.,” u razdoblju od 15. prosinca 1974. do 15. siječnja 1975. godine u Jugoslaviju je na zimske praznike došlo gotovo 800 000 jugoslavenskih građana privremeno zaposlenih u inozemstvu.²⁷ Bila je to dotad najopsežnija akcija jer se radilo na dotad rekordnome broju gastarbajtera. Tijela unutrašnjih poslova su osobito pojačala mjere osiguranja državne granice, prometnica i prometnih sredstava, graničnih prijelaza, objekata od općedruštvenog značaja, a pojačane su i mjere sigurnosti prema određenim objektima i osobama koje je Služba štitila.²⁸

Jugoslavenski su se radnici u domovinu vraćali uglavnom preko graničnih prijelaza u SR Sloveniji, a najopterećeniji granični prelazi bili su Šentilj, Gornja Radgona, Jesenice, Podkoren i Gederovci.²⁹ U doba akcije „Odmor 1974.” u SFRJ su preko Slovenije ušla 779 253 gastarbajtera. Akcija „Odmor 1975.” provodila se od 15. prosinca 1975. do 15. siječnja 1976. godine. U tom je razdoblju u Jugoslaviju doputovalo oko 700 000 gastarbajtera, što je bilo manje nego godinu ranije. Preko slovenskih graničnih prijelaza ušlo ih je 659 232, a istodobno je na graničnim prijelazima u Vojvodini bio registriran ulazak 88 807 osoba i procjenjivalo se da je od toga na privremenom radu bilo njih oko 55 000.³⁰ Najveći broj gastarbajtera putovao je putničkim vozilima, a manji broj njih (oko 180 000 u doba akcije „Odmor 1975.”) putovao je vlakovima, autobusima i zrakoplovima.³¹

U drugoj polovici 1970-ih gastarbajterski je val bio smanjen zbog više razloga. Jedan od njih je bila inicijativa same jugoslavenske vlasti koja je počela sve više uviđati problem masovnog odlaska radne snage. Naime, kako je broj radnika koji su odlazili u Zapadnu Europu sve više rastao, SKJ je na svojoj Drugoj konferenciji održanoj u Beogradu od 25. do 27. siječnja 1972. u svojem „Akcionom

²⁶ Ibid., 226.

²⁷ Analiza akcije „Odmor 1974.” SDS-a SSUP-a SFRJ (25. ožujka 1975.), u: Bukvić (2021), 291-312.

²⁸ Ibid., 293-294.

²⁹ Ibid., 312.

³⁰ Analiza akcije „Odmor 1975.” SDS-a SSUP-a SFRJ (26. kolovoza 1976.), u: Bukvić (2021), 313-328.

³¹ Ibid., 314.

programu” zaključio da je potrebno „ugraditi program postepenog zaustavljanja odlaska radnika na rad u inostranstvo i stvaranja uslova za povratak u zemlju prvenstveno stručnjaka i kvalifikovanih radnika”.³² Drugi, a vjerojatno i važniji razlog bio je utjecaj naftne krize koja je Europu pogodila u jesen 1973. Nezaposlenost u 1974. i 1975. u mnogim je zapadnoeuropskim zemljama prešla „kritičnu točku” od 3% (SRNj je u srpnju 1975. dosegla 4,5%, a Nizozemska 4,8%), pa su se europske zemlje zatvorile za radnu snagu izvan zemalja zajedničkog zapadnoeuropskog tržišta.³³ Vlada kancelara Willyja Brandta je potkraj 1973. prekinula politiku zapošljavanja gastarbajtera kojom je od 1955. do 1973. više milijuna stranih radnika našlo svoje zaposlenje u Njemačkoj.³⁴ Prekidom te politike mnogobrojni su se gastarbajteri vratili u svoje matične države pa se tako smanjio i broj onih iz Jugoslavije. Osamdesetih godina 20. stoljeća broj gastarbajtera iz Jugoslavije će opet rasti.

U prvoj polovici 1970-ih za jugoslavensku je vlast problem sigurnosti, zaštite i samozaštite jugoslavenskih građana na privremenom radu i boravku u inozemstvu postajao sve ozbiljniji. Analize SKJ iz 1975. otkrivaju da je 800 000 građana na radu u inozemstvu za Partiju predstavljao ozbiljan i složen problem koji zahtijeva „punu angažiranost svih organizacija Saveza komunista i njegovih organa”, i da Savez komunista tu akciju „mora voditi što šire, dinamično i energično, ne žaleći pri tom ni napora ni sredstava.”³⁵ Za Partiju je problematično bilo da se na radu u inozemstvu nalazio i određeni postotak članova SKJ. Prema nepotpunim partijskim procjenama radilo se o između 20 i 30 tisuća članova Partije čiji rad nije bio dovoljno organiziran ni usmjeravan.

Vojni aspekt fenomena gastarbajtera

Jedan od osnovnih sigurnosnih problema iz perspektive vlasti bio je taj što se među gastarbajterima nalazio veliki broj vojnih obveznika.³⁶ Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku iz 1971. godine na privremenom radu u inozemstvu

³² *Druga konferencija Saveza komunista Jugoslavije* (1972), 417.

³³ HR-HDA-1220-CKSKH, IK P CK SKH, Sjednice i sastanci, Sjednice 1974. – 1978., 61 sjednica, 3. 11. 1975., kut. 1, „Informacija o aktivnostima na ostvarivanju zaključaka Predsjedništva SKJ i SFRJ od 5. II 1973., Izvršnog vijeća Sabora od 1972., te medjurepubličkog društvenog dogovora od 1. VII 1974. godine u vezi sa zapošljavanjem i radom u inozemstvu, kao i povratkom naših radnika i zaposlenjem u zemlji”, 1. 9. 1975., 4.

³⁴ Opširnije vidi: Berlinghoff (2015), 149-164.

³⁵ HR-HDA-1220, IK P CK SKH, Sjednice i sastanci, Sjednice 1974. – 1978., 61 sjednica, 3. 11. 1975., kut. 1, Strogo povjerljivo, „Analiza ostvarivanja politike SKJ sadržane u Zaključcima Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ”, te Odluke Predsjedništva SKJ od 5. II 1973. i zadataka sadržanih u Rezoluciji X kongresa SKJ iz oblasti vanjskih migracija”, 1975.

³⁶ Ivanović (2012), 76-77; Bernard (2019), 52.

nalazilo se 511 700 vojnih obveznika.³⁷ Boravak znatnog broja vojnih obveznika na privremenom radu u inozemstvu se izravno odražavao na brojnost i kvalitetu JNA.³⁸ Prema analizi iz prosinca 1972. godine, od ukupnog broja jugoslavenskih radnika u inozemstvu, 57% bilo je vojnih obveznika.³⁹ Vlast je problematičnom smatrala činjenicu da su se mnogobrojni regruti koji su iz inozemstva dolazili na odsluženje vojnog roka nakon toga ponovno vraćali na rad u inozemstvo. To se smatralo potencijalnom opasnošću jer su ti ljudi mogli biti pogodni objekti za djelovanja stranih obavještajnih služba u cilju dobivanja informacija o JNA i sustavu općenarodne obrane (ONO).⁴⁰ Također, zabrinjavalo ih je i to što su pojedini gastarbajteri, simpatizeri ideja političke emigracije, koji su se vraćali u domovinu na odsluženje vojnoga roka mogli štetno utjecati na vojnike u svojoj jedinici.⁴¹

Najveća briga jugoslavenskog vojnog vrha bila je – što u slučaju vanjske agresije na Jugoslaviju ili u slučaju većih unutrašnjih nemira. Ivanović piše da su zemlje Zapada, uključujući i SRNj, imale razrađene planove o tome kako postupiti s gastarbajterima u slučaju kriznih situacija. Planovi su se svodili na to da se u slučaju neposredne ratne opasnosti gastarbajterima ne bi dopustio povratak u matičnu zemlju, jer bi to paraliziralo njihove gospodarske sustave. Stav SRNj je bio da bi u nekom lokalnom sukobu Jugoslavije s nekom od članica Varšavskog ugovora stimulirala povratak jugoslavenskih gastarbajtera, s tim da bi zadržala visokokvalificirane radnike na ključnim položajima, a da bi povratak gastarbajtera branila u slučaju sukoba širih razmjera u kojem bi se i SRNj osjećala ugroženom.⁴²

Rasprave o temi gastarbajtera na najvišoj političkoj razini pokrenute su 1972. godine, a na zajedničkoj sjednici Predsjedništva SFRJ i Predsjedništva SKJ održanoj 5. veljače 1973. među ostalim je zaključeno da se u okviru vojne strategije moraju razviti modaliteti kako bi se te osobe vratile u zemlju.⁴³ U lipnju te godine donesen je i novi Zakon o osnovnim uvjetima za privremeno zapošljavanje

³⁷ Procjena aktivnosti „ekstremne političke emigracije” prema SFRJ s osvrtom na sigurnosne probleme boravka vojnih obveznika na radu u inozemstvu (1972. godina), u: Bukvić (2021), 153.

³⁸ Ibid.

³⁹ Pregled zadataka službi unutrašnjih poslova koji proizlaze iz zaključaka partijskih i državnih tijela o obrambenim i sigurnosnim aspektima zapošljavanja radnika u inozemstvu (17. ožujka 1973.), u: Bukvić (2021), 161-167 (161). Usp. Ivanović (2012), 76.

⁴⁰ Procjena aktivnosti „ekstremne političke emigracije” prema SFRJ s osvrtom na sigurnosne probleme boravka vojnih obveznika na radu u inozemstvu (1972. godina), u: Bukvić (2021), 153.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ivanović (2012), 77.

⁴³ HR-HDA-1220-CKSKH, IK P CK SKH, Sjednice i sastanci, Sjednice 1974. – 1978., 61. sjednica, 3. 11. 1975., kut. 1, Strogo povjerljivo, „Analiza ostvarivanja politike SKJ sadržane u Zaključcima Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ”, te Odluke Predsjedništva SKJ od 5. II 1973. i zadataka sadržanih u Rezoluciji X kongresa SKJ iz oblasti vanjskih migracija”, 1975.

i zaštitu jugoslavenskih građana na radu u inozemstvu a, u skladu s njime, 1974. prihvaćen je i Društveni dogovor o privremenom zapošljavanju jugoslavenskih građana u inozemstvu i vraćanju jugoslavenskih građana s rada u inozemstvu.⁴⁴ Taj je dogovor obvezivao svaku osnovnu organizaciju udruženog rada (OOUR), društveno-političku zajednicu i svaku samoupravnu interesnu zajednicu (SIZ) u Jugoslaviji da moraju u svojim programima privrednog i društvenog razvoja pronalaziti prostor za vraćanje i zaposlenje radnika iz inozemstva. Vođeni tim dogovorom, posebice njegovim člankom 24, inicirana je znatna aktivnost na svim razinama vlasti. Tako je u SRH pojačana djelatnost Komisije za vanjske migracije i Sekretarijata za rad, kao i Privredne komore SRH koja je održala niz savjetovanja i sastanaka po regijama u organizaciji komora na kojima se aktualizirao dogovoreni zadatak i planirala aktivnost u općinama i OOUR-ima.⁴⁵ Ipak, unatoč želji političkog vodstva da se radnike vrati u domovinu, jugoslavenska migracijska politika bila je puno uspješnija u slanju migranata u inozemstvo nego u njihovoj reintegraciji u jugoslavenski društveno-ekonomski sustav.⁴⁶

Bojazan od utjecaja političke emigracije

Drugi veliki sigurnosni problem velikog broja gastarbajtera za jugoslavensku vlast bio je taj što su oni, prema njihovoj očistu, predstavljali pogodnu metu za djelovanje stranih obavještajnih služba i tzv. neprijateljske emigracije. Djelovanje emigracije jedno je od tri glavna područja koja je Služba nadzirala i nastojala suzbijati.⁴⁷ Sigurnosne službe su u svojim izvještajima političkoj vlasti naglašavale da putem propagande, dezinformacija, uznemiravanja, prijetnji i obračuna, ali i pružanjem pomoći, savjeta, usluga i sl., te „zahvaljujući nedovoljnom prisustvu nadležnih jugoslavenskih faktora, emigracija postiže odredjen utjecaj i pridobiva jedan broj naših građana za svoje organizacije i ciljeve, a neke i za vršenje najgrubljih oblika neprijateljske djelatnosti prema SFRJ”.⁴⁸ Vlast se pribojavala aktiviranja gastarbajtera u akcijama emigracije prema SFRJ i njezinim predstavništvima u inozemstvu, odnosno pribojavala se da gastarbajteri ne postanu svoje-

⁴⁴ Bukvić (2021), 23-24; Ivanović (2021), 78-81.

⁴⁵ HR-HDA-1220-CKSKH, IK P CK SKH, Sjednice i sastanci, Sjednice 1974.–1978., 61 sjednica, 3. 11. 1975., kut. 1, „Informacija o aktivnostima na ostvarivanju zaključaka Predsjedništva SKJ i SFRJ od 5. II 1973., Izvršnog vijeća Sabora od 1972., te međurepubličkog društvenog dogovora od 1. VII 1974. godine u vezi sa zapošljavanjem i radom u inozemstvu, kao i povratkom naših radnika i zaposlenjem u zemlji”, 1. 9. 1975., 12.

⁴⁶ Bernard (2019), 253.

⁴⁷ Druga dva područja bili su tzv. unutrašnji neprijatelji te strane obavještajne službe i to su ujedno bila tri glavna odjela Udbe/SDS-a.

⁴⁸ Informacija SDS-a RSUP-a SRH o obrambenim i sigurnosnim aspektima zapošljavanja u inozemstvu (20. studenog 1973.), u: Bukvić (2021), 191-202 (201).

vrstan bazen za regeneraciju radikalne protujugoslavenske emigracije.⁴⁹ Izvještaj iz 1973. navodi da se aktivnost političke emigracije prema gastarbajterima počinje osjećati još od 1962. godine, odnosno odmah čim je došlo do masovnog priljeva radne snage u zapadnoeuropske zemlje. Navode „da je stara ustaška emigracija u početku na naše radnike gledala s nepovjerenjem”, da je vlasnik „crvenog pasoša” za njih bio u pravilu nepouzdana osoba i da su zbog toga i vršili snažan pritisak na gastarbajtere da odbace jugoslavenske putne isprave i da postanu emigranti.⁵⁰ No, takav odnos između političke emigracije i gastarbajtera počinje se mijenjati nakon pada Aleksandra Rankovića 1966. godine, kada rukovodstva emigrantskih organizacija počinju sve otvorenije plasirati ideju o potrebi međusobne tolerancije i suradnje, „jer su jedni i drugi ‘prognati’ iz domovine – jedni zbog političkog opredjeljenja, a drugi zbog ‘ekonomske eksploatacije Hrvatske’”.⁵¹ SDS naglašava da je taj novi pristup političke emigracije otežao rad samom SDS-u. Navodi se i da emigracija širi intenzivnu propagandu protiv SFRJ u zemljama zapadne Europe i prekomorskim zemljama putem emigrantskih novina, raznim letcima, proglasima i uputama gastarbajterima i iseljenicima, da se rabe i razni radio-satovi u Kanadi, SAD-u, Australiji i Španjolskoj za antijugoslavensku propagandu.⁵²

Znatan poticaj jačem djelovanju političke emigracije prema gastarbajterima bilo je gušenje Hrvatskoga proljeća potkraj 1971. i početkom 1972. godine. Izvještaji SDS-a govorili su o tome kako politički emigranti obilaze radnike po radilištima i tvornicama i govore im kako je dramatično stanje u zemlji, posebice u SR Hrvatskoj.⁵³

Ovaj obilazak vrše u grupama od 2 do 3 emigranta i silom daju emigrantsku štampu i traže novčane priloge za obranu kako oni kažu „hrvatskih vitezova” koji se sada nalaze u zatvoru. Usamljeni radnici, da bi izbjegli neprilike, daju određenu novčanu svotu, a tamo gdje se nalaze veće grupe naših radnika na okupu uspješnije odbijaju te pritiske. U ovome poslu ekstremnim emigrantima pomažu oni naši građani koji su se u zemlji već deklarirali kao protivnici SFRJ, rođaci pojedinih emigranata ili likvidiranih kvislinga, razni avanturisti i kriminalci, koji su se opredjelili za neprijateljsku djelatnost ekstremne emigracije i koje emigracija uključuje u svoje akcije, pa i terorističke (postavljanje eksploziva, u Beogradu, atentati u Švedskoj i dr., kao i uključivanje u likvidiranu terorističko gerilsku grupu koja se u lipnju 1972. godine ubacila na teritorij SFRJ).⁵⁴

⁴⁹ Ibid., 201.

⁵⁰ Ibid., 192.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid., 193.

SDS je tvrdio da sve „ekstremne emigrantske organizacije” planiraju korištenje gastarbajtera za svoje akcije u SFRJ, tj. za prenošenje i organiziranje gerilske borbe u zemlji, činenje atentata i drugog terora, kako u zemlji tako i inozemstvu prema „našim pozitivnim građanima i našim predstavništvima”.⁵⁵ Kao organizaciju koja se najviše ističe takvom aktivnošću navodili su Hrvatsko revolucionarno bratstvo (HRB). Navodi se da je HRB-ova gerilska skupina (operacija *Feniks*) uključivala i sedam nositelja jugoslavenskih pasoša, koji su se nalazili privremeno na radu ili na studijima u inozemstvu u zapadnoeuropskim zemljama.⁵⁶ Navodi se da je u posljednjih godinu i pol dana nekoliko građana koji su se privremeno nalazili u inozemstvu u zemlji već osuđeno jer su pružali potporu djelovanju HRB-a u Jugoslaviji, a radilo se o osobama koje su donosile ili širile tiskovine HRB-a.⁵⁷ SDS je 1973. registrirao oko 40 gastarbajtera iz SRH kao veze i simpatizere te organizacije, a pod kontrolom u zemlji bili su i svi oni za koje se sumnjalo da su „punktovi” HRB-a.⁵⁸

SDS se bojavao i toga da obavještajne službe nekih zemalja ne iskoriste svoju povezanost s rukovoditeljima emigrantskih organizacija i istaknutijim emigrantima i da preko njih angažiraju jugoslavenske radnike i za obavještajni rad prema SFRJ.⁵⁹ U izvještaju iz 1973. SDS navodi da se od jugoslavenskih građana koji su ilegalno otišli iz zemlje, pa i od onih koji su u inozemstvo otišli s jugoslavenskim pasošima, a žele emigrirati u prekomorske zemlje, traže razni obavještajni podatci o SFRJ poput vojnih, političkih, gospodarskih, sigurnosnih, kao i podatci o nacionalnim odnosima.⁶⁰ SDS je smatrao da se tada oko 2000 gastarbajtera na neki način vezalo uz političku emigraciju ili strane obavještajne službe.⁶¹

Prema analizama jugoslavenskih sigurnosno-obavještajnih službi, strane obavještajne službe su u većini emigrantskih organizacija i skupina imale ugrađenu agenturu. Štoviše, jugoslavenska politička elita i obavještajno-sigurnosni aparat smatrali su da se protiv Jugoslavije provodi specijalni rat u kojem je postojanje emigracije bilo jednim od važnijih čimbenika.⁶² O tome svjedoči i udžbenik o

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Analiza SDS-a SRH o nositeljima neprijateljske djelatnosti među političkom emigracijom i vezama političke emigracije s građanima u inozemstvu i Jugoslaviji (16. svibnja 1973.), u: Bukvić (2021), 169-190 (188).

⁵⁹ Analiza SDS-a SRH o djelatnosti političke emigracije prema radnicima na privremenom radu u inozemstvu (24. travnja 1969.), u: Bukvić (2021), 125-131 (126).

⁶⁰ Informacija SDS-a RSUP-a SRH o obrambenim i sigurnosnim aspektima zapošljavanja u inozemstvu (20. studenoga 1973.), u: Bukvić (2021), 200.

⁶¹ Ibid.

⁶² Domankušić – Levkov (1974), 115-116.

političkoj emigraciji iz 1974. u kojem stoji da u odnosima prema Jugoslaviji „sve države u kojima se emigracija nalazi i deluje, prisutno je deklarativno, zvanično izjašnjavanje o poštovanju suvereniteta, nezavisnosti, teritorijalnog integriteta naše zemlje, nemešanje u naše unutrašnje stvari”, ali „u praksi nekih država, pored te deklarativne i zvanične, prisutna je vrlo često i druga politika u okviru koje se ne samo toleriše, nego se u određenim situacijama i uslovima pomaže pa i podstiče aktivnost emigracije”.⁶³ Američke obavještajne službe su svakako pratile situaciju u Jugoslaviji kao i samu temu emigranata iz Jugoslavije. Štoviše, i u izvještajima CIA-e navode se strahovi jugoslavenskog režima od potencijalne veze političke emigracije i gastarbajtera.⁶⁴

Jugoslavenska je vlast nastojala suzbiti utjecaj političke emigracije na gastarbajtere, a posljedično i na domaće stanovništvo koje je dolazilo u redovite kontakte s gastarbajterima prigodom njihovih dolazaka kući. Scenarij povezivanja iseljenika, potencijalno instruiranih od stranih obavještajnih služba, i tzv. unutrašnjeg neprijatelja, odnosno osoba i skupina koje bi se unutar države aktivirale u pokušaju promjene političke elite ili sustava u cjelini na inicijativu izvana, istican je u većini elaborata SDS-a kao najveća opasnost za jugoslavenski državni projekt.

Promjenom formi i metoda djelovanja prema našim građanima (od prisile, prijetnji i terora u ranijem razdoblju, na forme propagande, dezinformacija i dr. kroz razna glasila, skupove itd.), neprijateljska jugoslavenska emigracija proširila je utjecaj. U toj aktivnosti sve značajniju ulogu igra intelektualni dio emigracije, koji nastoji stvoriti krivu sliku o stanju u zemlji, širenjem nevjerice u perspektivu općeg razvoja, odnosno opstanka samoupravnog socijalističkog sistema, podsticanjem na neprijateljski rad i izazivanjem razdora među našim građanima na šovinističkoj i nacionalističkoj osnovi. Istovremeno, emigracija radi na ometanju okupljanja naših građana na raznim kulturnim, sportskim i drugim manifestacijama općejugoslavenskog karaktera. Poseban problem i društvenu opasnost predstavlja orijentacija ekstremnog dijela emigracije da regrutira pojedince – nosioce jugoslavenskih pasoša, za izvođenje terorističko-diverzantskih akcija u našoj zemlji, te prema našim predstavništvima i građanima u inozemstvu. Cilj je ove orijentacije, regeneriranje svojih redova, a i lakši prodor u zemlju preko nosilaca pasoških isprava. Neprijateljskoj aktivnosti emigracije pridružio se i nemali broj svećenika raznih vjerskih zajednica.⁶⁵

⁶³ Udžbenik je izdala Politička uprava Saveznog sekretarijata za narodnu obranu (SSNO). Knjiga se koristila kao službeni udžbenik Političke uprave SSNO za društveno-političko obrazovanje vojnika i mornara JNA. Vidi: Domankušić – Levkov (1974), 65-71.

⁶⁴ Vidi npr. Yugoslavia – The Ustashi and the Croatian separatist problem, 27. 9. 1972.

⁶⁵ HR-HDA-1220-CKSKH, IK P CK SKH, Sjednice i sastanci, Sjednice 1974.–1978., 61 sjednica, 3. 11. 1975., kut. 1, Strogo povjerljivo, „Analiza ostvarivanja politike SKJ sadržane u Zaključcima Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ”, te Odluke Predsjedništva SKJ od 5. II 1973. i zadataka sadržanih u Rezoluciji X kongresa SKJ iz oblasti vanjskih migracija”, 1975., 20.

SDS je procjenjivao da je broj gastarbajtera iz SRH koji su se vezivali uz neprijateljsku djelatnost emigracije neznatan u odnosu na ukupan broj gastarbajtera, ali da ga ne treba zanemariti s gledišta sigurnosti zemlje jer takvi slučajevi „stvaraju kod neprijateljske emigracije uvjerenje u mogućnost utjecaja na našu radnu snagu i građane, koji privremeno borave po raznim osnovama u inozemstvu i na mogućnost utjecaja u zemlji preko njih i njihove rodbine”.⁶⁶ Navode da je zbog toga emigracija sve agresivnija prema radnicima u inozemstvu, a posebice poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ, „tim više što pojedini građani, koji su se vezali uz emigraciju ili oni koji su izbjegli poslije 21. sjednice imaju svoje istomišljenike u zemlji” pa „otuda i izjave ekstremne emigracije da u zemlji imaju svoja jaka uporišta”.⁶⁷

Angažman sigurnosnih služba prema gastarbajterima

SDS je povremeno održavao sastanke i donosio planove u vezi s dolaskom gastarbajtera u zemlju na odmor, a to se činilo isključivo s ciljem otkrivanja i sprječavanja neprijateljske djelatnosti emigracije. Tako je u saveznom SDS-u 16. listopada 1969. održan sastanak na kojem je sudjelovao veći broj rukovoditelja i operativnih radnika SDS-a svih socijalističkih republika, predstavnici VI. uprave Saveznog sekretarijata za vanjske poslove, XII. uprave Saveznog sekretarijata narodne obrane, kao i predstavnici III, V. i VII. sektora saveznog SDS-a.⁶⁸ Na sastanku je konstatirano da u sigurnosnome smislu fenomen gastarbajtera nije problem samo SDS-a nego da je riječ o širem društvenom problemu. S obzirom na to, konstatirano je da je potrebno da SDS na svim razinama „mora češće nego do sada upoznavati odgovarajuće društveno-političke faktore o bezbednosnim problemima, vezanim za boravak jugoslovenskih državljana privremeno zaposlenih u inostranstvu, kako bi i oni u okviru svog djelokruga rada mogli uticati na sužavanje baze za neprijateljsko djelovanje emigracije prema našim radnicima”.⁶⁹ SDS je zaključio da mora upoznavati sve relevantne društvene čimbenike i s drugim problemima gastarbajtera koji nisu isključivo sigurnosni, „ali čije nerješavanje stvara pogodne uslove za uspješnije neprijateljsko djelovanje ekstremnih emigranata prema našim građanima”. Zaključeno je da se političkim instancama preporuča poduzimanje i takvih mjera da se prigodom pripremanja

⁶⁶ Informacija SDS-a RSUP-a SRH o obrambenim i sigurnosnim aspektima zapošljavanja u inozemstvu (20. studenoga 1973.), u: Bukvić (2021), 200.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Osim savezne, šest republičkih i dvije pokrajinske Službe državne sigurnosti, postojale su sigurnosne službe i u JNA kao i unutar Saveznoga sekretarijata za vanjske poslove i Saveznog sekretarijata za narodnu obranu. Opširnije o tome vidi: Axboe Nielsen (2020), 23-25.

⁶⁹ Bilješka sa sastanka održanog u SDB-u SSUP-a 16. listopada 1969., u: Bukvić (2021), 255-259 (259).

građana za odlazak u inozemstvo isti upoznaju o neprijateljskoj aktivnosti emigracije i stranih obavještajnih služba.⁷⁰

Kolik je bio opseg angažmana SDS-a u odnosu na djelovanje emigracije? Podatke o kompletnoj mreži nisam pronašao, ali postoje konkretni podatci za razinu SRH koje donosi Bukvić. Navodi da je prema podacima iz 1973. godine, za suprotstavljanje neprijateljskoj djelatnosti emigracije SDS SRH imao angažiranih 150 suradnika, od čega 103 u inozemstvu i 47 u zemlji. Po zemljama boravka, najviše ih je bilo u SRNj (66), Švedskoj (13), Francuskoj (11), Australiji (6), SAD-u i Austriji (po 3) te u Kanadi (1). Od broja suradnika koji su boravili u inozemstvu 36 ih je imalo emigrantski status, što znači da je među ostalih 67 zasigurno bio i znatan broj gastarbajtera.⁷¹

Svaki od republičkih/pokrajinskih ogranaka SDS-a bio je nadležan za „svoje emigrante”, odnosno za one koji su prebivalište prije odlaska u inozemstvo imali u toj republici/pokrajini. Kad je riječ o SDS-u u SRH, početkom 1970-ih u svih sedam centara SDS-a zajedno, ukupno 52 operativna radnika pratila su rad kompletne emigracije, a posebice onog dijela koji neprijateljski djeluje.⁷² Tada su se u SDS-u vodile 223 takve obradbe, odnosno dosjei su otvoreni za tolik broj osoba koje su boravile u inozemstvu. Prosječno je svaki od operativaca SDS-a vodio četiri obrade.⁷³ Gotovo polovicu obrada po emigraciji vodio je Centar Zagreb, a nešto manje od polovice ukupnog broja operativnih radnika koji su vodili obradbe po emigraciji otpadalo je također na Centar SDS Zagreb.⁷⁴

Sigurnosne mjere primjenjivane na gastarbajtere

U svim se slučajevima za koje su tijela unutrašnjih poslova raspolagala informacijama o nepoželjnom ponašanju građana u inozemstvu prilazilo „raščišćavanju”⁷⁵ primjenom raznih operativnih i drugih mjera prigodom dolaska takvih osoba u zemlju. Bilo je nekoliko osnovnih mjera koje su se poduzimale ako bi neki od gastarbajtera postao sumnjiv. Prvo, vodili su se informativni razgovori nakon kojih je, u slučaju da se osobu smatralo sumnjivom, slijedilo oduzimanje putovnice, prekršajna ili kaznena prijava ili pak operativna obradba SDS-a.

⁷⁰ Ibid., 259.

⁷¹ Bukvić (2021), 30.

⁷² Statistička analiza djelatnosti političke emigracije i mjera SDS-a poduzetih u razdoblju od 1. siječnja 1971. do 30. travnja 1972., u: Bukvić (2021), 133.

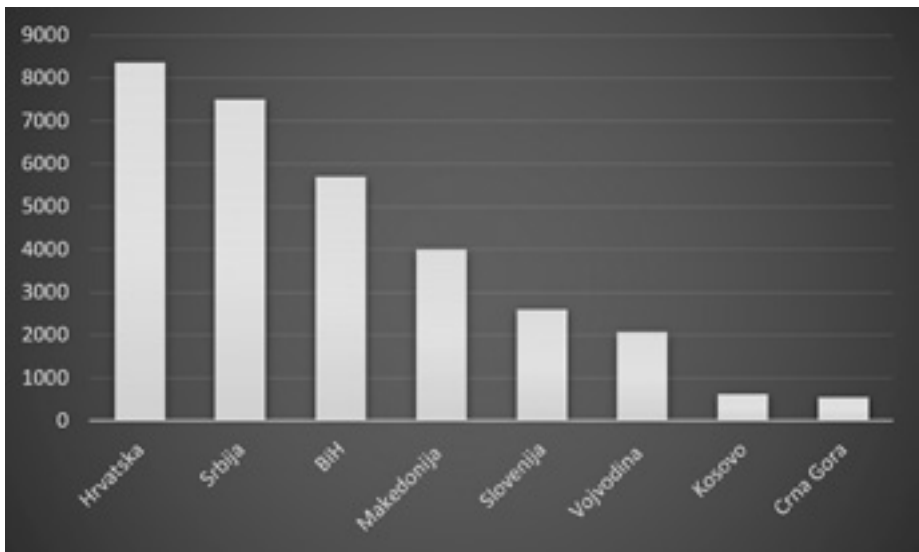
⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid., 134.

⁷⁵ Često se pod pojmom „raščišćavanje” podrazumijevalo vrstu razgovora u kojem se s određenom osobom nastojalo „raščititi” je li djeluje neprijateljski ili ne.

Informativni su razgovori bili najčešće korištena mjera i ona je uključivala razgovore sa sumnjivcima, ali i razgovore s onima koji nisu bili sumnjivi, ali su mogli imati neke za službu relevantne podatke. Informativne razgovore s gastarbajterima su primarno obavljali radnici Službe javne sigurnosti, u prvome redu pripadnici Milicije, koji su sve slučajeve od interesa za državnu sigurnost u dogovoru ustupali radnicima SDS-a. Za potrebe održavanja informativnih razgovora s gastarbajterima sastavljali su se i posebni akti, poput „Podsjetnika za informativne razgovore s osobama koje su boravile u inozemstvu (1969. godina)”. Vodili su se razgovori u kojima ih se upozoravalo na posljedice vezivanja uz neprijateljsku emigraciju. Ondje gdje to Služba nije mogla osobno, činila je to preko rodbine ili preko društveno-političkih organizacija. SDS je smatrao da su takvi sastanci i razgovori u većini slučajeva imali pozitivan učinak.⁷⁶

U akciji „Odmor 1972.” obavljeno je više od 4000 informativnih razgovora s gastarbajterima.⁷⁷ Dvije godine poslije, u akciji „Odmor 1974.” obavljeni su informativni razgovori s više od rekordnih 31 000 gastarbajtera. Najviše u Hrvatskoj (8363), potom u Srbiji (7500), Bosni i Hercegovini (5699), Makedoniji (3991), Sloveniji (2599), Vojvodini (2085), Kosovu (630) i Crnoj Gori (550).⁷⁸

Grafikon 3: Broj obavljenih informativnih razgovora u akciji „Odmor 1974.”

⁷⁶ Informacija SDS-a RSUP-a SRH o obrambenim i sigurnosnim aspektima zapošljavanja u inozemstvu (20. studenoga 1973.), u: Bukvić (2021), 201.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Analiza akcije „Odmor 1974.” SDS-a SSUP-a SFRJ (25. ožujka 1975.), u: Bukvić (2021), 295.

Iduće godine, u akciji „Odmor 1975.” obavljeno je znatno manje (18 490) informativnih razgovora, od čega je SDS obavio 2203, a SJS 5700 razgovora, najviše u Hrvatskoj (5996) i Bosni i Hercegovini (4455), potom u SR Makedoniji (3088), SAP Vojvodini (1679), SR Sloveniji (1229), SR Srbiji (957), SR Crnoj Gori (540) i SAP Kosovu (549).⁷⁹

Ako bi se putem razgovora pojačale ili potvrdile sumnje u nečije, iz perspektive vlasti, negativno ponašanje, prema njemu bi se primjenjivala mjera oduzimanja putovnice po Zakonu o putnim ispravama jugoslavenskih državljana. Iako se ta mjera primjenjivala i prije, posebice je došla do izražaja 1971. i 1972. godine, i to ponajprije u Hrvatskoj. Tako je u 1971. u SRH doneseno 4259 rješenja o oduzimanju putovnice, od čega ih je 213 oduzeto osobama koje su za boravka u inozemstvu „nanijele štetu međunarodnom i drugim interesima SFRJ”, 935 osobama zbog „sigurnosti i interesa narodne obrane”, dok su ostalima oduzete iz drugih razloga, najčešće na traženje sudskih i drugih institucija.⁸⁰ U 1972. godini od ukupno 4464 zahtjeva za oduzimanje putovnica, 379 bilo je onim radnicima koji su se „negativno ponašali u inozemstvu ili su se vezali uz neprijateljsku emigraciju”.⁸¹ Te je godine znatno porastao broj oduzetih putovnica „iz razloga sigurnosti i narodne obrane” i onih zbog nanesene „štete međunarodnom i drugim interesima SFRJ”.⁸² U akciji „Odmor 1974.” oduzeto je 1216 putovnica od čega najviše u Bosni i Hercegovini (653). Najveći broj (983) oduzet je na zahtjev sudskih, vojnih i drugih tijela i ustanova zbog izbjegavanja ispunjavanja raznih dužnosti i obveza, bavljenja švercom i drugim kriminalnim radnjama u inozemstvu. Zbog kontaktiranja s ekstremnom emigracijom i djelovanja s njezinih pozicija oduzeto je 96 putovnica, od čega najviše u BiH (45). Ostalima su isprave oduzete zbog „neprijateljskih istupa”, „nekorektnog držanja u inostranstvu”, kontaktiranja sa stranim policijama i iz drugih razloga.⁸³

Ako bi neki gastarbajter bio operativno „zanimljiv” službi, oni bi ga stavili i pod svoju „obradu”, odnosno o osobi bi se otvarao dosje i pratila bi se njezina

⁷⁹ Analiza akcije „Odmor 1975.” SDS-a SSUP-a SFRJ (26. kolovoza 1976.), u: Bukvić, 2021, 313-328 (314-315).

⁸⁰ Informacija SDS-a RSUP-a SRH o obrambenim i sigurnosnim aspektima zapošljavanja u inozemstvu (20. studenoga 1973.), u: Bukvić (2021), 201; Analiza SDS-a SRH o nositeljima neprijateljske djelatnosti među političkom emigracijom i vezama političke emigracije s građanima u inozemstvu i Jugoslaviji (16. svibnja 1973.), u: Bukvić (2021), 169-190 (189).

⁸¹ Analiza SDS-a SRH o nositeljima neprijateljske djelatnosti među političkom emigracijom i vezama političke emigracije s građanima u inozemstvu i Jugoslaviji (16. svibnja 1973.), u: Bukvić, 2021, 189.

⁸² Informacija SDS-a RSUP-a SRH o obrambenim i sigurnosnim aspektima zapošljavanja u inozemstvu (20. studenoga 1973.), u: Bukvić (2021), 202.

⁸³ Analiza akcije „Odmor 1974.” SDS-a SSUP-a SFRJ (25. ožujka 1975.), u: Bukvić (2021), 300.

aktivnost. Gastarbajteri su uglavnom bili obrađivani u početnom stupnju obradbe koja se označavala kraticom PI – početne informacije.⁸⁴ No, neke operativne obradbe završavale bi ili kaznenim prijavama ili angažiranjem, o čemu će više riječi biti u posljednjem poglavlju ovoga članka.

Marginalnost „neprijateljske“ aktivnosti gastarbajtera nakon 1972.

Pojedine političke emigrantske organizacije povremeno su činile gerilske upade u Jugoslaviju. Najveća je bila i najviše je odjeknula i kod same komunističke vlasti ona iz lipnja 1972. kad je skupina od 19 gerilaca Hrvatskog revolucionarnog bratstva (HRB) ušla duboko u teritorij Jugoslavije, na području planine Raduše u Bosni i Hercegovini, u blizini Bugojna s ciljem da pokrene pobunu i sruši postojeći državni poredak. Tzv. bugojanska skupina organizirana je u HRB-ovoj operaciji „Feniks“ a Služba državne sigurnosti je skupinu nakon mjesec dana neutralizirala u operaciji „Raduša“.⁸⁵ Petnaestorica gerilaca ubijena su, a četvorici je suđeno u Sarajevu i osuđeni su na smrtnu kaznu, izuzev Ludviga Pavlovića koji je zbog mladosti dobio 20 godina zatvora. Od 19 članova skupine, njih 10⁸⁶ imalo je jugoslavensku putovnicu, odnosno bili su ljudi koji su iz zemlje otišli kao radnici na privremeni rad, a u međuvremenu su pristupili HRB-u.⁸⁷ Operacija „Feniks“ pokazuje da strah jugoslavenskog režima od povezivanja političke i radničke emigracije nije bio neutemeljen. Još važnije od toga bilo je to što je jugoslavenski državni vrh smatrao da su akciju „Feniks“ potpomagale neke zapadne države. Jugoslavenski sigurnosni i politički izvještaji navodili su da je upravo vlada Australije omogućila hrvatskim gerilcima obuku na teritoriju Australije, i to na poligonima australske vojske.⁸⁸

Scenarija u kojem strane sile djeluju kao pokrovitelji prevratničkih akcija u kojima se povezuju vanjski i unutarnji neprijatelji režima bojala se i jugoslavenska vlast koja je činila sve da osujeti bilo kakav sličan pokušaj. Zbog toga je komunistički režim pokrenuo najžešću kampanju borbe protiv političke emigracije koja je uključivala povremene likvidacije, ponajviše hrvatskih, emigranata.⁸⁹ Strah vrha

⁸⁴ Opširnije o stupnjevima operativnih obrada SDS-a vidi: Mihaljević (2022), 23-30.

⁸⁵ Opširnije o akciji Feniks i SDS-ovoj protuakciji vidi HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, Šifra 1 – Emigracija, Akcija „Raduša“, 10.0/7; Vukušić (2010); Vukušić (2012).

⁸⁶ U ranije citiranom izvještaju iz 1973. stoji da se radilo o sedmorici, a ne desetorici.

⁸⁷ Procjena aktivnosti „ekstremne političke emigracije“ prema SFRJ s osvrtom na sigurnosne probleme boravka vojnih obveznika na radu u inozemstvu (1972. godina), u: Bukvić (2021), 151.

⁸⁸ HR-HDA-1220-CKSKH, Predsjednik CK SKH, Političko-sigurnosna situacija u SRH i SFRJ, kut. 3, SSUP, državna tajna, „Procjena neprijateljskih snaga koje deluju protiv SFRJ – peta i šesta kolona“, Beograd, 15. 11. 1976., 47.

⁸⁹ Axboe Nielsen (2020), 111-137.

jugoslavenske vlasti od utjecaja i potencijalne intervencije sa Zapada posebice se pojačao nakon što je u rujnu 1973. godine u Čileu u državnom udaru pod pokroviteljstvom američke CIA-e svrgnut predsjednik Salvador Allende, prvi marksist legalno izabran za predsjednika neke latinskoameričke zemlje.⁹⁰ Prebacivanje „borbe” izvan granica Jugoslavije i pojačano nasilje koje je režim vani provodio imalo je za cilj emigrantima i svim neprijateljima režima pokazati da se ne mogu skriti od ruke vlasti. To je uključivalo i još jače zastrašivanje gastarbajtera, koje je zasigurno imalo utjecaja jer je nakon 1972. neprijateljska aktivnost gastarbajtera bila marginalna. Služba je smatrala da je udio gastarbajtera koji „neprijateljski istupaju” vrlo malen. SDS je raspolagao podatkom da je ukupno oko 2000 gastarbajtera koji su se na razne načine vezivali uz neprijateljsku emigraciju. U razdoblju od 1969. godine do kraja veljače 1973. godine Služba je došla do podataka za 786 gastarbajtera iz SRH da su se čvršće vezali uz djelatnost neprijateljske emigracije i za nju obavljali određene zadatke. Međutim, navedene brojeve ne treba uzeti kao apsolutne, jer je i sama Služba pretpostavljala da je takvih slučajeva bilo i više.⁹¹

Izvještaj o akciji „Odmor 1974.”, dakle u vrijeme kad je u SFRJ boravio najveći broj gastarbajtera, donosi podatak da osim prometnih prekršaja i nekoliko težih prometnih nesreća nije bilo nikakvih sigurnosnih problema.⁹² „Raščišćavanja” koja su se obavljala tijekom te akcije pokazala su da je najveći broj radnika u vezi s političkim emigrantima po rodbinskoj osnovi, jedan dio zbog „nedovoljne političke zrelosti i nesagledavanja mogućih posljedica a samo manji broj iz idejnih pobuda”. Utvrdili su da je bilo i nekoliko neosnovanih optužbi. U najvećem broju slučajeva išlo se na presijecanje veza s političkim emigrantima, bilo upozorenjima bilo angažiranjem za neki oblik suradnje sa Službom. Ukupno je zbog veza s emigracijom, odnosno „neprijateljskog držanja i istupa upozoreno 148 lica”.⁹³ Otkriven je „samo jedan slučaj upućivanja u zemlju osobe od strane četničke organizacije „SKK”⁹⁴ Sv. Sava’ sa zadatkom stvaranja emigrantskih ilegalnih punktova i unošenja propagandnog materijala, kao i ulazak jednog emigranta sa tuđom jugoslavenskom putnom ispravom”.⁹⁵ Nije otkriveno unošenje oružja

⁹⁰ HR-HDA-1220-CKSKH, Predsjednik CK SKH, Političko-sigurnosna situacija u SRH i SFRJ, 1981, kut. 9, 1974., pov. br. 03-20/2, „Ocjene i zaključci XXVIII sjednice Predsjedništva SFRJ o nekim pitanjima državne sigurnosti”, ožujak 1974., 6.

⁹¹ Analiza SDS-a SRH o nositeljima neprijateljske djelatnosti među političkom emigracijom i vezama političke emigracije s građanima u inozemstvu i Jugoslaviji (16. svibnja 1973.), u: Bukvić (2021), 169-190 (188).

⁹² Analiza akcije „Odmor 1974.” SDS-a SSUP-a SFRJ (25. ožujka 1975.), u: Bukvić (2021), 293.

⁹³ Analiza akcije „Odmor 1974.” RSUP-a SRH (12. veljače 1975.), u: Bukvić (2021), 289.

⁹⁴ Srpski kulturni klub.

⁹⁵ Analiza akcije „Odmor 1974.” SDS-a SSUP-a SFRJ (25. ožujka 1975.), u: Bukvić (2021), 294.

u zemlju po zadatcima emigracije, niti je utvrđeno da je zaplijenjeno oružje bilo namijenjeno za diverzantsko-terorističke ciljeve. Otkriveno je unošenje manje količine emigrantskog tiska, a u nekim mjestima na području SR BiH otkriveno je i raspačavanje takva materijala. Izvršitelji takvih djela su uglavnom kazneno gonjeni.⁹⁶

Prema podacima akcije „Odmor 1974.” u SRH nisu imali ni jedan slučaj da je neka osoba došla u zemlju po zadatcima emigracije ili stranih obavještajnih služba. Kod devet osoba pronađen je i zaplijenjen propagandni materijal (odnosno časopisi *Nova Hrvatska* i sl.), a kod jedne osobe magnetofonska vrpca na kojoj su snimljene pjesme „neprijateljske sadržine”.⁹⁷ Kad je pak riječ o ponašanju gastarbajtera tijekom boravka u zemlji, uočeno je nekoliko „neprijateljskih ispada” koje je Služba ocijenila kao sporadične i beznačajne u odnosu na broj posjetitelja.⁹⁸

Istraživanja projekta „Gastarbajterska usmena povijest” koji se provodi u okviru Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu također potvrđuju tvrdnju da se većina gastarbajtera nije angažirala u radu političke emigracije. Čak ni oni koji nisu bili simpatizeri komunističkog režima i Jugoslavije kao države, nisu željeli ili se nisu usuđivali činiti nešto u tom smislu.⁹⁹ Tako jedan gastarbajter hrvatske nacionalnosti iz Bosne i Hercegovine koji je u Njemačkoj proveo čitav svoj radni vijek od 1969. do 2015. u intervjuu na pitanje o odnosu prema vlasti SFRJ navodi:

Mene to više-manje nije niti interesiralo, niti je meni mirisala na ta država. I ja sam znao da od nje nema nikakve koristi, a niti sam se sa njima kaćio. Uvijek sam gledao svoja posla.¹⁰⁰

Isti gastarbajter o odnosu s hrvatskom političkom emigracijom u Njemačkoj kaže da su neki gastarbajteri govorili da su imali problema s emigrantima ili da su se sastajali, ali da on osobno nikad nije imao problema ni kontakta s njima. „Ja sam otišao da zaradim nešto, a ne da ganjam emigrante i bilo koga drugog.”¹⁰¹ Drugi gastarbajter navodi da je među gastarbajterima vladao velik strah od jugoslavenskog režima i zbog toga su se osobito klonili bilo kakvih protudržavnih aktivnosti:

Nas je naročito plašilo to da kad prođu ti političari, oni prođu, a nas radnike bi znalo optuživat’ i oduzimat’ pasoš. Tu je bila ta kočnica da nisi smio protiv vlasti reći ništa, jer ako ti oduzme pasoš oduzelo ti je sve. Brojni naši ljudi su nastradali

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid., 299.

⁹⁸ Analiza akcije „Odmor 1974.” RSUP-a SRH (12. veljače 1975.), u: Bukvić (2021), 287.

⁹⁹ HR-HIP-AZGUP, Intervju s Brankom G. (1946.), 3. rujna 2021.

¹⁰⁰ HR-HIP-AZGUP, Intervju s Markom M. (1952.), 11. kolovoza 2021.

¹⁰¹ Ibid.

ako su imali malo dulji jezik pa su nešto brbljali i netko ih prijavi, dođe kući oduzme mu pasoš i gotovo.¹⁰²

Od sredine 1970-ih SDS je uočavao da se aktivnost političke emigracije u to doba svodila uglavnom na „usmenu i pisanu propagandu o propasti SFRJ poslije smrti druga Tita”, na pozive i uvjeravanja da se Hrvati moraju već sada pripremati za dani trenutak i da je stvaranje samostalne Hrvatske stvar bliske budućnosti. Osim toga uočili su jako rasprostranjeno propagiranje Hrvatskog narodnog vijeća (HNV)¹⁰³ kao vlade Hrvata u inozemstvu i pozivanje gastarbajtera na davanje novčanih priloga za tu organizaciju.¹⁰⁴

Iako je neprijateljska aktivnost gastarbajtera bila mala, Služba je uočavala jedan za Jugoslaviju važan proces. Uočili su sve lošije međunacionalne odnose među jugoslavenskim gastarbajterima, ponajprije između osoba srpske i osoba hrvatske nacionalnosti među kojima su se sve češće javljali i sukobi.¹⁰⁵ Nacionalna podvojenost gastarbajterske migracije bila je jedno od važnih obilježja jugoslavenske krize 1980-ih.¹⁰⁶

Od sigurnosne ugroze do korisnog „alata” u borbi protiv političke emigracije

SDS je nastojao i među gastarbajterima raširiti svoju suradničku mrežu. Na ranije spomenutom sastanku sigurnosnih služba u SDS-u SSUP-a od 16. listopada 1969.¹⁰⁷ posebno je istaknuto da se radom s gastarbajterima koji dolaze u zemlju pružaju velike mogućnosti za prikupljanje i provjeravanje podataka o neprijateljskom djelovanju emigracije protiv SFRJ, kao i za stvaranje novih uporišta SDS-a u borbi protiv emigracije. Zbog toga se rad SDS-a trebao usmjeriti na uže, unaprijed planirane i konkretne slučajeve i nije smio biti ograničen na samo dva ili tri mjeseca (kada najveći broj radnika dolazi u zemlju na odmor), već se trebao odvijati tijekom cijele godine.¹⁰⁸ Inače je oko 2/3 informacija o djelatnosti emigracije SDS dobivao od suradnika Službe.¹⁰⁹ No, SDS je podatke dobivao i od drugih osoba

¹⁰² HR-HIP-AZGUP, Intervju s Mladenom M. (1934.), 13. kolovoza 2021.

¹⁰³ HNV je bila nadstranačka udruga hrvatske političke emigracije osnovana 1974. godine u Torontu s ciljem objedinjavanja hrvatske emigracije i zajedničke borbe za stvaranje neovisne hrvatske države na cjelokupnom povijesnom i etničkom prostoru s Hrvatima kao jedinim suverenim narodom.

¹⁰⁴ Analiza akcije „Odmor 1974.” RSUP-a SRH (12. veljače 1975.), u: Bukvić (2021), 288.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Opširnije o tome vidi Bernard, 2019, 125-141.

¹⁰⁷ Bilješka sa sastanka održanog u SDB-u SSUP-a 16. listopada 1969., u: Bukvić (2021), 255.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Statistička analiza djelatnosti političke emigracije i mjera SDS-a poduzetih u razdoblju od 1. siječnja 1971. do 30. travnja 1972., u: Bukvić (2021), 142.

koje s njime nisu bile u suradničkom odnosu, putem informativnih razgovora, kontrolom pošte, provjerom i iz drugih izvora.¹¹⁰ Operativni radnici SDS-a su pretežno vodili informativne razgovore ili „raščišćavanja” s onim osobama koje su bile predmet obradbe SDS-a, bilo zbog već utvrđene neprijateljske djelatnosti i veza s emigracijom, bilo na planu operativnih kombinacija.

Kada se u dokumentima SDS-a navode operativne kombinacije prema gastarbajterima riječ je uglavnom o njihovim pokušajima da gastarbajtere učine svojim suradnicima. SDS je imao svoju kategorizaciju suradnika, a dvije osnovne kategorije bile su „suradnik” i „operativna veza”. Operativna veza bila je niži stupanj suradnje, a razlikovala se od „suradnika” time što „veza” nije djelovala kontinuirano nego samo povremeno i što je djelovala na perifernim zadacima i na „parcijalnim sektorima aktivnosti Službe” ili je obavljala „samo neku od funkcija u obradi koja nije bitna, koja nije u žarištu djelatnosti”.¹¹¹ Gastarbajtere koji bi pristajali na suradnju sa Službom u početku su obično tretirali kao operativne veze jer još uvijek ne bi imali dovoljno elemenata da provjere njihove mogućnosti i kvalitetu.¹¹² Tako je tijekom akcije „Odmor 1974.” na razini cijele SFRJ uspostavljen puni suradnički odnos (kategorija „suradnik”) s 19 osoba, 50 osoba smatralo se suradnicima u pripremi, te je uspostavljen odnos operativne veze s još 853 osobe.¹¹³

Tablica 1: Pregled novostvorenih suradnika i operativnih veza SDS-a po republikama i pokrajinama (Akcija „Odmor 1974.”, u: Bukvić, 299)

	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Kosovo	Vojvodina	Ukupno
Novi suradnik	3	—	—	10	—	4	1	1	19
Suradnik u pripremi	30	20	—	—	—	—	—	—	50
Operativne veze i veze u pripremi	110	—	73	153	65	190	83	79	853
Ukupno:	143	20	73	163	65	194	84	80	922

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Rad Službe (izvještaji, uputstva, zapisnici, kadrovi), Centri SDS-a: rad službe, šifra 38/5-701, „Saradnik i veza SDS-a – Izlaganja na seminaru u Centru SDS Zagreb, Zagreb, 1975.”, 12-13. Opširnije o kategorijama suradničkog odnosa s SDS-om vidi: Mihaljević (2022), 30-41.

¹¹² Analiza akcije „Odmor 1974.” RSUP-a SRH (12. veljače 1975.), u: Bukvić (2021), 290.

¹¹³ Analiza akcije „Odmor 1974.” SDS-a SSUP-a SFRJ (25. ožujka 1975.), u: Bukvić (2021), 299.

Zaključak

Gastarbajteri su kao skupina ušli u fokus jugoslavenskih sigurnosnih služba čim je taj migracijski fenomen postao masovan, dakle već u prvoj polovici 1960-ih. Bio je to za jugoslavenski sigurnosni sustav i samu političku vlast (SKJ) novi sigurnosni izazov. Kako se radilo o masovnoj pojavi kojom se do sredine 1970-ih izvan Jugoslavije istodobno našlo više stotina tisuća njezinih građana, i to ponajviše muškaraca u naponu fizičke snage, vlast je strahovala da se time ugrožava vojna sposobnost SFRJ te da se ujedno ti ljudi prepuštaju utjecaju političkih neprijatelja Jugoslavije – protujugoslavenskoj političkoj emigraciji i obavještajnim službama država Zapada. U tom cilju Služba državne sigurnosti, kao zaštitno sredstvo SKJ, odnosno jugoslavenske komunističke vlasti, stalno je gastarbajtere nastojala držati pod nadzorom i kontrolirati. S tim su se ciljem provodile mnogobrojne operativne akcije, poput akcije „Odmor” koja se provodila svake godine u doba kad bi gastarbajteri masovno dolazili na godišnje odmore. Prema gastarbajterima su se provodile mnogobrojne sigurnosne mjere od nadzora granica i prometa prigodom njihova povratka u domovinu, preko informativnih razgovora, operativnih obradba, oduzimanja putovnica, pa sve do prekršajnih i sudskih postupaka.

Strah režima od utjecaja protujugoslavenske političke emigracije bio je donekle i opravdan, o čemu najzornije svjedoči slučaj upada gerilske skupine Hrvatskog revolucionarnog bratstva na teritorij Jugoslavije 1972., koje su znatan dio činile osobe koje su imale jugoslavenske putovnice, odnosno spadale u kategoriju osoba na privremenom radu u inozemstvu. Ipak, nakon tog slučaja, tijekom 1970-ih je, općenito gledajući, neprijateljska aktivnost gastarbajtera bila mala, pogotovo s obzirom na brojnost te skupine. Većina gastarbajtera klonila se bilo kakvih protudržavnih aktivnosti, čak i ako su bili protukomunističkih ili protujugoslavenskih stavova, ponajviše zbog straha za svoju egzistenciju, odnosno gubitka putovnice i mogućnosti rada u inozemstvu. Jugoslavenske su sigurnosne službe, s druge strane, sve vrijeme nastojale tu skupinu koristiti za svoje ciljeve, primarno u borbi protiv političke emigracije. U tu su svrhu nastojali zavrbovati pojedine gastarbajtere i učiniti ih svojim suradnicima i doušnicima. U određenoj mjeri su u tome i uspijevali, iako je teško procijeniti koliko je ta suradnja gastarbajtera bila raširena, kao i to koliko je ona bila kvalitetna u smislu podataka koje su davali agentima Službe sigurnosti.

Izvori i literatura

*Neobjavljeni arhivski izvori**Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HR-HDA)*

f. 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH)

f. 1561, Služba državne sigurnosti (SDS) Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove (RSUP) Socijalističke Republike Hrvatske (SRH)

Arhiv Jugoslavije, Beograd (SR-AJ)

f. 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ)

Objavljeni izvori

Bukvić, N. (2021.). *Gastarbajteri pod nadzorom Službe državne sigurnosti: odabrani dokumenti (1963. – 1977.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.

Druga konferencija Saveza komunista Jugoslavije (1972). Beograd – Sarajevo: Komunist – Oslobođenje. CIA, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, <https://www.cia.gov/readingroom/>

Usmena povijest

Hrvatski institut za povijest (HR-HIP)

Audio zbirka „Gastarbajterska usmena povijest” (AZGUP)

Literatura

Akrap, G. (2010). Mač i štit u rukama partije – represivni sustav u funkciji oblikovanja korpusa javnog znanja. *National security and the future*, 4 (11), 165-239.

Antonijević, D. (2013). *Stranac ovdje, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Srpski genealoški centar Beograd – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Axboe Nielsen, C. (2020). *Yugoslavia and Political Assassinations: The History and Legacy of Tito's Campaign Against the Émigrés*. London – New York: I. B. Tauris.

Berlinghoff, M. (2015). Der europäisierte Anwerbestopp, u: Oltmer, J., Kreienbrink, A., Sanz Díaz, C. (ur.), *Das „Gastarbeiter“-System: Arbeitsmigration und ihre Folgen in der Bundesrepublik Deutschland und Westeuropa*, Berlin – Boston: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 149-164. <https://doi.org/10.1524/9783486714197-011>.

Bernard, S. (2019). *Deutsch Marks in the head, shovel in the hands and Yugoslavia in the heart: the Gastarbeiter return to Yugoslavia (1965 – 1991)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Castles, S., Kosack, G. (1985). *Immigrant workers and class structure in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Castles, S., Miller, M. J. (1998). *The age of migration: international population movements in the modern world*. Basingstoke – London: Palgrave MacMillan.

Domankušić S. – Levkov, M. (1974). *Politička emigracija: aktivnost političke emigracije protiv samoupravne socijalističke Jugoslavije i njenih oružanih snaga*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Ivanović, V. (2012). *Geburtstag pišeš normalno: jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji: 1965 – 1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Mihaljević, J. (2022). *Kako je operirala Udba? Operacija „Paromlin” i sudbina Vinka Markovića*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

- Miller, M. J. (1986). Introduction. *The International Migration Review – Special Issue: Temporary Worker Programs: Mechanisms, Conditions, Consequences*, 4 (20), 740-757.
- Nejašmić, I. (1994). Hrvatski građani na radu u inozemstvu: razmatranje popisnih podataka 1971, 1981. i 1991. *Migracijske i etničke teme*, 2 (10), 139-156.
- Radelić, Z. (2006). *Hrvatska u Jugoslaviji: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vukušić, B. (2010). *HRB: Hrvatsko revolucionarno bratstvo: rat prije rata*. Zagreb – Zadar – Melbourne: Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništa – Hrvatska uzdanica – Hrvatski list – Hrvatski vjesnik.
- Vukušić, B. (2012). *Tajne iz Udbinih arhiva – egzekucije bez suđenja: četrdeseta obljetnica Akcije Fenix 72*. Zagreb: Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništa.

ATAVIZAM PROŠLOSTI: RASPRAVE O DALMATINSKOM AUTONOMAŠTVU NA MARGINAMA HRVATSKOG PROLJEĆA

Stipe KLJAIĆ

Uvod

Raspave o (dalmatinskom) autonomaštvu i (jugoslavenskom) unitarizmu u Dalmaciji vodile su se na osobit način za Hrvatskog proljeća. U tom smislu jedna takva rasprava vrijedna pozornosti pojavila se na njegovim marginama gdje se artikulirao fenomen autonomaštva koji se tada u Dalmaciji dovodilo u usku vezu s jugoslavenskim unitarizmom. Gledano u (socijalističkom) kontekstu 1960-ih, autonomaštvo je vezano uz arhaičnu ideološku pojavu, nastalu još u 19. stoljeću, kada se pokušavao formirati zaseban dalmatinski narod, odnosno dalmatinska moderna nacija. Tada se na specifičnostima dalmatinske povijesti, njezinu etničkom slavenskom odnosno hrvatskom sastavu i dominirajućim kulturnim strujanjima koja su pridolazila s Apeninskog poluotoka htjela izgraditi posebna dalmatinska nacija. Ovaj članak je zato morao zaroniti u prošlost 19. stoljeća da bi se sagledao širi razvoj te ideje od njezina povijesnog nastanka.

Povijesna pozadina autonomaštva prije druge polovice 20. stoljeća

Dalmacija je gotovo cijelu svoju povijest prolazila u logici dualizma: u antičko doba između Rimljana i Ilira; u srednjem vijeku Toma Arhiđakon pisao je o razlikama između romanstva i slavenstva; kasnije u novom vijeku između venecijanskog i turskog utjecaja, mletačke Dalmacije i osmanske Bosne; u 19. stoljeću između hrvatstva i dalmatinstva, narodnjaštva i autonomaša, odnosno „puntara” i „tolomaša”. Kako bi se što bolje razumjele konstelacije koje su vladale u Hrvatskom proljeću kada je riječ o dalmatinskom autonomaštvu, vrijedno je vratiti se u prapovijest autonomaške ideje i ideologije. Protomoderne i moderne ideje o autonomiji Dalmacije koja bi bila nezavisna od smjera nacionalpolitičkih integracija gornje Hrvatske javljaju se već rano u doba mletačke i austrijske uprave.¹

¹ Vrandečić (2007), 99.

Ideja o postojanju zasebne dalmatinske nacije se napose profilirala u različitim etapama 19. stoljeća. Venecija i Austrija gotovo su podjednako blagonaklono hranile dalmatinski identitetski izraz i poticale dalmatinsku regionalnu osebnost. U cijeloj ondašnjoj Europi poslije velikog prijeloma koji se dogodio nakon izbijanja Francuske revolucije cvjetaju nacionalne ideje i razni nacionalni projekti koji traže svoje povijesno-političko konstituiranje. Na lokalnoj razini u ambijentima austrijske Dalmacije promicali su je tzv. tolomaši u sklopu svoje Autonomnaške stranke, o čemu je u historiografiji najsustavnije pisao splitski povjesničar Josip Vrandečić u svojoj dobro poznatoj monografiji *Dalmatinski autonomnaški pokret u XIX. stoljeću* iz 2002. godine. „Tolomaši” se nisu samo etablirali kroz političku stranku u vidu organiziranoga pokreta nego su izgrađivali i nacionalno-integracijsku ideologiju dalmatinskog nacionalizma.²

Međutim, i kod dalmatinskih narodnjaka, primjerice kod Andrije Dorotića, njihova preteče s prijelaza iz 18. u 19. stoljeće, ali i kasnije u mislima i programima autentičnih dalmatinskih narodnjaka Konstantina Vojnovića i Mihovila Pavlinovića dadu se zamijetiti političke misli o ograničenoj autonomiji Dalmacije.³ Po tome se ne bi smjela mehanički integrirati u zamišljenu hrvatsku državu u procesu *incorporazione* (pritjelovljenju Dalmacije sjevernoj Hrvatskoj) na državnompravnoj osnovi Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije nego bi trebala zadržati autonomni položaj unutar buduće hrvatske države. Prvak zadarske filološke škole Ante Kuzmanić (1807. – 1879.) čak je mislio da bi Dalmacija trebala imati prvenstvo u ujedinjenom hrvatstvu, predstavljati tako središnju točku privlačenja hrvatskih zemalja, ali i kulturnog stvaranja cijelog hrvatstva, pa bi se štokavska ikavica u skladu s tim imala usvojiti za hrvatski standardni jezik.

Stari refleksi autonomništva pojavljivali su se ponovno oživljeni u pojedinim fazama i u 20. stoljeću, doduše prividno skriveni ispod površine drugih ideoloških projekata. Na ove se autonomnaške zasade oslanjao, osobito prisutan u dalmatinskom građanstvu, jugoslavenski unitarizam iz međuratnog razdoblja. Među svim je povijesnim pokrajinama hrvatskih zemalja u Dalmaciji postojao najsnažniji antagonizam prema mogućnosti uklapanja u hrvatski nacionalni amalgam. Jugunitarizam i stanoviti srbofilski osjećaj se osobito širio u njezinim gradovima i varošima na primorskom i otočnom dijelu, dok je seoska Dalmacija na kopnu bila mnogo privrženija hrvatskom seljačkom pokretu. Tijekom 1920-ih snažan pečat dalmatinskoj politici davao je i pokret jugoslavenskih nacionalista Orjuna koji je pod svoje okrilje privukao i znatan broj dalmatinske inteligencije. Dalmacija je prema njihovim projekcijama trebala biti temeljni kamen buduće zgrade jedin-

² Vidi više: Vrandečić (2002).

³ Kljaić (2021), 39.

stvene jugoslavenske države. U 1930-im godinama dolazi do raznih debata i rasprava između hrvatskih i jugoslavenskih nacionalista podrijetlom iz Dalmacije u kojima prvi kritiziraju jugounitarizam i kulturni separatizam ovih drugih izveden kroz pojam „mediteranstva” Dalmacije u odnosu na hrvatsku narodnu kulturu. U tim napadima na dalmatinske Jugoslavene u kulturnom i intelektualnom životu isticao se Filip Lukas, predsjednik Matice hrvatske podrijetlom iz Kaštel Starog kraj Splita. Tu po izvorima originalnu građansku ideologiju prihvatio je potom dalmatinski radničko-komunistički pokret u doba između dvaju svjetskih ratova kada je Dalmacija imala zaseban pokrajinski komitet u okviru Komunističke partije Hrvatske. Konačno je dalmatinski regionalizam snažno afirmiran u Drugome svjetskom ratu u partizanskom pokretu. Tako su komunisti, slično kao i u slučaju preuzimanja federalističkog programa za novu Jugoslaviju, od građanskih stranaka međuraća također preuzimali i stare ideološke programe iz istoga svijeta jugoslavenske buržoazije kakav je bio autonomaški program za Dalmaciju kao posebnu povijesno-identitetsku cjelinu.⁴

Unatoč tomu u kasnijem razvoju događaja Dalmacija ipak nije stekla status posebne autonomne pokrajine u sastavu hrvatske federalne republike stvorene poslije rata. Godine 1944. tijekom Trećega zasjedanja ZAVNOH-a u Topuskom Vicko Krstulović izlazi s idejom autonomije Dalmacije u sklopu Narodne Republike Hrvatske (NRH) čime bi imala status kao Vojvodina i Kosovo u budućoj jugoslavenskoj federaciji, no takve inicijative odozdo nisu naišle na odobravanje jugoslavenskog partijskog vrha.⁵

Bogdan Radica zabilježio je u emigraciji da je orjunaška inteligencija u velikom broju pristupila dalmatinskom partizanskom pokretu. Ovaj kroničar dalmatinske elite izrasle iz rata napominje da su bivši orjunaši i jugointegralisti zauzeli u njemu rukovodeće položaje. Navodi zato eklatantne primjere starih predratnih integralista Ljube Leontića i Miloša Žanka (1915. – 2002.) koji je 1970. istupio s centralističko-unitarističkim koncepcijama u optužbama protiv Hrvatskog proljeća. Napominje da je *forma mentis* vodećih ljudi dalmatinskog partizanstva takva da iz nje probijaju staroautonomaški i orjunaški sentiment: „Ovog puta reče Leontić uz povladjivanje Žanka treba konačno integrirati Hrvate u Jugoslaviju. Hrvati moraju osjetiti i shvatiti da ne mogu biti ništa drugo nego Jugoslaveni. Za to treba likvidirati svaki pa i najmanji trag hrvatstva. Drugo sto se mora učiniti to je treba ubiti jednog biskupa tako da narod izgubi svaki strah od Boga i crkve! Za to bi najbolje bilo ubiti biskupa Kvirina Bonefačića. I to ispred crkve ili u samoj crkvi kod oltara! Imao sam osjećaj da se vraćamo na ranije poslijeratna vremena

⁴ Vidi detaljnije i opširnije u: Kljaić (2017), 179-187.

⁵ Mihaljević (2010), 250-251.

Orjune kad su Splitom batinali Berislavi Andjelinovići, Ede Bulati, Marki Nanne i isti Leontić. Fanatizam koji sličiti toliko na talijanski fašizam koga sam pratio 1925. godine u Firenzi i u Rimu.”⁶

Radica je svjedočio malo podalje da se tada vratio iz inozemstva i stari ministar Grga Anđelinović, za kojeg kaže da je „izgleda jako ostarilo. Vele da je u razgovoru s rukovodiocima kazao da im čestita što su obnovili i sačuvali Jugoslaviju. Nije se vraćao zbog komunizma nego zbog Jugoslavije! I komunistička Jugoslavija samo da je Jugoslavija!”⁷ U istom djelu Radica je nastavio s izlaganjem o formiranju dalmatinske elite koja je zasjele na visoke položaje nakon 1945. u Zagrebu i Beogradu: „Uoči polaska u Dalmaciju sjedim uglavnom s dalmatinskim partizanima. Sve je to inteligencija koja sada traži da se uhljebi. Dobar dio ih je u državnoj administraciji. Inače mnogi žele da se vrate kući. Svi očekuju oslobodjenje Zagreba da vide što će biti u Hrvatskoj. Jugoslavenski orijentirani Dalmatinci traže najekstremnije kažnjavanje ne samo ustaša nego i svih onih hrvatskih elemenata koji su suradjivali s ustašama ili bilo kakve položaje zauzimali u NDH. Napadi na klerikalizam su isto tako oštri. Konačno osjećam da se ide za tim da se osudi i Mačeka i mačekovštinu dakle sve struje medju Hrvatima! Nitko živ neće ostati.”⁸

Rasprave o autonomaštvu i unitarizmu u Hrvatskom proljeću

Kada je riječ o unitarizmu, ovaj je 1960-ih osobito postao kritiziran u partijskim forumima nakon obračuna s Aleksandrom Rankovićem nakon 1966. godine, kada je došlo do tektonskog pomicanja u strukturama Titova režima. Kako su neki od vodećih nositelja unitarizma dolazili iz Dalmacije, nastala je idealna prigoda da se od strane protagonista Hrvatskog proljeća napadne na spomenuti unitarizam i (neo)autonomaštvo, to više što su i glavni nositelji proljećarskog pokreta također potjecali iz dalmatinskih krajeva. Hrvatski nacionalni pokret 1971. tako je u unitarizmu i (dalmatinskom) autonomaštvu gledao dvije protivničke ideologije koje su vidno slabile hrvatsku nacionalnu koncentraciju protiv (srpskog) centralizma u drugoj Jugoslaviji.

Upravo tih godina neki od bivših pripadnika jugoslavenskog pokreta u Dalmaciji iz 1930-ih poput pisca i književnika Petra Šegedina, odvjetnika i kulturnog radnika Branimira Radice i književnog povjesničara Jakše Ravlića napuštaju stara projugoslavenska, unitaristička i njima prikrivena autonomaška uvjerenja i priklanjaju se strujama Hrvatskog proljeća, odnosno hrvatskog nacionalreformnoga

⁶ Radica (1974), 159.

⁷ Isto, 182.

⁸ Isto, 167.

pokreta. Šegedin je u jednom od ikoničkih tekstova Hrvatskog proljeća „Svi smo mi odgovorni”⁹ opisao vrijednosna vrludanja iz ranijega razdoblja života. Ravlić se 1960-ih također odmaknuo od svojih mladenačkih dana kada je zastupao predratno jugoslovenstvo i ratno partizanstvo. Godine 1962. postao je jedan od glavnih pokretača projekta *Pet stoljeća hrvatske književnosti* u Matici hrvatskoj, dok njegove težnje najbolje pokazuje tekst iz zagrebačke *Kritike* o karakteru hrvatskog narodnog preporoda.¹⁰ Slično se dogodilo u razvojnom putu Branimira Radice, koji je 1930-ih nastupao s projugoslavenskih stajališta da bi se taj splitski odvjetnik i kulturni djelatnik istih 1960-ih također našao na pozicijama Ravlića i Šegedina zbog čega je osuđivao prijašnja nastojanja oko mediteranizma kao dalmatinske kulturne posebnosti.¹¹

Hrvatsko proljeće je poslije razdoblja hibernacije Titove komunističke diktature ponovno izbacilo na površinu stare sukobe na jugu Hrvatske i među njezinom inteligencijom. Te godine ususret slomu Hrvatskog proljeća izgledali su kao da se vraćaju prijeratna vremena žustrih polemika Lukasa protiv dalmatinskih unitarista oko pitanja hrvatske nacionalne i kulturne integracije. Krleža je jedanput izjavio da je Hrvatsko proljeće bilo ništa drugo doli „huka s dinarskih planina”. Južna Hrvatska postala je poprište sukoba Hrvatskog proljeća i hrvatskog unitarizma, jer su najistaknutiji predstavnici zaraćenih struja dolazili iz dalmatinskih strana. Otuda i poveznica između unitarizma i autonomaštva budući da je bila riječ upravo o posebnom dalmatinskom iskustvu. Nije zato puki slučaj da se dalmatinski komunist Miloš Žanko (1915. – 2000.) našao u ulozi glavnog ideologa unitarizma usmjerenog protiv Hrvatskog proljeća. Zanimljivo je dodati da se Franjo Tuđman već prije upuštao u rasprave protiv unitaristički raspoloženih dalmatinskih partizana, kakav je bio primjerice Fabijan Trgo, oko tumačenja partizanskog rata potkraj 1950-ih. Polemika se konkretno vodila oko Tuđmanove knjige *Stvaranje socijalističke Jugoslavije* objavljene 1960. godine, u kojoj je Tuđman u debati protiv Trgina unitarizma prvi na široka vrata navijestio otvaranje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u nadolazećem desetljeću.¹²

Južna Hrvatska nije se prometnula u samog nositelja Hrvatskog proljeća gledajući vrh pokreta i masovno okupljanje, nego se pretvorila u središte identitetskih prijevora Hrvatskog proljeća. Branko Radica napao je Vladimira Rismonda i Nadu Klaić zbog prikaza separatne povijesti Dalmacije u odnosu na hrvatsku povijesnu cjelinu. Vinko Grubišić u hrvatskoj emigraciji 1971. spominje isti članak

⁹ Šegedin (1971).

¹⁰ Ravlić (1971), 706-710.

¹¹ Radica (1966), 217-229.

¹² Vidi detaljnije u: Kljaić (2021), 283-286.

Branka Radice „Meditranska orijentacija – tendenciozna kamuflaža”¹³ govoreći: „I kad na primjer, Branko Radica predbacuje između ostalih, prof. V. Rismondu i prof. N. Klaić ideju o separatoj povijesti Dalmacije, odnosno Južne Hrvatske, onda odustajemo od usporedbi: Bogdan Radica gleda na Dalmaciju kao na hrvatsku posebnost, on danas nakon svih zlonamjera glede kolijevke hrvatske kulture, Dalmacije, zna za jedan jedini naziv JUŽNA HRVATSKA, a to nije slučaj s integralnim jugoslavenstvom V. Rismondom, a niti s prof. N. Klaić. Mediteranstvo Hrvatske kao separatistička ideja nije se ni moglo drugačije protumačiti, nego samovoljama, iskripljavanjima i zlonamjerama.”¹⁴

Šezdesete godine 20. stoljeća u Hrvatskoj, ali i diljem Jugoslavije, donose iznimno zanimljive perturbacije u dubinama kulturnog života, čak i prije famoznog pada Aleksandra Rankovića 1966. godine na glasovitom Brijunskom plenumu. Polja historiografije i književnosti postala su poligoni idejnih sukoba i razilaženja u jednoj samo na površini jednopartijskoj državi. Već se potkraj 1950-ih odvija polemika između Tuđmana i vojnih povjesničara iz Beograda oko tumačenja Drugoga svjetskog rata i uloge partizanskog pokreta u Hrvatskoj, zatim se nastavlja polemikom Ćosić – Pirjevec iz 1961. o tome kako organizirati jugoslavensku kulturu, treba li ona biti građena iz republičke perspektive ili iz općejugoslavenske. Sve dobiva nastavak proslavom 130. godišnjice Hrvatskog narodnog preporoda 1966. godine, dočim je u famoznoj propovijedi splitski nadbiskup Frane Franić u Sinju 1965. na blagdan Velike Gospe prvi put javno progovorio o položaju hrvatskog naroda u Jugoslaviji. Jednako tako, u kulturnom životu došlo je do stanovitih pomaka, pa su se osim standardnog socijalističkog diskursa počele sramežljivo probijati i određene kulturne ideje i koncepcije iz predrevolucionarnog doba.

Splitski pravnik i pisac Branko Radica (1899. – 1987.) predmnijevao je da povjesničar Vladimir Rismondo promiče između redaka staru ideologiju dalmatinskog autonomaštva koja se u međuratnoj Jugoslaviji pretvorila u jedan od važnih ogranaka unitarističkog jugoslavenstva. Ono što je indikativno za Rismonda jest da 1960-ih, kako uočava Radica, promiče iste one agende koje je tridesetak godina ranije zastupao u javnom životu Dalmacije i Kraljevine Jugoslavije. Radica je započeo polemiku s Rismondom oko pitanja srednjovjekovne povijesti Južne Hrvatske, i njegovim gledanjima na povijesnu figuru Splitsanina Tome Arhiđakona. Naime, u autonomaškoj je ideologiji Toma Arhiđakon zadobio percepciju jednog od preteča dalmatinskog autonomaštva sa svojim izoštranim animozitetom prema susjednim srednjovjekovnim Hrvatima. Njegova *Historia Salonitana*

¹³ Radica (1966), 217-229.

¹⁴ Radica (1971), 296.

Maior iz 1266. jedan je od triju najvažnijih izvora hrvatske srednjovjekovne povijesti, odmah uz bok drugih dvaju važnih djela kao što su *Administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta i *Ljetopis Popa Dukljanina*.

U toj je prigodi Radica unosio raspravu o tome je li Toma Arhiđakon „napredan” ili „reakcionaran pisac” u skladu s tipično ideološkom matricom. Pritom Radica zaključuje da je Rismondovo tumačenje „reakcionarno” i da kao takvo ne odgovara socijalističkoj zbilji u Hrvatskoj i Jugoslaviji jer ne postoji nikakva kulturna zasebnost Dalmacije u tom kontekstu. Naime, 1960. godine Rismondo je objavio knjigu *Ljudi i slike Dalmacije* u kojoj spominje Tomu Arhiđakona, što je Radici sporno jer ističe posebnost Dalmacije u odnosu na hrvatsku povijesnu cjelinu. Prema Radičinoj ocjeni Toma je gledao na povijesnu ulogu Splita kao grada na granici civilizacija, stare latinske i nove hrvatsko-ugarske civilizacije nastale u srednjem vijeku. Radica konačno spočitava Rismondu koketiranje s mediteranizmom, koji bi mogao Dalmaciju odvojiti od hrvatskog identitetskog kompleksa u doba postfašizma kada se Dalmacija konačno oslobodila pritisaka talijanskog imperijalizma u 20. stoljeću.¹⁵

Na njegov članak objavljen 7. svibnja 1965. Klaić mu je odgovorila u istom zagrebačkom tjedniku, i to tekstem „Čudnovate hipoteze o neprijatelju Hrvata”.¹⁶ Tako se ovaj polemični tekst Nade Klaić kojim je uzvratila Radici pojavio malo od više mjesec dana poslije u broju od 11. lipnja 1965. Osparavala mu je što opetovano predbacuje „antihrvatski stav” Rismondu i Tomi Arhiđakonu, što je Klaićki više nego problematičan pristup srednjovjekovnoj prošlosti. Mislila je da je težak Radičin propust što se držao stajališta da je sukob Tome i splitske komune prema hrvatskom zaleđu stvar nacionalnog sukoba. Nasuprot Radici, Klaić je smatrala da se tu radilo o sukobu na relaciji grad – selo. Dakle, prema njezinim je interpretacijama više riječ o jednom sociološkom fenomenu iz rubrike socijalne historije, posrijedi je klasno-staleški problem, a ne nacionalno pitanje. Htjela je skrenuti pozornost na promašenost Radičinih tumačenja srednjega vijeka, jer je smatrala da nacionalnost nastaje poslije propasti feudalnog društva i uspona kapitalizma 19. stoljeća, što se u dobroj mjeri poklapalo s marksističkim pogledima o razvoju modernih nacija. S druge strane, Branko Radica tvrdio je da je Klaić pristupila problemu povijesti Južne Hrvatske na način da je tvrdila da su nacije nastale tek nakon Francuske revolucije, s čime se nikako nije mogao složiti. Klaić je držala da „komunalni pokret” u Splitu u 13. stoljeću nije reakcionaran, nego napredan prema marksističkom ključu čitanja povijesti, a da je Radičino razumijevanje srednjovjekovne prošlosti zapravo reakcionarno jer je u

¹⁵ Radica (1966), 217-229.

¹⁶ Radica (1965), 2.

spornom Tomi Arhiđakonu i njegovim Splićanima vidio nepomirljive neprijatelje srednjovjekovnih Hrvata.¹⁷ Malo potom, potaknuta Radičinih napisima o Tomi Arhiđakonu, objavila je i studiju o Tominu djelu u beogradskom izdanju.¹⁸

Radičine rasprave s N. Klaić i Rismondom nekoliko godine prije itekako su povezane sa sličnim diskusijama na splitskom skupu o autonomaštvu i unitarizmu iz 1971. godine. Njihova je tematika zajednička i tiče se odnosa dalmatinskog identiteta prema hrvatstvu. Nije baš sasvim slučajno da je ovaj skup ponio naslov „Autonomaštvo jučer – unitarizam danas” jer se time aludiralo na Žankov napad na Hrvatsko proljeće u člancima u *Borbi* i *Vjesniku* s kraja 1969. godine. Na skupu se htjelo upozoriti na povezanost dalmatinskog autonomaštva iz prošlosti i nove forme socijalističkog (jugoslavenskog) unitarizma koji je 1970. odlučio osuditi i sam partijski vrh, jer se unitarizam kosio s idejom o Jugoslaviji kao savezu naroda. Temom skupa htjela se skrenuti pozornost na povijesnu pozadinu osuđenoga Žankova unitarizma koji je imao izvorišta u dalmatinskom autonomaštvu. U travnju 1971. se u povodu toga u prostorijama uredništva splitskog časopisa *Vidik* održala znakovita rasprava „Autonomaštvo jučer, unitarizam danas”.

Nije bila riječ o klasičnom znanstvenom skupu, više se vodila slobodna diskusija o problematici autonomaštva i unitarizma od strane istaknutih osoba Hrvatskog proljeća u Dalmaciji i široj Hrvatskoj. Kasnije, u doba nakon progona Hrvatskog proljeća 1972., sudske su vlasti ustanovile da su teze s tog skupa u mnogobrojnim zaključcima korespondirale s onima na skupu hrvatske emigracije u Švicarskoj, o čemu je pisani trag ostao u zborniku *Hrvatski razgovori o slobodi*.¹⁹ Poslije je uredništvo tog splitskog časopisa naložilo sudionicima da napišu tekstove iz diskusije na temelju kojih bi se izdao poseban tematski blok istog časopisa. Međutim, trojica sudionika, Daniel Marušić, Cvito Fisković i Miljenko Foretić, nisu do 15. kolovoza 1971. poslali svoje pisane radove tako da njihovi prinosi diskusiji nisu tiskani.²⁰

Jedan od sudionika, povjesničar Stjepo Obad (1930. – 2021.), dao je povijesni osvrt na autonomašku ideologiju. Kako je zabilježio Obad, prvi primitivni tragovi autonomaške ideje javljaju se potkraj 18. stoljeća, u doba Francuske revolucije. Razlikovao je pri tome dvije faze autonomaške ideologije u 19. stoljeću: prvu, kada se konstituirala u prvoj polovici 19. stoljeća, i drugu, u kojoj je jednim svojim krakom evoluirala u smjeru talijanskog nacionalizma, a koji se znatno osnažio nakon stvaranja ujedinjene talijanske države od 1860-ih.²¹ Snažan sukob

¹⁷ Klaić (1965), 2.

¹⁸ Klaić (1967).

¹⁹ *Hrvatski razgovori o slobodi, Luzern srpanj 1971. Drugi simpozij Hrvatske revije* (1972).

²⁰ „Automaštvo jučer – unitarizam danas”, *Vidik* (Split), 1971., br. 32/33., god. XVIII., 1.

²¹ Obad (1971), 2.

narodnjaka i autonomaša obilježio je dalmatinsku povijest 19. stoljeća, sukob između zagovaratelja sjedinjenja s gornjom Hrvatskom i protivnika takve politike. Obadova ocjena je da je dalmatinizam u svim svojim varijacijama stalno zauzimao neprijateljsko raspoloženje prema punoj integraciji hrvatskih zemalja priklanjajući se u prijašnjim vremenima talijanskoj nacionalnoj ideji, a nakon prijelomne 1918. jugoslavenskoj, ili čak srpskoj.²²

Povjesničar Julije Grabovac (1915. – 1990.) donio je tezu da je Frane Borelli glavni začetnik dalmatinskog autonomaštva u sferi politike nakon svoje znamenite rasprave sa Strossmayerom u Carevinskom vijeću 1860. godine. Borelli i njegovi sljedbenici smatraju da je Dalmacija za razliku od sjeverne Hrvatske imala 400 godina različit povijesni smjer te da na osnovi toga mora graditi svoju budućnost na temeljima političke autonomije u Monarhiji, bez obnove veza s Hrvatima na sjeveru. Znameniti su javni okršaji narodnjaka i autonomaša: Natka Nodila i Nikole Tommasea u dnevnom tisku, pa onda u visokom političkom forumu već spomenuta debata Francesca Borellija i Strossmayera u Carevinskom vijeću 1860., a tu su još i parlamentarne debate u Dalmatinskom saboru koje su se vodile između šibenskog odvjetnika Antonija Galvanija i podgoranskoga župnika don Mihovila Pavlinovića. Zaključno, Grabovac je tvrdio da je dalmatinski autonomizam izrastao kao proizvod mletačke i austrijske uprave koji je radio na isključivanju Dalmacije iz veza s hrvatskim povijesnim identitetom i tradicijom.²³

Sličnog je mišljenja i Ivan Pederin, koji je krenuo od definicije da je „autonomaštvo niski udarac strane centralizacije”. Povukao je paralele s kontinuiranim težnjama u javnome životu Dalmacije da se govori njemački i talijanski jezik s novim trendom u kojem „jugoslavenski šovinizam govori u Hrvatskoj lošim bezbojnim srbiziranim jezikom”. S tim da je dalmatinstvo, koje je govorilo o posebnom karakteru Dalmacije koji su zajedno forsirale mletačke, bečke i beogradske vlasti, prema Pederinu jasan pokazatelj „kolonijalnog mentaliteta” prisutnog kod dalmatinskog stanovništva i lokalnih elita.²⁴

Književnik Tomislav Slavica (1937. – 2003.) rabio je vladajuću formulu jugoslavenskog federalizma kako bi kritizirao obnovu prevladanoga jugoslavenskog unitarizma u političkom životu Hrvatske i Jugoslavije 1960-ih. On je koristio odmak od unitarizma koji je bio ideologija građanskog svijeta i time u sukobu s novim socijalističkim sustavom vrijednosti. Slavica je artikulirao da je autonomaštvo mijenjalo svoje oblike u 20. stoljeću, ali da je u svojim naporima zadržalo jednu tipičnu konstantu, a to je njegova „antihrvatska bit”.²⁵ Smatrao je da

²² Isto, 4.

²³ Grabovac (1971), 5.

²⁴ Pederin (1971), 12, 14.

²⁵ Slavica (1971), 15.

je cilj njegova teksta i samog skupa „objasniti transcendentalnu transformaciju autonomaštva poslije I. svjetskog rata, pa otada polustoljetnim tijekom pratiti ambivalentnu metamorfozu autonomaške larve, njen fleksibilan rast u integralno jugoslavenstvo, kasniju evoluciju i hipnotiziranje idejom unitarističkog jugoslavenstva, što je zbunjivala naraštaje svojim „socijalističkim sastojcima”.²⁶

U vezi s tim Slavica je zauzeo stajalište da autonomaštvo s unitarizmom u zajedničkom savezu ugrožava samoupravni socijalizam i Titovu Jugoslaviju jer je nedovoljno računa vodio o nacionalnim interesima hrvatskog i drugih naroda u jugoslavenskoj državi. Isto tako ono je u službi centralizma, birokratizma i etatizma, što je sve skupa kočilo političke i ekonomske reforme u jugoslavenskoj federaciji. Zato je za Slavicu presudna X. sjednica CK SKH imala svako pravo kada je osudila unitarizam u partijskim redovima odlučivši da se posve ukloni svaki njegov trag iz partijske ideologije.²⁷ Na završetku je upozorio na to da je „unitarizam pobratim autonomaštva” koji sprječava konstituiranje hrvatske nacije i dovodi u pitanje opstanak samoupravnog socijalizma i jugoslavenskog federalizma.²⁸

Vlado Gotovac (1930. – 2000.) je u kratkom obraćanju naglasio da u doba hrvatske nacionalne obnove, što je za njega predstavljalo vrijeme Hrvatskog proljeća, autonomaštvo nije ništa drugo doli prikriveno „antihrvatstvo” koje smatra nemoralnim držanjem, bolje rečeno, veleizdajničkim porivom prema domovini.²⁹ Pjesnik Ante Stamać (1939. – 2016.) pridonio je studijom u kojoj je htio objasniti procjepe Dalmacije između vlastite zatvorenosti od svijeta, njezinih lokalizama i kampanilizama njezinih gradova i istodobno njezine otvorenosti prema univerzalnom svijetu. Pri toj svojoj elaboraciji nije ispustio iz vida da postoji više Dalmacija, otočna, gradska i kopnena, zagorska Dalmacija, od kojih svaka ima svoje povijesne specifičnosti.³⁰

Međutim, Stamać prikazuje Dalmaciju kao južnu Hrvatsku, mediteransku zemlju koja je sastavnim dijelom zapadne, kršćanske, preciznije, katoličke civilizacije. Snažni univerzalizam rođen je u ambijentu jedne takve civilizacije u kojemu je Dalmacija stoljećima odgajana. Natopio je dalmatinsku povijest toliko da je postao uzrokom ne samo svijesti o pripadnosti toj i takvoj civilizaciji i hrvatskom nacionalnom biću nego i kasnijem rađanju panslavenskih i jugoslavenskih ideja. Isto tako, takav razvijeni smisao za univerzalizam pridonio je i rastu „univer-

²⁶ Isto, 16.

²⁷ Isto, 18.

²⁸ Isto, 20.

²⁹ Isto, 23.

³⁰ Stamać (1971), 25.

zalnog proleterskog internacionalizma” u najnovije doba njezine povijesti kroz partizansko-komunistički pokret.³¹

Kada je riječ o dalmatinskom autonomaštvu, Stamać ga je promatrao s dva motrišta: s jedne strane, kao jedan preživjeli ostatak talijanskog iredentizma, a s druge, kao uobičajenu „čaršijsku prepotencu”.³² U završnim sentencama naglašava da je Dalmacija vodila i nacionalnu i klasnu borbu u Drugome svjetskom ratu, dok je hrvatski sjever titoistički režim sumnjičio za ustaštvo jer se ondje nalazilo uporište NDH pa je izjašnjavati se Dalmatincem pripadalo u domenu političke korektnosti, ali i ne izjašnjavati se Hrvatom u poslijeratnoj Jugoslaviji. Stamać je protiv takvih podjela zahtijevao da se konačno uspostavi jedinstvo hrvatskoga sjevera i juga.³³

Srećko Lipovčan (1942. – 2009.), jedini na skupu koji nije dolazio iz Dalmacije, upozorio je da su hrvatski sjever i jug ususret 1918. godini različito razmišljali. Dok se na sjeveru htjelo ostvariti okupljanje hrvatskih zemalja unutar Monarhije, na jugu se tražilo napuštanje okvira Monarhije i da se pod utjecajem Balkanskih ratova pokrene ujedinjenje sa Srbijom. Lipovčanu je indikativno da je vlada federalne države Hrvatske 1945. stvorena u Splitu, te je na osnovi 1971. godine i Hrvatskog proljeća zaključio da je svako neoautonomaško nastojanje osuđeno na propast.³⁴

U suglasju sa Slavicom i Šime Đodan (1927. – 2007.) polazi od početne formule da je „autonomaštvo recidiva unitarizma”³⁵. Đodan je smatrao da je za nacionalni i ekonomski prosperitet bilo važno stvaranje Socijalističke Republike Hrvatske kada se u njoj okupila većina hrvatskih krajeva. Prema Đodanovim pogledima demokratski centralizam partijske vlasti spriječio je pravi zamah razvoja hrvatske republike u jugoslavenskoj federaciji, pa je ona postala žrtvom ekonomskog centralizma. Uglavnom, njegova se razmišljanja kreću u smjeru nužne ekonomske i političke reforme Titove države. Đodan bi htio biti reformatorom socijalizma i nacionalnih i republičkih odnosa u jugoslavenskoj federaciji za koje je smatrao da nisu dovoljno uvažavali hrvatske interese. Zato je nužno, pisao je, da „se postavi jasno i glasno hrvatska politika kao *croatocentrizam* na samoupravnim temeljima”³⁶, tako da se Đodanov program zasnivao na određenoj formi lijevog hrvatskog nacionalizma u ekonomskom i u političkom smislu. U rezimeu je ustanovio da se hrvatski narod, hrvatsko radništvo i seljaštvo nalazi na liniji

³¹ Isto, 26.

³² Isto, 27.

³³ Isto, 29.

³⁴ Lipovčan (1971), 31-32.

³⁵ Đodan (1971), 33.

³⁶ Isto, 40.

lijeve hrvatske inteligencije u pokretu Hrvatskog proljeća, a da je samo manji dio inteligencije ostao zatočenikom unitarizma, odnosno u dalmatinskom slučaju i autonomaštva.³⁷ Posljednji je referat bio onaj ekonomista Marka Veselice (1936. – 2017.), najvećim dijelom posvećen ekonomskim pitanjima hrvatskog povijesnog prostora. Veselica je donio marksistički pristup hrvatskoj modernoj povijesti u kojem je pokušao objasniti nepovoljan ekonomski položaj hrvatskih krajeva. Nosiivi zaključak Veseličine rasprave bio je da je upravo „socijalistička samoupravna koncepcija” izvela punu integraciju hrvatskog nacionalnog prostora pa slijedom toga i „integraciju južne Hrvatske u globalno hrvatsko tkivo”.³⁸

Zaključak

Kritične polemike protiv dalmatinskog autonomaštva u drugoj polovici 20. stoljeća kretale su se s pozicija lijevog hrvatskog nacionalizma koji se na najbolji način etablirao u Hrvatskom proljeću. Isto autonomaštvo, koje je imalo u dubini i protalijanske porive, ali koje je davalo snagu i srpskoj dominaciji nad hrvatskom nacionalnom politikom u 20. stoljeću sa svojim pokušajem razbijanja hrvatske koncentracije, predstavljeno je kao prošli, reakcionarni i antirevolucionarni koncept. Dovodio se u vezu s jugoslavenskim unitarizmom koji je jugoslavenska partija osudila u Drugome svjetskom ratu kao neuspješnu politiku jugoslavenske buržoazije, da bi ga nanovo odbacila 1970. godine prigodom napada na jugoslavenskog komunista unitarističke provenijencije Miloša Žanka. Lijevo raspoložena hrvatska inteligencija afirmirana u Hrvatskom proljeću također je naglašavala nespojivost jugoslavenskog unitarizma s novim revolucionarnim modelom društva, samoupravnim socijalizmom i idejom jugoslavenskog federalizma na temelju bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda. Sve u svemu, ona je posve jednako i autonomaštvo i unitarizam nastojala sagledati kao atavizme prošlosti koji nemaju mjesta u socijalističkoj budućnosti hrvatskog naroda.

³⁷ Isto, 41.

³⁸ Veselica (1971), 45.

Izvori i literatura

- (1971). Autonomništvo jučer – unitarizam danas. *Vidik* (Split), br. 32-33 (18).
- Dodan, Š. (1971). Autonomništvo kao recidiva unitarizma. *Vidik* (Split), br. 32-33 (18).
- Grabovac, J. (1971). Autonomništvo na povijesnoj pozornici. *Vidik* (Split), br. 32-33 (18).
- Hrvatski razgovori o slobodi*, Luzern, srpanj 1971. (1972). Drugi simpozij *Hrvatske revije*, München-Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Klajić, N. (1965). „Čudne hipoteze” o splitskom arhidakonu Tomi i njegovom djelu. *Telegram* (Zagreb), 11. VI. 1965., br. 267, 2.
- Klajić, N. (1967). *Historia Salonitana Maior Tome Arhidakona – sadrži i raspravu*. Beograd: Naučno delo.
- Klajić, S. (2021). *Povijest kontrarevolucije: hrvatska konzervativna misao (1789. – 1989.)*. Zagreb: Naklada PIP Pavičić.
- Klajić, S. (2017). *Nikada više Jugoslavija: intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Lipovčan, S. (1971). Prolegomena za jedan razgovor. *Vidik* (Split), br. 32-33 (18).
- Mihaljević, J. (2010). Razilaženja u SKJ – marginalizacija Vicka Krstulovića, u: Kisić Kolanović, N., Radelić, Z., Spehnjak, K. (ur.), *Disidentstvo u suvremenoj povijesti: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 250-251.
- Obad, S. (1971). Geneza autonomništva. *Vidik* (Split), br. 32-33 (18).
- Pederin, I. (1971). Autonomništvo – niski udarac strane centralizacije. *Vidik* (Split), br. 32-33 (18).
- Radica, B. (1974). *Hrvatska 1945*. München-Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- Radica, B. (1966). Mediteranska orijentacija – tendenciozna kamuflaža. *Kolo* (Zagreb), br. 2.
- Radica, B. (1971). *Sredozemni povratak*. München-Barcelona: Hrvatska revija.
- Radica, B. (1965). Čudnovate hipoteze o neprijatelju Hrvata. *Telegram* (Zagreb), 7. V. 1965., br. 262.
- Ravlić, J. (1971). Hrvatski narodni preporod, a ne ilirski pokret. *Kritika* (Zagreb), br. 19.
- Slavica, T. (1971). Krivnja autonomništva. *Vidik* (Split), br. 32-33 (18).
- Stamać, A. (1971). Između inzularnosti i univerzalizma. *Vidik* (Split), br. 32-33 (18).
- Šegedin, P. (1971). *Svi smo mi odgovorni?* Zagreb: Matica hrvatska.
- Veselica, M. (1971). Gospodarska podloga autonomništva i socijalno-gospodarski i idejno-politički aspekti formiranja hrvatskog narodnog bića. *Vidik* (Split), br. 32-33 (18).
- Vrandečić, J. (2007). Protuintegracijski sadržaj hrvatskih povijesnih regionalizama, u: Cipek, T., Vrandečić, J. (ur.), *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*. Zagreb: Alinea.
- Vrandečić, J. (2002). *Dalmatinski autonomniški pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet.

FRANJO TUĐMAN U INFORMACIJAMA SLUŽBE DRŽAVNE SIGURNOSTI REPUBLIČKOG SEKRETARIJATA UNUTRAŠNJIH POSLOVA SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE U KONTEKSTU POLITIČKIH PROMJENA SREDINOM 1980-IH

Domagoj KNEŽEVIĆ

Uvod

Na samom početku iznio bih kronološki i kratki povijesni kontekst ovog rada, odnosno što se podrazumijeva pod političkim promjenama sredinom 1980-ih. Dakle, početna kronološka točka je 11. ožujka 1985. kada je Mihail Sergejevič Gorbačov izabran za glavnog sekretara CK KP SSSR-a i čime je otvoren put za promjenu međunarodnog poretka zasnovanog na blokovskoj podjeli te put početku demokratizacije u komunističkim europskim državama pod kontrolom SSSR-a. No, kao što je poznato, komunistička Jugoslavija bila je izvan kontrole SSSR-a. Razlog tomu bio je liderski sukob Tita i Staljina 1948., nakon kojeg je Jugoslavija postala određenom vrstom komunističkog disidenta i zbog čega je dugo godina imala interesnu potporu najmoćnijih država demokratskog Zapada. Unatoč tomu, jugoslavenski politički vrh nikada nije razmišljao o tome da se odrekne svoje komunističke ideologije. Dakle, 1985. godine je stanje u SFRJ bilo iznimno složeno, odnosno egzistirao je niz neriješenih krupnih političkih pitanja. Na početku treba istaknuti kako Savez komunista (SK) za svoju vladavinu nikada nije imao politički legitimitet. Uz to, zbog neučinkovitog ekonomskog sustava, Jugoslavija je već godinama bila u velikim gospodarskim problemima. No, glavno pitanje bilo je ipak ono koje se ticalo neriješenih nacionalnih pitanja i međunacionalnih odnosa. Dakle, unatoč stalnim proklamacijama o bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti, još uvijek je postojalo neriješeno hrvatsko nacionalno pitanje, bilo je otvoreno i albansko nacionalno pitanje, a ne smije se zanemariti ni postojanje srpskog nacionalnog pitanja. Zadnji pokušaj izmirenja spomenutih neriješenih pitanja bilo je donošenje Ustava SFRJ iz 1974. koji je imao konfederalne elemente, odnosno model odlučivanja konsenzusom. Međutim, tako

uređeni sustav je ipak imao osigurače koji su trebali osigurati opstanak zajedničke države. Pa je tako Socijalistička Republika Hrvatska (SRH) svojim republičkim Ustavom bila uspostavljena, kroz jednu ne baš jasnu definiciju, kao republika u kojoj hrvatski narod dijeli suverenitet s hrvatskim Srbima, dok je SR Srbija u svom sastavu dobila Socijalističke autonomne pokrajine (SAP) Vojvodinu i Kosovo, koje su zapravo imale ovlasti kao i republike. No, s obzirom na to da se Srbija do promjene Ustava 1974. itekako koristila svojim položajem najveće republike za provedbu svojih nacionalnih interesa, nije bilo iznenađenje što se na njezinoj političkoj sceni vrlo brzo pojavilo nezadovoljstvo novim ustavnim okvirom. To nezadovoljstvo se dodatno dinamiziralo nakon Titove smrti, pa tako na društvenoj sceni Srbije tada započinje sve snažnije rušenje komunističkog monopola i u tome glavnu ulogu imaju nacionalne znanstvene i kulturne institucije. U takvom društvenom kontekstu pojavio se 25. i 26. rujna 1986. u beogradskom dnevnom listu *Večernje novosti* jedan programski dokument koji je zapravo jasno tražio da se zajednička država u najvećoj mjeri opet prilagodi interesima srpskog naroda. Taj dokument bio je Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) i datumi njegova izlaska su kronološka točka kojom završava ovaj rad.¹

Zatim bih ukratko naveo informacije o glavnim akterima ovog rada. Povijest Službe državne sigurnosti (SDS) započela je 13. svibnja 1944. formiranjem Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA) pri partizanskim jedinicama. Nakon uspostave komunističke Jugoslavije, OZNA je 1946. reorganizirana te podijeljena na civilne i vojne službe. Glavna civilna služba je tada preimenovana u Upravu državne bezbednosti (UDBA). Kolika je bila moć UDBA-e, jasno govori opseg Titova političkog obračuna 1966. s njezinim dugogodišnjim čelnikom Aleksandrom Rankovićem. Nakon Rankovićeve smjene dolazi do novih organizacijskih promjena, pa je UDBA decentralizirana i preimenovana u Službu državne bezbednosti (SDB) / Službu državne sigurnosti (SDS). Uz saveznu Službu, formirano je još šest republičkih i dvije pokrajinske Službe. Jedna od njih bila je i Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH, u tekstu dalje SDS SRH). Naravno, ove promjene nikada nisu utjecale na glavnu ulogu svih tih službi – beskompromisnu borbu protiv svih navodnih političkih neprijatelja, odnosno njihov glavni cilj bio je da budu „mač i štit” Partije.²

Međutim, tko je bio Franjo Tuđman? Mladi partizan i sudionik NOB-a, nakon rata odlazi u Beograd i kao tzv. hrvatski kadar snažno napreduje u hijerarhiji Jugoslavenske narodne armije (JNA). U Beogradu se počinje baviti i znanstvenim

¹ Opširnije vidi u: Bilandžić (1999); Radelić (2006).

² Opširnije vidi u: Akrap (2010).

radom, ali zbog svojih teza ulazi u sukob s jednom unitarističkom strujom u vrhu JNA, u kojoj su uglavnom bili generali srpske i crnogorske nacionalnosti. Naime, Tuđman tim svojim tezama počinje braniti hrvatsku ulogu u NOB-u i zagovarati stvarnu hrvatsku federalnu autonomiju koja je bila proklamirana u novoj komunističkoj Jugoslaviji. Nakon izlaska iz vojne službe, vraća se 1961. u Zagreb, postaje direktor Instituta za historiju radničkog pokreta (IHRP) te nastavlja znanstveni rad na tada ključnim povijesnim temama. I tu treba posebice istaknuti Tuđmanovu ulogu u dekonstrukciji politički ciljano uvećavanih brojki žrtava logora u Jasenovcu. No, 1967. smijenjen je s položaja direktora i zatim umirovljen te je s Većeslavom Holjevcem i Miroslavom Krležom isključen iz SKH. Razlog tomu bila je optužba da je sudjelovao u stvaranju nacionalističkog ozračja koja je potaknula stvaranje Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Unatoč tim dosta ozbiljnim optužbama, Tuđman nastavlja rad u povijesnoj sekciji Matice hrvatske i tako s drugim istaknutim hrvatskim intelektualcima stvara ideološku podlogu za nastanak nacionalnog reformskog pokreta – Hrvatskog proljeća. Međutim, nakon što je taj pokret slomljen staljinističkim metodama, Franjo Tuđman osuđen je na zatvorsku kaznu i zabranu javnog djelovanja. Nakon povratka iz zatvora, ipak nastavlja znanstveno i politički djelovati unutar novonastalih disidentskih krugova, a zbog toga je 1981. ponovno osuđen i izgnan iz javnog života na prvome političkom suđenju nakon Titove smrti. Već sam prije istaknuo kako su 1985. i 1986. godina kronološki okvir ovog rada, a njih je Tuđman dočekao u statusu političkog disidenta i sa zabranom javnog istupanja. Uz to, treba istaknuti kako je tada u Hrvatskoj već godinama bila na snazi tzv. hrvatska šutnja, odnosno ozračje u kojem je jugoslavenska sinteza bila kanon koji se nije smio narušavati zauzimanjem za hrvatske interese. Slijedom toga, tzv. hrvatski nacionalizam bio je tretiran kao najveća opasnost za državu i sustav pa su stoga tzv. hrvatski nacionalisti bili glavnom metom progona, i to bez obzira na njihova politička usmjerenja. Jedan od tih tzv. hrvatskih nacionalista bio je i Franjo Tuđman.³ Sukladno tomu, Franjo Tuđman je kao tzv. hrvatski nacionalist postao 1967. objektom nadzora SDS-a SRH Centar Zagreb i tada je otvoren njegov dosje pod br. 229 562 te je pod tim nadzorom ostao sve do demokratskih promjena 1990. godine.⁴ Također, moram istaknuti kako se u pisanju rada nisam koristio svim dostupnim Informacijama Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje SDS RSUP SRH) u kojima se spominje Franjo Tuđman. Naime, glavni kriterij pri

³ Opširnije vidi u: Sadkovich (2010).

⁴ HR-HDA, fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje SDS RSUP SRH), osobni dosjei, 229562 – Tuđman Franjo.

izboru bila je politička aktualnost sadržaja i njih je u ukupnom broju bilo nešto više od 90 posto.⁵

Franjo Tuđman u Informacijama SDS RSUP SRH Centar Zagreb (ožujak – prosinac 1985. godine)

U uvodu sam već istaknuo kako je početna kronološka točka ovog rada 11. ožujka 1985. kada je Mihail Gorbačov izabran za glavnog sekretara CK KP SSSR-a. Nakon njegove inauguracije je vrlo brzo slijedio kontakt „bratskih” partija, odnosno susret delegacija CK SKJ i CK KP SSSR-a. Delegaciju CK SKJ u posjetu Moskvi predvodio je hrvatski kadar Stipe Šušar.⁶ Za to se vrijeme u Sloveniji i Srbiji ubrzava proces rušenja komunističkog monopola. No, u Sloveniji je taj proces imao stvarne demokratske tendencije, a u Srbiji je bilo jasno da se vlast i javnost zapravo bune protiv važećeg ustavnog okvira. U tom procesu je glavnu ulogu imala srpska inteligencija, odnosno istaknuti književnici, povjesničari i lingvisti. Nasuprot tomu, u SR Hrvatskoj je 1985. još uvijek na sceni bila politika jugosinteze i hrvatske šutnje, odnosno bezuvjetnog čuvanja ustavnog okvira. U SKH su se tada iskristalizirale dvije struje koje su se borile za prevlast uoči redovitog izbornog kongresa SKH koji se trebao održati 1986. Prvu je struju predvodio Mika Špiljak, dok je onu drugu vodio već spomenuti Stipe Šušar.⁷

Prva izabrana Informacija SDS RSUP SRH Centar Zagreb (dalje Informacija SDS-a SRH) br. 591. donosi razgovor Franje Tuđmana i Vlade Gotovca koji je zabilježen 4. travnja 1985. Teme su bile povijesne i političke, odnosno broj žrtava II. svjetskog rata i aktualni politički odnosi. Na početku je Tuđman iznio opažanje o uočenoj promjeni u listu *Zajedničar* Hrvatske bratske zajednice (HBZ) iz Pittsburgha, a u kojoj je zapravo vidio određenu promjenu politike SAD-a. Naime, taj list je, očekivano, uvijek bio na liniji američke i jugoslavenske politike, ali su sredinom siječnja 1985. objavili tekst o žrtvama II. svjetskog rata koji je odudarao od jugoslavenske službene istine. Uz to, u tom su tekstu citirali Tuđmanove stavove oko problema uvećavanja žrtava Jasenovca, te se pisalo o njegovoj borbi unutar komunističkog sustava protiv takvih nastojanja. Zajedno su zatim Tuđman i Gotovac prokomentirali uočeno povlačenje istaknutog člana vodstva SKH srpske nacionalnosti Milutina Baltića. A Tuđman je pritom dao i povijesnu ocjenu kako su hrvatski Srbi oduvijek bili titoisti i Tito ih je stoga koristio za provedbu svoje politike jugosinteze te dodao da ih zato ne trpe trenutačni nositelji antititovske kampanje u Srbiji. Komentirali su i sukobe u vrhu SKH koji su

⁵ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb.

⁶ Tuđman (2011), 149, 152.

⁷ Vidi više u: Marijan (2017), 127-138.; Radelić (2006), 434-548; Bilandžić (1999), 742-749.

sve više dolazili do izražaja približavanjem izbornog kongresa. Međutim, svjesni trenutačne političke situacije, složili su se kako se „mora razriješiti” sukob između pristaša Mike Špiljaka i pristaša Stipe Šuvara.⁸ O više Tuđmanovih kontakata koji su zabilježeni tijekom ožujka i travnja 1985. govori Informacija SDS SRH br. 632. Među njima, najinteresantniji je bio Tuđmanov razgovor 29. ožujka 1985. sa Šerifom Šehovićem, njegovim suradnikom iz razdoblja vođenja IHRP-a. Dakle, s obzirom na njegovo političko iskustvo, Tuđman je pozorno pratio tko gdje sjedi na sjednicama CK SKH jer je znao da to itekako upućuje na trenutačne političke odnose. Tako je primijetio i rekao Šehoviću da Stipe Šuvar sada sjedi desno od predsjednika CK SKH i da je bio glavni govornik na konferenciji Saveza socijalističke omladine (SSO). No, primijetio je također da je utihnula polemika između novinara tjednika *Polet* koji su podupirali Stipu Šuvara i novinara tjednika *Danas* koji su podupirali Miku Špiljaka, ali i da nije javno objavljeno izlaganje Milke Planinc sa sjednice CK SKH.⁹

Već sam prije naveo kako je rušenje komunističkog društvenog monopola u Srbiji vodila srpska inteligencija. Zato je bio jasan Tuđmanov interes za Kongres Saveza književnika Jugoslavije, koji je održan od 18. do 20. travnja 1985. u Novom Sadu.¹⁰ O tom Tuđmanovom interesu dosta govori Informacija SDS-a SRH br. 641 u kojoj se nalazi iznimno zanimljiv razgovor Franje Tuđmana s književnikom Petrom Šegedinom od 5. travnja 1985. Dakle, Tuđmana je zanimalo tko su članovi delegacije Društva književnika Hrvatske (dalje DKH) na kongresu, a od Šegedina je dobio informaciju kako idu „nepoznati”, a da Ranko Marinković i Vjekoslav Kaleb idu kao „neovisni” delegati. Uz to, osvrnuli su se i na sve vidljiviji angažman Stipe Šuvara na političkoj sceni. Zanimljiva je tu bila Tuđmanova opaska kako se „Šuvar ponovno aktivirao nakon povratka iz Moskve i iz njegovog kruga se širi da ga je Gorbačov primio, a što nije isključeno, jer je Šuvar prvi partijski funkcionar”. Šegedin se s tim složio i rekao kako je „Šuvarova grupa spremna jer ne bi tako nastupala”. Dakle, Tuđman i Šegedin su zaključili kako se Šuvar i njegove pristaše u svojoj borbi za prevlast u SKH ciljano i taktički legitimiraju kroz uvezivanje na Gorbačova kao novog sekretara KP SSSR-a.¹¹

Bez obzira na sve vidljivije promjene na globalnoj i na domaćoj političkoj sceni, u politici vodstva SRH još nije bilo većih promjena i slijedom toga su tzv. hrvatski nacionalisti još uvijek bili na meti snažnih progona. U tom kontekstu, Informacija SDS-a SRH br. 661 donosi pojedinosti razgovora Franje Tuđmana i sportskog novinara Alfreda Kramera koji je zabilježen 23. travnja 1985.

⁸ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 26. 4. 1985., Informacija 591.

⁹ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 9. 5. 1985., Informacija 632.

¹⁰ *Slobodna Dalmacija*, 19. travnja 1985.

¹¹ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 10. 5. 1985., Informacija 641.

Razgovarali su, naime, o uhićenjima tzv. hrvatskih nacionalista u Operativnoj akciji (OA) Bednja, a za Tuđmana nije bilo sumnje kako je to bilo podmetanje SDS-a SRH.¹² Dodatno je ova Tuđmanova ocjena bila razjašnjena u Informaciji br. 662. U razgovoru s odvjetnikom Lavom Znidarčićem komentirao je spomenuta uhićenja i rekao kako je „od Marije Bistrice trebalo im 6 mjeseci da spakuju stvar”. Dakle, vidio je to kao reakciju režima na očiti uspjeh Nacionalnog euharistijskog kongresa Crkve u Hrvata koji je održan u svibnju 1984. u Mariji Bistrici. Osim toga su u ovom dokumentu još bili registrirani Tuđmanovi razgovori 11. travnja 1985. sa Šerifom Šehovićem i Markom Koprtlom. I na samom kraju, bila je navedena i Tuđmanova procjena o tome tko će naslijediti Miku Špiljaka u vrhu SKH, pa je tako ustvrdio da Špiljak ipak ostaje glavni „jer će se njega i dalje slušati”.¹³

Razvoj događaja na novosadskom Kongresu Saveza književnika Jugoslavije opravdao je Tuđmanov interes. Prije svega, istupi nazočnih delegata skrenuli su pozornost na sve veće međunacionalne razlike u pogledima na glavne društvene probleme, pa su tako predstavnici Udruženja književnika Srbije očekivano žestoko napadali važeći federalni ustavni okvir kao glavni krivca. Tomu su se, naravno, protivili slovenski i dio hrvatskih predstavnika, ali je ipak sve istupe zasjenio onaj hrvatske književnice Vesne Parun, u kojem je snažno kritizirala komunističku ideologiju i sustav. Na kongresu je bilo još zanimljivih inicijativa, pa je tako bio predstavljen i zahtjev da se ukinu kazneni progoni zbog verbalnog delikta.¹⁴ Stvarno Tuđmanovo oduševljenje nastupom Vesne Parun bilo je vidljivo i u Informaciji SDS-a SRH br. 670 u kojoj su detalji njegova razgovora s Ivanom Zvonimirom Čičkom 7. svibnja 1985. Međutim, Čičak je zapravo zvao Tuđmana kako bi ga informirao o provođenju političkih progona u Beogradu, na što mu je Tuđman jasno odgovorio kako se u Beogradu „vrlo mali broj ljudi na kraju osudi”.¹⁵

Događaji na novosadskom Kongresu Saveza književnika Jugoslavije bili su također glavnom temom u razgovoru Vlade Gotovca i Franje Tuđmana, koji je zabilježen u Informaciji SDS-a SRH br. 695. Razumljivo da je, s obzirom na njihov disidentski položaj, Tuđmana posebno zanimalo tko je pokrenuo inicijativu za ukidanje verbalnog delikta. Naravno, obojica su bili oduševljeni istupom Vesne Parun. Uz to, Gotovcu je nastup Igora Mandića isto bio odličan, ali je smatrao da je nastupao više kao član srbijanske delegacije, te je još dodao da hrvatski književnik Jure Kaštelan nije išao na kongres jer je „znao što će se dogoditi”.¹⁶ O

¹² HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 17. 5. 1985., Informacija 661.

¹³ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 17. 5. 1985., Informacija 662.

¹⁴ Tuđman (2011), 154-156.

¹⁵ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 20. 5. 1985., Informacija 670.

¹⁶ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 23. 5. 1985., Informacija 695.

tome koliko je govor Vesne Parun oduševio Franju Tuđmana govori i Informacija SDS-a SRH br. 727., u kojoj su pojedinosti njegova razgovora s odvjetnikom Lavom Znidarčićem od 22. svibnja 1985. Tako je obećao Znidarčiću dati njezin govor kojim je „spasila čast hrvatske inteligencije”. Osim toga, Tuđman je komentirao nazočnost pomoćnog zagrebačkog biskupa Đure Kokše na proslavi oslobođenja Zagreba kao dobru „jer ne treba zaoštravati”. Ipak, posebno zanimljiv bio je Tuđmanov navod kako je među narodnim herojima Jugoslavije samo njih deset posto zaslužilo tu počast, jer su svi drugi bili proglašeni „po nacionalnom ključu i nakon političkih preporuka”.¹⁷

Sljedeća izabrana Informacija SDS-a SRH br. 754 ima simboličko značenje s obzirom na to da je ovaj zbornik posvećen Miroslavu Tuđmanu. U njoj su, naime, detalji razgovora Franje Tuđmana i Miroslava Tuđmana koji je snimljen 27. svibnja 1985. Povod za taj njihov razgovor bio je sadržaj službenog zahtjeva koji je Franjo Tuđman želio uputiti vlastima poradi obnove njegova kaznenog procesa. Naime, cilj toga je bio dobiti ukinuće zabrane javnog djelovanja, kako bi napokon mogao slobodno objavljivati znanstvene radove i u zemlji. Jasno, Franjo Tuđman je znao kako sud nije mjesto za određivanje mogućnosti znanstvenog rada, ali je shvaćao da tu zabranu ipak mora sudski pobiti. Nakon upoznavanja s tekstom zahtjeva, Miroslav Tuđman zatražio je od oca da ipak izbacii dio za koji je mislio da se u njemu „toliko opravdava” onima koji su ga politički progonili.¹⁸

Nakon dugih godina prisilne šutnje, u Hrvatskoj se tada počeo aktualizirati i jedan zaboravljeni, ali iznimno važan politički i povijesni slučaj. Bio je to slučaj Andrije Hebranga, člника Komunističke partije Hrvatske (KPH) i jednog od najbližih Titovih suradnika, kojeg je uhitila UDBA 1948. kao sovjetskog špijuna i koji je ubijen u zatvoru u Beogradu. U javnom aktualiziranju tog slučaja ključnu je ulogu imao pripadnik Sisačkog partizanskog odreda i bivši oficir UDBA-e Zvonko Ivanković Vonta. No, zbog prikupljanja dokaza o Hebrangovoj nevinosti, Ivanković je uhićen u srpnju 1984. godine. Naravno, to je zbog svih okolnosti postalo iznimno neugodno za komunistički režim.¹⁹ O načinu na koji se Franjo Tuđman priključio pokušaju Hebrangove rehabilitacije govori Informacija SDS-a SRH broj 1250. U njoj su detalji njegova razgovora s povjesničarom umjetnosti Grgom Gamulinom koji je zabilježen 1. listopada 1985. Dakle, glavna tema tog razgovora bila je Tuđmanova nakana da dostavi važan dokument Zvonku Ivankoviću Vonti za knjigu o Andriji Hebrangu, a u kojemu je bilo priznanje političkog zatvorenika Mije Bičaka da je lažno svjedočio protiv Hebranga. No, unatoč toj

¹⁷ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 30. 5. 1985., Informacija 727.

¹⁸ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 5. 6. 1985., Informacija 754.

¹⁹ Tuđman (2011), 154-156.

činjenici, Tuđman je Gamulinu rekao da je Tito bio prisiljen od velikosrpskih krugova na eliminaciju Hebranga i pritom je tvrdio da „zna nešto o tome”, te je dodao da je Hebrangov dosje sada kod Josipa Vrhovca i to mu je bio znak da vrh SKH raspravlja o prošlosti. Osim slučaja Hebrang, Tuđman je lucidno komentirao i sve snažnija antikomunistička gibanja na srbijanskoj političkoj sceni i pokušaje rehabilitacije četničkog pokreta putem javno objavljenih i hvaljenih knjiga. Tako je ustvrdio kako je „progovorilo srpstvo od Pravoslavlja do Borbe, od liberala do dogmatika. Oni su jedinstveni u antifederalističkom smislu, a da bi oborili Federaciju, oni idu na bitno, na ono što je bilo bitno u tom marksizmu na tom tlu, protiv Tita, protiv svega, protiv Moskve, čime pak slabe svoju međunarodnu poziciju”. Ipak, Tuđman je na to gledao kao na pozitivnu stvar jer je očekivao da to potakne promjene u Hrvatskoj. Slijedom toga, Tuđman se još jedanput osvrnuo na sve vidljivije političke promjene na slovenskoj i srbijanskoj sceni te je ustvrdio da „u Ljubljani i Beogradu sve intelektualno vrije” i da u Beogradu „Čosić i slični mogu sve slobodno objavljivati”. Naravno, to ga je ponukalo da uputi pismo Miki Špiljaku i Josipu Vrhovcu radi ukidanja njegove zabrane javnog objavljivanja. Ipak, nije propustio niti kritizirati članove bivšeg vodstva SKH predvođene Savkom Dabčević Kučar i Mikom Tripalom rekavši Gamulinu kako „ne rade ništa, šute i to je šteta”.²⁰ I Informacija SDS-a SRH br. 1348 govori o Tuđmanovoj snažnoj želji da pomogne Hebrangovoj rehabilitaciji. U njoj se, naime, navodi kako je 7. listopada 1985. razgovarao s Nikolom Jagarom radi potrage za onom izjavom Nikole Bičaka, u kojoj se govori kako je lažno svjedočio protiv Hebranga. Inače, Jagar je to doznao od Bičaka dok su služili zatvorsku kaznu i Tuđman je zato zatražio njegovu pomoć. Jasno, Tuđman je pritom posebno naglasio kako je „jako važno da dođemo do te izjave i odlučili smo da idemo do vas, da pokušamo doći do toga. Preko Hebranga ide se na cijeli hrvatski narod”. No, Jagar mu je rekao da ne zna gdje je ta izjava, pa je Tuđman zatražio od njega da snimi sadržaj Bičakove izjave.²¹

Daljnja Tuđmanova nastojanja da pokuša ukinuti svoju zabranu javnog objavljivanja glavna je tema Informacije SDS-a SRH br. 1468. Naime, Tuđman je 6. studenoga 1985. zatražio od Grge Gamulina da njegova društvena rehabilitacija ide preko DKH-a, ali mu je također rekao da je zbog toga pisao i vrhu SKH, odnosno Josipu Vrhovcu, i da mu je obećano da će to biti riješeno. Zatim je opet komentirao kako se „već sve tiska”, dok on još ima zabranu javnih istupa. Međutim, smatrao je to namjerom iz razloga što je za režim bio intelektualno i politički opasan. Gamulin mu je pak govorio o previranjima oko pisanja biografije

²⁰ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 10. 10. 1985., Informacija 1250.

²¹ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 24. 10. 1985., Informacija 1348.

jednog od najbližih Titovih suradnika Ivana Steve Krajačića, a Tuđman je zatim ustvrdio kako je Krajačić bio često napadan kao „sovjetski špijun”, ali je kao dobar znak za poboljšanje svog položaja vidio činjenicu kako je Krajačić negdje rekao da je Tuđman „bio i ostao njegov prijatelj”. U vezi s mogućim odnosima Srba i Hrvata, Tuđman je izjavio kako tu nema previše ljubavi, ali da „trebaju se činiti ogromni naponi da se nađe neko zajedničko rješenje”. Razgovarali su i o ponovnom aktualiziranju slučaja Hebrang, ali i o okolnostima zbog kojih je Tuđman u biti smatrao kako je ponovno otvaranje tog slučaja potaknuo netko iz hrvatskog vrha.²²

Pojava određenih disidentskih inicijativa i političke aktualnosti bile su predmetom iscrpnog razgovora 4. prosinca 1985. Franje Tuđmana i odvjetnika Nikole Muslima, koji je zabilježen u Informaciji SDS-a SRH br. 1541. Muslim je tada obavijestio Tuđmana kako je Vladimir Šeks bio u Zagrebu jer je tužio novinare te da je završio rukopis o boravku u zatvoru u Staroj Gradiški. Muslim je također iznio kako je u krugu ljudi oko Dobroslava Parage nastala ideja da se ide s peticijom o problemima političkih zatvorenika prema predsjedniku SAD-a Ronaldu Reaganu. U njoj je bio predviđen politički neutralan tekst te su trebali biti navedeni politički zatvorenici svih nacionalnosti: Marko Veselica, Vojislav Šešelj, Adem Demaqi. Također, htjelo se tu ideju testirati i u Beogradu i u Ljubljani. No, Tuđman je bio protiv toga, u redu mu je bila ideja, ali ići prema stranom faktoru vidio je kao slabu točku i tražio je da Muslim to prenese Paragi. Muslim se s time složio te je pritom istaknuo kako u Beogradu nikad neće prihvatiti zajedničku listu s disidentima Albancima, Muslimanima i Hrvatima. Zatim je Tuđman još jedanput istaknuo kako se u Beogradu i Ljubljani „sve tiska i dobivaju nagrade”, dok se za iste stvari u Hrvatskoj zatvara ljude. Unatoč toj činjenici, iznio je zaključak kako „ljudi koji razmišljaju” trebaju pronalaziti načina da djeluju u svojoj zemlji i stoga se angažirao kroz DKH. Naveo je pritom kako imamo takve primjere, pa je naveo kako je profesor Zvonimir Šeparović postao predsjednik Svjetskog viktimološkog društva. Nadalje, rekao je Muslimu kako sasvim sigurno i „u toj politici na ovom tlu”, odnosno u vrhu SKH imate ljudi „koji su razumniji”. Komentirali su i članak novinara Đorđa Ličine, poznatog po vezama sa SDS-om SRH, u kojem su u skupinu hrvatskih nacionalista bili svrstani Marko Veselica i Vlado Gotovac. A Tuđman se pritom pitao kako on tu nije naveden i postoji li „nalog” za to. Tuđman je zatim opet ustvrdio kako je politička situacija u cijeloj državi uskomešana, a u Beogradu žele srušiti ustavni okvir „i Partija i pravoslavlje”, a odgovor vodstva SKH na to je borba protiv nacionalizama, i to onako kako se oni bore u svojoj republici. Ali, unatoč tomu, ustvrdio je da ipak nisu popustili

²² HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 22. 11. 1985., Informacija 1468.

onima koji s unitarističkih pozicija napadaju one koji se bore za suverenost hrvatskog jezika. Uz to, organiziranje Univerzijade vidio je kao priliku da se konačno „nešto dobije” u Zagrebu i istaknuo je potrebu „domaćeg djelovanja na pametan način”, odnosno da treba „stvari međusobno povezati” i „raditi šire sinteze”. A u vodstvu SKH vidio je, nabrojivši pritom Miku Špiljaka, Josipa Vrhovca i Antu Markovića, one koji su „za rješavanje problema Zagreba i Hrvatske” i u tome nije propitivao njihov motiv, odnosno da li „ih na to goni nacionalni osjećaj, pozicija ili marksistička pravda” te je zaključio da treba razmišljati i djelovati u tom smjeru. Također je Muslimu rekao kako je Petar Šegedin tjedan dana prije odlaska u bolnicu posjetio povjesničara i istaknutog člana SKH Dušana Bilandžića radi pomoći u ukidanju Tuđmanove zabrane objavljivanja. Međutim, Bilandžić nije ništa obećao, ali je rekao da će „učiniti sve što može”. Inače, prema Tuđmanu, Bilandžić je uz Špiljaka bio „najviše domaći” u vrhu SKH, odnosno nacionalno usmjeren.²³

Mogući izlazi iz političke krize i Tuđmanov pokušaj da preko Mike Špiljaka napokon uspije u ukidanju zabrane javnog objavljivanja bile su teme Informacije SDS-a SRH br. 15. U njoj se na početku nalaze detalji Tuđmanovih razgovora 6. prosinca 1985. s Markom Koprtlom i Ivom Silobrčićem. Tu je posebno bila zanimljiva Tuđmanova ocjena moguće političke rehabilitacije bivšeg funkcionara Pavla Gažija, koji je sudjelovao u istragama malverzacija u INA-i. Za Tuđmana je, dakle, Gaži „odigrao prljavu igru” 1971., ali unatoč tomu na kraju nije dobio željeni položaj. Također ga je smatrao politikantom koji je išao na ruku „srpskom centralizmu” kroz uništavanje INA-e, te je dodao da su Srbi u tome imali i potporu Slovenaca. Osim toga, na kraju ovog dokumenta navodi se kako je Tuđman 2. siječnja 1986. razgovarao sa Špiljakovim rođakom Ivom Ljubićem. Ljubić mu je tada prenio kako je Špiljak poručio da se javi Šuvaru jer je to „stručna stvar” i „mora proći recenziju”. Dakle, bilo je, čini se, govora o mogućoj javnoj objavi nekog Tuđmanovog rukopisa. Unatoč Tuđmanovoj skepsi, Ljubić mu je rekao kako ima smisla da se javi Šuvaru jer je Špiljak razgovarao s njim. Na kraju je Ljubić rekao da je „održao riječ”, te mu opet predložio da se javi Šuvaru i pozove se na Špiljaka, a onda da se „jedan dan nađu kod njega”.²⁴

U Informaciji SDS-a SRH broj 27 navode se pojedinosti razgovora odvjetnika Lava Znidarčića i Franje Tuđmana od 4. prosinca 1985. Glavne teme bile su uglavnom one povijesne, ali su dosta razgovarali i o stanju u vrhu SKH. Znidarčića je posebno zanimalo je li poznati lingvist Tomislav Ladan bio član Krležina kruga, a Tuđman mu je na to odgovorio da su za Krležinim stolom u

²³ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 15. 12. 1985., Informacija 1541.

²⁴ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 10. 1. 1986., Informacija 15.

hotelu „Esplanade” sjedili književni povjesničar Ivo Frangeš, povjesničar Vaso Bogdanov, književnik Marko Ristić, dramatičar Marijan Matković i on. Raspravljali su također o hrvatsko-srpskim odnosima i složili su se da se oni moraju riješiti pregovorima. Povrh toga, za Znidarčića je vodstvo SKH bilo „servilno prema Beogradu”, a što je Tuđman komentirao kako su servilni isto „kao što bi i drugi bili”, te je pritom naglasio kako istaknuti članovi vrha SKH srpske nacionalnosti Jelica Radojčević, Dara Janeković i Milutin Baltić danas napadaju Josipa Vrhovca i Miku Špiljaka onako kako je 1971. napadano tadašnje vodstvo SKH. Uz to, Znidarčića je zanimalo Tuđmanovo mišljenje o tome tko danas drži vlast u Hrvatskoj: „Marijan Cvetković, Mika Špiljak ili netko treći”. Iz Tuđmanovog odgovora bilo je jasno koga preferira. Prema Tuđmanu, Cvetković je imao jači partijski kredibilitet i bio je obrazovaniji, ali je bio mnogo veći oportunist. Zatim se još prisjetio kako mu je Cvetković rekao 1965. da je u pravu oko žrtava Jasenovca, ali da mu neće dati potporu. Zatim je još komentirao da je Cvetković „pobjegao iz Beograda jer je vidio da tamo Hrvat nije ništa” i da se nakon povratka u Zagreb priklonio Bakariću. U vezi sa Špiljakom, Tuđman je naveo što je o njemu razgovarao s Krležom. Zaključili su tada da je lukav i da „ima političkog smisla u malom kao što je Tito imao u velikom” te da je prošao sve razine vlasti i vidio „pad mnogih”, ali da ipak spada među one koji se zauzimaju za hrvatske interese. I na kraju dokumenta navodi se da je Znidarčić opet zvao Tuđmana 11. prosinca 1985. te da su razgovarali o pogreškama učinjenima u ime socijalizma, o HSS-u i Krleži, ali i o Hebrangu „kao prvom borcu za Hrvatsku koji je zbog toga bio žrtva”.²⁵

Franjo Tuđman u Informacijama SDS RSUP SRH Centar Zagreb (siječanj – rujna 1986. godine)

S obzirom na to da je 1986. bila godina u kojoj je bilo predviđeno održavanje redovitog izbornog X. kongresa SKH, moguće promjene u vrhu hrvatske politike bile su glavnom temom razgovora Franje Tuđmana i Vlade Gotovca 14. siječnja 1986., koji je zabilježen u Informaciji SDS-a SRH broj 85. Gotovac je tada Tuđmanu rekao da nema pravih spoznaja i da „postoji puno varijanti”, ali da su ipak „onemogućili prodor mladima i novima” i da nema ništa od navodno predviđenih 50 posto nepartijaca u sastavu Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN). Osim toga, razgovarali su i o tome kako Gotovac nije dobio posao premda se član vodstva SKH Anđelko Runjić založio za to. Također, Gotovac je potom rekao da su i istaknuti članovi SKH Branko Puharić, Stipe Šušvar i Goran Babić rekli „da nije u redu to što se mu se radi”. A zatim je još dodao da je Dobrica Ćosić rekao

²⁵ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 14. 1. 1986., Informacija 27.

kako bi da živi u Beogradu „bio [bi] naš genij, a to što vi tamo (u Hrvatskoj op. a.) s njim radite to je vaša stvar”.²⁶

Prema Informaciji SDS-a SRH br. 134 pitanje jedne privatne Tuđmanove tužbe i mogućnost ukidanja zabrane javnog objavljivanja bile su teme razgovora Franje Tuđmana i odvjetnika Vlade Marića 24. siječnja 1986. U tom se dokumentu navodi da je Marić obavijestio Tuđmana kako je sud u Zagrebu odbio žalbu na odluku da se proglašene nenadležnim za Tuđmanovu tužbu. A Tuđman je tom odlukom bio upućen da protiv izdavačkog poduzeća „Oslobođenje” podnese tužbu sudu u Sarajevu zbog teksta u jednom njihovom izdanju, a u kojem se tvrdilo da je potpisao Islamsku deklaraciju. Zatim je Tuđman još pitao Marića postoji li šansa da mu se uskoro ukine zabrana objavljivanja, na što je Marić odgovorio da ne zna kojim pravnim putem krenuti, ali je „obećao to dobro pogledati”. Osim pravnim putem, Tuđman je to mislio riješiti i politički, odnosno uputiti pismo Saboru i CK SKH u kojem bi istaknuo kako ne želi od toga „praviti slučaj”, ali da mu zato trebaju dati da ponovno objavljuje. Osvrnuli su se i na trenutačne političke aktualnosti. Marić je tada rekao Tuđmanu da je Zvonko Ivanković Vonta dobio zadatak da piše o Prvome sisačkom odredu i da je dogovoreno da slučaj Hebrang bude politički zatvoren. Tuđmanov komentar na to bio je kako je u UDBA-i „uvijek bilo svih” partijskih političkih linija i da sazrijeva misao da Jugoslavija može opstati jedino kao federacija prema Titovu konceptu. Također, rekao je kako SAD podupire Jugoslaviju da Rusi „ne bi došli do našeg mora”, te je Mariću na kraju još jedanput ponovio kako je sada najviše zainteresiran za pravno rješenje svog slučaja.²⁷ Prema Informaciji SDS-a SRH br. 203 pitanje tužbe protiv „Oslobođenja” i pravnog ukidanja zabrane objavljivanja bilo je 31. siječnja 1986. opet temom Tuđmanova razgovora s odvjetnikom Marićem i Markom Koprtlom. Nakon što se ponovno interesirao o mogućem pravnom lijeku za svoju rehabilitaciju, Tuđman je na Marićevu izjavu da je za to nadležan Okružni sud ironično reagirao istinitom tvrdnjom kako „ne odlučuje to Okružni sud već CK”.²⁸

Iznimno zanimljive Tuđmanove političke opservacije donosi Informacija SDS-a SRH br. 151 u kojoj su zabilježeni detalji njegova razgovora 28. siječnja 1986. s Dobroslavom Paragom i Vladimirom Šeksom. Dakle, Paraga je informirao Tuđmana kako ga je posjetio jedan beogradski disident u svezi s peticijom o zlouporabi psihijatrije i koju je pripremio beogradski Odbor za obranu slobode misli. Zatim je još dodao kako je to izazvalo veliku pozornost SDS-a jer je već bilo plasirano u strane medije. To je potaknulo Tuđmana da se podsjeti na svo-

²⁶ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 27. 1. 1986., Informacija 85.

²⁷ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 5. 2. 1986., Informacija 134.

²⁸ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 17. 2. 1986., Informacija 203.

je susrete s beogradskim novinarom Vladimirom Markovićem, kojeg je primio unatoč realnoj mogućnosti da je upućen kao provokator tajne službe. Zatim se i povijesno osvrnuo na hrvatsko-srpske odnose, te je istaknuo kako Hrvati „moraju naučiti gledati povijesno i realno” i „ne očekivati od Srba da ne gledaju srpski”. U kontekstu svojih kontakata s Dobricom Čosićem, Tuđman je iznio ocjenu da Srbi nikada nisu mogli prihvatiti nikakvo hrvatstvo i da zbog toga stalno gube, ali da su evoluirali i pomalo idu prema kompromisu s Hrvatima. Šeks je pritom napomenuo kako Srbi i dalje doživljavaju poraze te sada „gube Kosovo i Vojvodinu”. Tuđman je potom istaknuo kako Srbi za to krive Tita i Hrvatsku te da je Tito bio ponajprije komunist i marksist, ali da je bio Hrvat i da je „jedino kao Hrvat mogao napraviti program s kojim je KPJ izašao iz rata kao pobjednik”. Uz to, ustvrdio je da se Tito lomio 1971. radi rušenja vodstva SKH, da je potom srušio i srpsko, ali ono što smo mi tada tražili bilo je „ustavno pravo”. Zatim je ustvrdio da je Hrvatsko proljeće srušeno jer je bilo nacionalno, ali da se ipak poslije svega nešto počelo politički razvijati i zato Jelica Radojčević govori da je „sad gore nego 1971.”. Potom je Tuđman iznio već poznatu priču kako ga je nakon 1971. Tito spasio, te da je „imao hrvatskog u sebi”, ali i „onog povijesnog državničkog” i da zato „nije nikad došao u Jasenovac”. Prema njegovu mišljenju, Tito nije mogao ništa jer su glavnu ulogu u slomu Hrvatskog proljeća imali Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić, te je dodao da danas Titovu politiku u Hrvatskoj „nastavlja struja oko Špiljaka i Vrhovca”.²⁹

Bez ikakve sumnje, izručenje visokog ustaškog dužnosnika Andrije Artukovića iz SAD-a bilo je početkom veljače 1986. glavna politička priča u SFRJ. Naime, Artuković je stigao 12. veljače 1986. u Zagreb i time je započeo njegov sudski proces.³⁰ No, u taj proces uključio se i Franjo Tuđman. Prema Informaciji SDS-a SRH br. 205 Radoslav Artuković je na Tuđmanovu preporuku angažirao Željka Olujića kao odvjetnika svom ocu. U dokumentu se dalje navodi da je Olujic pristao, ali uz uvjet da u timu bude i Silvije Degen. Optužnica je Andriji Artukoviću pročitana 17. veljače 1986.³¹ Još više detalja o Tuđmanovoj ulozi u početnoj fazi procesa Artukoviću donosi Informacija SDS-a SRH br. 263 u kojoj se navode pojedinosti razgovora Dobroslava Parage i Franje Tuđmana od 19. veljače 1986. Dakle, Paraga je obavijestio Tuđmana kako se Artukovićev sin interesirao kod njegova oca o odvjetnicima te da su bili zainteresirani za angažman Olujića jer ih je branio obojicu, a na što mu je Tuđman rekao da je Olujic radi toga već bio kod njega. Međutim, taj Tuđmanov razgovor s Olujicem nije

²⁹ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 7. 2. 1986., Informacija 151.

³⁰ *Slobodna Dalmacija*, 13. veljače 1986.

³¹ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 18. 2. 1986., Informacija 205.

bio snimljen jer se prislušna tehnika SDS-a SRH pokvarila. Tuđmana je isto tako zanimalo je li i odvjetnik Vlado Marić bio kandidat za Artukovićeva odvjetnika. Zatim je još dodao kako je bio protiv toga da Olujić preuzme Artukovićevu obranu jer je smatrao da je teško braniti ustaške zločine, ali je shvaćao profesionalni motiv. No, Tuđman je ovo suđenje ocijenio i kao početak ponovnog ciljanog stavljanja povijesne hipoteke hrvatskom narodu, pa čak i na međunarodnoj razini. Sukladno tomu, Olujiću je dao onaj broj lista *Zajedničar* u kojem je bio članak o žrtvama II. svjetskog rata. Također, iznio je Paragi da je Olujiću savjetovao da brani Artukovića kroz povijesni kontekst, odnosno tvrdnjom da su se dogodili užasni zločini, ali da je to bio kontekst tog doba. Smatrao je također da Artuković nije pripadao u najviši rang ustaških zločinaca i da ga zato Englezi nisu izručili s ostalim članovima vlade NDH. U vezi s motivom SAD-a, tvrdio je da su ga kalkulantski izručili i da je njihov cilj bio pokazati da „ne štite ratne zločince”, ali su pritom bili svjesni da ga Jugoslavija ne može pogubiti zbog starosti. Ipak, za Tuđmana i dalje nije bilo nikakve sumnje kako je u tadašnjem političkom kontekstu suđenje Artukoviću zapravo suđenje Hrvatskoj.³²

Prema Informaciji SDS-a SRH br. 332 suđenje Artukoviću je 10. ožujka 1986. opet bilo glavnom temom razgovora Željka Olujića i Franje Tuđmana. K Tuđmanu je tada navratio i Dobroslav Paraga. Olujić je Tuđmana na početku informirao kako je Artuković fizički dobro, ali da se gubi. Jasno, Tuđmana je slučaj Artuković najviše zanimalo kao povjesničara. U takvom Tuđmanovom promišljanju, Artuković je birao NDH kao manje zlo i kao izlaz prema uspostavi državotvornosti. Naveo je pritom da Ante Pavelić nije volio Artukovića, jer je bio za suradnju s HSS-om i vezan uz pogubljenog ministra Mladena Lorkovića. Isto tako, smatrao je da je sigurno imao neke veze sa Saveznicima jer nije bio izručen nakon rata, te je dodao da je Artukovićeva obitelj u SAD-u dobro pozicionirana i ima dobre političke veze. Također je iznio zaključak da „zagrebačka štampa piše korektno”, dok „beogradska štampa piše senzacionalistički, navijački”. Uz to, Tuđman je savjetovao Olujiću da priču s pisanjem knjige o Artukovićevu slučaju, premda je uvijek bio za objavu, čak ako ima i trećina kompromitirajućih podataka kao u Čengićevo djelu o Krleži, ali da u kontekstu trenutačnog hrvatsko-srpskog spora ipak veći dio ide u hrvatsku korist „tako da Beograd bjesni”. Tuđman je isto tako predložio Olujiću da prouči obrane Tita i kardinala Stepinca odvjetnika Ive Politea. I naposljetku, Tuđman je pitao što Artukovićev sin očekuje od suđenja, na što je Olujić rekao da očekuje da bude pravedno i da njegov otac odgovara za što je kriv te da to ne bude kolektivna krivnja hrvatskog naroda. A Tuđman je potom zaključio da „ako bi stari toliko bio u tom smislu

³² HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 1. 3. 1986., Informacija 263.

pri sebi – onda bi to bilo dobro”.³³ Tog istog 10. ožujka 1986., prema Informaciji SDS-a SRH br. 344 Tuđmana je posjetila jedna švedska novinarka. Cilj njezina posjeta bio je dobiti povijesni kontekst uoči suđenja Artukoviću, ali je obećala da ga neće citirati s obzirom na njegovu zabranu istupa. Naravno, Tuđman joj je detaljno iznio svoja povijesna promišljanja.³⁴ Informacija SDS-a SRH br. 384 isto tako donosi pojedinosti razgovora Željka Olujića i Franje Tuđmana o Artukovićevu suđenju koji je zabilježen 18. ožujka 1986. Razgovor je započeo razmatranjem Artukovićeve zdravstvenog stanja, na što je Olujić kako ga vlasti čuvaju „jer im je to u interesu”. Potom je Tuđman govorio o elementima optužnice za koje je smatrao kako su slabo argumentirani. Uz to, ponovno je ocijenio kako su razlozi Artukovićeve izručenja politički te da je to poruka SAD-a Hrvatima „nemojte razbijati Jugoslaviju”. Na kraju je Tuđman pristao biti Olujićev stručni konzultant te mu je stoga rekao da donese koncept obrane kad ga dovrši.³⁵

U međuvremenu, Predsjedništvo CK SKH je 10. ožujka 1986. donijelo odluku o održavanju X. kongresa SKH od 16. do 18. svibnja 1986. te su prihvaćene izborne liste za najviše partijske forume.³⁶ Za to vrijeme Tuđman nastavlja s nastojanjima da putem visokih političkih veza ukine zabranu javnog objavljivanja i o tome govori Informacija SDS-a SRH br. 453. Međutim, na početku ovog dokumenta donose se pojedinosti razgovora Franje Tuđmana i Vladimira Šeksa koji je snimljen 24. ožujka 1986. Ipak, najvažnija Tuđmanova uputa Šeksu bila je da njegove telefonske najave dolaska nisu potrebne jer ih „slušaju”. Potom je 21. ožujka 1986. zabilježen još jedan razgovor Franje Tuđmana s Špiljakovim rođakom Ivom Ljubićem. Ljubić ga je, naime, obavijestio kako je predao pismo Špiljakovoj sestri, u kojem je Tuđman očito opet zatražio pomoć u ukidanju zabrane objavljivanja. A nakon što ga je pročitala, Tuđmanu je poručila kako Špiljak nije za to nadležan i da zatraži primanje kod Šuvara te da u tome „treba biti uporan”. Tuđman je na to odgovorio Ljubiću da „treba biti uporan, ali da neće moliti na koljenima za nešto za što je u pravu”. No, Ljubić mu je na to ponovio kako mu je rečeno da to pred Predsjedništvom ili CK može pokrenuti samo Šuvar, odnosno „samo onaj tko je stručan i za taj resor zadužen”.³⁷ Inače, premda je Tuđman nedvojbeno polagao iznimne nade u pomoć Mike Špiljaka, pitanje ukidanja njegove zabrane javnog istupanja nije bilo riješeno sve do početka demokratizacije u Hrvatskoj.³⁸

³³ .HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 17. 3. 1986., Informacija 332.

³⁴ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 18. 3. 1986., Informacija 344.

³⁵ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 28. 3. 1986., Informacija 384.

³⁶ *Slobodna Dalmacija*, 11. ožujka 1986.

³⁷ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 7. 4. 1986., Informacija 453.

³⁸ Knežević (2020), 46, 58.

Niz aktualnih tema bio je predmetom razgovora u kojem su 19. travnja 1986. sudjelovali Franjo Tuđman, Ankica Tuđman, Miroslav Tuđman, Željko Olujić i Petar Šegedin, koji je zabilježen u Informaciji SDS-a SRH br. 612. U vezi sa suđenjem Artukoviću, Olujić je rekao Tuđmanu kako ne može procijeniti njegovo stvarno stanje. Slijedom toga, Miroslav Tuđman je postavio pitanje „kome je u stvari ovaj proces potreban”, a njegov otac je potom iznio zanimljivu širu ocjenu. Ustvrdio je, naime, da su Amerikanci izručili Artukovića „spremajući se za obračun s diktaturama širom svijeta”, ali su tražili da suđenje bude po njihovim uvjetima. Jasno, s obzirom na njegovu osobnu povijest s tim pitanjem, za Franju Tuđmana je posebno zanimljiv bio broj od 30 tisuća žrtava logora Jasenovac naveden u Artukovićevoj optužnici, ali je pritom komentirao i dijelove optužnice za koje je zaključio da izgledaju „kao da im je netko namjerno podvalio”. Olujić je potom iznio kako je tužiteljstvo bilo zatečeno iznesenom obranom, na što je Tuđman rekao kako je ovo suđenje političko i da je u skladu s time izabran i tužiteljski tim. Također je Tuđmana zanimala pozadina Artukovićeve upada kada je ustvrdio u sudnici kako NDH nije bila takozvana. Olujić je odgovorio kako je Artuković „i dalje tašt”, dok je potom Tuđman ponovno iznio povijesni pogled na to pitanje, te je ustvrdio kako je „postojao europski poredak” u kojem je bila i NDH, pa ju je čak i SSSR htio priznati. Zatim je, na Olujićevu opasku da nije u obrani htio potezati pitanje Jasenovca i Katoličke crkve, Tuđman rekao kako je „upravo ovaj proces prilika” za razgovor o stvarnom broju žrtava i da tu treba koristiti „možda njegove brojke” ili „još bolje ovog Srbijanca, koji je, koliko sam čuo, dr. prava, ekonomista – statističar koji je to jako dobro, dokumentirano grafički i tekstualno napravio” misleći tu na Bogoljuba Kočovića. I da bi zatim zaključio kako se unatoč tomu u Beogradu „još uvijek govori o stotinama hiljada žrtava” u Jasenovcu. Zatim je bilo govora i o atentatu na kralja Aleksandra, te je Tuđman iznio kako se tu „neopravdano zapostavljaju Makedonci”. I na kraju je opet komentirao razvoj Artukovićeve suđenja te je istaknuo kako „povijesno gledano, mislim da očekivanja tih lešinara da će se to pretvoriti u antihrvatsko nisu se ispunila”.³⁹

Broj žrtava II. svjetskog rata, slučaj Hebrang i političke aktualnosti bile su prema Informaciji SDS-a SRH br. 730 glavne teme u razgovoru Franje Tuđmana i Grge Gamulina, koji je zabilježen 27. travnja 1986. Naime, Tuđman je Gamulinu pokazao Kočovićeve knjige i bio je zadovoljan njegovim izračunom žrtava, ali mu je glavna primjedba bila da vidi „samo ustaški genocid, dok četnički ne spominje”. Tuđman se potom pitanja broja žrtava dotaknuo i kroz Artukovićeve optužnice, jer mu je Olujić rekao kako se ondje navodi da je bilo 30 tisuća žrtava

³⁹ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 23. 4. 1986., Informacija 612.

u Jasenovcu, te 200 tisuća u cijeloj NDH. Razgovarali su i o tome kako srbijanski povjesničar Vladimir Dedijer ciljano otvara slučaj Hebrang, te o navodnom dokumentu koji on posjeduje i kojim se dokazuje kako je Hebrang u ime KPH razgovarao o izdvajanju iz KPJ. Složili su se kako je to „upereno protiv Hrvatske i hrvatskog naroda”. Gamulin je zatim iznio da on i Šegedin „nešto pišu”, na što mu je Tuđman rekao da mu je izašlo njemačko izdanje knjige *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, ali da se ne boji progona jer je potpisao autorski ugovor prije sudske zabrane javnog istupanja. Također su se složili kako su hrvatski politički kadrovi na nižoj razini nego slovenski i srbijanski, a Tuđman je pritom još dodao kako su hrvatski kadrovi na užasno niskoj razini te „ne rješavaju nacionalne i socijalne probleme Republike i naroda nego se međusobno kolju”. I na kraju, složili su se da treba poduprijeti izbor srbijanskog književnika Miodraga Bulatovića za predsjednika Saveza književnika Jugoslavije i da se tako „stave karte na stol”.⁴⁰

U Informaciji SDS-a SRH br. 736 bila je detaljno iznesena kronologija Tuđmanova života i djelovanja. Tu se primjerice navode Tuđmanove presude, razmatraju njegovi kontakti s hrvatskom emigracijom i knjige koje su izdane u inozemstvu. Navodi se također kako je u svibnju 1985. zatražio od suda ukidanje svoje zabrane objavljivanja, te da je početkom 1986. s odvjetnicima razmatrao mogućnosti ukidanja spomenute zabrane. Uvrštena je bila i obavijest kako je 14. travnja 1986. na poštu stiglo više primjeraka Tuđmanove knjige na njemačkom, te da su ih pripadnici SDS-a SRH zadržali. Uz to, na kraju ovog dokumenta stoji napomena kako se smatra da je objavljivanjem te knjige prekršena Tuđmanova sudska zabrana i da zato treba obavijestiti Tužiteljstvo.⁴¹

S obzirom na to da se približavalo održavanje X. kongresa SKH, bilo je očekivano da kadrovska preslagivanja budu glavno pitanje u razgovoru Franje Tuđmana i bračnog para Tonka Kučara i Savke Dabčević Kučar koji je snimljen 30. travnja 1986. i naveden u Informaciji SDS-a SRH br. 773. Na samom početku Tonko Kučar je ironično pitao Tuđmana jesu li u partijskom vrhu i „dalje dva velikana Hrvatske Račan i Šušteršič ili netko treći”, a na što je on iznio ocjenu kako to nije ni važno jer je „sve preskakivanje, hvatanje za grkljan, nema politike, nema struje koja je prevladala”. No, Kučar je ipak bio zadovoljan što je za predsjednika IV. sabora predložen čovjek koji je prošao „put od proizvodnje do vrha” i koji je iz „čistog hrvatskog sela”. Bilo je govora i tome kako je „premalom Zagrepčana” u vrhu SKH jer je ostao samo Josip Vrhovec, dok su predloženi Dalmatinci Anđelko Runjić i Ivo Družić. Međutim, Tuđman je ustvrdio da je Vrhovec politički propao jer je bio „na osobnom udaru”. Na to mu je Kučar rekao da je „veliki broj ljudi

⁴⁰ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 12. 5. 1986., Informacija 730.

⁴¹ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 12. 5. 1986., Informacija 736.

propao iz zadovoljštine, a ne iz razloga iz kojih bi to njima odgovaralo”. Komentirali su i izbor profesora ekonomije Dušana Čalića u partijski vrh, a za kojeg su ustvrdili da je „rankovićevac”. Tuđman je pritom iznio kako je Čalić imao sukob s Bakarićem i zato je bio maknut, a Savka je dodala da „svi to znaju, ali šute”. I na kraju, svi su se složili kako dokumenti koje navodno Vladimir Dedijer posjeduje i navodno govore o pregovorima u travnju 1941. između predstavnika NDH i predstavnika KPH predvođenih Hebrangom imaju antihrvatsku namjenu.⁴²

U Informaciji SDS-a SRH br. 791 navedene su pojedinosti razgovora Petra Šegedina i Franje Tuđmana koji je snimljen 11. svibnja 1986. Razgovarali su, dakle, o razvoju suđenja Artukoviću, na što je Tuđman iznio kako je ono zamišljeno kao „antihrvatska histerija”, ali do toga nije došlo jer je „u interesu režima bilo da poprimi drugi tok”, a zatim je dodao kako će Artuković biti osuđen, ali je kao dobru stranu suđenja vidio to što se govorilo o realnom broju žrtava. Zatim su razgovarali i o previranjima u vrhu SKH uoči X. kongresa, pa je Tuđman pitao zašto nema Dušana Bilandžića na listama te „da li neće s režimom ili kalkulira”, ali mu je Šegedin rekao da to nije uspio doznati. Tuđman je potom ustvrdio kako postoji veći broj struja u SKH i da je „špiljakova vrhovečka racionalnija, a tu je i šuvarovska”. Ocijenio je zatim „groznim” zadnji Šuvarov javni istup. Nastavio je s daljnjom analizom događaja u vrhu SKH, pa je iznio da je Jure Bilić „izgubio živce i sam se povukao”, dok se Dušan Dragosavac „želi još zadržati”. No, Šegedin je potom zabrinuto pitao što ćemo kada se „sve ovo raspadne”, na što je Tuđman odgovorio da „tako dugo dok drže cijelu zgradu neće se raspasti” i da zapravo „raspada se sadašnja struktura”. Tuđman je potom počeo pričati o svojoj budućoj knjizi o titoizmu, što je Šegedin negativno komentirao te je rekao kako je Tito bio „poguban za nas Hrvate” i da bi mu zamjerio njegovu obranu. Tuđman je zatim odgovorio kako titoizam „ne brani u cjelini”, nego samo koliko je bio „izraz marksističkog samoodređenja naroda do odcjepljenja i ravnopravnosti”. Na Šegedinov komentar da to „Srbija neće prihvatiti”, Tuđman je odgovorio kako je „onda u problemu” jer se hegemonija ne može nametnuti i dodao da titoizam treba „realno ocijeniti da bi branili onaj minimum pozitivnog u njemu”. Na kraju je i Šegedinu iznio razmišljanje o Kočovićevoj knjizi, te je dodao da je njegova knjiga nedavno izašla u Njemačkoj i da su primjerke koje su mu poslali sigurno zaplijenili.⁴³

Izborni rezultati X. kongresa SKH koji je održan 16. do 18. svibnja 1986. razriješio je dvojbu tko će u sljedeće četiri godine voditi SKH. Naime, Špiljakova frakcija odnijela je pobjedu nad Šuvarovom frakcijom, jer su uglavnom Špiljakovi

⁴² HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 20. 5. 1986., Informacija 773.

⁴³ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 22. 5. 1986., Informacija 791.

kadrovi izabrani na najviše funkcije. Posebnost ovih izbora bila je ipak ta da je za novog predsjednika CK SKH izabran Stanko Stojčević, Srbin po nacionalnosti. Za predsjednika Predsjedništva SRH izabran je Ante Marković, za predsjednika Izvršnog vijeća (IV) Sabora izabran je Antun Milović, a za predsjednika Sabora SRH Anđelko Runjić.⁴⁴

Nova disidentska inicijativa na jugoslavenskoj razini bila je 14. lipnja 1986. prema Informaciji SDS-a SRH br. 939 temom razgovora Franje Tuđmana s Tomislavom Ladanom i Vladom Gotovcem. Naime, razgovarali su o pojavi Apela beogradskog Odbora za obranu slobode misli i izražavanja, koji je potpisao i akademik SANU-a Dobrica Ćosić. U tom apelu su svi republički PEN centri dijelili zabrinutost u povodu „nezakonitih postupaka pojedinih organa vlasti i samoupravnih zajednica prema pojedincima” i „koji su se našli na udaru režima”. Zatim se tvrdilo kako su Vlado Gotovac, Milovan Đilas, Franjo Tuđman i Vojislav Šešelj još „uvijek izloženi lišavanju osnovnih ustavnih prava” kao što je pravo na rad. Tuđman je upoznao Ladana s tim apelom, ali je njegov sadržaj ipak izazvao Tuđmanovo čuđenje budući da ga je potpisao „veliki akademik iz Beograda” i da su „prvi put u povijesti se sjetili (u Beogradu op. a.) da postoji netko još izvan njih”. Potom je bilo govora kako je netko iz hrvatskog PEN-a sigurno zatražio simetriju u apelu, na što je Ladan rekao kako ondje Predrag Matvejević „sve drži” i da će se raspitati. Slijedom te informacije, Tuđmana je zanimalo kako može doći do Matvejevića, jer ga je vidio zadnji put 1972. kad ga je posjetio u zatvoru, te je još htio znati tko je od poznatih u hrvatskom PEN-u te da bi zaključio kako se ovo događa zbog trenutačnog političkog konteksta. A na samom kraju ovog dokumenta navodi se kako je Tuđman zatim nazvao Gotovca i ironično komentirao da su se „braća dosjetila da još netko postoji” i da zbog toga treba zvati Matvejevića.⁴⁵ Tuđman je uspio kontaktirati Predraga Matvejevića već 17. lipnja 1986. i o tome govori Informacija SDS-a SRH br. 941. Tada mu je Matvejević rekao kako se o sadržaju apela razgovaralo u Ljubljani i da ga je akademik SANU-a Predrag Palavestra sastavio u zajedničko ime, te da je nakana da se prvo ide prema međunarodnom faktoru i tek poslije prema jugoslavenskim vlastima. Tuđman je Matvejeviću okolnosti oko apela opet komentirao kako je „prvi put netko vidio da smo živi”, misleći na hrvatske disidente koji su bili progonjeni kao tzv. hrvatski nacionalisti. Matvejević je zatim istaknuo kako to nije istina, jer je Gotovac trebao biti predstavnik hrvatskog PEN-a na Bledu, ali se razbolio. Naravno, svjesnog političkih okolnosti, Tuđmana je također zanimalo tko je Ivan Janković koji je potpisao pismo i je li Odbor „pod utjecajem

⁴⁴ Radelić (2006), 434-548; Bilandžić (1999), 742-749.

⁴⁵ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 24. 6. 1986., Informacija 939.

SANU-a". Matvejević je potom istaknuo kako je Odbor autonoman, ali da SANU „sigurno ima utjecaj”, te da su na sadržaj apela utjecali i srpski književnici. Potom je Tuđman iznio kako je poslao pisma u nekoliko srbijanskih tjednika, ali koja na kraju nisu bila objavljena. Izrazio je zatim nadu da će jednom valjda doći do dijaloga kao „jedinog mogućeg izlaza iz ovog sumračja”. Uz to, Matvejević je rekao Tuđmanu da planira jednu akciju u kojoj bi se kao argumentom koristio podatkom da su 1945. i 1946. zabranu pisanja imali književnici Tin Ujević, Gustav Krklec, Dragutin Tadijanović, ali da je nakon dvije godine „jedan narodno frontovski duh pobijedio”. Na kraju razgovora Matvejević je sa zadovoljstvom prihvatio Tuđmanov poziv da ga posjeti.⁴⁶

Situacija u redovima vrha SKH bila je glavnom temom razgovora Franje Tuđmana i Lava Znidarčića 30. lipnja 1986. koji je zabilježen u Informaciji br. 1002. Na samom početku, Tuđman je usporedio doba kada je on bio u vrhu politike s aktualnom situacijom u vrhu hrvatske politike, pa je ustvrdio da su tada „jedino on i Ivo Rukavina bili iz hrvatskih familija”, a da se „sada u sličnoj situaciji nalaze Mika Špilljak i Josip Vrhovec, koji su zato više od ostalih bili za Hrvatsku”. Znidarčić je zatim komentirao kako među hrvatskim kadrovima nikada nije postojala „samobrana za vlast, već i različita gledanja na budućnost”, ali je Tuđman istaknuo da su svi ti kadrovi ipak bili na federalnim pozicijama i na načelima AVNOJ-a, te je pritom još istaknuo kako će Šušvar „biti pametniji” od Jure Bilića u odnosu na Beograd „jer je pametniji, inteligentniji i kulturniji”.⁴⁷

Dosta zanimljive pojedinosti razgovora Franje Tuđmana, Lava Znidarčića i filologa Krste Spalatina, koji je snimljen 1. srpnja 1986., donosi Informacija SDS-a SRH br. 1003. Naime, Spalatin je imao problema pri tiskanju svoje knjige te je pritom dodao da ne zna zašto ga pripadnici SDS-a SRH stalno prate. Osim toga, kad je stigao na zagrebački aerodrom iz SAD-a, rekli su mu da se „druži s ljudima koji nisu poćudni”. Na to mu je Tuđman odgovorio da u tu skupinu „spadaju on i Znidarčić”, a potom je Znidarčić još dodao kako sve prate. Zatim je Tuđman govorio o tome da ideja o povijesnoj rehabilitaciji i povratku spomenika banu Jelačiću „nije nova” i da „ima smisla to provesti”. Uz to, govorio im je i o ideji za svoju novu knjigu, u kojoj je osnovna teza trebala biti kako Tito politički „nije uspio s komunističkim idejama”, nego je „jedino uspio s nacionalnim pitanjem”. Na kraju razgovora Tuđmana je zanimalo kakvi su politički trendovi među Muslimanima u Bosni i Hercegovini (BiH), na što je Znidarčić, koji je ondje imao snažne veze, ustvrdio kako imaju „Homeinijeve ideje” i da

⁴⁶ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 24. 6. 1986., Informacija 941.

⁴⁷ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 1. 7. 1986., Informacija 1002.

je „u porastu muslimanstvo” i „ne samo idejno, vjerski, nego i teritorijalno”.⁴⁸ Dakle, Tuđman se tada zanimao i za političku situaciju u Bosni i Hercegovini, u kojoj zbog neriješenih političkih i nacionalnih pitanja ponovno dolazi do sve jačih međunacionalnih i društvenih trvenja.⁴⁹

Nova politička priča koja je itekako uzbunila komunističku Jugoslaviju slijedila je nakon što se u beogradskom dnevnom listu *Večernjim novostima* 25. i 26. rujna 1986. pojavio Memorandum SANU-a. A kako sam naveo u uvodu, navedeni datumi zatvaraju kronološki okvir ovog rada. U svojoj naravi, Memorandum je bio programski dokument koji je koncepcijski uobličio višegodišnji narativ o ugroženosti srpskih nacionalnih interesa u zajedničkoj državi. Glavne teze bile su poznate. Tvrdilo se, dakle, da je Srbija zbog ustavnog statusa pokrajina u lošijem položaju u odnosu na druge jugoslavenske republike, ali i da postoji institucionalni progon Srba na Kosovu i u Hrvatskoj. I premda Memorandum u trenutku izlaska nije bio završen, njegove teze ostale su temelj politike Srbije sve do konačnog raspada SFRJ.⁵⁰

Nije trebalo dugo čekati reakciju Franje Tuđmana na pojavu Memoranduma, o tome govori Informacija SDS-a SRH br. 1271. u kojoj se nalazi njegov razgovor s Petrom Šegedinom od 26. rujna 1986. Naime, Tuđman se kod Šegedina interesirao jesu li možda u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti (JAZU) dobili tekst Memoranduma SANU-a, u kojem se za antisrpsku politiku i navodno loš položaj Srbije okrivljuje „Tita i Kardelja, Hrvate i Slovence”. Zatim je ponovno iznio jedan kratak i točan komentar tadašnjeg različitog odnosa republičkih vlasti prema disidentima u Srbiji i Hrvatskoj: „To je fantastično kako oni mogu svašta, a mi ne možemo ni svoje literarne, ni znanstvene radove objavljivati za obranu ustavnog poretka. To je onaj apsurd u koji su se doveli i u kojeg su nas doveli.” Osim toga, kritizirao je rad povjesničara i akademika SANU-a Vasilija Krestića, koji je kontinuirano i izravno negirao hrvatsko pravo na hrvatski etnički teritorij na kojem je formirana Vojna krajina. I naposljetku, Tuđman je ironično uputio Šegedina da u svezi s Memorandumom posjeti predsjedniku JAZU-a Jakova Sirotkovića jer ako kruži po Beogradu, „valjda su to poslali svojoj filijali, a ako nisu, neka bratska Akademija zatraži”.⁵¹

⁴⁸ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 9. 7. 1986., Informacija 1003.

⁴⁹ Opširnije vidi u: Lučić (2013).

⁵⁰ Radelić (2006), 548-550.

⁵¹ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, Centar Zagreb, 6. 10. 1986., Informacija 1271.

Zaključak

I zaključno, što je vidljivo o Franji Tuđmanu u Informacijama Službe državne sigurnosti SRH tijekom razmatranog razdoblja? Dakle, Franjo Tuđman je, bez ikakve dvojbe, u analiziranom razdoblju bio prvorazredan objekt zanimanja Službe državne sigurnosti kao član grupacije političkih neprijatelja iz redova tzv. hrvatskih nacionalista i o tome svjedoči brojnost Informacija o njegovim razmišljanjima i kontaktima. No, unatoč njegovu dugogodišnjem snažnom političkom progonu i zabrani bilo kakva javnog djelovanja, analizirane Informacije isto tako svjedoče kako je Franjo Tuđman i dalje u punoj mjeri bio posvećen političkim promišljanjima i razmatranjima o budućnosti Hrvatske i hrvatskog naroda. Međutim, nije bio samo posvećen tome nego i izravno angažiran u stvaranju i održavanju kontakata s mnogobrojnim relevantnim hrvatskim intelektualcima. Uz sve navedeno, također nema nikakve dvojbe kako su njegova tadašnja razmatranja o sve vidljivijim nadolazećim tektonskim globalnim političkim promjenama te o mnogobrojnim ključnim hrvatskim i jugoslavenskim društvenim i političkim pitanjima imala itekakvu analitičku i političku težinu.

Izvori

- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Služba državne sigurnosti, Republički sekretarijat za unutarnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, fond 1561.
- Slobodna Dalmacija, 12434 (41), 19. travnja 1985.
- Slobodna Dalmacija, 12682 (43), Split, 13. veljače 1986.
- Slobodna Dalmacija, 12704 (43), Split, 11. ožujka 1986.
- Tuđman F. (2011). *Osobni dnevnik 1973. – 1989.*, Knjiga III., 1984. – 1989. Ur. Ankica Tuđman. Zagreb: Večernji list.

Literatura

- Akrap, G. (2010). Mač i štiti u rukama partije – represivni sustav u funkciji oblikovanja korpusa javnog znanja. *National security and the future*, 4 (11), 165-239.
- Bilandžić, D. (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- Knežević D. (2020). *Hrvatska demokratska zajednica od osnivanja do raskida s Jugoslavijom*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Lučić, I. (2013). *Uzroci rata, Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992.* Zagreb: Despot Infnitus – Hrvatski institut za povijest.
- Marijan, D. (2017). *Hrvatska 1989. – 1992. Rađanje države*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Radelić, Z. (2006). *Hrvatska u Jugoslaviji: 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga.
- Sadkovich, J. J. (2010). *Tuđman: prva politička biografija*. Zagreb: Večernji posebni proizvodi.

MILITARY INTELLIGENCE ESTIMATES AND STRATEGIC DECISIONS: THE CASE OF VUKOVAR 1991 – 1995

Gordan AKRAP
Ivica MANDIĆ

Introduction

The history of human life is marked by conflicts and wars of different intensities, duration, and area of action. The outcomes of wars are decided at level of strategy when two or more opposing strategies clash. This was realized long ago by Sun Tzu, who wrote about achieving an overall victory in war by defeating the opponent's strategy and imposing one's own will on the target audience: „The highest form of warfare is to attack the strategy itself”¹. One of the key capabilities that the conflicting parties must develop to effectively defend or to create the conditions for offensive actions is their own intelligence community. This precondition for victory was clearly recognized, again by Sun Tzu, who devoted an entire chapter to it in his book „The Art of War”², wherein he emphasized that „spies are a key factor in warfare. Every movement of the army depends on them”³.

By integrating intelligence capabilities into the real context of the general actions of the state to fulfil its own Grand Strategy, we come to the concept of Strategic Intelligence. It includes all those activities, as well as results of intelligence community activities that have as their goals: a) reaching information superiority; b) providing crucial support for decision makers on a strategic level; c) winning any conflict or war.

Thanks to the knowledge, abilities, and skills of Prof. Dr. Miroslav Tuđman, the Croatian intelligence community successfully developed its strategic capabilities in information and knowledge management to acquire a state of information supremacy, both in the civil and in the military domain of imposed conflict and war; specifically, in the Croatian Homeland War for Independence. Therefore, we dedicate this article to the memory of Prof. Dr. Miroslav Tuđman.

¹ Sun Tzu (2007).

² Ibid, Chapter XIII, 86-91.

³ Ibid, 91.

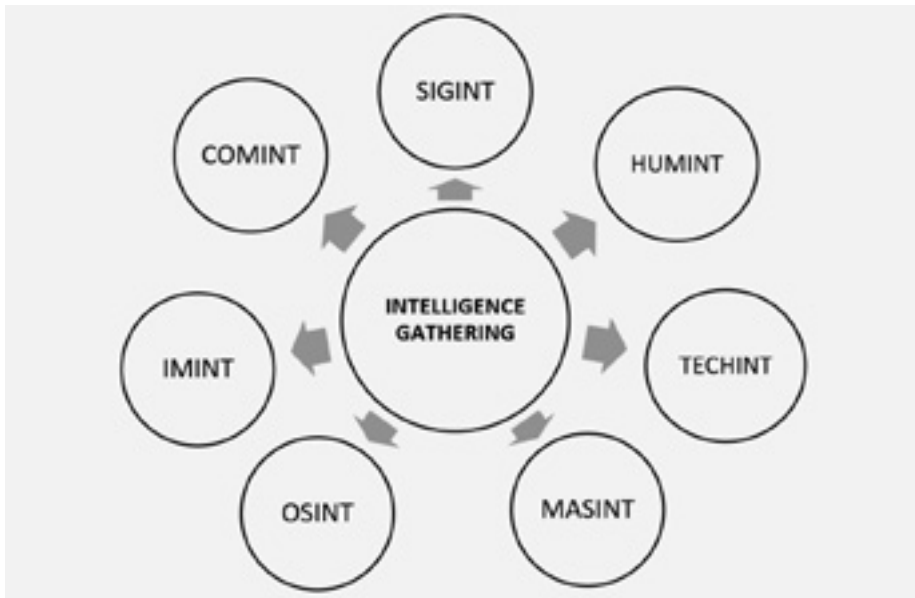
SIGINT – its role and place in both low- and high intensity conflicts

For strategic intelligence production, one of the methods and means for data collection necessary in the decision – making process are the data and information collected by technical means or intercepting different types of signals: signal intelligence or SIGINT (as seen in Picture 1. Care must be taken when using data collected by this means, as well as other intelligence activities. In the case of data obtained by HUMINT, it is necessary to always check and evaluate the reliability and credibility of the source, the source's access to the obtained data (direct, or indirect), the integrity, accuracy, completeness and truthfulness of the obtained data.

For data and information obtained by SIGINT, it is also necessary to analyze a number of determinants in order to assess their usefulness. Namely, it is clear, based on practical experience and from the works of relevant experts (Tuđman, 2000; Wiebes, 2015) that the data collected through SIGINT can be extremely valuable but also extremely manipulative, in the sense that they can lead the recipient to inaccurate conclusions. One should also consider the fact that the intercepted data may be intelligence in itself. In other words, autonomous intelligence product⁴, SIGINT, especially nowadays, provides the recipient with huge quantities of raw intelligence. This imposes the need to use special software based on artificial intelligence (AI) so that the collected data can be quickly reviewed and then a rough estimate of the possible value for further intelligence analysis can be reached. The development of modern information and communication technologies constantly imposes the need for newer solutions for the collection, processing, organization, distribution, and storage of this type of data. Very high costs are associated with this collection activity.

On the other hand, the use of technological solutions and the intelligence gained through the operation of the SIGINT system depends on a number of factors: are the SIGINT targeted persons precisely those persons we have anticipated them to be or have the collected data been incorrectly attributed to someone else; are the people under SIGINT measures aware of this activity and are they attempting in some way to plant disinformation at some point in order to persuade opponent analysts and decision makers to reach decisions that benefit them? The use of such technological solutions for obtaining (strategic) intelligence can become a significant political problem if it is discredited and/or publicly discovered. Namely, use and management of data and information collected by

⁴ Wiebes (2015).

Picture 1: Intelligence gathering methods

SIGINT activities demand the highest level of competence and seriousness. At the same time, adhering to the highest level of secrecy of data protection on this activity and the collected data is of vital importance.

Croatian Homeland War Strategic Dimensions

The Croatian Homeland War is an example of the conflict that we now call hybrid war – ranging from intense military – political – economic – financial – social – ethnic – religious pressures exerted to halt democratic processes and the implementation of the first free multi – party election results, to inciting internal upheavals by overthrowing the newly elected democratic government.

After non-kinetic operations failed, kinetic operations were launched by Yugoslavian and Serbian side with the intent to provoke a violent change, and to abolish the newly elected democratic Croatian government. One of first tasks of first democratic government was transformation of society and the state, as well as the mentality, from a one-party totalitarian to a multi-party democratic system. Yugoslavian and Serbian kinetic operations were accompanied by strong non-kinetic operations (information operations, media operations, psychological operations, among other things, by the placement of extensive disinformation in the Croatian and international public media). Subsequently, the Homeland War defence activities led by the Croatian political leadership was managed within

four strategic dimensions, i.e. simultaneously on four different but closely connected and intertwined chessboards (as shown in Picture 2):

- a) Kinetic,
- b) Non-kinetic,
- c) Diplomacy, and
- d) Internal and National cohesion and unity

Picture 2: Four dimensions of Croatia's Homeland war⁵

Events and processes on one of the mentioned chessboards directly influenced the development of the situation and relations on other boards, which in turn caused a backlash towards the first board. Therefore, it was not allowed to make a mistake on one board, because it could result with negative influences on the other boards. Namely, many different „players” with different strategies and interests participated either as active or passive players on these boards, influencing different processes (public and non-public, military, political, information, security, cultural, economic, financial ...). This led to potentially different possible outcomes of low- and high-intensity conflicts in individual phases as well as in the result of different conflicts and war.

Strategy of the Republic of Croatia

Strategic leadership is the process of using the influence of leaders to achieve a desirable and clearly understood vision, influencing organizational culture, allocating resources, implementing policies and guidelines, and building consensus

⁵ Akrap (2018).

in a changing, uncertain, complex and ambiguous global environment marked by opportunities and threats.⁶

Strategic leadership requires strategic leaders to initiate processes that ensure that their organization:

- Monitors and scans the environment,
- Maintains awareness of social, international, technological, demographic, and economic trends, and
- Interprets scanned data to derive an organization's response.

On a holistic level, the interpretation of the observed and scanned environment should lead to the creation of a vision that is in line with the best estimate of the future environment. The vision of an organization is an idealized representation of what the organization should strive to become. The strategy should explicitly balance the ultimate desired states (goals), ways (concepts and methods) and means (resources) to provide organizational resources in a way that enables the success of the organization in current and future environments.

Croatia's strategy⁷ for victory during the conflict and war, defined at that time by President Franjo Tuđman, was very clear, simple, and unambiguous:

- a) The ultimate goal was not to achieve victory using kinetic means, but to achieve the set of strategic goals through negotiation processes at the national and international level, with the aim of stopping the conflict, preventing armed conflict, and creating conditions for lasting peace and respect for human rights and freedom;
- b) The military strategy was only one of several dimensions in the art of conflict and war;
- c) Diplomatic action must always take precedence as the means, method and solution for stopping tensions, conflicts and wars;
- d) The use of kinetic force should be reduced only to those situations where in diplomatic (public and grey) activity (so called non-kinetic) cannot reach a solution that meets the goal stated under point a).

The requirements that were defined required the possession of usable, accurate, reliable, secure, timely, integral, and non-manipulated data and information of a strategic nature: strategic intelligence. This was one of the main tasks set for the Croatian intelligence community. During the war period, the Croatian

⁶ Strategic Leadership Primer; III Ed; Carlisle Barracks; Department of Command, Leadership, And Management, United States Army War College; 2010; 2.

⁷ Tuđman – Akrap (2016).

intelligence community consisted of the following agencies, had their goals and tasks of gathering and processing of intelligence:

- a) Croatian Intelligence Service (HIS), Central Analytical Service, responsible for operational work abroad, for cooperation with foreign services/agencies, and coordinating the work of the intelligence community within the territory of the Republic of Croatia (was a branch of the National Security Office);
- b) Service for the Protection of the Constitutional Order, with the task of counter-intelligence protection in the Republic of Croatia (integral part of the Ministry of the Interior);
- c) Security and Information Service in charge of counter-intelligence protection of the Armed Forces (within the Ministry of Defence) and
- d) Intelligence Directorate of the General Staff of the Armed Forces of the Republic of Croatia (ID-GSAF) responsible for collecting data from the opposing side using, primarily, technical measures.

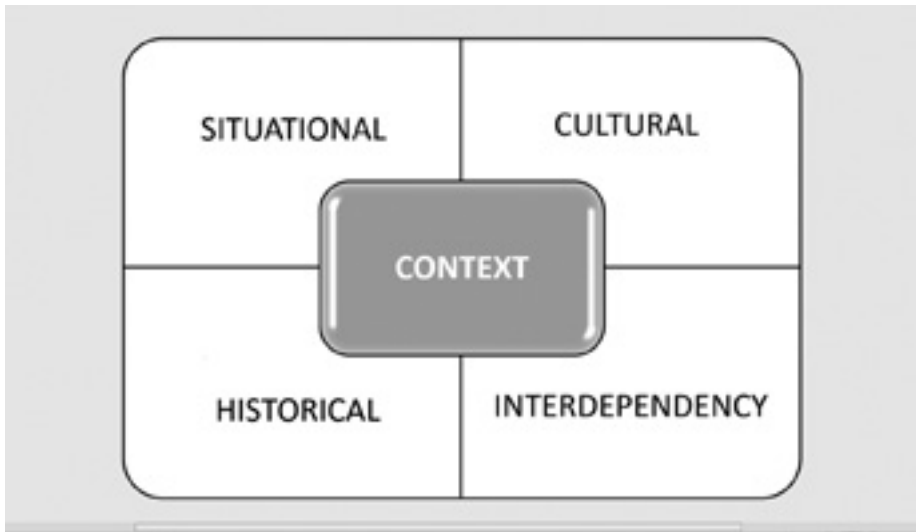
The role of the Croatian intelligence community

The Intelligence Community of the Republic of Croatia has shown by example how an effective intelligence community structure (organizational and human) can be effectively and quickly constructed in time of conflict and war. This community made a significant contribution to ending aggression and defending Croatia. It also made a key contribution in the second phase, in preparing and implementing non-kinetic and kinetic operations in order to liberate the temporarily occupied areas of Croatia by collecting, analysing, processing and disseminating data and information of a strategic nature. Among other things, the strategic intelligence enabled the rapid and efficient conduct of military-police operations with an extremely small number of casualties on both sides. In fact, the term Intelligence Battlefield Preparation was introduced after the analysis of Croatian military-police operations. It is an excellent example of the practical use of collected intelligence (at all levels of value) in the processes of planning, preparation and implementation of non-kinetic and kinetic actions of different ranges and intensities in all areas of action.

Reaching information supremacy

At the strategic level, Croatia managed to achieve almost complete control and management of the hostile system of communication and information in the occupied territory, as well as in parts of neighbouring countries along the occupied territories. This led to a state of information superiority/supremacy. Since we knew the context of the conflict, as well as the different domains of knowledge that

were necessary to make key decisions (Picture 3), we required less intelligence in order to gain informational supremacy. One of the most important strategic intelligence assets was a case of SIGINT surveillance of Serbian president Slobodan Milošević's, communications. This intelligence, compared and verified with intelligence obtained from other sources (primarily HUMINT and IMINT) provided the basis for certain strategic decisions made by the Croatian state leadership, often to the surprise of the political players in Croatia (both ruling and opposition). This activity was one of the most protected secrets in the Republic of Croatia, and only a small number of intelligence community staff and staff of President Tudjman were informed about it. This intelligence was of strategic importance in the decision-making process because President Milošević was unaware that the Croatian intelligence community had established the capacity to monitor his communications, or that it had put this capacity into active and operational service.

Picture 3: Domains of knowledge for context understanding

How strategically important this intelligence was to us is shown by a brief analysis of the effects of Operation Storm (August 1995) with war operations in a similar area (but of much smaller territorial scope) during World War II (November-December 1944). Based on intelligence estimates⁸, Operation Storm was planned and conducted to liberate the occupied area of about 10,400 km² (in

⁸ When we talk about intelligence assessments, we are talking about the integration of intelligence gathered by the activities of military and civilian services from the Croatian intelligence community.

comparison, Kosovo covers 10,900 km², Luxembourg covers 2,586 km²). Picture 4 shows how reliable, accurate and successful Croatian intelligence analyses were in meeting the set goals and objectives: enable the rapid liberation of the occupied territory in the shortest possible time during a direct military conflict with the enemy and with the least number of direct and indirect casualties on both sides.

STORM (1995)	Battle for Knin (1944)
<ul style="list-style-type: none"> › 200k vs 50k soldiers › Liberated area: <ul style="list-style-type: none"> › 10 400 km² › Time frame: <ul style="list-style-type: none"> › 4-7.8.1995 › Victims (both sides): <ul style="list-style-type: none"> › KIA: 174 / 560 › MIA: 15 / ? › Wounded: 1100 / cca 2500 	<ul style="list-style-type: none"> › 40k (partisans) vs 24k (Germans/Ustaše/Četnici) › Area of activities: city of Knin and its wider area (less then Sector South in operation Storm) › Time frame: 25.11.-5.12.1944 › Victims (both sides): <ul style="list-style-type: none"> › KIA/Wounded: <ul style="list-style-type: none"> › 4200 vs 16 000

Picture 4: Comparison of the effects of different military operations⁹

Croatian military intelligence estimates

During 1994–1995, the Armed Forces of the Republic of Croatia successfully planned and conducted several military-police operations that liberated a significant part of the occupied territory of the Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina. Final preparations for the liberation of the remaining occupied part of the territory followed: the Croatian Danube region. Morality, motivation, equipment, and training of members of the armed forces was at the highest possible level. The level of national unity and public support given to the political leadership in connection with the launch of the armed liberation of the occupied Croatian Danube region was at a level that can only be dreamed of by political authorities. On the other hand, Croatian military intelligence estimates showed that the morale, organization, and readiness of armed defence among the aggressor – those who could be engaged at the occupied territories - was at an extremely low level. The assessments of the Croatian intelligence community about the military operation to liberate the Croatian Danube region showed that this operation could be successfully carried out and organized, given its ultimate goal of liberating the last parts of the occupied territory. However, those assessments also indicated the following¹⁰:

⁹ Tuđman – Akrap (2016).

¹⁰ Akrap (2016) (author of the maps: Col. Stjepan Sučić).

- a) The number of direct and indirect human casualties on both sides would be in the thousands, which could present serious security-demographic-development problem for a small population, as applied to the Croats and Serbs.
- b) Destruction caused by the action of kinetic means would be devastating.
- c) A direct armed conflict with Serbia would probably be inevitable given that the occupied territory borders the Republic of Serbia, and Serbia is directly involved in logistical, military, financial, intelligence and other support to the political and military leadership located in the occupied Croatian territory.
- d) In the event of a Croatian military-police operation called „Chariots of Fire” to liberate last occupied Croatia’s territory, there would be most likely a mass exodus of Serbs living in the area of operations and their migration to the territory of Serbia.
- e) Part of the assessment indicated that such an action by the Croatian Armed Forces was unacceptable as a means of re-integrating the occupied territory into the Croatian constitutional order, in the minds of some of the influential members of the international community, and that there was a possibility it would cause a division within the international community regarding that case.

Given the accurate intelligence estimates, and taking into account the aforementioned strategy from 1991 on, President Tuđman decided to¹¹:

- a) Continue with negotiations aimed at achieving a political solution for the integration of the Croatian Danube region as a priority model of action.
- b) Conduct the negotiation process at several levels, including the intelligence community, which was able to communicate problems and possible solutions more directly and concretely with the opposing side, away from the eyes of curious audience.
- c) At the same time, continue preparations for the planning and possible launch of a military-police operation to liberate the occupied area with kinetic operations if political negotiations do not reach the desired results.
- d) In this context, when planning kinetic operations, appropriate responses must be anticipated and offered to reduce the number of casualties and destruction on both sides to a minimum level.
- e) Use of the developed capabilities and possibilities of hybrid action (non-kinetic influence operations) of the Croatian intelligence community with the

¹¹ Akrap (2011).

aim of reducing the level of the enemy's defence capabilities and conducting a fast and efficient military-police operation (3-5 days).

- f) In that case, acquaint the representatives of the international community with the negotiation process to avoid divisions in the international community and a possible misunderstanding of Croatian actions if the need arises to launch a kinetic operation.

Those decisions led (although the intelligence community and the armed forces continued with detailed preparations and activities for a rapid and effective military operation), to a political agreement being reached at the Dayton peace negotiations on the peaceful reintegration of the Croatian Danube region. The negotiating goals were: (a) full integration of the occupied territory into the Croatian constitutional and legal order, (b) building and not destroying relations, (c) protection of the entire population, (d) respect for the victims, (e) cooperation with the international community in stopping conflicts, and (f) building a foundation for a sustainable future.

The determination to implement such a strategy of imposing peace through political negotiations and building a future society based on reconciliation and cooperation was expressed by President Tuđman himself when he came to Vukovar on June 8, 1997, during the process of peaceful reintegration (1996-1998). On that occasion, at a gathering in the middle of the destroyed and until recently occupied city of Vukovar, one of the symbols of Croatian defence, heroism, but also the suffering of the defenders, he said¹²:

... the victor who does not know how to forgive plants the seeds of discord and future evil. And the Croatian people do not want this.

Aggressors' military intelligence estimates in 1991 – a strategic failure

How did the successful and peaceful reintegration of the occupied Croatian Danube region take place without a shot being fired, without any human casualties, without destruction? Even though almost the entire city of Vukovar was destroyed by the Yugoslav People's Army (YPA) and Serbian troops and several thousand people were killed in the battle for that city in 1991?

We have already pointed out certain strategic decisions of Croatian politics during the Homeland War and strategic intelligence assessments of the Croatian intelligence community. It is also noticeable that there was a conflict between different opposing strategies, and that roles changed among the conflicting parties

¹² Ibid.

during the war. The importance of strategic military-political-security-economic analysis in the management of low and especially high intensity conflicts and wars is clear.

According to army general Veljko Kadijević (Minister of Defence of SFR Yugoslavia 1988 – 1992), in mid-March 1991 the most suitable option for the YPA was to „*rely on political forces in the Federation and in the republics representing the people who want to live in Yugoslavia, with a peaceful separation from those who want to leave it, continue to provide such a policy.*”¹³ Translated into practical language, it meant the protection and defence of the Serbian people outside of Serbia and the gathering of the YPA within the borders of the future Yugoslavia.

The tasks of the YPA were, as determined¹⁴:

- Defence of the Serbian people in Croatia and protection of their national interests.
- Withdrawal of the YPA garrison from Croatia.
- Full control of Bosnia and Herzegovina, with the ultimate goal of defending the Serbian people and their national rights when it becomes relevant.
- Creation and defence of the new Yugoslav state and of those Yugoslav people who want it; at this stage, the Serbian and Montenegrin people.

In order for the YPA to carry out its tasks, the strategic leaders defined the basic elements of the manoeuvre (as seen in Picture 5)¹⁵:

1. Completely block Croatia from the air and sea;
2. The main directions of the YPA forces attacks should be linked as directly as possible to the „liberation of the Serb areas” in Croatia and the YPA garrison in the depths of Croatian territory.
3. To achieve those goals, divide Croatian territory on the routes Gradiška-Virovitica, Bihać-Karlovac-Zagreb, Knin-Zadar, Mostar-Split;
4. With the strongest group of armoured mechanized forces, „liberate” eastern Slavonia, and then quickly continue with operations to the west, merge with forces that are coming from the area of Herceg Novi-Trebinje, block Dubrovnik from the mainland, penetrate into the Neretva valley and thus act accordingly with forces advancing in the direction of Mostar-Split;

¹³ Exhibit No. 425; ERN teksta na b/h/s-u 0035-9426-0035-9512; eng. 0036-2637-0036-2726, Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada*, Beograd, 1993, p. 0036-2697.

¹⁴ Exhibit No. 425; ERN teksta na b/h/s-u 0035-9426-0035-9512; eng. 0036-2637-0036-2726, Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada*, Beograd, 1993, p. 0036-2685 i 0036-2686.

¹⁵ Exhibit No. 425; ERN teksta na b/h/s-u 0035-9426-0035-9512; eng. 0036-2637-0036-2726, Veljko Kadijević: *Moje viđenje raspada*, Beograd. 1993, p. 0036-2709 -0036-2710.

5. After reaching certain goals, secure and hold the border of the Serbian „Kra-
jina” in Croatia, withdraw the remaining parts of the YPA from Slovenia,
and then withdraw the YPA from Croatia;
6. A period of 10-15 days predicted to mobilize, prepare mobilized units, and
bring them to the planned directions of use, depending on the level of com-
bat readiness of the unit and its distance from the direction of use.

Picture 5: Strategic offensive operation of YPA against Croatia¹⁶

However, at a meeting between Borislav Jović (Serbian member of the SFRY presidency), general Veljko Kadijević and Slobodan Milošević (president of Serbia) on June 27, 1991, Milošević insisted that the YPA defend Yugoslavia's future borders: „Why do we have to defend the Slovenian borders, that is temporary. We need to defend what will be permanent.” According to Jović, Kadijević accepted the request without discussion¹⁷. Changing the previously defined strategic goals required a change in the strategy. But that has never been made in complete.

In spite of this, the largest units of the YPA went in their own direction, regardless of the established or redefined political goals. For example, the 1st

¹⁶ Captain (OF 5) Ivica Mandić; lecture at war School at Croatian Defence Academy „Dr. Franjo Tuđman”.

¹⁷ Exhibit No. 489, ERN teksta na b/h/s-u 0058-8172-0058-8172; eng. 0302-2817-0302-3251, Jović (1995), 1-492, bilješka od 27. lipnja 1991.

Military District of the YPA defined in this way some of its goals and associated tasks for the offensive military operations in Eastern Slavonia¹⁸:

End with the mobilization, bring the units and vigorously attack the main forces in the interfluvium of the Drava - Sava and the auxiliary (5th Corp) Okučani - Pakrac - Virovitica and Okučani - Kutina, with the task: with air and artillery support and cooperation with territorial defence units to surround and break the forces of the Republic of Croatia in Slavonia, unblock units and military facilities, break out on the line Našice - Slavonski Brod and be ready to continue the attack on Koprivnica and Okučani.

Perform the operation in two stages:

In the first stage, for 2-3 days, unblock the forces in the Vinkovci garrison, take control of the line Našice - Slavonski Brod and be ready for further actions.

In the second stage, lasting 4-5 days, break out on the line Suhopolje - Okučani and be ready to continue the attack towards Varaždin and Koprivnica. With part of the forces, secure the border with Hungary and the left flank of the main forces. (...) The readiness of all units for movement at 22.00 hours on September 19, to perform the movement according to special orders. Beginning of the attack on September 21. Prepare other forces for the mobilization.

Analysis of ultimate desired states (goals), ways (concepts and methods) and means (resources)

The evaluation of the achievement of the goals of the operation, which was especially important, was given by the YPA leadership. This evaluation was written in order to try to reduce errors in the military command and control of YPA and their subordinated troops from the territorial defence of Serbia, and volunteer units from Serbia and occupied areas of Croatia. They ignored the strategy, motivation and determination of the defenders, who were constantly adapting their activities to the current situation and terrain. Despite the numerous expectations of the aggressors that they would soon occupy the city of Vukovar, its defenders held out for almost three months. During that battle, the aggressors suffered serious human and technical losses from which they never recovered, and also showed a lack of leadership and management skills as well as failure in the collection and processing of data and information that should have led to strategic intelligence estimates. This evaluation is titled: *„Units of the 1st Military district entered the conflict with the armed paramilitary formations of Croatia unplanned*

¹⁸ Exhibit No. 501, ERN teksta na b/h/s-u 0076-2360-0076-2384; ERN eng. 0076-2360-0076-2384, Direktiva komandanta 1. vojne oblasti br. 5-89 za operacije u Slavoniji, 19. rujna 1991.

and without a specific goal, which resulted in inadequate results during the conduct of combat operations."¹⁹

The following conclusions speak best about the functioning of the command-and-control system, or rather its disintegration, in YPA:

Units of the 1st Military District were not sent to the border of their own area of responsibility in time. The dedicated organization of forces did not correspond to the mission. The independence of joint tactical level commands was insufficient. During the operation, none of the goals from the „Directive of the Commander of the 1st Military District no. 5-89 for operations in Slavonia, dated 19 September 1991” was achieved.²⁰

Changing the date of the attack (to September 20 from September 21) took time away from planning and preparing subordinates, causing a problem, and creating chaos in communications. The guideline on „*how to bypass larger settlements and their blockade and control of roads by territorial defence*” was completely contradictory to the situation on the battlefield.²¹ Armoured and mechanized formations proved inadequate to occupy the settlement.²²

During their ultimately successful attack on the city of Vukovar, eastern Slavonia, the Serbs concentrated two tank brigades and six mechanized brigades plus some paramilitary units, totalling 36,000 men, against some 2,000 Croatian defenders (...) The Croatian city of Vukovar fell to the Serbs only after 87 days (25 August–18 November 1991) of strong resistance.²³

A large number of reserve brigades whose combat performance was somewhat questionable were engaged. The troops often refused to carry out combat missions. The coordination of the activities of these units was archaic, which was due to the lack of radio communication devices.²⁴

The troops were held in lengthy anticipation of being introduced into combat activities. Even when they were engaged into combat activities, the use of armoured and mechanized brigades and their firing operations were not syn-

¹⁹ „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine; stranica broj 1.

²⁰ Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine; stranica broj 9-11.

²¹ „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine; stranica broj 9-11.

²² „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine; stranica broj 11-16.

²³ JOINT OPERATIONAL WARFARE: THEORY AND PRACTICE; by Dr. Milan Vego; 20 September 2007; Reprint of 1st ed., 2009; U.S. Naval War College; 686 Cushing Road; Newport, Rhode Island 02841-1207; stranica broj II-36.

²⁴ „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine; stranica broj 11-16.

chronized. The tasks of the units were not precise, as a result of the incomplete implementation of the operational planning process.²⁵

The offensive operation was planned along the operational axis from east to west, bringing the operational depth of the defenders to 400 km. Forty artillery battalions – or 60% of the capacity of the 1st Military District – were engaged in the offensive operation, i.e. 973 artillery pieces and 17,647 persons. Only one battalion was used for direct firing in the battle for Vukovar (ZIS 76mm M-42). The reconnaissance was incomplete and had many weaknesses, and most of the artillery targets were not observed. The action of the air force was not used by ground forces, and air defence cannons (40,559 grenades of 20-57 mm calibre) were used in anti-infantry combat.²⁶

The YPA intelligence system was taken back by this situation. No serious HUMINT intelligence operations were undertaken against the Croatian army at that time during the Battle for Vukovar on a local level. The system was unequipped, and the exchange of information was centralized, leading to huge delays in intelligence distribution, which often made it almost unusable. There was no unified intelligence system at all at the level of Yugoslavia. Electronic reconnaissance was at the level of improvisation. Radio goniometry did not exist.

On the side of the aggressor, HUMINT was dealt with by a small number of agents with poor competencies and knowledge. Therefore, their intelligence judgments had little connection with the real picture:

The assembly of the Croatian National Guard (CNG) composed of about 12,000-14,000 persons in brigades: Vukovar, Osijek, Vinkovci and probably Đakovo. The forces of the Ministry of the Interior of about 10,000-11,000 are grouped in 3 police departments (Osijek, Vukovar, Vinkovci) with about 12 police stations in municipal headquarters and police stations in local communities. The forces of HDZ [governing political party in Croatia after first democratic elections held in 1990], about 6.000-8.000 were organized into local communities. In western Slavonia, the main forces [Croatian], are in the region of Okučani - Pakrac around 2,000-2,500 and in the wider region of Novska around 2000.²⁷

²⁵ „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine; stranica broj 26-27.

²⁶ „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine; stranica broj 29; 32; 33; 48

²⁷ „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine; stranica broj 58; 59; 60. Direktiva komandanta 1. Vojne oblasti br. 5-89 za operacije u Slavoniji, 19. rujna 1991.

NAZIV POSTROJBE		POVRUŽENO		POGINULO
I. MEHANIČKI KORPUS	ZAPOVEDNIŠTVO I ZAPOVEDNA POSTROJBA			
	1.pgnbr	110		20
	1.pgnbr	237		41
	1.pgnbr	270		36
	1.gmap	63		5
	1.gntb	49		5
	252.akbr	188		25
	UKUPNO	917		142
II. KORPUS	12.gntbr	143		23
	16.mbr	36		2
	51.mbr	187		41
	15.map	22		
	18.mbr	61		4
	453.mbr	289		21
	211.akbr	305		10
	UKUPNO	850		101
POSTROJBE TO		2003		491
gnbr		1293		162
UKUPNO I.VO		1150%	1400%	833
		ZUNAR	ZUNAR	
		503		

Picture 6: Overview of aggressor losses during military operations in the wider area of the city of Vukovar and in the city itself²⁸

In fact, during mid-August there were only 200 to 300 members of the CNG and about 400 to 500 members of the Ministry of Interior in the city of Vukovar. During September and October, the number of Vukovar defenders of all categories ranged from 2,000 to 2,300.²⁹ The actual data differ significantly from the estimates of the aggressor's intelligence service. One of the reasons why this had happened and why they made so many mistakes in their assessments is the targeted distribution of disinformation in public and non-public space by Croatian institutions, which stated that Croatia had a much larger and well-equipped force ready for defence in contrast to the actual situation on the ground. It was one of the influence operations whose goal was to deter the aggressor from attacking.

During the offensive operation on the city of Vukovar and its wider area, the aggressor used 11 manoeuvre brigades whose occupancy was about 70-75%. Occupancy of motorised units was between 50-70%. The air force did not have the ability to shoot targets without entering the area of operation. The artillery management system was not developed.³⁰

²⁸ „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine.

²⁹ Balkan Battlegrounds: A military history of the Yugoslav conflict, 1990-1995. Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, 2002-2003. p. 192.

³⁰ „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992; stranica broj 6-7.

Due to the above, the losses of the YPA were significant. A total of 5,899 soldiers were „*thrown out from the units*”, of which 833 were killed, 2,126 were seriously wounded and 2,937 were lightly wounded³¹.

Likewise, the Serbian attack on the Croatian city of Vukovar (eastern Slavonia) in October-November 1991 resulted in extremely high losses for the attacker; reportedly, several thousand dead and about 200 tanks destroyed, against some 2,000 Croatian defenders.³²

Although the Serbs eventually seized the city, the striking power of the former Yugoslav People's Army (YPA) was broken, and the planned offensive to seize the rest of eastern Slavonia and advance to Croatia's capital of Zagreb was abandoned.³³

Development of Croatian intelligence capabilities – emphasis on the military intelligence component

From the beginning of the process of gaining political power in Croatia in the mid-1990s, the new government, led by the Croatian Democratic Union (HDZ) party, realized that it did not have the instruments of power usually available to the governing administration. A special problem was the fact that, in the former secret services, human resources were deeply divided according to personal political and national affiliations. Croatia set out to create a new intelligence community modelled on modern Western countries and NATO allies, with new employees as well as with the help of reliable and capable members of the until recently existing intelligence services. The mission priority for the Croatian intelligence community was intelligence collection (HUMINT, SIGINT, OSINT, IMINT...) and developing objective analytical capabilities and activities that were necessary to obtain and create intelligence in order to win the war: that is, strategic intelligence.

The organizational and human capabilities of the Intelligence Directorate of the General Staff of the Armed Forces of the Republic of Croatia (ObU) were developed in several stages:

1. The Directorate for Intelligence Affairs was established as part of the General Staff of the Croatian Armed Forces.

³¹ „Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima”; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. godine.

³² JOINT OPERATIONAL WARFARE: THEORY AND PRACTICE; by Dr. Milan Vego; 20 September 2007; Reprint of 1st ed., 2009; U.S. Naval War College; 686 Cushing Road; Newport, Rhode Island 02841-1207; p. IV-21.

³³ Ibid.

2. Intelligence departments were organised in each of the subordinated command levels and units.
3. Reconnaissance and behind-the-enemy-line units, together with EW/SIGINT units with the rank of brigades, were established and activated.
4. UAV abilities were developed and activated on the level of general staff and three battlefield areas, together with IMINT capabilities.
5. Strategic SIGINT capabilities were developed with integrated, prior EW abilities into a fully functional capability³⁴

In addition to the above-mentioned capabilities, the analytical capabilities of ObU were also developed. They delivered the collected data and information in the form of various important intelligence reports to their users.³⁵

It should be noted that with the establishment of HIS (Croatian Intelligence Service), a significant amount of the analytical reports and intelligence estimates that were produced for and delivered to the state leadership was created in the HIS, as the central analytical service of the Croatian Intelligence Community. In this sense, a high level of professional intelligence cooperation has been achieved at the horizontal level among the employees of these services, with the aim of high-quality, accurate, reliable and timely delivery of analytical work to the users (President of the Republic, Prime Minister, Minister of Defence, Chief of General Staff, Director of the National Security Office).

The state leadership set clear guidelines and issues about which the intelligence community needed to respond. Some of them (generalized) are:

1. What are the strategic advantages of the aggressor in relation to Croatia (military, political, social, economic, security...)?
2. How to neutralize the military strategic advantages of the aggressor, with what forces, how to act and in what areas, what time is needed to carry out offensive actions and transition to the defence phase at the acquired positions, how to prevent aggressors' counterattacks, conditions necessary for strategic surprise, how to prevent possible destructive retaliatory actions of aggressors against civilian targets?
3. How the defence system is organized at the political and implementation level, what are its capabilities, relations among leading figures, schedule, equipment, training, staffing and organization of units and their personnel?

³⁴ See: Pokaz (2015), 17-21.

³⁵ According to Ivan Pokaz, from 1991. up to the end of Operation Storm, the Directorate for Intelligence Affairs wrote more than 1000 daily intelligence reports, over a 100 topic-related intelligencereports, 150 weekly analyses of intelligence information, and dozens of intelligence assessments/estimates. (Pokaz (2015), 189)

4. Economic and financial ability to support the military actions of the aggressor?
5. Mutual connection and connection of different aggressor units in the occupied territories of the Republic of Croatia as well as in the territory of B&H; and a number of other issues necessary for decision-making at the strategic level.

ObU provided reliable and accurate responses to some of these questions, within its competence. Military intelligence estimates suggested that the aggressor, who after 1992 became a defender of the occupied Croatian territory, was not able to significantly organize and mobilize military units with trained personnel. They had too few military officers and soldiers, their morale was very low, and their economy was not able to cover the expenses of conducting defensive/military activities, and therefore even less able to cover the costs of organizing large-scale offensive activities.

The conflict between Croatia's strategies on the one hand and the aggressors on the other was connected to the aggressors' actions in the Bihać area during 1994 and 1995, and illustrated the differences in the developed capabilities of the conflicting intelligence communities. Croatia made a key contribution to the defence of the Bihać area, while at the same time planning and carrying out offensive-defensive actions on the territory of B&H and the Republic of Croatia, with the aim of defeating its opponents. The intention of the Serbs from the occupied territories of Croatia, Bosnia and Herzegovina and from Serbia to occupy the Bihać region was thus prevented, which placed Croatia in a strategically superior situation in regard to the process of planning and conducting military-police operations to liberate Croatian territory. The Croatian strategy defeated the enemy strategy in that area as well, which improved the prospects for the strategy envisioned for the liberation of the occupied Croatian Danube region.

Although Croatian military intelligence estimates indicated, as already mentioned, that the enemy had organized a better and more efficient defence in the area of the Croatian Danube region than in the „Krajina area”, there still existed a number of weaknesses, which were the basis for planning a military-police operation different from the expectations of the enemy, and with the intensive support of intelligence operations. Namely, the opposing side organized its defence along the existing line of separation, with an emphasis on the area between occupied Vukovar on one side, and Vinkovci and Osijek on the other. However, the Croatian strategic idea was to bypass that defensive line from the north and to make a sudden, quick and strong penetration along the Danube River with strong support from other parts of the battlefield.

However, thanks also to the activities and results of the Croatian intelligence community, the liberating, military-police operation „Chariots of Fire” was ultimately cancelled, and the peaceful reintegration of the Croatian Danube region was carried out. One of the reasons why the former occupiers of the area accepted the agreement was the awareness that Croatia had developed its capabilities at a much higher level than theirs (insurgent Serbs and Serbia), that Croatian intelligence was much better prepared for the war, its strategic assessments were much better, more reliable, more accurate, and more secure than theirs, and that Croatia had sufficient economic resources to wage war, unlike the rebel Serbs and Serbia.

Conclusion

During the first phase of the Homeland War, while Croatia was defending itself, the aggressors (YPA and Serbia) were in a strategic advantage that they were neither aware nor took advantage of. The strategic objectives of the YPA offensive on Eastern Slavonia were not clearly defined, and they were changed during the operation. The military forces were not trained, equipped or motivated adequately in order to conduct intensive military operations with deep penetrations into Croatian territory. The doctrine was outdated and unenforceable, and the way the military forces were used favoured the defender.

The military leadership was incompetent:

- They did not understand the complexity and ambiguity of the processes at that time on the global and European political scene. Their knowledge of the external political, economic and cultural systems affecting the military was insufficient.
- There was no strong consensus between politics and the military.
- The YPA military leadership was totally strategically incompetent.
- Their military intelligence estimates were, at that time, inaccurate, insufficient, and time-consuming.
- Although the YPA counter-intelligence service had developed a network of agents in Croatia as well, which explains why they had much high-quality and reliable data, the mutual integration of the system clearly had serious shortcomings.
- Within this context, one must consider the operational capabilities of the federal (Yugoslav) and Serbian civilian intelligence agencies, and their failure to develop a sufficiently large, reliable and high-quality network of agents and sources in the unoccupied territories of Croatia. (It should be noted that Croatian intelligence identified and arrested many of their sources and

agents in the period between 1991–1995 on the territory of Croatia and beyond).

- In their analyses, they often overestimated the strength of the Croatian defence forces, which led to errors in the planning and execution of military operations.
- They conducted anti-Croatian psychological operations with the aim of further mobilizing their own population and military forces, which eventually backfired, as they ultimately demoralized and disintegrated their defence capabilities. This fact was used very effectively by the Croatian intelligence community in order to weaken the ability and will of the opponents to defend themselves when Croatia planned and carried out its own liberating actions.

On the other hand, the Croatian leadership clearly defined the strategic determinants of its policy, both internal and external. The defenders, in this case in Eastern Slavonia with an emphasis on the area of the city of Vukovar, successfully organized defensive activities that led to the amplification of the weaknesses within the aggressors' units. The defenders of Vukovar successfully prevented the aggressor from fulfilling its strategic plans for occupying the entire Republic of Croatia and violently overthrowing the legally elected democratic government. The aggressor failed to create relevant and reliable strategic intelligence. The reason for that lies in their ignoring of reality, the inability of their intelligence community to collect and process important data and information, as well as the (counter)activities of the Croatian side, which actively worked to suppress the aggressors' capabilities. And without strategic intelligence, not a single conflict can be effectively conducted, especially not a large-scale war.

War cannot be won by the army alone, and Yugoslavia and Serbia were left only with an armed force. Given the success of the leaders who led it, the enemy was superfluous. This was especially evident during 1994-1995. in the occupied territories of Croatia, when there were serious and deep divisions among different political factions of the insurgent Serbs, as well as military commanders.

During this time, Croatia, from the very beginning, built its intelligence community (human, organizational, technical, technological) on the foundations of Western democratic systems, The Croatian Intelligence Community successfully worked to achieve its strategic goals and tasks and to provide strong, reliable, and secure intelligence to the state leadership so that it could make key decisions on which the future of the Republic depended. One of these strategic forms of support was the ability to intercept and monitor the telephone communications

of Serbian President Slobodan Milošević even before the conflict escalated into war on the territory of Croatia.

The Croatian intelligence community's assessments of the enemy forces and capabilities were one of the important contributions to achieving the final political-military victory at the strategic level, which culminated in the peaceful reintegration of the occupied Croatian Danube region into the constitutional order of the Republic of Croatia. The primary goal of every war as emphasized by Sun Tzu has been achieved: defeat the opponent's strategy and win the war with minimal use of kinetic force.

Abbreviations:

B&H – Bosnia and Herzegovina

CNG – Croatian National Guard (first official armed units; Croatian Army was later established based on the CNG)

EW – Electronic warfare

HUMINT – Human Intelligence

IMINT – Imagery Intelligence

MD – Military district (VO – vojna oblast)

ObU - Intelligence Directorate of the General Staff of the Armed Forces of the Republic of Croatia (Obavještajna uprava Glavnog stožera oružanih snaga Hrvatske)

SIGINT – Signal Intelligence

UAV – Unmanned aerial vehicle

YPA – Yugoslav People's Army (JNA – Jugoslavenska narodna armija)

Literature

- Akrap, G. (2011). *Informacijske strategije i operacije u oblikovanju javnog znanja*, Sveučilište u Zagrebu, doktorska disertacija (Information Strategies and Operations in Public Knowledge Shaping, PhD Dissertation). University of Zagreb.
- Akrap, G. (2016). *Military Intelligence Estimates and Strategic Decisions – case of Vukovar 1991-1995-1998*. Paper presented at IIHA annual conference IIHA&Museum of Military History. Dresden. Germany. April 15-17 (author of the maps: Col. Stjepan Sučić).
- Akrap, G. (2018). *Obtaining Strategic Intelligence by SIGINT – Case of Milošević's Transcripts*. W2G Technology as a Tool and a Target of Intelligence Agencies in the Second Half of the 20th Century. Paper presented at ICOHTEC 2018, Sain-Etienne, July 17-21.
- Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis: *Balkan Battlegrounds: A military history of the Yugoslav conflict, 1990–1995*. Washington, DC, 2002-2003.
- Exhibit no 489, ERN text on b/h/s 0058-8172-0058-8172; eng. 0302-2817-0302-3251, Jović, Borisav: *Poslednji dani SFRJ: Dnevne zabeleške iz perioda 15. maj 1989 – 8. juli 1992*, Beograd, Politika, 1995 (Jović, Borisav: *The last days of the SFRY: Daily notes from the period May 15, 1989 – July 8, 1992*; Belgrade, Politika, 1995)
- Exhibit no. 425; ERN text on b/h/s 0035-9426-0035-9512; eng. 0036-2637-0036-2726, Kadrijević, Veljko: *Moje viđenje raspada*, Beograd, 1993 (Kadrijević, Veljko: *My view of the disintegration*, Belgrade 1993)
- Exhibit no. 501, ERN text on b/h/s 0076-2360-0076-2384; ERN eng. 0076-2360-0076-2384, Direktiva komandanta 1. vojne oblasti br. 5-89 za operacije u Slavoniji, 19. rujna 1991. (Directive of the Commander of the 1st Military District no. 5-89 for operations in Slavonia, September 19, 1991)
- Exhibit No. 544, ERN eng. 0460-7824-0460-7876, transkript razgovora sa Životom Panićem, listopad i studeni 1994., on page ERN eng. 0460-7849. (transcript of the conversation with general Života Panić, October-November 1994)
- Iskustva iz upotrebe jedinica 1. Vojne oblasti u dosadašnjim borbenim dejstvima; VOJNA TAJNA; STROGO POVERLJIVO, Br.ev.2; Beograd; februar 1992. (Experiences from the use of 1. Military district units in previous combat operations; TOP SECRET, HIGHLY CLASIFIED, Ev. No. 2, Belgrade, February 1992)
- JOINT OPERATIONAL WARFARE: THEORY AND PRACTICE; by Dr. Milan Vego; 20 September 2007; Reprint of 1st ed., 2009; U.S. Naval War College; 686 Cushing Road; Newport, Rhode Island 02841-1207;
- Mandić, Ivica captain (OF 5); lecture at War school at Croatian Defence Academy „Dr. Franjo Tuđman”
- Pokaz, I. (2015). *Storm – The Response to the Strategy of Real Threat – Overview and analysis of the military situation in the Republic of Croatia and the Republic of Bosnia and Herzegovina in the period between 1991 – 1995 in the context of the operation „Storm”*. Expert report of brigadier general (ret.) Ivan Pokaz for case IT-60-09-T. Zagreb: HMDCDR.
- Strategic Leadership Primer*; III ed.; Carlisle Barracks; Department Of Command, Leadership, And Management United States Army War College; 2010.
- Sun Tzu (2007). *Umijeće ratovanja*, Zagreb: Mozak knjiga (Sun Tzu: *The art of war*).
- Tuđman, M. (2000). *The first five years of the Croatian Intelligence Service: 1993–1998*; *National Security and the Future*, 2 (1), 47-74, available at: <https://nsf-journal.hr/Online-Issues/Focus/id/1070/the-first-five-years-of-the-croatian-intelligence-service-1993-1998-brvolume-1-number-2--summer-2000>

- Tudman, M. (2015). Why SIGINT is not enough for Strategic Intelligence Estimates – the Case of Bosnia and Herzegovina. Paper presented at IIHA Annual Conference, May 8-10, Zagreb.
- Tudman, M., Akrap, G. (2016). Intelligence and Military Operations – the case of Operation Storm. Paper presented at NISA 25th Anniversary Conference 1991–2016. Den Haag, October 28-29
- Wiebes, C. (2003). Intelligence and the War in Bosnia 1992–1995. Studies in Intelligence History. International Intelligence History Association, LIT Verlag.

INFORMATIVNO-PROPAGANDNO DJELOVANJE MUSLIMANSKO-BOŠNJAČKE STRANE TIJEKOM RATA U BIH: PRIMJER OSLOBOĐENJA (1992. I 1993. GODINE)

Mijo BELJO

Kao najpopularniji tiskani medij, *Oslobođenje* je svakodnevno izvještavalo o početku otvorenih ratnih sukoba i o političkim događajima na prostoru BiH tijekom ožujka i posebice travnja 1992. godine. Treba reći da su članci, čak i u prvim danima rata, sadržavali naslove koji čitatelju nisu omogućavali uvid u stvarno stanje u BiH. Premda je na samom početku travnja 1992. bilo očito da snage Jugoslavenske narodne armije (dalje: JNA), raspoređene na području BiH, pružaju punu potporu bosanskohercegovačkim (dalje: bh.) Srbima u njihovim nastojanjima uspostave vojne dominacije, u tekstovima *Oslobođenja* negativan narativ bio je usmjeren isključivo na domicilne Srbe, njihovo političko vodstvo Srpske demokratske stranke BiH (SDS) na čelu s Radovanom Karadžićem kao i na „paravojne” snage Srba s područja Hrvatske i Srbije koje su im pomagale.¹ Isto tako, *Oslobođenje* je redovito prenosilo pisana ili javna obraćanja visokih časnika JNA koja su bila upućena muslimansko-bošnjačkom vodstvu na čelu s Alijom Izetbegovićem. U njima se odgovornost za sukobe i stanje u BiH u cijelosti prebacivala na Hrvate i Muslimane – Bošnjake, tako je primjerice u izdanju od 11. travnja 1992. preneseno pismo koje je Izetbegoviću uputio general-potpukovnik JNA Božidar Stevanović, komandant Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane JNA (RV i PVO). U njemu je Stevanović za postojeće sukobe u dolini rijeke Neretve izrijekom optužio „paravojne formacije” i „snage HOS-a kojima ste (Alija Izetbegović op. a) dozvolili ulazak na teritoriju Bosne i Hercegovine”.² U danima koji su slijedili, primjer relativiziranja uloge JNA

¹ „Sukob u Stocu”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992. (zadnja stranica); „Jasenica iseljena”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992. (zadnja stranica); „Izmišljeni srpski snajperisti”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992. (zadnja stranica); „Eksplozija u franjevačkom samostanu”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992. (zadnja stranica); „Priznanje sarajevskog korpusa – Iz tenka greškom gađan Hum”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992. (zadnja stranica); „Zvornik pod totalnom blokadom – Narod masovno bježi”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992., 4; „Foča – uzvratna vatra”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992., 4; „SIV – Hitno obustaviti sukobe u BiH”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992., 4.

² „Iscrpljene sve mjere upozorenja”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992., 4.

u ratu u BiH bio je vidljiv i na primjerima izvještavanja *Oslobođenja* o sukobima na području istočne i središnje BiH.³ Uzrok „izostanka” javnoga upozorenja na JNA kao jedan od ključnih katalizatora i uzročnika ratnoga sukoba bio je djelomično vezan uz pokušaje muslimansko-bošnjačkoga političkoga vrha oko postizanja dogovora s JNA. Takvu mogućnost u travnju 1992. muslimansko je vodstvo smatralo izglednom opcijom.⁴ Sukladno tomu ne iznenađuje da je sam Izetbegović do kraja travnja 1992. javno nastupao u skladu s izjavom kako „Mi imamo izvjesne političke razloge da neke agresije ne imenujemo. Ali jedan agresor je imenovan – to su ekstremisti SDS, potpomognuti grupama iz Srbije”.⁵ Takav stav muslimansko-bošnjačke strane bio je u suprotnosti sa stavom hrvatske strane, koja je tražila precizno označavanje agresora na BiH.⁶

Istodobno, *Oslobođenje* nije imalo tako blag stav kada se radilo o hrvatskoj politici ili političkom vodstvu Republike Hrvatske (dalje: RH). Tako su se tijekom prvih ratnih dana travnja 1992. u *Oslobođenju* mogli pronaći novinski članci u kojima su se ratni događaji u BiH prikazivali kao posljedica prešutnoga dogovora čelnika hrvatske i srpske strane, odnosno Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića. Tako je u izdanju od 12. travnja 1992. na naslovnoj stranici preneseno da je predsjednicima Tuđmanu i Miloševiću američka vlada uputila upozorenje vezano uz njihovo izravno miješanje u događaje u BiH, pri čemu se prisutnost pripadnika Hrvatske vojske (dalje: HV) u BiH vezala uz namjere „diobe Bosne i Hercegovine”.⁷

Bio je to jedan od prvih članaka *Oslobođenja* u kojem se politika RH djelomično poistovjećivala sa srbijanskom. Negativna interpretacija prisutnosti HV-a na napadnutim područjima BiH i kreiranje iste takve uloge RH ostalo je vidljivo obilježje dijela članaka *Oslobođenja* i u sljedećim mjesecima.⁸ List je 13. travnja prenio priopćenje *Centra za antiratnu akciju Beograd* u kojem se uz povlačenje

³ „Foča na meti artiljerije”, *Oslobođenje*, 12. travnja 1992., 1; „Na ivici pakla”, *Oslobođenje*, 12. travnja 1992.; *Oslobođenje*, 11. travnja 1992., 1; „Radio-drama uživo; Prijetnje, molbe, plač”, *Oslobođenje*, 12. travnja 1992., 1.

⁴ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY): Fonobeleške s razgovora Branka Kostića i Blagoja Adžića sa Alijom Izetbegovićem u Skoplju, 26. aprila 1992. godine; „Armijo stani na stranu naroda”, *Oslobođenje*, 13. travnja 1992., 3; „Bez odgovora generala Adžića”, *Oslobođenje*, 13. travnja 1992. (zadnja stranica); „Klasična agresija na bh. državu”, *Oslobođenje*, 15. travnja 1992., 1; „Jedino – politički dogovor”, *Oslobođenje*, 16. travnja 1992. (zadnja stranica); „JNA u Bosni i Hercegovini – Odlazak ili transformacija”, *Oslobođenje*, 27. travnja 1992., 1; „Poslije razgovora u Skoplju – Borba sile i prava”, *Oslobođenje*, 28. travnja 1992., 3.

⁵ „Imenovan jedan agresor”, *Oslobođenje*, 22. travnja 1992., 1.

⁶ „HDZ BiH – Imenovati agresora”, *Oslobođenje*, 23. travnja 1992., 3.

⁷ „Bušova administracija o BiH – Upozorenje Miloševiću i Tuđmanu”, *Oslobođenje*, 12. travnja 1992., 1.

⁸ „Na Kupresu i plaćenicima”, *Oslobođenje*, 13. travnja 1992. (zadnja stranica).

JNA decidirano tražilo povlačenje „paravojskih i regularnih formacija” radi rješavanja rata u BiH.⁹ Osim što je prenošenje takvih vijesti u osnovi stavljalo znak jednakosti između napadača i strane koja je bila napadnuta, ono je trebalo poslužiti za konstrukciju novoga javnoga diskursa kojim se nastojalo pokazati da je političko vodstvo RH istovjetno srbijanskomu. Zanimljivo je da je prenošenjem vijesti o negativnoj ulozi pripadnika HV-a u BiH *Oslobođenje* podupiralo javni narativ JNA koja je RH optuživala za „agresiju na BiH”.¹⁰ U tom smislu, pisanje o prisutnosti pripadnika HV-a u BiH podudaralo se s opravdanjima djelovanja i prisutnosti JNA na tom prostoru.¹¹ Ipak, od sredine travnja 1992. *Oslobođenje* je donosilo vijesti kako časnici (oficiri) JNA muslimanske nacionalnosti napuštaju JNA. Upravo su ti oficiri u svojim javnim istupima iznosili optužbe na račun JNA koju su smatrali glavnim logističkim podupirateljem srpske strane u BiH.¹² Unatoč tomu, do kraja travnja 1992. *Oslobođenje* je u još tri izdanja prenijelo vijesti u kojima se glavna tema odnosila upravo na negativnu ulogu RH u događajima na području BiH. Spomenuti novinski sadržaji o hrvatsko-srpskoj suradnji s ciljem disolucije BiH označili su početak osiguravanja relativno velikoga medijskoga prostora *Oslobođenja* posvećenoga spomenutoj tematici.¹³

Suzdržanost pisanja o svakodnevnoj pomoći koja je od travnja 1992. stizala na ratom zahvaćena područja BiH iz RH dodatno je osnažena manjkom preciznijeg izvještavanja o djelovanju vojne organizacije Hrvata u BiH, Hrvatskoga vijeća obrane (dalje: HVO) i zaslugama koje je ta vojna organizacija imala u pružanju otpora JNA.¹⁴ Izostanak izvještavanja o jasnim i praktičnim zaslugama HVO-a i Hrvata u procesu obrane BiH *Oslobođenje* je često nadomještalo detaljnim opisima ratnih događaja u Sarajevu i njegovoj široj okolici. Istodobno, uspjesi pripadnika HVO-a iz prvih travanjskih dana rata prikazivali su se u

⁹ „Odgovornost za rat i stradanje”, *Oslobođenje*, 13. travnja 1992. (zadnja stranica); „Saopštenje Centra za antiratnu akciju Beograd – Vjerujemo u nestanak zajedničkih dušmana”, *Oslobođenje*, 14. travnja 1992., 2.

¹⁰ „Saopštenje Komande Druge vojne oblasti – Agresije hrvatske na BiH”, *Oslobođenje*, 13. travnja 1992., 5.

¹¹ „Snage Hrvatske brojnije od JNA”, *Oslobođenje*, 14. travnja 1992. (zadnja stranica); „Armija ne pomaže agresiju”, *Oslobođenje*, 16. travnja 1992., 4.

¹² „Pukovnici Vehbija Karić i Hasan Efendić napustili JNA – Odluka za čistu savjest”, *Oslobođenje*, 14. travnja 1992., 1.

¹³ „Beograd i Zagreb krivi za sukobe u BiH”, *Oslobođenje*, 16. travnja 1992., 5; „Hrvatska ne prihvata svoju prošlost”, *Oslobođenje*, 18. travnja 1992., 5; „Armija tvrdi: Hrvatska dovlači nove snage u BiH”, *Oslobođenje*, 21. travnja 1992., 4; „Susjedi, ne dirajte BiH!”, *Oslobođenje*, 26. travnja 1992., 1.

¹⁴ „Sukob u Stocu”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992. (zadnja stranica); „Predsjedništvo SO Livna demantuje JNA”, *Oslobođenje*, 13. travnja 1992. (zadnja stranica); „Čitluk – Napad sa uzvišenja Pijesci”, *Oslobođenje*, 13. travnja 1992., 4.

svojstvu uspjeha Teritorijalne obrane BiH (dalje: TO BiH), u kojoj su se nalazili isključivo Muslimani – Bošnjaci.¹⁵ Razlozi takvom pristupu mogu se pronaći u stvarnom stanju prometne i telekomunikacijske blokade, odnosno odsječenosti središta *Oslobođenja* u Sarajevu od ostatka BiH ili u namjernom izostavljanju upozorenja na stvarne doprinose Hrvata u pružanju otpora agresiji JNA i srpskih snaga u BiH. Djelomična potvrda navedene tvrdnje može se nazrijeti iz intervjua poznatog novinara Gorana Milića koji je nakon prestanka angažmana u YUTEL-u sredinom 1992. bio imenovan na čelno mjesto međunarodnoga *press* centra u Sarajevu. Milić je u intervjuu *Globusu*, koji je naknadno prenesen u *Oslobođenju*, upravo na pitanje zbog čega Hrvati u BiH imaju općenito loš medijski tretman zaključio kako je „Problem možda u tome što su novinari iz Sarajeva ograničeni isključivo na sarajevsku oblast. To znači jedna borba i jedna filozofija. Kada odete u Hercegovinu ili Posavinu situacija je bitno drugačija. I u istočnoj Bosni stanje je, iako se ondje bore Muslimani, posve različito nego u Sarajevu. Iz sarajevske perspektive situacija u BiH izgleda posve drugačije nego primjerice iz zagrebačke.”¹⁶

Od sredine travnja 1992. u *Oslobođenju* su počeli izlaziti članci manjeg formata koji su spominjali postojanje i djelovanje HVO-a kao oružane organizacije koja se samostalno konfrontirala JNA. Unatoč postojanju takvih članaka oni su vrlo rijetko objavljeni, a nastavak negativne percepcije RH, odnosno općenito političkih poteza hrvatskoga vodstva u BiH te djelovanja HVO-a i dalje je bio sadržaj većine objavljenih članaka.¹⁷ Sukladno takvoj atmosferi, tijekom svibnja 1992. objavljivali su se članci koji su na nedvosmislen način prikazivali RH i općenito Hrvate u BiH u svojstvu protivnika njezina opstanka. U tom je smislu posebice zanimljiv izvještaj o sastanku Mate Bobana i Radovana Karadžića u Grazu od 6. svibnja 1992. godine.¹⁸ Taj navodni „tajni” sastanak o kojemu su novinari *Oslobođenja* prve vijesti dobili putem jugoslavenske novinske agencije TANJUG, postao je jedna od glavnih tema novinskih naslova.

¹⁵ „Mostarske ratne slike – Rafalima po djeci”, *Oslobođenje*, 11. travnja 1992., 4; Mostar – Tročasovne ulične borbe”, *Oslobođenje*, 14. travnja 1992. (zadnja stranica); „Stvaranje Bh. vojske – jedinstveni patriotski stroj”, *Oslobođenje*, 14. travnja 1992., 2; „Mostar u ratnom okruženju – Prvi znaci normalizacije”, *Oslobođenje*, 14. travnja 1992., 4; „Pripadnici Zelenih beretki bez dileme – Nismo više paravojska”, *Oslobođenje*, 14. travnja 1992., 3.

¹⁶ „Jugoslavenska emigracija: Goran Milić – Ispričao bih se Tuđmanu”, *Oslobođenje*, 19. listopada 1992., 7.

¹⁷ „Livno – Orkani siju smrt”, *Oslobođenje*, 15. travnja 1992., 4; „Opet nemirno u Mostaru – Nova razaranja”, *Oslobođenje*, 30. travnja 1992., 1; „Mostarski ratni dnevnik – Noć užasa i smrti”, *Oslobođenje*, 30. travnja 1992., 3; „Srednja Bosna – Sukob u Busovači”, *Oslobođenje*, 11. svibnja 1992., 3; „Busovača – Vlast preuzeo HVO”, *Oslobođenje*, 11. svibnja 1992., 3; „Uz zbivanja u Busovači – Kordićeva vojna diktatura”, *Oslobođenje*, 13. svibnja 1992., 6 (zadnja stranica).

¹⁸ „Grac – tajni hrvatsko-srpski susret”, *Oslobođenje*, 7. svibnja 1992., 6.

Popraćenost ove tematike podrazumijevala je bombastične naslove o podjeli BiH koje su u Grazu usuglasili Boban i Karadžić te reakcije međunarodne zajednice i SAD-a te različitih udruga na sastanak, koje su govorile o štetnosti takve vrste bilateralnoga susreta. Negativno mišljenje o navedenom sastanku bilo je dodatno osnaženo ilustracijama – crtežima u kojima je sastanak Bobana i Karadžića definiran kao izravna posljedica uputa dobivenih od Tuđmana i Miloševića koji su tom prigodom prikazivani u svojstvu onih koji „režu” dijelove BiH i pripajaju ih svojim državama. Svemu tomu *Oslobođenje* je pridružilo i javna priopćenja mnogih političkih stranaka iz BiH, prije svega liberalnih, građanskih, ali i nacionalnih stranaka muslimansko-bošnjačkoga predznaka koje su imale jasan negativan pogled na spomenuti susret. Činjenica da se navedeni dogovor u praksi nije poštovao te da su sukobi hrvatske i srpske strane nastavljeni jednakom žestinom, bila je gotovo u cijelosti zanemarena. Zapravo, nastavak sukoba hrvatskih i srpskih snaga u BiH muslimanska je strana, odnosno njezina krovna nacionalna stranka SDA, primila kao dokaz dogovorenoga razgraničenja.¹⁹ U tom smislu u izdanju *Oslobođenja* od 13. svibnja 1992. preneseno je javno priopćenje SDA u kojemu je među ostalim navedeno: „Navodno razgraničenje između srpskog i hrvatskog naroda u BiH, o čemu su se prema izjavama Bobana i Karadžića njih dvojica dogovorili, hrvatskom a i drugim narodima u Mostaru, Čapljini, Širokom Brijegu, Bos. Brodu i Odžaku donijelo do sada najžešće napade neprijateljske armije i pogubna artiljerijska razaranja koja još uvijek ne prestaju.”²⁰ Prema navedenome dijelu javnoga priopćenja SDA, hrvatsko-srpski dogovor o prekidu neprijateljstava i bilateralni sporazum o međusobnim granicama naposljetku je rezultirao jačanjem intenziteta sukoba dviju strana koje su prethodno bile postigle

¹⁹ „Agresor otkriva namjere – Kartografski udar iz Graca”, *Oslobođenje*, 8. svibnja 1992., 1. (naslovnica); „Karikatura Božo Stefanović (Tuđman i Milošević dijele BiH, op. a)”, *Oslobođenje*, 8. svibnja 1992., 2; „SAD i dogovoru Srba i Hrvata u Gracu – Nema sporazuma bez Muslimana”, *Oslobođenje*, 9. svibnja 1992., 1; „Italijanska videnja – Srbi i Hrvati dijele Bosnu”, *Oslobođenje*, 9. svibnja 1992., 4; „Brisel kritikuje sporazum iz Graca – Ne može na račun trećega”, *Oslobođenje*, 9. svibnja 1992., 6; „Radovan Karadžić – Rat oko granica”, *Oslobođenje*, 9. svibnja 1992., 6; „Vašington Post o razgovorima Karadžić-Boban; Srbija i Hrvatska – razbojničke države”, *Oslobođenje*, 12. svibnja 1992., 1; „Dogovor Boban – Karadžić; Karikatura Midhat Ajdanić”, *Oslobođenje*, 13. svibnja 1992., 2; „SDA o ‚Sporazumu Boban-Karadžić’ – Bombe kao rezultat dogovora”, *Oslobođenje*, 13. svibnja 1992., 3; „Karikatura Božo Stefanović” – Milošević i Tuđman komadaju BiH (op. a), *Oslobođenje*, 14. i 15. svibnja 1992., 2; „Karikatura Midhat Ajdanić”, Boban, Tuđman i Karadžić u dogovoru oko podjele BiH (op. a), *Oslobođenje*, 16. svibnja 1992., 2; „Mond proziva i Hrvatsku”, *Oslobođenje*, 16. svibnja 1992., 5; „Mogu li Srbi i Hrvati podijeliti Bosnu i Hercegovinu: Dijeljenje – vještačko i tragično”, *Oslobođenje*, 18. svibnja 1992., 2; „Konferencija za štampu SDA Hrvatske – Dogovor u Gracu provokacija”, *Oslobođenje*, 19. svibnja 1992., 6. (zadnja stranica).

²⁰ „Sporazum Boban-Karadžić – Bombe kao rezultat dogovora”, *Oslobođenje*, 13. svibnja 1992., 3.

konsenzus oko praktičnoga razgraničenja u vlastitim nacionalnim jedinicama.²¹ Pri objavi toga priopćenja nije bilo previše brige oko logičnosti iznesenih tvrdnji i optužbi koje su bile međusobno suprotstavljane.

Sukladno navedenom, ilustracije na kojima su zajednički prikazivani Tuđman i Milošević imale su sasvim jasan narativ. Naime, bio je to vrlo jednostavan i široj populaciji razumljiv način prikazivanja suštine sadržaja većega broja relativno dugih tekstova i niza osobnih osvrtu kolumnista i novinara *Oslobođenja* koji su pregovore političkih predstavnika bh. Srba i Hrvata oko prestanka sukoba definirali kao nastavak dogovora Tuđmana i Miloševića usmjerenih prema podjeli BiH.²² Nelogičnost javnih tvrdnji o djelovanju političkoga rukovodstva Hrvata u BiH, koje je vrlo često prikazivano kao praktično ispunjenje zahtjeva predsjednika RH Franje Tuđmana, postale su jedna od mnogih uočljivih karakteristika novinskih članka *Oslobođenja*. Takva nelogičnost djelomično začuđuje, posebice ako se u obzir uzme lako provjerljiva činjenica da je vojna pomoć koju je RH upućivala prema BiH u prvim mjesecima rata 1992. bila iznimno, a ponegdje i presudno važna. Kada se svemu tome pridoda i humanitarna strana potpore RH u događajima u BiH, među ostalim i praktično zbrinjavanje više stotina tisuća izbjeglica iz BiH, nameće se logično pitanje zbog čega je *Oslobođenje* veći dio svog medijskoga prostora davalo političkim insinuacijama koje su pridonosile porastu međunarodnog nepovjerenja između Hrvata i Muslimana.²³ Takve vrste negativnih javnih prikaza Hrvata u BiH i općenito same Hrvatske dodatno su se osnaživale stvaranjem novih konstrukcija o hrvatskoj ulozi u BiH, čak i u trenutcima kada se radilo o bilateralnim političkim dogovorima Hrvata i Muslimana – Bošnjaka, točnije, predstavnika njihovih krovnih političkih stranaka HDZ-a BiH i SDA.²⁴ Tako su primjerice pregovori oko mogućnosti konfederacije Hrvatske i BiH koji su se u Splitu 21. svibnja 1992. vodili između predstavnika SDA i HDZ-a BiH u *Oslobođenju* predstavljeni u svojstvu „teškoga udarca” postojećim nastojanjima obrane BiH. Zanimljivo je kako je primjetan medijski prostor u *Oslobođenju* u povodu izricanja neslaganja s navedenim pregovorima u Splitu omogućen poli-

²¹ Ibid.

²² „Grobari Bosne”, *Oslobođenje*, 12. siječnja 1993., 2.

²³ „Humanitarna pomoć BiH – Konvoji za Bihać i Zenicu”, *Oslobođenje*, 20. svibnja 1992., 3; „Hrvatska ne želi podjelu BiH”, *Oslobođenje*, 20. svibnja 1992., 6 (zadnja stranica); „Konvoj s djecom putuje ka Splitu”, *Oslobođenje*, 22. svibnja 1992., 1 (naslovnica); „Izbjeglance se slijevaju u Rijeku”, *Oslobođenje*, 22. svibnja 1992., 6 (zadnja stranica)

²⁴ „Delegacije SDA i HDZ BiH razgovarale u Splitu – Podrška konfederaciji BiH i Hrvatske”, *Oslobođenje*, 20. svibnja 1992., 2.

tičkim strankama koje su bile oponenti stožerne muslimanske nacionalne stranke SDA.²⁵

Sličan tijek negativnih reakcija na mogućnost postizanja dogovora između predstavnika HDZ-a BiH i SDA u *Oslobodenju* je prenesen u prvoj polovici rujna 1992., kao osvrt na sastanak od 27. kolovoza u Međugorju, na kojemu se razgovaralo o mogućnosti unutarnjega ustrojstva BiH.²⁶ U danima nakon službenog upućivanja zaključaka te sjednice Predsjedništvu R BiH, *Oslobodenje* je velik medijski prostor ponovno osiguralo predstavnicima političkih stranaka propagiranoga „građanskoga” predznaka koje su takvu vrstu dogovora jasno označile izdajničkom politikom SDA.²⁷ U javnoj prepisci priopćenjima koja je potom slijedila SDA je optužio *Oslobodenje* za namjerno opstruiranje dogovora koji ne odgovaraju „građanskoj uređivačkoj politici” lista, a koji „doprinosu destabilizaciji kvalitetnih odnosa u strukturama države vlasti, a samim tim i izazivanju opasnih podvojenosti između muslimanskog i hrvatskog naroda”.²⁸ Navedeni citat upućivao je na to da je potpora uredništva *Oslobodenja* djelovanju SDA umanjivana u trenutcima manjih odmakâ od usuglašenog muslimanskog stajališta ustrojstva BiH u obliku jedinstvene, ali i građanske države. Prema tome, čini se da je skretanje s toga smjera bio jedini veći problem u relaciji *Oslobodenje* – SDA.

Potvrda usredotočenosti uređivačke politike *Oslobodenja* na prihvaćanje isključivo koncepta jedinstvene građanske države BiH bila je razvidna i na primjeru medijskoga prikazivanja međunarodnih mirovnih sporazuma. Tako je i početkom 1993. javno predstavljanje Vance-Owenova mirovnoga plana u tekstovima *Oslobodenja* bilo proglašeno legalizacijom etničkog čišćenja.²⁹ Zanimljivo je kako su

²⁵ „Reagovanja na splitski sporazum SDA-HDZ; Težak udarac patriotskim snagama”, *Oslobodenje*, 22. svibnja 1992., 3; „Mirko Pejanović (DSS) – Klince zavada i podjela”, *Oslobodenje*, 22. svibnja 1992., 3; „Liberalna stranka BiH – Neostvariv pojekat”, *Oslobodenje*, 22. svibnja 1992., 3.

²⁶ „Dokument iz Međugorja”, *Oslobodenje*, 8. rujna 1992., 3.

²⁷ „Igra iza leđa boraca”, *Oslobodenje*, 8. rujna 1992., 3; „Dogovor protiv države!”, *Oslobodenje*, 9. rujna 1992., 2; „Reagovanje SDP – Predsjedništvo mora da se izjasni”, *Oslobodenje*, 9. rujna 1992., 2; „Duh predratne politike”, *Oslobodenje*, 10. rujna 1992. (zadnja stranica); „BiH nakon Međugorja – U raljama trorogih opcija”, *Oslobodenje*, 11. rujna 1992., 2; „Hrvati neće kanton”, *Oslobodenje*, 22. rujna 1992., 3.

²⁸ „Ignoriran sastanak”, *Oslobodenje*, 8. rujna 1992., 3.

²⁹ „BiH jedinstvena sa 10 regija”, *Oslobodenje*, 3. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „Nezadovoljstvo ponuđenom mapom”, *Oslobodenje*, 4. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „Protiv etničkog principa podjele”, *Oslobodenje*, 4. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „El Pais – Pesimizam zbog namjera Bobana i Karadžića”, *Oslobodenje*, 4. siječnja 1993., 3; „Vrijeme radi protiv agresora”, *Oslobodenje*, 6. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „Mape zagovaraju etničke podjele”, *Oslobodenje*, 8. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „Kartografski zločin”, *Oslobodenje*, 9. siječnja 1993., 2; „Ejup Ganić – Odustati od pregovora!”, *Oslobodenje*, 10. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „Ženeva ratificira agresiju i zločine”, *Oslobodenje*, 4. siječnja 1993. (zadnja stranica).

unatoč tomu napisi *Oslobođenja* nastavili prikazivati srpsku stranu kao glavnog kočničara njegove provedbe, a hrvatsku kao onu koja je htjela njegovu hitnu provedbu unatoč nedovršenosti tada postojećega mirovnoga procesa.³⁰

Iako su politički događaji i procesi te međusobni odnosi u BiH bili jedna od glavnih tema članaka *Oslobođenja*, velik se medijski prostor dodjeljivao vijestima o stanjima na bojištima širom BiH, no čak i kod takve vrste predstavljenih vijesti bilo je vidljivo nekoliko primjetnih nedostataka. Prvi su bile irealne vijesti o uspješnosti u oslobađanju i obrani dijela područja BiH koji se nalazio pod kontrolom ili napadima srpske strane. Takvim su se izvještavanjem uglavnom opisivali vojni uspjesi reformirane TO BiH, odnosno kasnije Armije BiH oko Sarajeva i u drugim dijelovima BiH pod njezinim nadzorom. Drugi nedostatak odnosio se na umanjivanje važnosti i uspjeha koje su postigle hrvatske snage, odnosno pripadnici HVO-a. Primjerice, praktični su se uspjesi HVO-a često prikazivali posljedicom zajedničkoga djelovanja s TO BiH, iako u područjima poput Mostara, Livna, Modriče i Dervente te Bosanskog Broda, za razliku od hrvatskih, nije bilo većih snaga spomenute većinske muslimanske vojne organizacije.³¹ Svjesno anuliranje uspjeha hrvatske strane u određenim člancima *Oslobođenja* kretalo se do razine očitog izbjegavanja uporabe naziva HVO-a i termina hrvatske snage.³² Tako je primjerice u opisu borbi u Mostaru i njegovoj okolici tijekom svibnja 1992. vrlo često naglasak stavljan na pripadnike „Samostalnog mostarskog bataljona” koji je imao većinski muslimanski sastav. Tom prilikom sadržaj članka bio je takav da je čitatelj vrlo lako mogao zaključiti kako se radilo o samostalnoj vojnoj jedinici, što je bilo netočno s obzirom na to da je spomenuti bataljon djelovao u okviru HVO-a.³³ Spomenuta se činjenica zanemarivala najvjerojatnije zbog stvaranja javnoga mišljenja o podjednako zastupljenosti Muslimana i Hrvata u obrani Mostara, što je u činjeničnom smislu bilo netočno. Naime, još

³⁰ „Karadžić ne odustaje od ranije karte”, *Oslobođenje*, 3. siječnja 1993., 3; „Otvoreni pokušaj aneksije”, *Oslobođenje*, 18. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „HVO silom preudicira pregovore”, *Oslobođenje*, 20. siječnja 1993., 1 (naslovnica).

³¹ „Bh. drama; Bombardovanja, izbjeglice, pljačke...”, *Oslobođenje*, 20. travnja 1992., 1 (naslovnica); „Branioci osvojili Hum”, *Oslobođenje*, 24. svibnja 1992., 6 (zadnja stranica); „Mostar – Zastrašujuće brojke”, *Oslobođenje*, 24. svibnja 1992., 6 (zadnja stranica); „Borbe za Modriču”, *Oslobođenje*, 30. svibnja 1992., 6 (zadnja stranica); „Oslobođena Modriča”, *Oslobođenje*, 31. svibnja 1992., 6 (zadnja stranica). U navedenom minijaturnom tekstu ističe se kako je Modriča oslobođena „Uspješnim dejstvima pripadnika Teritorijalne odbrane i branioca Bosanske Posavine...” Dakle, u potpunosti je izostavljena činjenica o ključnom djelovanju pripadnika HVO-a, ali i HV-a u povratku kontrole nad Modričom; „Livno – Tomislavgrad; Lekcija odbrane za udžbenike”, *Oslobođenje*, 9. lipnja 1992., 4.

³² „Kalvarija Mostara”, *Oslobođenje*, 30. travnja 1992., 1; „Mostarski ratni dnevnik; Ponovno djeca – taoci”, *Oslobođenje*, 23. svibnja 1992., 3.

³³ „Mostarski ratni dnevnik – Branioci sve brojniji”, *Oslobođenje*, 21. svibnja 1992., 4.

početkom širih ratnih sukoba u travnju 1992. te posebice u njegovim posljednjim danima, obrana Mostara je odlukom lokalnih hrvatskih i muslimanskih političara prepuštena HVO-u.³⁴ Članci u kojima su se spominjali samostalni uspjesi HVO-a većinom su bili manjega formata, jednako kao i oni koji su govorili o svakodnevnom gubitcima hrvatske strane u borbama s pripadnicima JNA i Vojske Republike Srpske (dalje: VRS).³⁵

Umanjivanje doprinosa hrvatske strane obrani pojedinih područja BiH vidljivo je upravo na primjerima izvještavanja o događajima u Mostaru kojemu je uz Sarajevo bila dodijeljena zasebna svakodnevna rubrika. Tomu u prilog govori i vijest o oslobađanju Mostara kojoj je *Oslobođenje* u izdanju od 17. lipnja posvetilo primjetan dio naslovne stranice. Pritom je istaknuto kako je osim pripadnika HVO-a velik doprinos obrani Mostara dao i Prvi bataljon Teritorijalne obrane Mostara (TO).³⁶ Zapravo, izvjestitelji *Oslobođenja* su korištenjem imena „Prvog bataljona TO BiH Mostar” zanemarili postojanje Samostalnog bataljona obrane Mostar koji je pod vodstvom Arifa Pašalića kao jedini većinski muslimanski bataljon i dalje djelovao kao sastavni dio HVO-a.³⁷

Jedna od rijetkih hrvatskih postrojbi o kojoj je *Oslobođenje* tijekom druge polovice 1992. vrlo često izvještavalo u svojim člancima i drugim tekstovima bio je HVO Sarajeva.³⁸ Međutim, detaljnijom analizom pisanja o spomenutom dijelu snaga HVO-a, uočava se kako je takva pozornost iskorištena u cilju prikazivanja HVO-a Sarajeva kao dezorganizirane vojne organizacije, koja kao takva ne predstavlja neki važan segment u procesu obrane Sarajeva. Osim toga, članci u kojima se pisalo o djelovanju HVO-a Sarajeva bili su prožeti sadržajem o međusobnim sukobima unutar njegova vodstva, krađama koje su navodno poduzimali njegovi pripadnici, incidentima između pripadnika Armije BiH i HVO-a (poput

³⁴ „Opet nemirno u Mostaru – Nova razaranja”, *Oslobođenje*, 30. travnja 1992., 1; „Mostarski ratni dnevnik – Podmukli napad na civile”, *Oslobođenje*, 1. lipnja 1992. (zadnja stranica).

³⁵ „Borbe na mostarskom području – Vatra iz svih oruđa”, *Oslobođenje*, 20. svibnja 1992., 3; „Odbijen napad jugovojске”, *Oslobođenje*, 23. svibnja 1992., 5; „Travnik – Pokolj 13 vojnika HVO”, *Oslobođenje*, 25. svibnja 1992., 6 (zadnja stranica); „Teslić novo ratište”, *Oslobođenje*, 29. svibnja 1992., 6 (zadnja stranica); „Zapadna Hercegovina, HVO juriša na Orlovac”, *Oslobođenje*, 1. lipnja 1992. (zadnja stranica).

³⁶ „Sjajan podvig branitelja – Oslobođen Mostar”, *Oslobođenje*, 17. lipnja 1992., 1.

³⁷ Osobni arhiv (OA): Hrvatska zajednica Herceg-Bosna (HZHB), Hrvatsko vijeće obrane (HVO), Općinski stožer Mostar, Mostar, Zapovjedam, dj. br. 01-286/164/92 od 31. 5. 1992; HVO, Samostalni bataljon odbrane Mostara, Mostar, Zahtjev za povrat m/v, Int. broj 1176-1 od 17. 7. 1992. U potpisu Arif Pašalić.

³⁸ „HVO Stup učestvovao u borbama”, *Oslobođenje*, 6. kolovoza 1992., 1; „Lažne optužbe”, *Oslobođenje*, 8. kolovoza 1992., 4; „Niko nas rastaviti neće”, *Oslobođenje*, 10. kolovoza 1992., 4; „Postrojba HVO Stari Grad – Centar Sarajevo; Bojovnici sa asfalta”, *Oslobođenje*, 11. kolovoza 1992., 3; „Hrvatsko vijeće obrane Sarajevo – Zajednički do slobode”, *Oslobođenje*, 20. rujna 1992., 2.

slučaja „Doglodi”) te naposljetku i optužbama o otvorenoj suradnji sa srpskom stranom.³⁹ Članci toga karaktera prednjačili su u odnosu na one o pozitivnom djelovanju HVO-a u Sarajevu.⁴⁰ Takvi napisi bili su povod vodstvu Glavnog stožera HVO-a Sarajevo da se putem javno objavljenih prosvjeda obrati uredništvu *Oslobođenja*.⁴¹ Bez obzira na prenesene prosvjede i osvrte vodstva HVO-a u Sarajevu, prethodno navedene pritužbe na djelovanje pripadnika HVO Sarajeva ostale su javna tema kojoj je *Oslobođenje*, unatoč pisanjima o suradnji HVO-a i Armije BiH u obrani Sarajeva, i dalje omogućavalo prostor.⁴²

Analizirani sadržaj članaka *Oslobođenja* koji su govorili o odnosima HVO-a i Armije BiH te pripadnika MUP-a BiH, odnosno hrvatske i muslimanske – bošnjačke strane, bio je u primjetnoj mjeri istoznačan opisu većine drugih postrojbi i organizacije HVO-a u BiH. Senzacionalistički su se naslovi posebice pridodavali tematici hrvatsko-muslimanskih odnosa na području središnje Bosne. Izvještavanja o sukobu HVO-a i TO BiH, koji je slijedio 10. svibnja 1992. zbog nesporazuma oko podjele naoružanja iz vojarne JNA na Kaoniku kraj Busovače, ponovno upućuje na difamacijski narativ pojedinih članaka *Oslobođenja*. Tako su potezi HVO-a u Busovači kojima se nakon oružanog incidenta suspendirala općinska civilna vlast jednostavno protumačeni kao dogovor Mate Bobana i Darija Kordića.⁴³ Takav diskurs zadržao se i u naknadnim interpretacijama toga događaja, iako je *Oslobođenje* nekoliko dana nakon incidenta prenijelo zaključak miješane radne skupine koja je istraživala navedeni incident oko vojarne.

³⁹ „HVO okupirao Upijevu fabriku čokolade – ‚Zora‘ na meti komšija”, *Oslobođenje*, 24. srpnja 1992., 5; „Press-Centar HVO Sarajevo; Nezakonito oduzimanje vozila”, *Oslobođenje*, 11. kolovoza 1992., bez točne oznake stranice; „Iz stožera HVO Centar – Stari grad; Igra gluвих telefona”, *Oslobođenje*, 14. kolovoza 1992., 3; „Klipovi na Stupu”, *Oslobođenje*, 14. kolovoza 1992., 3; „Press-konferencija HVO na Stupu”, *Oslobođenje*, 18. kolovoza 1992., 5; „Ko bira hrvatske kadrove”, *Oslobođenje*, 30. kolovoza 1992., 2; „Nastojimo sačuvati Stup”, *Oslobođenje*, 30. kolovoza 1992. (zadnja stranica); „Press-konferencija HVO Sarajevo; Ultimatum Oružanim snagama”, *Oslobođenje*, 7. rujna 1992. (zadnja stranica); „Intervju Jusuf Juka Prazina, Komandant specijalnih jedinica OSBiH; S narodom zauvijek”, *Oslobođenje*, 8. rujna 1992., 2; „Koju igru igra Marić”, *Oslobođenje*, 11. rujna 1992. (zadnja stranica); „HVO oteo skladište u maju”, *Oslobođenje*, 11. rujna 1992., 2; „Trgovina s đavolom”, *Oslobođenje*, 23. rujna 1992., 2.

⁴⁰ „Hrvatsko vijeće obrane Sarajevo – Zajednički do slobode”, *Oslobođenje*, 20. rujna 1992., 2; „Prava raja, pravi bojovnici”, *Oslobođenje*, 28. rujna 1992., 5; „Kompletiran HVO”, *Oslobođenje*, 1. listopada 1992., 5; „Press-konferencija u sjedištu HVO Sarajeva; Izuzetna saradnja sa Oružanim snagama BiH”, *Oslobođenje*, 4. studenoga 1992., 5.

⁴¹ „Lažne optužbe”, *Oslobođenje*, 8. kolovoza 1992., 4; „Prosvjed HVO Sarajevo; Prečesto da bi bilo slučajno”, *Oslobođenje*, 19. kolovoza 1992., 6.

⁴² „Nedolično ponašanje pripadnika HVO”, *Oslobođenje*, 20. srpnja 1992. (zadnja stranica); „Hrvatsko vijeće obrane Sarajevo – Zajednički do slobode”, *Oslobođenje*, 20. rujna 1992., 2; „Prava raja, pravi bojovnici”, *Oslobođenje*, 28. rujna 1992., 5.

⁴³ „Srednja Bosna – Sukob u Busovači”, *Oslobođenje*, 11. svibnja 1992., 3; „Busovača; Vlast preuzeo HVO”, *Oslobođenje*, 11. svibnja 1992. (zadnja stranica).

Naime, upravo je ta nacionalno miješana radna skupina potvrdila kako je do oružanog incidenta, koji je uzrokovao suspenziju civilne vlasti Busovače, došlo nakon što su „pripadnici TO Busovače, mahom svi muslimanske nacionalnosti, polazeći od faktičkog stanja - pripadnici HVO su izvanredno naoružani, a TO bezmalo goloruki - kada već nije uspjela dogovorom, pokušala lukavstvom preuzeti veći dio naoružanja. Time bi se, smatrali su oni, bar donekle popravio omjer naoružanosti Hrvata i Muslimana u Busovači gdje pripadnika ova dva naroda ima približno jednako, čime bi i Muslimani mogli igrati aktivniju ulogu u odbrani ovoga grada...” U ovom trenutku ne bi trebalo inzistirati na pitanju ko je prekršio dogovor, a ko ga se pridržavao. Međutim, način na koji je HVO reagovao nikako se ne može razumjeti, a pogotovo smatrati prilogom zajedničkoj odbrani grada”.⁴⁴

Sukladno opisanim primjerima sadržaja pojedinih članaka, nesumnjivo je kako je tijekom prvih mjeseci rata urednička politika *Oslobođenja* bila u izrazito primjetnoj mjeri usmjerena na pisanje novinskih članaka u kojima je bila zastupljena negativna slika uloge političkoga vodstva Hrvata u BiH te HVO-a, ali i vodstva Republike Hrvatske, koji su često prikazivani u ulozi neiskrenih čimbenika očuvanja samostalnosti BiH.⁴⁵ Ipak, uredništvo *Oslobođenja* svoj profesionalni i objektivni odraz nastojalo je održavati javnim prenošenjem reakcija prozvanih hrvatskih političkih predstavnika u BiH.⁴⁶ Međutim, takav način izvještavanja nije imao snagu utjecaja kao prvotno objavljena vijest, koja se kao takva transformirala u „javne činjenice”.⁴⁷ Tako kreirane činjenice u različitim su oblicima postale sastavni dio negativnoga diskursa koji je u *Oslobođenju* bio razvidan po pitanju pisanja o hrvatskim političkim i vojnim potezima u BiH.⁴⁸

⁴⁴ „Kordićeva vojna diktatura”, *Oslobođenje*, 13. svibnja 1992. (zadnja stranica).

⁴⁵ „Sastanak Hrvatske zajednice HB u Busovači; Herceg-Bosna nova država”, *Oslobođenje*, 5. srpnja 1992., 3; „Vlada Republike BiH; Odluke HZ Herceg-Bosna nelegalne”, *Oslobođenje*, 6. srpnja 1992., 1 (naslovnica); „Formiranje Hrvatske zajednice Herceg-Bosna; Realizacija Karadžićeva u Grudama”, *Oslobođenje*, 6. srpnja 1992., 1 (naslovnica); „Realizacija Karadžićeva”, *Oslobođenje*, 6. srpnja 1992., 3; „Zagreb progutao dio BiH”, *Oslobođenje*, 7. srpnja 1992., 6; „Dalje ruke od Bosne i Hercegovine”, *Oslobođenje*, 8. srpnja 1992., 1 (naslovnica); „Boban ucjenjuje Izetbegovića”, *Oslobođenje*, 8. srpnja 1992., 1 (naslovnica); „I Hrvatska potpiruje vatru”, *Oslobođenje*, 8. srpnja 1992., 1 (naslovnica); „Propalo krunisanje”, *Oslobođenje*, 9. srpnja 1992., 2; „BiH ili Herceg Bosna – Kasno paljenje Sarajeva”, *Oslobođenje*, 10. srpnja 1992., 2; „Zbog uloge u BH ratu – Hrvatska bez pomoći EZ-a”, *Oslobođenje*, 11. srpnja 1992. (zadnja stranica); „Otece kompetencije Republike”, *Oslobođenje*, 11. srpnja 1992., 4; „Monstruozne namjere Karadžića i Bobana; Dijeljenje nedjeljivoga”, *Oslobođenje*, 16. srpnja 1992., 2.

⁴⁶ „Hrvati ne prodaju teritorije”, *Oslobođenje*, 29. srpnja 1992. (zadnja stranica).

⁴⁷ „Armija BiH i HVO pod jedinstvenom komandom”, *Oslobođenje*, 9. listopada 1992., 1 (naslovnica); „U zatvorima Herceg-Bosne 128 Muslimana”, *Oslobođenje*, 12. listopada 1992. (zadnja stranica).

⁴⁸ „Paktiranje četnika i čelnika HVO – Vareš jeftino prodan”, *Oslobođenje*, 31. kolovoza 1992., 3; „HDZ BiH – Neproverene informacije MUP-a”, *Oslobođenje*, 5. rujna 1992., 3; „Krvave ruke Darija Kordića”, *Oslobođenje*, 17. rujna 1992., 3; „Teslić – Dogovor HVO i četnika”, *Oslobođenje*

Spomenuti obrazac nije bio iznenađujući. Naime, uredništvo *Oslobođenja* je na jednoj od svojih sjednica „Ratnoga kolegija” održanoj polovicom listopada 1992. donijelo jasan zaključak o daljnjem nastavku provedbe „osnovnog zadatka uređivačke politike, a to je borba za jedinstvu, slobodnu, građansku državu”. Na navedenom sastanku donesena je i odluka da se u Zagrebu izdaje po jedan broj *Oslobođenja* tjedno koji bi „sadržavao najinteresantnije priloge objavljene na našim stranicama i imao bi zadatak da među izbjeglicama iz naše države širi istinu o našoj oslobodilačkoj borbi...”⁴⁹

Prethodno opisani narativ ostao je fiksna karakteristika napisa u *Oslobode-nju* do kraja 1992., ali i kasnije. Kao takav on će se dodatno aktualizirati u razdobljima pogoršanja hrvatsko-muslimanskih odnosa koji su se razvili u posljednja dva mjeseca 1992. i početkom siječnja 1993. godine. Upravo tada je na području nacionalno heterogenih područja središnje Bosne i sjeverne Hercegovine došlo do prvih većih oružanih sukoba Armije BiH i HVO-a. U okolnostima narušavanja toga dijela međunacionalnih odnosa, prethodno spomenuti senzacionalistički i pristrani način izvještavanja *Oslobođenja* o hrvatskoj politici podjele BiH bio je dodatno osnažen pisanjima o masovnijem sudjelovanju pripadnika HV-a u sukobima između Armije BiH i HVO-a. O tim je navodima *Oslobode-nje* počelo aktivno pisati još od trenutka sukoba Armije BiH i HVO-a u Prozoru u listopadu 1992. godine.⁵⁰ Naime, upravo se vojni poraz Armije BiH u tom gradu u naknadnom razdoblju prikazivao kao rezultat neposredne aktivnosti HV-a, što se tumačilo provedbom politike RH prema BiH.⁵¹

S druge strane, osim spomenutih indicija o negativnoj ulozi RH, pojedini članci *Oslobođenja* pokušavali su Hrvate i HVO dovesti u izravnu vezu s totalitarnim režimima. Tako je primjerice 23. listopada 1992. *Oslobode-nje* prenijelo vijest dopisništva iz Zenice prema kojoj se hrvatsku stranu u Vitezu optužilo za osnivanje „koncentracijskoga” logora. Tom je prigodom osim informacije kako se u navodnom logoru našlo „više od 50 Muslimana” navedena i napomena „da je za vrijeme II svjetskog rata na istom mjestu, takođe, postojao logor,

21. rujna 1992. (zadnja stranica); „Franjo Tuđman u Njuzviku – Dva rješenja za BiH”, *Oslobode-nje*, 18. listopada 1992. (zadnja stranica).

⁴⁹ „Ratni kolegiji Oslobođenja – Glasilo građanske države”, *Oslobode-nje*, 18. listopada 1992. (zadnja stranica).

⁵⁰ „Lašva se hladi, požar u Prozoru”, *Oslobode-nje*, 24. listopada 1992., 1 (naslovnica); „U Mostaru mirnije, u Prozoru napeto”, *Oslobode-nje*, 25. listopada 1992., 5; „Mirno u dolini Lašve”, *Oslobode-nje*, 26. listopada 1992., 1 (naslovnica); „Prozor više ne postoji”, *Oslobode-nje*, 27. listopada 1992., 4; „Ko je komandant odbrane Prozor – Treći rat Muharema Šabića”, *Oslobode-nje*, 28. listopada 1992., 4.

⁵¹ „Vlada BiH – Ispitati događaje u Prozoru”, *Oslobode-nje*, 27. siječnja 1993., 3; „I zagrebački signali na BiH”, *Oslobode-nje*, 29. siječnja 1993., 2.

koje su bile hormirale (formirale op. a) vlasti tzv. NDH.”⁵² Spomenuta vijest imala je očitu namjeru prikazivanja hrvatske strane kao „ustaške”, odnosno one koju kao takvu ne treba smatrati jednakopravnim sugovornikom. Takve insinacije o Hrvatima kao „Ustašama” *Oslobođenje* je prenosilo u pojedinim kraćim člancima početkom rata u travnju 1992. godine. Tako su 15. travnja 1992. prenesene riječi Stjepana Mesića koji je rekao kako HDZ „omogućava Ustašama... da se vrate u domovinu ako to žele”.⁵³ Takvi su se napisi dodatno potkrjepljivali tekstovima pojedinih svjetskih diplomatskih predstavnika koji su od Hrvatske tražili njezino suočavanje s prošlosti Drugoga svjetskoga rata „kada su na vlasti bile ustaše koji su se pridružili nacistima u upućivanju Jevreja u logore smrti”.⁵⁴

Prikazivanje Hrvata i pripadnika HVO-a kao „Ustaša” nastavljeno je u većem dijelu 1993., napose u razdoblju širenja rata između Armije BiH i HVO-a.⁵⁵ Sukladno navedenom može se zaključiti kako se muslimansko-bošnjačka strana u razdoblju rata s Hrvatima nastojala poistovjetiti s „partizanima”, kojima je kao takvima namijenjena uloga „opravdane” borbe protiv onoga dijela hrvatskoga naroda u BiH organiziranoga kroz HVO. Suprotno od HVO-a, stranačke postrojbe Hrvatske stranke prava poznate kao Hrvatske obrambene snage BiH (HOS) u izvještajima *Oslobođenja* bile su prikazane relativno pozitivno.⁵⁶ Takav stav djelovao je iznenađujuće jer su upravo postrojbe HOS-a javno baštinile znakovlje i tradiciju ustaških postrojbi iz Drugoga svjetskoga rata. Stoga se ključan razlog pozitivnoga prikazivanja HOS-a može pronaći u činjenici da je njegovo vodstvo priznalo većinsku muslimansko-bošnjačku Armiju BiH kao nadređenu vojnu organizaciju.⁵⁷ To ipak nije spriječilo daljnje napise *Oslobođenja* koje je HVO i Hrvate nastavilo uspoređivati s „fašistima”.⁵⁸

⁵² „Konc-logor u Kruščići”, *Oslobođenje*, 23. listopada 1992., 3.

⁵³ „Ustašama – slobodan povratak”, *Oslobođenje*, 15. travnja 1992., 2.

⁵⁴ „Hrvatska ne prihvata svoju prošlost”, *Oslobođenje*, 18. travnja 1992., 5.

⁵⁵ „Rafalom po bebi – Ustaše terorihu i Hrvate”, *Oslobođenje*, 21. rujna 1993., 5; „Padaju ustaški bastioni”, *Oslobođenje*, 22. rujna 1993. (zadnja stranica).

⁵⁶ „HOS ušao u Trebinje”, *Oslobođenje*, 9. kolovoza 1992., 1 (naslovnica); „HOS traži mandat od naroda”, *Oslobođenje*, 11. kolovoza 1992. (zadnja stranica); „Nakon pogibije generala HOS-a Blaža Kraljevića – Zahtjev za detaljnu istragu”, *Oslobođenje*, 12. kolovoza 1992. (zadnja stranica); „Mile Dedaković Jastreba – Oslobođićemo Zvornik!”, *Oslobođenje*, 12. kolovoza 1992. (zadnja stranica).

⁵⁷ „Ratni stožer HOS-a za BiH – Pod komandom Armije BiH”, *Oslobođenje*, 11. srpnja 1992. (zadnja stranica); „HOS u sastavu Armije BiH – Pod istom komandom”, *Oslobođenje*, 12. listopada 1992., 3; „Apel Glavnog stožera HOS-a BiH – Osvijestimo se!”, *Oslobođenje*, 23. listopada 1992., 3; „Saopćenje HOS-a – Okrenuti se zajedničkom neprijatelju”, *Oslobođenje*, 24. siječnja 1993., 3.

⁵⁸ „Fašizam prolazi nekažnjeno”, *Oslobođenje*, 15. svibnja 1993., 4.

Izrazita pristranost u izvještavanju tijekom 1993. vidljiva je i na primjerima napisa o hrvatsko-muslimanskom ratu.⁵⁹ Naime, u promatranome razdoblju 1993. *Oslobođenje* ne sadržava veći broj članka koji bi na nepristran i kritičan način prikazali uzroke spomenutoga rata. U kontekstu novih ratnih događanja u tekstovima su ponovno intenzivirane informacije o negativnoj ulozi RH-e koja je podrazumijevala prisutnost pripadnika HV-a u sukobima između Armije BiH i HVO-a.⁶⁰

U mjestima središnje Bosne gdje zbog blokade nije bilo moguće očekivati veći broj pripadnika HV-a, članci *Oslobođenja* vrlo su često opstanak Hrvata pripisivali prethodno dogovorenoj hrvatsko-srpskoj suradnji. Takav slučaj predstavljao je i opis sukoba Armije BiH i HVO-a u Travniku u lipnju 1993. godine. *Oslobođenje* je pritom protjerivanje više tisuća hrvatskih izbjeglica koje je uzrokovala Armija BiH, a koji su zatražili zaštitu srpske strane na Vlašiću, tumačilo prethodno dogovorenom suradnjom.⁶¹ Napisi o tim događajima zračili su tolikom tendencioznošću da je u danima nakon nasilnog protjerivanja hrvatskog stanovništva s područja Travnika *Oslobođenje* donosilo vijesti o smanjenju „iseljavanja” hrvatskoga stanovništva s toga područja.⁶² Bio je to eklatantan primjer propagande koja je kao takva podrazumijevala kršenje etičkih i logičnih normi profesionalnog pristupa predstavljenoj temi.

Širi napadi nadmoćnijih snaga Armije BiH na Hrvate središnje Bosne, prema pisanju *Oslobođenja*, bili su uzrokovani nastojanjem hrvatske strane za potpunim

⁵⁹ „Agresija i sa druge strane”, *Oslobođenje*, 19. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „Neprihvatljiv zahtjev”, *Oslobođenje*, 19. siječnja 1993., 2; „Perfidan ultimatum iz Gruda”, *Oslobođenje*, 19. siječnja 1993., 2; „Savezništvo s okusom krvi”, *Oslobođenje*, 31. ožujka 1993., 5; „HVO napao Vitez”, *Oslobođenje*, 17. travnja 1993., 4; „Ubijali i djecu, nepokretne, žene...” *Oslobođenje*, 3. svibnja 1993., 5.

⁶⁰ „Tenkovi stigli iz Hrvatske”, *Oslobođenje*, 20. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „HVO silom prejudicira pregovore”, *Oslobođenje*, 20. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „Brutalni eksperiment”, *Oslobođenje*, 20. siječnja 1993., 1 (naslovnica); „U Bosni se brani i Hrvatska”, *Oslobođenje*, 24. siječnja 1993., 4; „Naredba generala Bobetka – Imenovan zapovjednik za srednju Bosnu”, *Oslobođenje*, 25. siječnja 1993., 3; „Selmo Cikotić – HVO je smišljeno napao”, *Oslobođenje*, 9. veljače 1993., 4; „Ekonomska agresija na BiH”, *Oslobođenje*, 25. veljače 1993., 2; „Maske su pale”, *Oslobođenje*, 3. ožujka 1993., 2; „Studenti domaći, planovi strani”, *Oslobođenje*, 8. travnja 1993., 4; „Zavjera protiv Bosne”, *Oslobođenje*, 24. travnja 1993., 1 (naslovnica); „Od sukoba do otvorene agresije – Hrvatski avioni bombardirali Konjic”, *Oslobođenje*, 10. svibnja 1993., stranica nečitka; „Hrvatske trupe na teritoriji BiH, Fašizam prolazi nekažnjeno”, *Oslobođenje*, 15. svibnja 1993., 1 (naslovnica).

⁶¹ „Napadnut Kalibunar u Travniku – Opšta mobilizacija Hrvata”, *Oslobođenje*, 21. travnja 1993., 3; „Šurovanje vlašićkih četnika i HVO Travnik – Za mir bi prodali Turbe”, *Oslobođenje*, 31. svibnja 1993., 4; „Primirje pa – sukobi”, *Oslobođenje*, 6. lipnja 1993., 3; „Vruće tačke: Travnik i Goražde”, *Oslobođenje*, 9. lipnja 1993., 1 (naslovnica); „Potpisi zaliven krvlju”, *Oslobođenje*, 15. rujna 1993.

⁶² „Travnik – Smanjuje se iseljavanje Hrvata”, *Oslobođenje*, 14. lipnja 1993., 3; „Hrvati se protiv iseljavanja”, *Oslobođenje*, 20. lipnja 1993., 3.

vojnim ovladavanjem tim prostorom, u čemu je HVO imao potpunu potporu predsjednika RH Franje Tuđmana. Ta se povezanost često dodatno naglašavala tekstovima u kojima je Tuđman, od strane pojedinih europskih političara, bio javno prozivan za umiješanost u rat u BiH. Jedan od mnogih primjera citiranih Tuđmanovih kritičara po tom pitanju bio je njemački ministar vanjskih poslova Klaus Kinkel.⁶³ Neobjektivnost izvještavanja o ratnim događajima u *Oslobođenju* bila je naposljetku vidljiva i na primjerima ratnih zločina koje su počinile muslimanske snage, odnosno Armija BiH. Naime, tek u manjem broju slučajeva prenesena je vijest o stradanju hrvatskog stanovništva, ali bez jasnog definiranja izvršitelja toga zločina i njegova opsega.⁶⁴

Zaključno se može reći da je javna propaganda u razdoblju rata jedan od važnih vidova potpore političkim i vojnim nastojanjima u postizanju konačnoga cilja. U tom smislu posebnu ulogu u njoj imaju masovni tiskani i drugi pisani mediji. Sukladno tomu u ovom radu analizirano je pisanje sarajevskoga lista *Oslobođenje* u svojstvu jednoga od najutjecajnijih tiskanih medija koji je unatoč ratnim okolnostima u kojima se našlo Sarajevo 1992. izlazio svakodnevno.

Uvidom u raspoložive primjerke, vidljivo je kako je pisanje *Oslobođenja* u analiziranom razdoblju 1992. – 1993. bilo usmjereno u smjeru podupiranja postojeće muslimansko-bošnjačke politike pod vodstvom Alije Izetbegovića. Takva jednostrana potpora bila je suprotna javno propagiranom stajalištu uredništva lista koje ga je predstavljalo u ulozi profesionalnoga tiskanoga medija koji na objektivan način prenosi vijesti iz ratnom zahvaćene BiH. Međutim, čak i površnim uvidom u naslove članaka i napisa iz razdoblja od travnja 1992. do listopada 1993. razvidno je kako je *Oslobođenje* u većoj mjeri odudaralo od objektivnoga tiskanoga medija. Jedan od zornih primjera toga vidljiv je na temelju višemjesečnoga izvještavanja lista o hrvatskim političkim i drugim postupcima u analiziranom razdoblju. Napisi u *Oslobođenju* su, izvještavajući o hrvatskim političkim i vojnim postupcima u BiH, vrlo često donosili one vijesti koje su Hrvate u BiH, njihovu vojnu organizaciju te među ostalim i RH, prikazivali kao neiskrenog sugovornika muslimansko-bošnjačkoj strani. Taj zaključak vidljiv je u nizu primjera, odnosno napisa i članaka *Oslobođenja* u kojima su se opravdani politički zahtjevi Hrvata u BiH vrlo često prikazivali kao put u podjelu BiH. Pritom su i vojni uspjesi koje su ostvarili Hrvati u obrani BiH većim dijelom minimizirani, odnosno bili prikazivani na način da su bili vidljivo manje važni od uspjeha koje

⁶³ „Oštra upozorenja Hrvatskoj, Fašizam prolazi nekažnjeno”, *Oslobođenje*, 15. svibnja 1993., 4.

⁶⁴ „Glasine izazvale sukobe”, *Oslobođenje*, 27. ožujka 1993., 5; „Plamte linije razgraničenja”, *Oslobođenje*, 16. rujna 1993. (zadnja stranica).

je ostvarila muslimansko-bošnjačka strana. Takav javni diskurs bio je dodatno ojačan u razdoblju otvorenih sukoba Hrvata i Muslimana – Bošnjaka u BiH.

S druge strane, na temelju sadržaja analiziranoga razdoblja nesumnjivo je kako se urednička politika lista zauzimala za „građansko”, odnosno unitarno ustrojstvo BiH u kojemu bi najveća količina političke moći bila sadržana u rukama predstavnika većinskoga naroda. U tom smislu „građanska” orijentacija lista bila je očita iz napisa i tekstova u kojima su se suprotstavljali pojedinim političkim potezima i stajalištima muslimansko-bošnjačkoga vodstva. No, takvo javno suprotstavljanje bilo je aktivno u trenucima internih muslimanskih nesuglasica oko raspodjele moći, odnosno podjele utjecaja među muslimanskim strankama kojih su članovi u ključnim trenucima ipak imali zajednički stav oko presudnih tema. Sve to dodatno je upućivalo na zaključak da je *Oslobodenje* bilo javni mediji u službi ostvarivanja muslimansko-bošnjačkih ciljeva.

Izvori i literatura

Online arhiv

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)

Osobni arhiv autora (dokument dostupan na uvid)

Novine

- Oslobođenje, 15737 (49), Sarajevo, 11. travnja 1992.
Oslobođenje, 15738 (49), Sarajevo, 12. travnja 1992.
Oslobođenje, 15739 (49), Sarajevo, 13. travnja 1992.
Oslobođenje, 15740 (49), Sarajevo, 14. travnja 1992.
Oslobođenje, 15741 (49), Sarajevo, 15. travnja 1992.
Oslobođenje, 15742 (49), Sarajevo, 16. travnja 1992.
Oslobođenje, 15744 (49), Sarajevo, 18. travnja 1992.
Oslobođenje, 15744 (49), Sarajevo, 18. travnja 1992.
Oslobođenje, 15746 (49), Sarajevo, 20. travnja 1992.
Oslobođenje, 15748 (49), Sarajevo, 22. travnja 1992.
Oslobođenje, 15748 (49), Sarajevo, 23. travnja 1992. (greška u broju, isti kao i prethodni)
Oslobođenje, 15751 (49), Sarajevo, 26. travnja 1992.
Oslobođenje, 15752 (49), Sarajevo, 27. travnja 1992.
Oslobođenje, 15753 (49), Sarajevo, 28. travnja 1992.
Oslobođenje, 15755 (49), Sarajevo, 30. travnja 1992.
Oslobođenje, 15762 (49), Sarajevo, 7. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15763 (49), Sarajevo, 8. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15764 (49), Sarajevo, 9. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15766 (49), Sarajevo, 11. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15768 (49), Sarajevo, 13. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15769 (49), Sarajevo, 14 i 15. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15772 (49), Sarajevo, 18. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15773 (49), Sarajevo, 19. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15774 (49), Sarajevo, 20. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15776 (49), Sarajevo, 22. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15777 (49), Sarajevo, 23. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15778 (49), Sarajevo, 24. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15779 (49), Sarajevo, 25. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15783 (49), Sarajevo, 29. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15784 (49), Sarajevo, 30. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15785 (49), Sarajevo, 31. svibnja 1992.
Oslobođenje, 15786 (49), Sarajevo, 1. lipnja 1992.
Oslobođenje, 15794 (49), Sarajevo, 9. lipnja 1992.
Oslobođenje, 15802 (49), Sarajevo, 17. lipnja 1992.
Oslobođenje, 15820 (49), Sarajevo, 5. srpnja 1992.

- Oslobođenje, 15821 (49), Sarajevo, 6. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15822 (49), Sarajevo, 7. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15823 (49), Sarajevo, 8. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15824 (49), Sarajevo, 9. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15825 (49), Sarajevo, 10. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15826 (49), Sarajevo, 11. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15831 (49), Sarajevo, 16. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15835 (49), Sarajevo, 20. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15839 (49), Sarajevo, 24. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15844 (49), Sarajevo, 29. srpnja 1992.
Oslobođenje, 15852 (49), Sarajevo, 6. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15854 (49), Sarajevo, 8. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15855 (49), Sarajevo, 9. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15856 (49), Sarajevo, 10. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15857 (49), Sarajevo, 11. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15858 (49), Sarajevo, 12. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15860 (49), Sarajevo, 14. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15864 (49), Sarajevo, 18. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15865 (49), Sarajevo, 19. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15876 (49), Sarajevo, 30. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15877 (49), Sarajevo, 31. kolovoza 1992.
Oslobođenje, 15882 (49), Sarajevo, 5. rujna 1992.
Oslobođenje, 15884 (49), Sarajevo, 7. rujna 1992.
Oslobođenje, 15884 (49), Sarajevo, 8. rujna 1992. (tiskarska greška, isti broj kao prethodni)
Oslobođenje, 15886 (49), Sarajevo, 9. rujna 1992.
Oslobođenje, 15887 (49), Sarajevo, 10. rujna 1992.
Oslobođenje, 15888 (49), Sarajevo, 11. rujna 1992.
Oslobođenje, 15894 (49), Sarajevo, 17. rujna 1992.
Oslobođenje, 15897 (49), Sarajevo, 20. rujna 1992.
Oslobođenje, 15898 (49), Sarajevo, 21. rujna 1992.
Oslobođenje, 15899 (49), Sarajevo, 22. rujna 1992.
Oslobođenje, 15900 (49), Sarajevo, 23. rujna 1992.
Oslobođenje, 15905 (49), Sarajevo, 28. rujna 1992.
Oslobođenje, 15908 (49), Sarajevo, 1. listopada 1992.
Oslobođenje, 15916 (49), Sarajevo, 9. listopada 1992.
Oslobođenje, 15919 (49), Sarajevo, 12. listopada 1992.
Oslobođenje, 15925 (49), Sarajevo, 18. listopada 1992.
Oslobođenje, 15926 (49), Sarajevo, 19. listopada 1992.
Oslobođenje, 15916 (49), Sarajevo, 23. listopada 1992. (tiskarska greška broja)
Oslobođenje, 15917 (49), Sarajevo, 24. listopada 1992. (tiskarska greška broja)
Oslobođenje, 15918 (49), Sarajevo, 25. listopada 1992. (tiskarska greška broja)
Oslobođenje, 15919 (49), Sarajevo, 26. listopada 1992. (tiskarska greška broja)

Oslobođenje, 15934 (49), Sarajevo, 27. listopada 1992.
Oslobođenje, 15935 (49), Sarajevo, 28. listopada 1992.
Oslobođenje, 15942 (49), Sarajevo, 4. studenoga 1992.
Oslobođenje, 16002 (50), Sarajevo, 3. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16003 (50), Sarajevo, 4. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16005 (50), Sarajevo, 6. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16007 (50), Sarajevo, 8. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16008 (50), Sarajevo, 9. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16009 (50), Sarajevo, 10. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16011 (50), Sarajevo, 12. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16017 (50), Sarajevo, 18. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16018 (50), Sarajevo, 19. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16019 (50), Sarajevo, 20. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16023 (50), Sarajevo, 24. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16024 (50), Sarajevo, 25. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16026 (50), Sarajevo, 27. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16028 (50), Sarajevo, 29. siječnja 1993.
Oslobođenje, 16039 (50), Sarajevo, 9. veljače 1993.
Oslobođenje, 16055 (50), Sarajevo, 25. veljače 1993.
Oslobođenje, 16085 (50), Sarajevo, 27. ožujka 1993.
Oslobođenje, 16089 (50), Sarajevo, 31. ožujka 1993.
Oslobođenje, 16097 (50), Sarajevo, 8. travnja 1993.
Oslobođenje, 16106 (50), Sarajevo, 17. travnja 1993.
Oslobođenje, 16110 (50), Sarajevo, 21. travnja 1993.
Oslobođenje, 16113 (50), Sarajevo, 24. travnja 1993.
Oslobođenje, 16122 (50), Sarajevo, 3. svibnja 1993.
Oslobođenje, 16129 (50), Sarajevo, 10. svibnja 1993.
Oslobođenje, 16134 (50), Sarajevo, 15. svibnja 1993.
Oslobođenje, 16138 (50), Sarajevo, 19. svibnja 1993.
Oslobođenje, 16150 (50), Sarajevo, 31. svibnja 1993.
Oslobođenje, 16156 (50), Sarajevo, 6. lipnja 1993.
Oslobođenje, 16159 (50), Sarajevo, 9. lipnja 1993.
Oslobođenje, 16164 (50), Sarajevo, 14. lipnja 1993.
Oslobođenje, 16170 (50), Sarajevo, 20. lipnja 1993.
Oslobođenje, 16258 (50), Sarajevo, 15. rujna 1993.
Oslobođenje, 16259 (50), Sarajevo, 16. rujna 1993.
Oslobođenje, 16264 (50), Sarajevo, 21. rujna 1993.
Oslobođenje, 16265 (50), Sarajevo, 21. rujna 1993.

HRVATSKA IZVJEŠTAJNA SLUŽBA U OBRANI REPUBLIKE HRVATSKE

Ivo LUČIĆ

*Miroslavu Tuđmanu, Žarku Peši i
svim djelatnicima/djelatnicama HIS-a*

Uvod

Novoizabranom vodstvu, a prije svih dr. Franji Tuđmanu, prvom predsjedniku Predsjedništva još uvijek socijalističke Republike Hrvatske (SRH), koja je bila jedna od šest republika u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), bilo je jasno da je put do slobode i samostalnosti težak i neizvjestan. Prijetnje što su kontinuirano dolazile iz Beograda i drugih srpskih i jugoslaven-skih unitarističkih centara shvaćane su ozbiljno, bez obzira na to jesu li dolazile iz političkih krugova, sa šire društvene scene ili iz vojno-policijskih struktura. Iskustvo života u dvije Jugoslavije poučavalo je da ljudska prava te ljudske i nacionalne slobode nisu vrijednosti do kojih bi središnja vlast u Beogradu imalo držala. Od životne važnosti bilo je što prije preuzeti ili osnovati policijske snage, sigurnosno obavještajnu službu i vojsku. Hrvatska vlast izabrana na prvim demokratskim izborima od samoga početka nastojala je ovladati policijskim snagama i republičkom Službom državne sigurnosti (SDS), smještenom unutar tadašnjeg Republičkog sekretarijata unutarnjih poslova (RSUP). Još i prije izbora bilo im je jasno da se ne mogu osloniti na Teritorijalnu obranu (TO) koja je bila razoružana i kadrovski devastirana. Srpski radikalni nacionalizam, koji se manifestirao unutar Saveza komunista (SK) Srbije odnosno Jugoslavije, ali i unutar SK Hrvatske, nije ostavio Hrvatima, koji su bili dio policijskog i sigurnosnog aparata, puno prostora za razmišljanje. Jugoslavija je bila u procesu raspada, Srbi ih nisu trebali, ostala im je jedino hrvatska opcija. Ideja hrvatske državne samostalnosti, koju su mnogi od njih do jučer progonili, postala je ideja za koju su se počeli boriti, pa i s oružjem u rukama. Pri tome je svakako lakše bilo onima koji su tu ideju iskreno i na vrijeme prihvatili. Vlast izabrana na prvim demokratskim izborima u SR Hrvatskoj posebnu je pozornost posvetila Republičkom sekretarijatu unutarnjih poslova (RSUP), odnosno od srpnja 1990. Ministarstvu unutarnjih poslova (MUP), svjesni da je to jedini okvir unutar kojega mogu organizirati osobnu zaštitu, demokratsku vlast i poredak, kao i zaštitu politike koju su zacrtali.

Odmah nakon preuzimanja vlasti došlo je do promjena u vrhu MUP-a kao i do popunjavanja policijskih redova dragovoljcima – mladićima iz cijele Hrvatske, Bosne i Hercegovine (BiH) i inozemstva. Bio je to početak stvaranja hrvatskih redarstvenih odnosno oružanih snaga. Dragovoljci su uglavnom dolazili putem mjesnih ograna HDZ-a uz prethodnu provjeru od lokalnih aktivista. Do tada, odnosno do promjene vlasti, nacionalni sastav u RSUP-u bio je takav da su Hrvati činili tek polovicu ukupno zaposlenih, Srbi oko 30%, Jugoslaveni oko 16% te pripadnici drugih nacionalnosti oko 4%. U gradu Zagrebu, u kojem je po popisu iz 1991. godine živjelo manje od 50.000 Srba, što je bilo 5% ukupnog stanovništva, u miliciji, odnosno Sekretarijatu za unutarnje poslove Grada Zagreba bilo ih je više od 33%, odnosno 1161 od ukupno 3500 zaposlenih. Primanjem novih, hrvatskih kadrova, tijekom druge polovine 1990. godine – nerazmjer se smanjivao. Posebice je promijenjeno stanje u pričuvnim snagama policije s približno 40.000 pripadnika u proljeće 1991. godine, a koji su poslije većim dijelom prebačeni u postrojbe Zbora narodne garde (ZNG). Oni su bili nukleus budućih hrvatskih oružanih snaga.¹

Novoizabrana hrvatska vlast posebnu je pozornost posvetila Službi državne sigurnosti (SDS) koja je bila druga sastavnica RSUP-a. U njoj su potkraj 1989. godine, odnosno neposredno prije izbora, radila 854 djelatnika raspoređena u središnjicu u Zagrebu i deset regionalnih centara: Zagreb, Split, Osijek, Rijeku, Bjelovar, Pulu, Karlovac, Varaždin, Gospić i Sisak. Osim središnjice i centara djelovale su i ispostave Službe državne sigurnosti u Dubrovniku, Vinkovcima, Šibeniku, Slavonskom Brodu i Zadru. Nacionalna struktura bila je slična onoj u policiji, oko 51% Hrvata, oko 29% Srba, oko 16% Jugoslavena te ostali.² Naime, nijedna vlast ni država ne mogu funkcionirati niti opstati bez obavještajne službe i informacija koje takve službe prikupljaju i analiziraju. One su nužne za očuvanje ustavnog poretka i zakona, za zaštitu nacionalne sigurnosti i provođenje državne politike odnosno ostvarenje njezinih strateških ciljeva. Važnost sigurno-obavještajnog sustava posebice dolazi do izražaja u kriznim odnosno ratnim uvjetima kada on, uz vojsku i policiju, dobiva prioritet. Iskustva zapadnih demokratskih zemalja pokazuju nam da se u ratnim okolnostima i kriznim situacijama obavještajnoj zajednici priključuju brojni intelektualci među kojima su i svjetski poznati književnici poput Ernesta Hemingwaya, Iana Fleminga, C. S. Forestera, Grahama Greena, Johna le Carréa i brojnih drugih. U zemljama s komunističkom tradicijom to je posao koji striktno kontrolira Partija preko svojih „stručnih službi” s tim što je i ukupno njezino članstvo obvezno biti „budno” i sudjelovati

¹ Marijan (2017), 219.

² Perković – Gabriš (1999), 45-54.

u obrani i zaštiti režima. Komunisti su svaku aktivnost, koju u potpunosti nisu kontrolirali, smatrali „špijunažom” i tretirali kao neprijateljski rad. Zato nije ni čudno što u takvim državama i društvima, među koje svakako spada i hrvatsko, u javnom govoru nije vidljiva razlika između djelatnika ili dužnosnika obavještajne službe i špijuna. Tako ćemo od dijela novinara i javnih osoba, od kojih mnogi iza sebe imaju godine partijskog staža i nikada do kraja razriješene odnose s komunističkom tajnom policijom, često čuti da dužnosnike i djelatnike hrvatskih obavještajnih službi pejorativno nazivaju „špijunima”, a zapravo su oni ti koje bi se moglo svesti pod taj nazivnik.

Temelji hrvatske obavještajne zajednice

Prvo zasjedanje demokratski izabranog, višestranačkog Sabora koje je održano 30. svibnja 1990. označilo je i kraj komunističke vlasti i režima. Nova je vlast u nasljeđe dobila i Službu državne sigurnosti, koja se barem deklarativno pokušavala transformirati u „modernu službu za zaštitu građana i države”, kako je i odlučeno na sjednici Predsjedništva SRH održanoj 13. lipnja 1990. Zamišljeno je da će SDS „štititi građane Hrvatske od nasilja i terorizma”. Tome se usprotivila jedino neparlamentarna Hrvatska stranka prava koja je tražila da se ta „politička policija” dokine.³ Na čelu SDS-a bio je podsekretar Josip Perković, a njegov savjetnik bio je Franjo Vugrinec. U SDS-u je ostalo 750 radnika dok ih je stotinjak otišlo u mirovinu ili su otišli na manje složene i neizvjesne poslove.⁴ Služba na čelu s Perkovićem nastavila je raditi i dolaskom novog ministra unutarnjih poslova Josipa Boljkovca, s tim što su poslovi državne sigurnosti prebačeni na zamjenika ministra Pericu Juriča. Početkom proljeća 1991. došlo je do promjene Zakona o unutarnjim poslovima (NN 19/91) te je SDS 18. travnja 1991. preimenovan u Službu za zaštitu ustavnog poretka (SZUP). Na čelo stare službe s novim imenom postavljen je dotadašnji gradonačelnik Sinja Jerko Vukas, dok je Perković raspoređen u Ministarstvo obrane, gdje je poslove sigurnosti vodio bivši potpukovnik JNA Drago Francišković. Donošenjem Zakona o obrani, koji je stupio na snagu 20. rujna 1991., te reformama u Ministarstvu obrane i organiziranjem Glavnog stožera (GS) i formalno su ustrojene Sigurnosno informativna služba (SIS) i Vojna obavještajna služba (VOS). Prva je djelovala u sklopu Ministarstva obrane, a druga u sklopu GS-a. Ustrojem Ministarstva obrane koji je predsjednik Republike potpisao 13. studenoga 1991. konačno je definiran status SIS-a i VOS-a, kao vojnih službi. Naime, riješeni su prijepori i prepirke oko toga treba li SIS biti

³ Marijan (2017), 221-222.

⁴ Perković-Gabriš (1999), 48. Načelnici sedam odjela, koliko ih je bilo po ustroju, bili su: Darko Starčević, Branko Traživuk, Radoslav Bego, Čedomir Dijanović, Jan Gabriš, Vinko Horvat i Pero Talić.

organiziran unutar Glavnog stožera kako su to tražili bivši oficiri JNA ili unutar Ministarstva obrane kako su zahtijevali standardi demokratskog, zapadnog svijeta. Time je postavljen okvir za organiziranje hrvatske obavještajne zajednice s jednom civilnom službom (SZUP) i dvije vojne, Sigurnosno informativnom službom (SIS) i Vojnom obavještajnom službom (VOS) te svojevrsnim koordinacijskim uredom koji je trebao koordinirati i usmjeravati njihov rad.⁵

Naime, Odlukom predsjednika Republike Hrvatske osnovan je 27. svibnja 1991. Ured za zaštitu ustavnog poretka (UZUP), kao svojevrsna krovna sigurnosno-obavještajna organizacija. Za šefa Ureda postavljen je Josip Manolić. Ured nije ispunio očekivanja predsjednika jer se Manolić više bavio političkim spletkarenjem i nekom vrstom neprimjerenog operativnoga rada nego analizom i koordinacijom rada postojećih službi. Osim toga, Manolić se izravno sukobio s predsjednikom Tuđmanom i tada dominantnom strujom u HDZ-u, javno iznoseći kritike zbog snimanja i prikazivanja dokumentarnog filma o ubojstvu Brune Bušića prikazanog na Hrvatskoj televiziji 16. listopada 1992.⁶ Zapravo se radilo o pokušaju svojevrsne djelomične „lustracije”, odnosno uklanjanja ili barem prokazivanja suradnika bivših jugoslavenskih službi, od kojih su neki zauzimali važne političke i društvene položaje. Odnos snaga bio je takav da je Manolić prebačen na novu dužnost, a Ured je ukinut 21. ožujka 1993. Svakako je indikativno da je tog 16. listopada 1992., na dan prikazivanja filma o Bušićevu ubojstvu na HTV-u, umirovljen Josip Perković pomoćnik ministra obrane za sigurnost i na-

⁵ Žunec-Domišljanović (2000), 55-100. Dio podataka iznesen u ovome poglavlju teksta preuzet je iz medija. Uglavnom se odnosi na imena šefova službi. Krajem 1992. godine u Upravi SIS-a MORH-a radila su 23 djelatnika od kojih je 14 imalo visoku stručnu spremu. Četvorica su radili prije u SDS-u, a ni jedan nije bio iz bivše JNA. U SIS-u je ukupno radilo 125 djelatnih časnika, dočasnika i građanskih osoba te 72 časnika i dočasnika u pričuvnim postrojbama.

⁶ Dokumentarni film „Bruno Bušić – život, djelo i mučko ubojstvo” snimljen je u režiji Nikole Babića, a u produkciji Hrvatskog društva političkih zatvorenika i pod pokroviteljstvom Komisije Republike Hrvatske za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava. Dva dana prije javnog prikazivanja na HTV-u, film je 14. listopada 1992. prikazan u Predsjedničkim dvorima u nazočnosti državnog vodstva. Umirovljenje Josipa Perkovića bila je posljednja vijest na Dnevniku HTV-a emitiranom neposredno prije filma. Perković je ostao u Ministarstvu obrane kao savjetnik ministra sve do Predstavke skupine časnika SIS-a iz 1994. godine. Zatim je privremeno „sklonjen” u HIS, gdje je temeljem ugovora o djelu radio na rekonstrukciji organizacije i rada komunističkih jugoslavenskih i srbijanskih službi u njihovim zemljama i inozemstvu. Važno je napomenuti da Perković nikada nije bio djelatnik HIS-a. Dio njegova rada je i objavljen, vidjeti: Perković-Gabriš (1999). Tijekom rata, a posebno u poratnom razdoblju HIS je registrirao pojačan rad (bivše) jugoslavenske operativne i agenture protiv hrvatske državne politike. Primijećeno je i da su se mnogi od njih stavili u službu nekih drugih država i organizacija koje su vodile obavještajne operacije protiv hrvatske vlasti i države. Perković se u HIS-u pokušavao nametnuti i svojevrsnim operativnim radom što je izazvalo dosta kontroverzi. Politički sukobi potaknuti prikazivanjem filma o Bušiću rezultirali su i promjenama na čelu GS HV-a. Umjesto Antuna Tusa, 20. studenoga 1992. postavljen je Janko Bobetko.

čelnik Uprave SIS-a, koji je spomenut u filmu kao jedan od sudionika pripreme atentata na Bušića. Vijest o njegovoj smjeni emitirana je u Dnevniku neposredno pred prikazivanje filma. Perković je imenovan savjetnikom za sigurnost u Ministarstvu obrane.⁷

Odlukom predsjednika Republike od 21. ožujka 1993., istoga dana kada je ukinut UZUP, osnovan je Ured za nacionalnu sigurnost (UNS). Važno je naglasiti da Ured za nacionalnu sigurnost nije pravni sljednik niti je u bilo kakvoj vezi s Uredom za zaštitu ustavnog poretka. Nije preuzeo njegov arhiv, ljude, sredstva i metode rada, ni bilo što drugo.⁸ Osnivanjem UNS-a započeo je proces stvaranja i razvoja koncepta obavještajne zajednice u Republici Hrvatskoj, a dovršen je 17. svibnja 1995. donošenjem Zakona o Uredu za nacionalnu sigurnost.⁹ Do tada su u Hrvatskoj djelovale nedovoljno povezane, slabo usklađene i neiskorištene sigurnosne i obavještajne službe.

Labrador i Opera

Početak rata hrvatske službe obavile su važan posao u otkrivanju i suprotstavljanju jugoslavenskoj i srpskoj agenturi koja je djelovala unutar hrvatskoga društva i institucija. Posebice je opasno bilo to što je sva ta agentura bila povezana sa službama JNA koje su se izravno uključile i preuzele vodeću ulogu u agresiji na Republiku Hrvatsku. Protuobavještajna služba odnosno Uprava bezbednosti Saveznog sekretarijata za narodnu obranu (UB SSNO), koja je radila unutar JNA (poznata kao KOS), imala je važnu ulogu u pripremi agresije na Hrvatsku i BiH. Gotovo svi čelnici pobune u Hrvatskoj bili su i formalno suradnici te službe, koja ih je usmjeravala, naoružavala, obučavala i štitila od policijskih snaga. U početku je ta zaštita bila prikrivena „razdvajanjem zaraćenih strana”, čime se htjelo dobiti taktičku, a negdje i stratešku premoć. Uglavnom, JNA je štitila dostignute pozicije srpskih paravojnih snaga. U drugoj fazi rata srpske paravojne postrojbe postale su i formalno dio jedinstvenih jugoslavenskih, odnosno velikosrpskih oružanih snaga. Osim opremanja paravojnih postrojbi protuobavještajna služba JNA planirala je i izvodila terorističke akcije koje su opet bile dio šireg plana političke kompromitacije i blokade novoformiranih republičkih vlasti.

⁷ Manolić (1995), 221-225. Manolić nije predao arhivsku građu koja je nastala tijekom rada Ureda na čijem je bio čelu. Upotrijebio ju je u izradi knjiga kojima je pokušao promijeniti i popraviti prošlost u svoju korist te se obračunati sa svojim protivnicima.

⁸ Usporediti sa Žunec-Domišljanović (2000), 102. Oni pogrešno navode da je UNS „sljednik” UZUP-a.

⁹ *Narodne novine*, broj 37, 6. lipnja 1997., 1139-1140. Zastupnički dom Sabora Republike Hrvatske donio je 17. svibnja 1995. Zakon o Uredu za nacionalnu sigurnost pa je Odlukom Vlade RH od 24. travnja 1997. taj datum proglašen Danom službi nacionalne sigurnosti (NN 45/1997-651).

Javnosti je poznata akcija „Labrador” kojom su djelatnici SZUP-a razotkrili mrežu agenata KOS-a. Međutim, mediji uglavnom brkaju i pogrešno predstavljaju i izjednačavaju Operativnu akciju SZUP-a „Labrador” s Odelenjem za propagandni i elektronski rat (OPERA) koje je organizirao i vodio KOS odnosno „Odelenje bezbednosti” pri komandi RV PVO u Zemunu. Tako su tijekom vremena akcije specijalnog rata koje je izvodio KOS u Hrvatskoj do sredine rujna 1991., odnosno do razotkrivanja njihove mreže u Zagrebu, kolokvijalno nazvane akcijom „Labrador”, pa se taj naziv često rabi i u literaturi. Pokušajmo razjasniti što je što i što se točno dogodilo. Najprije zato što su ta dva slučaja paradigmatična i jako dobro ilustriraju organizaciju i rad jugoslavenskih obavještajnih službi, osobito u ratu protiv Hrvatske. U organizaciji i pod nadzorom SZUP-a hrvatska policija je 15. rujna 1991. silom zauzela zapovjedništvo „Petog korpusa ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane” (RVPVO) u Zagrebu na Maksimirskoj cesti br. 63 i uz ostalo zaplijenila dokumentaciju njegova „Organa bezbednosti”, ali i Drugog detašmana Kontraobavještajne grupe (KOG) RV i PVO koji se nalazio u istoj zgradi.¹⁰ Tako je razotkrivena cjelokupna operativna i agenturna mreža KOS-a koja je djelovala u Zagrebu i okolici. Ta je mreža bila odgovorna za niz neprijateljskih akcija protiv Hrvatske, pa i za terorističke akcije poput miniranja Židovske općine i židovskog groblja u Zagrebu u kolovozu 1991. godine. Sve su se akcije izvodile po nalogu komande RVPVO-a JNA. U sklopu akcije uhićene su 62 osobe, ali je većina oslobođena dok je nekolicina razmijenjena za zarobljene vukovarske branitelje (Njavro, Bosanac...) i Antona Kikaša, uhićenog u zrakoplovu kojim je pokušao dostaviti oružje za Zbor narodne garde (ZNG).¹¹ Tek što je razbijena agentura u Zagrebu, od njezinih ostataka, uz neka pojačanja, u Zemunu je organizirano Odelenje za propagandni i elektronski rat (OPERA). Smješteno je i vođeno također u zapovjedništvu RVPVO-a JNA. Odelenje je formirano za propagandno-subverzivno djelovanje, a njegovu jezgru činili su ljudi iz stručnih službi bivšeg Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH). Pripadnicima te grupe sudilo se poslije i u Beogradu i u Zagrebu, s različitim motivima i optužbama. Osim terorističkih akcija osmislili su i izveli mnogobrojne političke i psihološko-propagandne akcije. Poticali su regionalizam i sukob periferije sa Zagrebom, plasirali su informacije o navodnoj „izdaji” Vukovara, „prodaji” Dubrovnika, povelili su propagandnu kampanju protiv Hercegovaca, i uopće Hrvata iz BiH. Stvarali su skupine i organizacije „nostalgičara” koje su

¹⁰ Autor je u posjedu preslike dijela ili cijele dokumentacije iz akcije *Labrador* koja se jedno vrijeme mogla pronaći na internetu.

¹¹ Tuđman (2008), 138-150. Usp: Akrap (2013). Vasiljević (2012); Karan (2006), 129-156. „Radenko Radojčić izjava“, NSF, broj 10. Zagreb, 2009. Za razliku od OB koji su djelovali u postrojbama JNA, KOG je djelovao u prostoru, izvan vojarni.

nazivima i simbolima povezivali s ustaškim pokretom, a s ciljem kompromitacije hrvatske vlasti i sprječavanja međunarodnog priznanja i afirmacije. Također su prvi postavili tezu o dvostrukoj liniji funkcioniranja vlasti u Republici Hrvatskoj, na što se poslije nadovezala teza o dvostrukoj liniji zapovijedanja u Hrvatskoj vojsci i slično. Prikupljali su podatke i vodili medijske akcije protiv pojedinaca i skupina koji nisu pripadali njihovoj političkoj frakciji i opciji. Za suradnike su imali niz novinara i političara u Zagrebu i Hrvatskoj koji su im pomagali slabiti obranu Hrvatske i sprječavali stabilizaciju hrvatskog društva.¹²

Hrvatska izvještajna služba (HIS) Sapere aude

Moderni koncept hrvatske obavještajne zajednice osmišljen je na temelju iskustava zapadnih zemalja, primarno američke obavještajne zajednice. Taj su koncept činile dvije obavještajne i dvije protuobavještajne, odnosno dvije vojne i dvije civilne službe. Najmlađa, četvrta služba, odnosno civilna obavještajna služba bila je Hrvatska izvještajna služba (HIS) koja je utemeljena na Odluci predsjednika o UNS-u od 21. ožujka 1993. godine. Za ravnatelja HIS-a i istodobno zamjenika ravnatelja UNS-a imenovan je prof. dr. sc. Miroslav Tuđman.¹³ Ideja, osnivanje i razvoj HIS-a neodvojivo su povezani s njegovim imenom, karakterom i radom, s njegovim habitusom. Duboko proživljavajući razaranje Hrvatske u jesen 1991. godine Miroslav Tuđman dvojio je između „javljanja u Gardu” ili nekog drugog angažmana gdje bi mogao „učiniti više”. Kao izvanredni profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, ali i stariji sin predsjednika Republike, osjećao je obvezu dati svoj doprinos u obrani Republike Hrvatske. Kao intelektualac koji se u početku višestranačja nije uključio u vladajući HDZ, vjerovao je da će najviše pridonijeti intelektualnim radom. Od lipnja 1991. godine sudjelovao je u organizaciji obrane, prije svega u određivanju strategije prema informacijama, ali i dezinformacijama, što su kružile javnim prostorom. Nastojao je svoj rad i rad svojih suradnika i formalizirati, pa se usredotočio na osnivanje Instituta za primijenjena društvena istraživanja pri Sveučilištu u Zagrebu.¹⁴

¹² Tuđman (2008). Krajem devedesetih nastala je teza o „prisluškivanju novinara”, koju su plasirali i ponavljali (još uvijek ponavljaju) uglavnom oni novinari koji su bili na vezi sa stranim obavještajnim službama ili su se iz drugih razloga sustavno bavili hrvatskom obavještajnom zajednicom s ciljem njezina slabljenja i kompromitacije. U tome je prednjačila jedna novinarka koja je prilikom TV sučeljavanja s jednim od bivših šefova SZUP-a čak i javno priznala kontakte s vodstvom OPERA-e u Zemunu.

¹³ *Ured za nacionalnu sigurnost i Obavještajna zajednica RH*, Povjerljivo, UNS i HIS, Zagreb, 2000. Brošura.

¹⁴ Iz te ideje nastao je i razvio se Institut za primijenjena društvena istraživanja. Skupština Sveučilišta u Zagrebu utemeljila ga je 26. studenoga 1991. Institut je tijekom 1993. postao javna ustanova, a Odlukom Upravnog vijeća 18. veljače 1997. preimenovan je u Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Ravnatelj je tada bio Ivan Rogić, blizak suradnik i prijatelj Miroslava Tuđ-

U listopadu 1991. godine Miroslav Tuđman odbio je ponudu predsjednika da bude imenovan zamjenikom ministra vanjskih poslova smatrajući da tako štiti predsjednika „od napada za nepotizam”.¹⁵ Držao je da može puno više ponuditi i dati „u znanstvenom području”. Predložio je predsjedniku ozbiljne razgovore o definiranju strategije razvitka Hrvatske. Predsjednik je na to pozvao svoga savjetnika dr. sc. Slavena Barišića i naložio mu da organizira sastanak te da pozove Miroslava Tuđmana, Ivu Baučića, Stjepana Adanića i Antu Čovića. Miroslav je predložio Ivana Rogića i Miomira Žužula. Sastanak je održan 31. listopada 1991., a na sastanku su uz navedene bili još Božidar Petrač i Jadranko Sinković. Predsjednik Tuđman je poslije Miroslavova uvoda i elaboracije predložio da se osnuje Vijeće za strategiju razvoja Republike Hrvatske koje će imati Centar za strategijske studije kao stručnu službu. Usprkos dogovoru na vrhu, projekt se nije razvijao brzinom i na način kako je to Miroslav očekivao te je sve češće govorio da mu je dosta birokracije i „dvorskih intriga” te da će se „prijaviti u Gardu”. Tu je odluku posebice osnažila vijest o padu Vukovara. Toga dana, 18. studenog 1991. Miroslav Tuđman, Ivan Rogić i Zvonko Knezović zatražili su od Adanića da ih se mobilizira, što je i učinjeno. Dva dana poslije zadužili su odore, pribavili oružje i počeli s razvojem „Informativno-propagandno-psihološkog odjela” (IPD) pri Ministarstvu obrane Republike Hrvatske.¹⁶

Naime, početkom listopada 1991. godine, poslije ratne i političke pobjede nad 32. korpusom JNA u Varaždinu, predsjednik dr. Franjo Tuđman imenovao je Stjepana Adanića pomoćnikom ministra obrane i ovlastio ga za pregovore s generalom Andrijom Rašetom, zapovjednikom Pete Vojne oblasti o odlasku JNA iz Zagreba i RH. U razgovorima s predsjednikom Adanić je dobivao smjernice o uvjetima i načinu pregovora, mobilizaciji HV-a, razmjenama ratnih zarobljenika, ustrojavanju IPD-a i sl. Na tim razgovorima upoznao je i Miroslava Tuđmana s

mana. Funkciju zamjenika ministra vanjskih poslova, koju je Miroslav Tuđman odbio, prihvatio je Miomir Žužul, njegov kolega s Filozofskog fakulteta i osoba iz kruga njegovih suradnika te 1991. godine. Miroslav Tuđman odslužio je 1970/71. vojni rok u Bileći u Školi rezervnih oficira (39. klasa), ali nikada nije dobio čin. Taj naizgled nevažan podatak pokazuje da je imao određenu vojnu naobrazbu koja mu je bila od koristi tijekom rata. Svakako je važno spomenuti i da je početkom višestranačja 1989. bio jedan od utemeljitelja Socijaldemokratske stranke Hrvatske koju je vodio Antun Vujić.

¹⁵ Ovdje, kao i dalje u tekstu povremeno ću navoditi samo ime, a ne i prezime, odnosno ne ime i prezime Miroslava Tuđmana. To ne činim iz „familijarnosti”, odnosno zbog toga što smo gotovo punih 30 godina bili prijatelji i suradnici, već zato što bi navođenje njegovog prezimena moglo dovesti do toga da čitatelj ne zna o kojem se Tuđmanu radi, Franji ili Miroslavu. Isto tako, kada bih svaki put navodio ime i prezime Miroslava Tuđmana time bih opteretio tekst i stilski bih ga oštetio.

¹⁶ Osobne bilješke Miroslava Tuđmana u posjedu su autora. Sve u ovom dijelu teksta iznesene podatke provjeravao sam s dr. sc. Ivanom Rogićem, koji je i autor biografskog članka „Miroslav Tuđman 1946–2021. Jedan po jedan odlaze gospari...”, *Pilar*, broj 31, Zagreb, 2021., 209–217.

kojim je uspostavio blisku suradnju po svim navedenim pitanjima. Kao pomoćnik ministra obrane uključio je Miroslava i njegove prijatelje i suradnike u rad IPD službe MORH-a. Adanić navodi da mu je Miroslav Tuđman davao pravovremene i korisne informacije i analize koje je svakodnevno koristio u pregovorima protiv generala JNA Andrije Rešeta tijekom listopada, studenog i prosinca 1991. godine.¹⁷ Odlukom predsjednika Franje Tuđmana od 26. ožujka 1993. naziv „informativno-psihološka djelatnost” promijenjen je u „političku djelatnost”, a Sektor za moralni odgoj i IPD unutar Ministarstva obrane preimenovan je u Sektor za političku djelatnost (PD).¹⁸ U životopisu Miroslava Tuđmana piše: „Dragovoljac je Domovinskog rata od lipnja 1991. Bio je zadužen za formiranje Uprave za IPD MORH-a, koju je vodio do prosinca 1991.”¹⁹

Predsjednik Republike donio je 13. veljače 1992. Odluku o osnivanju Vijeća za strateški razvitak Hrvatske kao svog savjetodavnog tijela. Glavna je zadaća tog Vijeća bila priprema znanstvenih i stručnih prijedloga za donošenje strateških odluka o razvitku Republike Hrvatske.²⁰ Uskoro su uslijedila i imenovanja, za predsjednika Vijeća imenovan je književnik Ivan Aralica, a za članove Vijeća imenovani su: Miroslav Badurina, Jakša Barbić, Slaven Barišić, Ivo Baučić, Zlatko Binenfeld, Marko Branica, Dalibor Brozović, Željko Bujas, Olga Carević, Šime Dodan, Miroslav Furić, Ivan Ilić, Ivo Jelić, Pero Jurković, Franjo Kajfež, Andrija Kaštelan, Ivan Majdak, Ivica Mudrinić, Gorazd Nikić, Šefko Omerbašić, Slobodan Praljak, Emil Primorac, Jure Radić, Karlo Radolović, Ivan Rogić, Davorin Rudolf, Smiljko Sokol, Hrvoje Šarinić, Miroslav Tuđman, Nikica Valentić, Mladen Vedriš, Antun Vrdoljak, Alica Wertheimer – Baletić i Miomir Žužul. Unutar Vijeća osnovano je više odbora, a članovi Odbora za nacionalnu sigurnost bili su: Miroslav Badurina, Slobodan Praljak, Hrvoje Šarinić, Miroslav Tuđman, Miomir Žužul, a poslije su ušli još Ivan Jarnjak i Miroslav Međimorec.²¹

¹⁷ Podatke sam dobio iz razgovora sa Stjepanom Adanićem.

¹⁸ Republika Hrvatska, predsjednik, *Odluka o promjeni ustroja i naziva informativno-psihološke odnosno političko-moralne djelatnosti u oružanim snagama Republike Hrvatske*. Broj: PA7-13/1-93. Zagreb, 26. ožujka 1993.

¹⁹ Tuđman (2012), 265. U više potvrda i dokumenata iz MORH-a vidljivo je da je Miroslav Tuđman dragovoljac i sudionik Domovinskog rata od 15. lipnja 1991. do 30. lipnja 1996. Predsjednik Republike donio je 13. travnja 1992. Ukaz o dodjeli činova djelatnih brigadiru HV-a. Promaknuti su: Antun Mijatović, Ivan Tolj, Miroslav Tuđman i Miomir Žužul. U čin pukovnika HV-a promaknuti su: Zvonko Knezović, Vjekoslav Križanec, Marinko Lozančić, Krunoslav Matešić, Markica Rebić, Ivan Rogić i Marinko Boban. Uz to su dodijeljeni činovi bojnika i satnika.

²⁰ Republika Hrvatska, predsjednik, *Odluka*, broj 01-144/1-92. Zagreb, 13. veljače 1992. Usp: *Narodne novine*, broj 9, 21. 2. 1992., 140. Preslike svih dokumenata za koje nije navedeno gdje se čuvaju u posjedu su autora i dostupne su provjeri.

²¹ Republika Hrvatska, predsjednik, *Odluka*, broj 01-144/2-92. Zagreb, 3. svibnja 1992. Iako je Odlukom predviđeno da će Vijeće imati od 10 do 15 članova, imenovano ih je puno više.

U Odluci je predviđeno i osnivanje Centra za strateški razvitak kao profesionalnog radnog tijela Vijeća, kojim upravlja pročelnik, a imenuje ga predsjednik Republike. Za pročelnika Centra imenovan je prof. dr. sc. Miroslav Tuđman. Centar, kojega je naziv tek neznatno drukčiji od Miroslavova prijedloga, bio je svojevrsni nukleus za stvaranje hrvatske obavještajne zajednice i Hrvatske izvještajne službe. U rujnu 1992. godine Miroslav Tuđman i Miomir Žužul otputovali su u Washington gdje su razgovarali s dužnosnicima CIA-e, a već sljedećega mjeseca, u listopadu, dvojica pripadnika CIA-e posjetili su Zagreb, a zatim i Hercegovinu. Kada je osnovana, Hrvatska izvještajna služba bila je središnja služba UNS-a i kao jedina vanjska obavještajna služba činila je okosnicu obavještajne zajednice. Imala je četiri temeljne funkcije: prikupljanje podataka putem svoje operative i agenture u inozemstvu; raščlamba, objedinjavanje, procjena i dostavljanje obavještajnih podataka i izvješća predsjedniku Republike, predstojniku UNS-a, predsjedniku Vlade i drugim korisnicima; suradnja sa stranim izvještajnim službama te usmjeravanje i usklađivanje rada obavještajne zajednice u Republici Hrvatskoj.²²

Ideal kojemu je težio HIS bio je pružanje istinske i objektivne informacije, u najvećoj mogućoj mjeri nekontaminirane predrasudama, političkim preferencijama i impulsom udovoljenja željama i očekivanjima korisnika. Pružanje informacije koja ne prešućuje i ne izmišlja, a utemeljena je na činjenicama. Njezina je jedina funkcija bila poslužiti državnom vodstvu kao podloga za donošenje adekvatnih odluka. Taj ideal nastao je na autoritetu i intelektualnom poštenju Miroslava Tuđmana. Nije slučajno da je znak HIS-a, za razliku od najvećeg broja drugih svjetskih službi, kojih znamenja krase zmijske, orlovi, mačevi i bodeži, bila sova koja simbolizira mudrost. Taj je simbol Miroslav Tuđman osmislio i postavio još dok je bio u IPD-u Hrvatske vojske. Kao što je već rečeno, HIS je osnovan (skupa s UNS-om) 21. ožujka 1993., a već u travnju ravnatelj HIS-a i zamjenik ravnatelja UNS-a Miroslav Tuđman posjetio je u Washingtonu Roberta Jamesa Woolseyja ravnatelja CIA-e. Uspostavljena je suradnja koja je bila od velike koristi i Hrvatskoj i SAD-u. Unutar UNS-a osnovane su Hrvatska izvještajna služba (HIS), Nadzorna služba i Stožer osiguranja. Radi obavljanja stručnih poslova osnovane su unutar UNS-a i Nacionalna služba elektroničkog izviđanja (NSEI) i Obavještajna akademija. Radi koordinacije rada državnih ministarstava (obrana, unutarnji poslovi, vanjski poslovi i financije) u obavljanju poslova nacionalne sigurnosti osnovan je Stožerni odbor za nacionalnu sigurnost (SONS) u sastavu kojega

²² *Ured za nacionalnu sigurnost i Obavještajna zajednica RH*, Povjerljivo, UNS i HIS, Zagreb, 2000., 4. O ustroju Vijeća Ivan Aralica je pisao u autobiografskoj knjizi *Život nastanjen sjenama*, Znanje, Zagreb, 2009., 35-38.

se nalaze predstojnik UNS-a i njegov zamjenik odnosno ravnatelj HIS-a te ministri državnih ministarstava. UNS je redovito informirao predsjednika Republike i predsjednika Vlade te ministre po potrebi. Zakonitost rada kontrolirao je nadležni saborski odbor, a uspostavljen je i stručni nadzor (Nadzorna služba UNS-a). Odluke koje je donosio SONS operativno su se razrađivale u Koordinaciji obavještajne zajednice (KOOZ) kojom je predsjedao ravnatelj HIS-a, a sudjelovali su načelnik GS-a, šefovi službi članica OZ-a, te šefovi Carine, Financijske policije i drugih. Službe članice OZ-a bile su: HIS, SZUP, SIS, Obavještajna uprava Glavnog stožera Oružanih snaga Republike Hrvatske (OU GS OSRH) – dakle dvije civilne i dvije vojne službe. HIS je bio zadužen za suradnju sa stranim službama – do početka 1998. uspostavio je suradnju s 32 strane službe iz 24 države. HIS je uspostavio suradnju s dva puta više stranih službi nego što su ih imale bivše jugoslavenske obavještajne službe. Trebalo je objasniti svijetu zašto se Jugoslavija raspala i zašto se više ne može obnoviti. Posebno zato što su mnogi još dugo vjerovali da je to bila „a very nice country” i da je njezin raspad prava šteta. Amerikanci nisu imali jasnu politiku prema prostoru bivše Jugoslavije, što je M. Tuđmanu potvrdio i ravnatelj CIA-e Woolsey, jedan od trojice ravnatelja s kojima je HIS imao suradnju. Poslije Woolseyja došli su John Deutch i George Tenet, koji su više puta posjećivali HIS i Hrvatsku, ali i bili domaćini ravnatelju i dužnosnicima HIS-a u Washingtonu. HIS je osim s CIA-om imao vrlo dobre odnose i s američkom National Security Agency (NSA), s vrhuncem suradnje postignutim tijekom mandata ravnatelja generala Michaela Haydna, koji je poslije (2006. – 2009.) imenovan ravnateljem CIA-e.

Jedan od glavnih razloga osnivanja UNS-a i obavještajne zajednice bila je potreba za koordinacijom rada obavještajnih službi i ujednačenim izvješćivanjem državnoga vrha. Do tada su službe djelovale nekoordinirano, a izvješća su često bila kontradiktorna. Trebalo je proći neko vrijeme da se uspostavi povjerenje između službi, kako na vrhu tako i na operativnoj razini. Proces uvezivanja službi dovršen je tijekom 1994. godine, svakako prije oslobodilačkih operacija Hrvatske vojske, zato su se njihove pripreme i tijek odvijali bez većih pogriješaka. Povezanost HIS-a s oružanim snagama i Hrvatskom vojskom temeljila se i na kadrovima koji su većim dijelom došli iz vojske gdje su imali respektabilan ugled. Potvrđuje ga i činjenica da je Odlukom predsjednika Republike i vrhovnog zapovjednika Franje Tuđmana od 29. prosinca 1994. HIS ustrojbeno pripojen Operativnom središtu sigurnosti 1. hrvatskog gardijskog zborna. Operativno središte bilo je samostalno u svom djelovanju, nad njegovim radom zapovjedništvo 1. gardijskog zborna nije imalo nikakve ingerencije, nego su one bile isključivo u nadležnosti

UNS-a.²³ Ponovimo da HIS nije pravni sljednik ni jedne službe ili institucije niti je preuzeo nečije ljude i arhive. Miroslav Tuđman je više puta rekao i napisao da je politika zapošljavanja u HIS-u bila da se, osim rijetkih iznimaka, ne angažiraju ljudi koji su radili u prijašnjim jugoslavenskim, komunističkim službama.²⁴ Iznimka su bili oni koji su svojim nadprosječnim angažmanom i doprinosom u obrani Hrvatske stekli povjerenje državnog vodstva i ravnatelja HIS-a. Kada su bili primljeni, više se nikada nije spominjala njihova ili bilo čija prošlost, kao ni svjetonazor ni politička opredijeljenost. Većina djelatnika HIS-a sudjelovala je u Domovinskome ratu što je bio jedan od glavnih kriterija njihova angažiranja. Uz to su se tražili znanje, inteligencija, stručnost, hrabrost, stabilnost, neovisnost, nesebičnost, poštenje i domoljublje. Stranačko opredjeljenje bilo je potpuno nevažno i nije se spominjalo.

HIS u Domovinskome ratu

Hrvatska izvještajna služba dala je velik doprinos u političkim i diplomatskim pripremama za oslobodilačke operacije, kao i u njihovu provođenju. Informacije HIS-a često su bile presudne. HIS je bio prisutan prigodom pripreme, postizanja ili odbijanja mirovnih i drugih sporazuma. Hrvatska obavještajna zajednica pokazala je svu svoju moć tijekom tih operacija, od Cincara i Zime 94., preko Bljeska, Ljeta 95. i Oluje pa do Maestrala i Južnog poteza. Za to vrijeme, na Južnom je bojištu, u Posušju, osnovan poseban sigurnosno-informativni Podstožer što ga je vodio HIS, koordinirajući radom SIS-a, VOS-a i PD-a Hrvatskih snaga (HV-a i HVO-a). Podstožer je svakodnevno informirao ravnatelja HIS-a odnosno predsjednika Republike Hrvatske o stanju na bojišnicama, ali i na terenu uopće. Dužnosnici i djelatnici HIS-a, od ravnatelja i njegovih pomoćnika pa do načelnika uprava i odjela te djelatnika, sudjelovali su u svim većim oslobodilačkim operacijama i akcijama. Nalazili su se u prvim borbenim redovima i bili su prisutni na svim važnijim sastancima gdje su se donosile odluke, analizirali rezultati ili sklapali sporazumi, od Brijuna do Splita i Daytona. Ravnatelj HIS-a je s pomoćnikom za krizne situacije neposredno prije Splitskog sporazuma 22. srpnja 1995. organizirao i održao sastanak s čelništvom Službe državne sigurnosti (SDS) Bosne i Hercegovine, a poslije su sudjelovali i na sastanku državnih čelništava. Visoki dužnosnici HIS-a bili su prije *Oluje* raspoređeni u zapovjedništva zbornih područja i imali su važnu ulogu u razmjeni informacija. To je svakako još jedan

²³ Republika Hrvatska predsjednik, Odluka, broj: PA7-544/1-94., Zagreb, 29. prosinca 1994. Ravnatelju HIS-a Miroslavu Tuđmanu dodijeljen je čin general-bojnika HV-a, trojica njegovih pomoćnika imali su čin stožernog brigadira, odnosno brigadira, a u službi je bilo još barem desetak pukovnika i visokih časnika HV-a i HVO-a.

²⁴ Tuđman (2001).

od razloga što je državni vrh cijelo vrijeme bio pravodobno i kvalitetno informiran te je na temelju istinitih i provjerenih podataka mogao donositi ispravne odluke. Analitička uprava HIS-a bila je partner analitičarima najvećih svjetskih službi te rado konzultiran i poštovan sugovornik. Uprava za znanost i tehnologiju HIS-a dala je nemjerljiv doprinos u Domovinskom ratu uspostavom sustava kriptozastite, razbijanjem i reverznim inženjeringom neprijateljskih kriptouređaja, stvaranjem i uvezivanjem sustava elektroničkog izviđanja sa Središnjicom za elektroničko izviđanje Glavnog stožera HV-a u stalni i masovni izvor obavještajnih informacija. Hrvatsko državno vodstvo imalo je pravodobne i pouzdane informacije o planovima i djelovanju neprijateljske strane. Sve je to postignuto radom i znanjem domaćih ljudi, inženjera i tehničara. Nakon rata HIS-ov Odjel za elektroničko izviđanje prerastao je u Nacionalnu službu elektroničkog izviđanja.²⁵ Ravnatelj HIS-a, njegovi pomoćnici, načelnici uprava i djelatnici sudjelovali su u povijesnim događajima kao što je susret pripadnika Hrvatske vojske i Armije BiH na Korani ili dolazak predsjednika Republike na kninsku tvrđavu. Na početku smo spomenuli usredotočenost Miroslava Tuđmana na strategiju i njegovu ustrajnost da taj pojam i njegov sadržaj nametne državnom vrhu te ga uvjeri u njegovu presudnu važnost za obranu, oslobođanje i razvoj Hrvatske, a i BiH. Utoliko je razumljivo da i najveći kritičari predsjednika Tuđmana, mislimo na one ozbiljne, priznaju da nije napravio ni jednu stratešku pogrešku. Za to je svakako zaslužan i Miroslav Tuđman, odnosno HIS i hrvatska obavještajna zajednica.²⁶

Borba protiv terorizma

Druga važna uloga HIS-a odnosno hrvatske obavještajne zajednice bila je u borbi protiv terorizma i organiziranog kriminala. U tom kontekstu treba gledati i sigurnosnu pripremu dolaska snaga NATO-a u BiH u kojoj je HIS skupa s partnerima, prije svih CIA-om, dao nemjerljiv doprinos. Naime, tijekom rata, u BiH je na poziv vodstva muslimanskog (bošnjačkog) političkog i vjerskog vrha pristigao velik broj stranih državljana, uglavnom iz islamskih zemalja s namjerom da se priključe džihadu, odnosno borbi za islamsku državu.²⁷ Najčešće su dolazili preko

²⁵ Ured za nacionalnu sigurnost i Obavještajna zajednica RH, Povjerljivo, UNS i HIS, Zagreb, 2000., 2-6.

²⁶ Republika Hrvatska Ured za nacionalnu sigurnost, *Raspored djelatnika HIS-a na IZM-ove GS-a*, Ur. broj: 716-2109-A-08/95-070, Zagreb, 3. kolovoza 1995., ministru obrane Gojku Šušku i načelniku GS HV generalu zbora Zvonimiru Červenku, u potpisu zamjenik predstojnika UNS-a Miroslav Tuđman. Miroslav Tuđman skupa s pomoćnikom za krizne situacije pridružio se izviđačko-diverzantskoj skupini Sedme gardijske brigade s kojima su među prvima ušli u Bosansko Grahovo 28. srpnja 1995.

²⁷ „Mi smo pozvali mudžahedine u Bosnu”, *Večernji list*, (Zagreb), subota, 27. veljače 1999., 8. Članak prenosi izjavu reisul-uleme Mustafe Cerića danu u intervjuu Matiji Đakoviću u emisiji *Telering* prikazanoj na OBN-u u veljači 1999.

Hrvatske kao pripadnici raznih humanitarnih organizacija s urednim dokumentima koje su im te organizacije osigurale. Zapravo, sva pomoć što je dolazila u Bosnu i Hercegovinu dolazila je preko Hrvatske. Tim putem došli su i mudžahe-dini, uglavnom u organizaciji neke od 33 islamske humanitarne organizacije – što su od 1992. do 1995. djelovale u Republici Hrvatskoj, a poslije su se preselile u BiH, gdje je 1996. registrirano 216 različitih stranih humanitarnih organizacija.²⁸ U slučajevima kada su hrvatske vlasti ili vlasti Hrvata u BiH zaustavljale pojedince za koje je bilo očito da ne dolaze u BiH iz humanitarnih razloga, iz Sarajeva su stizale žestoke kritike, čak i tužbe Vijeću sigurnosti da Hrvatska „sprječava dostavu humanitarne pomoći”.²⁹ Dolaskom u BiH islamski dobrovoljci su uz pomoć muslimanskog dijela vlasti i tamošnje Islamske zajednice osnovali postrojbu *El Mudžahid*, koja se nalazila u sastavu Trećega korpusa Armije BiH, sa sjedištem u Zenici. U kolovozu 1995. godine u hrvatskom tisku objavljen je intervju sa zapovjednikom te postrojbe Alžircem Muhamedom Sebbarom koji se tada predstavljao lažnim imenom Abu El Ma' Ali. Postrojba je imala oko 2000 pripadnika, koji su, po riječima njihova zapovjednika, došli u BiH pomoći muslimanima. Abu El Ma' Ali izjavio je da je siguran kako će islam vladati svijetom i on sve čini za to. U isto vrijeme „umjereni” i „sekularni” bošnjački političar Haris Silajdžić izjavljivao je da će pozvati dragovoljce iz cijelog svijeta u borbu protiv „srpskog fašizma”. Bilo je potpuno jasno na kakve dragovoljce on misli i odakle oni mogu doći.³⁰

Jedan od ključnih ljudi Bin Ladenove organizacije (*Al Qaide*) u Europi Hasan Masud el Sharif Saad jedan je od organizatora postavljanja autobombe u hrvatskom gradu Rijeci 20. listopada 1995. U toj akciji vozač automobila (atentator) je poginuo, dvije su osobe teže ozlijeđene i 27 lakše. Odgovornost je preuzela egipatska teroristička organizacija *Jamaa Islamiya*. U intervju za hrvatski tjednik *Nedjeljnu Dalmaciju* već spominjani zapovjednik odreda *El Mudžahid* Alžirac Abu El Ma' Ali ustvrdio je da je ta akcija izvedena kao odmazda zbog navodnog uhićenja jednoga od čelnika *Jamaa Islamiye* u Hrvatskoj. Po njegovim riječima „Hrvatska je napravila nešto što se niti jedna zemlja u Europi ne bi usudila uraditi te će zbog toga platiti cijenu”. Uskoro, 14. prosinca 1995. na policijskom punktu HVO-a u Žepču ubijen je vođa džihada u BiH šejh Anwar El Sha'aban, islamiistički terorist, Egipćanin, veteran afganistanskoga rata za kojim je bila raspisana međunarodna tjeratica. El Sha'aban bio je važan član *Jamaa Islamiye*, dugogo-

²⁸ R BiH, F BiH, Ministarstvo socijalne politike, raseljenih osoba i izbjeglica, *Adresar stranih humanitarnih organizacija*, Sarajevo, 1. 6. 1996.

²⁹ Lučić (2001), 124-125.

³⁰ Ibid.

dišnji vođa njihove ćelije u Milanu.³¹ Početkom 2000. godine jedan od vođa *Jamaa Islamiye* odnosno *Al Qaide* Mohamed Shawki Al-Islambuli (zet Osama bin Laden) i brat Khalida Al-Islambulija, ubojice egipatskog predsjednika Anvara Al Sadata) izjavio je u Afganistanu da je on naredio napad u Rijeci te kako je to bio neuspjeli pokušaj, ali da će sljedeći biti bolje isplaniran.³²

Sporazum u Daytonu u prosincu 1995. godine zaustavio je rat, a Izetbegović i bošnjačko-muslimansko vodstvo obvezali su se otkazati gostoprimstvo mudžahedinima i stranim islamistima u BiH. Bio je to dugotrajan i težak proces čišćenja koji nije mogao proći bez žrtava, ali i dugoročnih posljedica zbog indoktrinacije domaćega muslimanskog živilja. Ubijen je bivši šef SDS-a BiH, a u vrijeme smrti u rujnu 1996. pomoćnik direktora bošnjačko-muslimanske Agencije za istraživanje i dokumentiranje (AID) Nedžad Ugljen.³³ Naime, njega su Izetbegović i bošnjačke-muslimanske vlasti smatrale odgovornim za otkrivanje kampa za obuku operativaca AID-a koju su izvodili pripadnici Iranske obavještajne službe MOIS. Međunarodne vojne snage (IFOR) upale su u veljači 1996. godine u kamp na planini Pogorelici gdje su uhitili trojicu Iranaca i osam bosansko-hercegovačkih muslimana pripadnika AID-a. U kampu su osim obavještajne provodili i terorističku obuku.³⁴ U ožujku 1999. godine ubijen je Hrvat Jozo Leutar, zamjenik ministra unutarnjih poslova Federacije BiH.³⁵ Prije toga, tijekom 1997. godine, terorističke su se akcije poduzimale gotovo svakodnevno. U prvih deset mjeseci počinjeno je 35 napada eksplozivnim napravama, a u više od 90% tih napada ciljevi su bili Hrvati. Ubijena su dva Hrvata, sedam ih je zadobilo teške tjelesne ozljede, a više ih je lakše ozlijeđeno. Do kraja godine ubijeno je još četvero Hrvata.³⁶

U zapadnome dijelu Mostara 18. rujna 1997. malo prije ponoći eksplodirala je auto-bomba jake razorne moći. Od eksplozije su tri osobe teže ozlijeđene, a 40 lakše. Oštećena su 94 stana, 96 automobila, 13 poslovnih i garažnih prostora. Među prvima se nakon eksplozije oglasio Haris Silajdžić i optužio Hrvate da su „sami sebi postavili auto-bombu” kako bi optužili muslimane.

³¹ Ibid.

³² Lučić (2020).

³³ Lučić (2001), 129. Usp: „Ubijen je Nedžad Ugljen, pomoćnik direktora AID-a”, *Oslobođenje* (Sarajevo), 1. listopada 1996.

³⁴ *Hrvatska Riječ* (Sarajevo), 17. veljače 1996., 2. Usp: *Ljiljan* (Sarajevo), 27. ožujka 1996., 4.

³⁵ Lučić (2001), 134. Policija je 16. travnja 1999. godine uhitila Mounira Hanoufa, Muhameda Ebu Gazalija i Murata Basa, poznate u javnosti kao „Igmanska grupa”. Kod njih je pronađeno više predmeta (elektronski sklopovi, ručni satovi s provodnicima...) što ukazuje na organiziranost i povezanost s terorističkim napadima na hrvatske povratnike i policajca u Travniku. Gazali je boravio i u Hrvatskoj kao djelatnik humanitarne organizacije „Al Haramain”. Tijekom rata bio je pripadnik odreda „El mudžahid”, a u Sarajevo je stigao dan prije napada na Leutara.

³⁶ BiH, F BiH, F MUP, Sarajevo, Prosudba terorističkih djela na prostoru F BiH, u periodu od 1. 1. 1997. do 20. 10. 1997. Sarajevo, listopad 1997.

Tu tezu su odmah prihvatili bošnjačko-muslimanski novinari, koji su pripadali obavještajnom podzemlju, pa je krenula cijela kampanja u tom smjeru. Počinitelji su ipak otkriveni bili su to Ahmed Zuhair, zvani Handala i Ali Ahmed Ali Hamad, zvani Ubeida. Počinitelji su uhićeni, ali su uskoro „pobjegli” odnosno sklonjeni u režiji muslimanskih vlasti u BiH.³⁷ Tijekom 1998. godine broj terorističkih napada popeo se na 132, opet su žrtve najčešće bili Hrvati. Ubijena su i dva policajca Hrvata, povratnika u Travnik. Počinitelji su otkriveni u tek 25 slučajeva.³⁸ Događalo se da teroristi, koji su bili optuženi za napade na hrvatske povratnike, bivši pripadnici odreda *El Mudžahid* koje muslimanska (bošnjačka) policija bezuspješno „traži”, stanuju u policijskom stanu.³⁹ Ovo su tek neke informacije koje smo naveli kao ilustraciju izazova što su se našli pred hrvatskom obavještajnom zajednicom. Danas, bez imalo sumnje, možemo reći da se hrvatska obavještajna zajednica, a prije svih HIS, znala nositi sa svim izazovima i problemima.

Politički sukobi i pokušaj politizacije HIS-a

Rat je završen okončanjem mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja u kojoj je HIS imao vrlo važnu ulogu. Vojska se povukla u vojarnje, pričuvne su snage demobilizirane, policija se vratila redovitim policijskim zadaćama, a djelatnici HIS-a bili su sve zaposleniji. U borbi s terorizmom imali su nepodijeljenu političku potporu i pomoć partnerskih službi. Problemi su nastali zaoštavanjem borbe s organiziranim kriminalom, a u poslijeratnom razdoblju aktualizirani su i unutarnji, pa čak i unutarstranački (HDZ) politički prijevori i sukobi. Ne dopustivši politizaciju HIS-a Miroslav Tuđman podnio je ostavku na mjesto zamjenika ravnatelja UNS-a i ravnatelja HIS-a. Razriješen je 20. travnja 1998.⁴⁰ Imenovan je predsjednikom nastavnog vijeća Obavještajne akademije UNS-a i članom Odbora za strateške odluke Predsjedničkog vijeća te se opet vratio strategiji, od

³⁷ „Dosje sarajevski atentat: smrt federacije”, *Slobodna Bosna* (Sarajevo), br. 122, 20. ožujka 1999., 10 i 11.

³⁸ Ibid.

³⁹ *Slobodna Bosna* (Sarajevo), br. 108, 12. prosinca 1998., 17-19.

⁴⁰ Republika Hrvatska, predsjednik, *Odluka*, broj 081-98-933/1, Zagreb, 20. travnja 1998. Ministar Gojko Šušak umro je 3. 5. 1998., a Miroslav Tuđman je dao ostavku u vrijeme priprema Petoga sabora HDZ-a BiH, koji je održan 17. 5. 1998. u Mostaru. Indikativno je da je političko-obavještajno „podzemlje” oslonjeno na pojedince i skupine iz SZUP-a, pa i SIS-a vodilo svojevrsnu „obradu” nad Miroslavom Tuđmanom i njegovim najbližim suradnicima. To se uglavnom svodilo na prikupljanje podataka o njihovom radu, s naglaskom na „kompromitirajuće” detalje. Budući da ih nisu uspjeli pronaći, jer ih nije ni bilo, upustili su se u izmišljanje i plasiranje izmišljotina u medije. Sve su te izmišljotine institucionalno demantirane, ali su dijelom ostale prisutne u javnosti pa još uvijek mogu nekog naivnog zavarati ili nekog zlonamjernog razveseliti.

koje zapravo nikada nije ni otišao. U sljedećih nešto više od 14 mjeseci unutar obavještajne zajednice zaredale su se afere, HIS je postao predmet političkog grabeža, godinama stvaran rejting i međunarodni ugled je ozbiljno narušen. Politički sukob eskalirao je bolešću predsjednika Tuđmana i smrću ministra obrane Gojka Šuška te posljedično nastalim političkim lomovima unutar HDZ-a BiH na koji je Šušak imao znatan utjecaj. Objektivne informacije koje je HIS slao državnom vrhu o stanju u BiH smetale su (najmanje) jednoj stranačkoj frakciji koja je po svaku cijenu htjela kontrolirati HDZ BiH, a putem njega utjecati i na daljnje političke procese u Hrvatskoj. Dotadašnje jedinstvo i povjerenje koje je uspostavljeno unutar hrvatske obavještajne zajednice razbijeno je. Slijedile su dezinformacije, ogovaranja, podmetanja i denuncijacije. Mediji koji su nastali kao sredstvo specijalnog rata protiv Hrvatske i HDZ-a likovali su. Neki od novinara koji su prije samo sedam godina surađivali s OPERA-om postali su „savjest društva” i ogorčeni borci protiv „Tuđmanovih obavještajaca”. Pri tome su bili redovito „informirani”, bolje reći, servisirani od pojedinaca i skupina iz dijela politike i obavještajne zajednice.

Na Petom saboru HDZ-a BiH održanom 17. svibnja 1998. u Mostaru, protiv volje i prijedloga predsjednika Tuđmana, grubom manipulacijom uz zloporabu vojske „pobijedila” je struja vođena nekolicinom karijerista s nečistom ili nikakvom političkom prošlošću i bez osjećaja za nacionalnu politiku. Prevagnuli su osobni, uglavnom materijalni interesi, što su u sinergiji s političkim diletantizmom nepovratno urušili položaj Hrvata kao konstitutivnoga naroda u BiH. Sve je to utjecalo i na političke odnose u Republici Hrvatskoj. Narušena je dugo građena ravnoteža unutar HDZ-a, a osnažene podjele pridonijele su skorom porazu na izborima. Posljedično je stradala i obavještajna zajednica. U kratkom razdoblju smijenjena su dvojica ravnatelja HIS-a, a jednoga je skupa s nekolicinom djelatnika čak privela i saslušavala policija. Ispostava HIS-a nasilno je iseljena iz Mostara krajem prosinca 1998. godine. Dogodilo se nešto što je prije samo godinu dana bilo nezamislivo. Obavještajna zajednica bila je u rasulu. Postavši svjestan stanja u sustavu, predsjednik Republike je 4. lipnja 1999. pozvao Miroslava Tuđmana da se vrati na čelo HIS-a i pokuša sanirati nastalu štetu. On je prihvatio poziv, ali je postavio i uvjete pod kojima se vraća, što je zapravo značilo uklanjanje uzroka njegova odlaska. To je podrazumijevalo i vraćanje četvorice njegovih pomoćnika, načelnika uprava i drugih suradnika koji su bili sklonjeni od kada je on otišao. U pismu predsjedniku Miroslav Tuđman napisao je i sljedeće: „Osobno vjerujem da će se uskoro, ako već i nisu, pojaviti prijedlozi da se HIS ukine, odnosno integrira sa SZUP-om u jednu službu. Sve su ludosti moguće na ovom svijetu pa tako i

vraćanje sigurnosnog sustava na stanje prije 1990. I zaboravljanje svega onog što smo naučili i učinili od 1990.⁴¹

Miroslav Tuđman ponovno je 2. srpnja 1999. imenovan zamjenikom ravnatelja UNS-a i ravnateljem HIS-a.⁴² Sve njegove ocjene stanja u obavještajnoj zajednici prihvaćene su, kao i svi kadrovski zahtjevi. Uz male promjene, njegovi su suradnici vraćeni na svoje pozicije i slijedilo je razdoblje saniranja štete. Trebalo je urediti odnose unutar obavještajne zajednice, zaustaviti i spriječiti politizaciju službi, popraviti odnose i vratiti poljuljano povjerenje partnerskih i prijateljskih stranih službi. U završnoj riječi na prvom (proširenom) kolegiju HIS-a (po povratku) održanom 8. srpnja 1999. Miroslav Tuđman je naglasio da stabilnost organizacije i sustava ne može i ne smije ovisiti o pojedincu (ravnatelju). Treba stvoriti mehanizme koji će spriječiti urušavanje sustava u kriznim situacijama. Profesionalizam i standardi ponašanja moraju funkcionirati bez obzira na kadrovske promjene. Kriteriji vrednovanja rada moraju biti provjerljivi, moramo vratiti povjerenje i kvalitetu ponašanja, a ne spuštati se na infantilnu razinu koju nameću mediji. Moramo promijeniti viziju i temeljne zadaće HIS-a sukladno aktualnim prioritetima nacionalne sigurnosti. Posebno je naglasio da je „najvažnija moralna i duhovna komponenta svakog člana ponaosob i kolektiva u cijelosti”, zaključivši da je tijekom protekloga vremena „moralni kodeks ponašanja HIS-a bio na višoj razini od okružja u kojem je djelovao”.⁴³

Za približno pet mjeseci od povratka Miroslava Tuđmana na čelo HIS-a, predsjednik Tuđman je umro. Raspisani su izbori koje je dobila oporba. Odmah poslije izbora Miroslav Tuđman i dvoje njegovih pomoćnika podnijeli su ostavke i uskoro napustili obavještajnu zajednicu. Nakon što je 7. veljače 2000. podnio ostavku novoizabranom predsjedniku Republike Stjepanu Mesiću, taj je dao krajnje neprimjerenu izjavu francuskom listu *Le Monde* kojom je na grub i primitivan način izjednačio predsjednika Tuđmana s Miloševićem narugavši se pritom mrtvom Tuđmanu. Miroslav Tuđman je istoga dana, 10. veljače 2000., pisao predsjedniku Hrvatskog državnog sabora Zlatku Tomčiću, koji je privremeno obnašao dužnost i predsjednika Republike. Zatražio je od njega da ga razriješi dužnosti, jer s Mesićem više ne želi ni na koji način komunicirati. O svemu je obavijestio i predsjednika Vlade Ivicu Račana.⁴⁴ Miroslav Tuđman razriješen je

⁴¹ Predsjednik Republike dr. Franjo Tuđman, osobno, u potpisu Miroslav Tuđman, Zagreb, 20. lipnja 1999.

⁴² Republika Hrvatska, predsjednik, *Odluka*, broj 01-081-99-1329/1, Zagreb, 2. srpnja 1999.

⁴³ Završna riječ ravnatelja na kraju izlaganja pomoćnika, načelnika uprava i samostalnih odjeljenja HIS-a na raspravi na proširenom kolegiju HIS-a održanom 8. srpnja 1999. godine.

⁴⁴ UNS, HIS, dopis ravnatelja predsjedniku Republike Hrvatske Stjepanu Mesiću, Zagreb, 7. veljače, 2000. Usp. UNS, HIS, dopis ravnatelja predsjedniku Hrvatskog državnog sabora,

dužnosti, kao i njegovi pomoćnici za operacije i organizaciju. Slijedio je brutalan obračun nove vlasti s HIS-om, ali i s drugim segmentima sigurnosno-obavještajnog i obrambeno-policijskog sustava. U kratkom vremenu iz obavještajne zajednice, vojske, policije i drugih službi uklonjen je veliki dio kadrova nastalih i izraslih u Domovinskome ratu. Na ključne pozicije vraćeni su djelatnici iz komunističkog sustava. Provedena je kontralustracija, izmišljane su i konstruirane afere, tragalo se za „kosturima iz ormara” koji nisu pronađeni jer nisu postojali. Akcije OPERA-e oživjele su i to u hrvatskim institucijama. Nastupilo je doba „detuđmanizacije” što nije bilo ništa drugo nego rashrvaćenje Republike Hrvatske, pretvaranje nacionalne države u državu poreznih obveznika, bez sadržaja, bez povijesti, bez svijesti o pobjedi u ratu, bez osjećaja ponosa i pripadnosti. U tom procesu „detuđmanizatori” su imali potporu zemalja i organizacija kojih je interes bila reintegracija jugoslavenskog prostora u bilo kojem obliku. Angažirano je bilo i haško tužiteljstvo, veliki dio medija, a oslonac su uvijek mogli naći u Beogradu i „regionu”, kako je mimikrično nazvan prostor bivše Jugoslavije. Svakodnevno se ponavljala priča o potrebi spašavanja Hrvatske od „izolacije”, o vraćanju novca koji je „iznesen iz zemlje”, o vraćanju „uskraćanih ljudskih prava” građanima Hrvatske i slično. Sve to zaslužuje jedan poseban osvrt za koji ovdje nema mjesta.

Hrvatska izvještajna služba (HIS) preimenovana je u travnju 2002. godine u Obavještajnu agenciju (OA), pridjev hrvatska nepovratno je izbrisan. SZUP je preimenovan u Protuobavještajnu agenciju (POA). Četiri godine poslije, baš kao što je i slutio Miroslav Tuđman, protuobavještajna i obavještajna agencija spojene su u jednu Sigurnosno obavještajnu agenciju (SOA). Je li zaboravljeno sve ono što je učinjeno od 1990. do 2000. godine? Ugled koji danas, na temelju tradicije i svoga rada, SOA ima u hrvatskom društvu i među partnerskim službama, a i ovaj članak, dokazuju da nije zaboravljeno i da neće biti zaboravljeno. Osim toga, bez obzira na ime i ustroj, vrijednosti koje je Miroslav Tuđman unio u obavještajnu zajednicu Republike Hrvatske preživjele su i danas njome dominiraju. Ideja da će bivše komunističke strukture, koje su preživjele i djelomično se reproducirale unutar SZUP-a, progutati sve ono što je nastalo i razvijalo se unutar HIS-a, pokazala se pogrešnom. Dogodilo se upravo suprotno. Na kraju, citirat ću prof. dr. sc. Ozrena Žuneca, koji je naslijedio Miroslava Tuđmana preuzevši nakratko, u veljači 2000. godine, funkciju ravnatelja HIS-a: „Naš najveći zajednički događaj bila je primopredaja HIS-a. Kada bi postojala reinkarnacija, toga bih se sjećao deset života. Miroslav je imao posebnu finoću, bio je iznimno kultivirana osoba, a institucija mu je bila prije i iznad svega. Brinuo se što će s HIS-om biti nakon

privremeno na dužnosti predsjednika Republike Zlatku Tomčiću, 10. veljače 2000. Usp. UNS, HIS, dopis ravnatelja predsjedniku Vlade Republike Hrvatske Ivici Račanu, 10. veljače 2000.

njegova odlaska. Ono što mu ne mogu zaboraviti jest što je tu instituciju ustrojio doista na uzoran način, to je za mene bilo remek-djelo izgradnje institucije.”⁴⁵ Upozorimo na kraju da po prirodi posla najveći uspjesi obavještajnih službi ostaju nepoznati javnosti, dok i najmanje pogreške bivaju višestruko uvećane.⁴⁶

Izvori i literatura

Dokumenti

- BiH, F BiH, F MUP, Sarajevo, Prosudba terorističkih djela na prostoru F BiH, u periodu od 1. 1. 1997. do 20. 10. 1997. Sarajevo, listopad 1997.
- R BiH, F BiH, Ministarstvo socijalne politike, raseljenih osoba i izbjeglica, *Adresar stranih humanitarnih organizacija*, Sarajevo, 1. 6. 1996.
- Republika Hrvatska predsjednik, *Odluka*, broj: PA7-544/1-94, Zagreb, 29. prosinca 1994.
- Republika Hrvatska Ured za nacionalnu sigurnost, *Raspored djelatnika HIS-a na IZM-ove GS-a*, Ur. broj: 716-2109-A-08/95-070, Zagreb, 3. kolovoza 1995., ministru obrane Gojku Šušku i načelniku GS HV generalu zbora Zvonimiru Červenku, u potpisu zamjenik predstojnika UNS-a Miroslav Tuđman.
- Republika Hrvatska, predsjednik, *Odluka*, broj 01-081-99-1329/1, Zagreb, 2. srpnja 1999.
- Republika Hrvatska, predsjednik, *Odluka*, broj 01-144/1-92, Zagreb, 13. veljače 1992.
- Republika Hrvatska, predsjednik, *Odluka*, broj 081-98-933/1, Zagreb, 20. travnja 1998.
- Republika Hrvatska, predsjednik, *Odluka*, broj PA7-13/1-93, Zagreb, 26. ožujka 1993.
- UNS, HIS, dopis ravnatelja predsjedniku Hrvatskog državnog sabora, privremeno na dužnosti predsjednika Republike Zlatku Tomčiću, 10. veljače 2000.
- UNS, HIS, dopis ravnatelja predsjedniku Republike Hrvatske Stjepanu Mesiću, Zagreb, 7. veljače 2000.
- UNS, HIS, dopis ravnatelja predsjedniku Vlade Republike Hrvatske Ivici Račanu, 10. veljače 2000.
- Predsjednik Republike dr. Franjo Tuđman, osobno, pismo Miroslava Tuđmana, Zagreb, 20. lipnja 1999.

Mediji

- Hrvatska Rijec* (Sarajevo)
- Jutarnji list* (Zagreb)
- Ljiljan* (Sarajevo)
- Narodne novine* (Zagreb)
- Oslobođenje* (Sarajevo)

⁴⁵ Izjava Ozrena Žuneca o Miroslavu Tuđmanu povodom njegove smrti, „Uvijek smiren i staložen, kao profesor je bio inovativan, a u politici lojalan: ‚Da se HDZ sastoji samo od Mire Tuđmana, i ja bih bio član‘. Nikada nije pretjerano razmišljao o sebi niti radio za sebe, naprosto je radio za institucije”, *Jutarnji list*, 2. veljače 2021.

⁴⁶ U posljednje vrijeme, odlaskom ljudi koji su vodili državu i njezin obavještajno-sigurnosni sustav, javljaju se u medijima ili pišu memoare bivši diplomati, vojnici, policajci pa čak i obavještajci koji su imali sporedne ili čak marginalne uloge. Često pišu neistine ili poluistine, pokušavajući sebi dati važnost koju nikada nisu imali niti je sada imaju.

Slobodna Bosna (Sarajevo)

Večernji list (Zagreb)

Periodika

Lučić, Ivo, *Bosnia and Herzegovina and Terrorism*, NSF, broj 3.4, 2001.

Lučić, Ivo, *Predavanje Terorizam u BiH*, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2020.

Radojčić, Radenko, izjava, NSF, broj 10, Zagreb, 2009.

Rogić, Ivan, „Miroslav Tuđman 1946–2021. Jedan po jedan odlaze gospari...”, *Pilar*, broj 31, Zagreb, 2021.

Tuđman, Miroslav, *HIS: 1993 – 1998. Prvih pet godina Hrvatske izvještajne službe*, Nacionalna sigurnost i budućnost (Zbornik, Svezak 1.), Zagreb, 2001.

Literatura

Akrap, G. (2013). *Specijalni rat*. 3. Zagreb: Despot infinitus.

Aralica, I. (2009). *Život nastanjen sjenama*. Zagreb: Znanje.

Karan, Lj. (2006). *Bio sam oficir KOS-a*. Beograd: Blic.

Manolić, J. (1995). *Intervjui i javni nastupi 1989.–1995*. Zagreb: MISL.

Marijan, D. (2017). *Hrvatska 1989. – 1992. Rađanje države*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Perković, J. – Gabriš, J. (1999). *Rekonstrukcija Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutarnje poslove SR Hrvatske u vremenu od 1. siječnja 1980. do 30. svibnja 1990*. Službena tajna povjerljivo. UNS Obavještajna akademija. Zagreb.

Tuđman, M. (2008). *Informacijsko ratište i informacijska znanost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Tuđman, M. (2012). *Programiranje istine*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Ured za nacionalnu sigurnost i Obavještajna zajednica RH (2000). Povjerljivo. UNS i HIS, Zagreb.

Vasiljević, A. (2012). „Štit“ *akcija vojne bezbednosti, Dnevničke beleške operativca*. Beograd: IGAM.

Žunec, O. – Domišljanović, D. (2000). *Obavještajno-sigurnosne službe Republike Hrvatske*. Zagreb: Jesenski i Turk.

RATNA STRATEGIJA BOSANSKOG SUVERENA: PRILOG ČITANJU TUĐMANOVE DRUGE STRANE RUBIKONA

Ugo VLAISAVLJEVIĆ

Uvod

Druga strana Rubikona bavi se prijelomnim povijesnim razdobljem za BiH, padom titoističkog komunističkog poretka nakon prvih višestranačkih izbora, padom koji je donio samostalnu državnost (iako se nećemo odvažiti reći: neovisnost i suverenost) ovoj bivšoj socijalističkoj republici, ali i rat od kojeg se ona još nikada nije oporavila i za koji mnogi tvrde da još uvijek traje, iako je od sklapanja mirovnog sporazuma u Daytonu prošlo više od četvrt stoljeća. U svom fokusiranju na tumačenje ratne prošlosti, shvaćene ne samo kao zbilja vojnih sukoba nego i kao zbilja političkih borbi i nemilosrdnih ideoloških obračuna, Miroslav Tuđman upućuje nas na to *kako razumjeti* ovo prijelomno razdoblje, a to znači suvremenost jedne zemlje koja nikako da izađe iz ratnog stanja ili čije je stanje mira u bitnom *poslijeratno*. Ako se politički sukobi i dugo nakon rata odvijaju kao *ratni sukobi drugim sredstvima*,¹ onda se ratna zbilja može postaviti kao samo načelo realiteta za ono što bismo mogli nazvati realističkim pristupom u tumačenju tekućeg političkog života u BiH. Zbilja krvavih ratnih okršaja pokazuje se kao „posljednja ili čista zbilja” politike u državnim i političkim zajednicama koje su u naglašenom smislu poslijeratne, jer se čini da u toj zbilji sve ono što je prije bilo skriveno i maskirano izlazi na vidjelo kao da je „veliko podne” (Nietzsche). Tuđman upravo računa na takvu svjetlost bez sjena, na ratno stanje u kojem se politički ciljevi i odluke realiziraju ili pokušavaju realizirati svim sredstvima na sasvim otvoren način. Ne postoji ništa u suvremenim političkim konfrontacijama što nije na najotvoreniji i najradikalniji način izašlo na vidjelo u ratnoj zbilji.

¹ Clausewitzev *dictum*, prema kojem, kako pojašnjava Oliver O'Donovan, politički um daje ratu umni karakter, dok „rat iznosi na vidjelo pravu prirodu državne politike”, pokazuje se u svojoj izokrenutoj formulaciji heuristički plodnim u različitim povijesno-društvenim kontekstima. Foucault je jedan od utjecajnih autora koji su politiku upravo definirali „kao nastavak rata drugim sredstvima” što je, kako tvrdi francuski filozof, stara teza koja je kolala u 17. i 18. stoljeću, a koju je upravo Clausewitz izokrenuo. Vidi o tome O'Donovan (2003), 95-108. Također Foucault (2003), 48.

Znanstveno tumačenje ratne zbilje

No, tumačiti poslijeratnu političku zbilju iz one ratne ne znači dokučiti nekakvu nultu točku ili samo izvorište političkoga, tj. iz nepolitičkoga ili pretpolitičkoga tumačiti političko. Pitanje je, pak, u kojem smislu to uopće može biti povlašten znanstveni pristup kada upravo *poslijeratne* (ratom opsjednute) političke zajednice svoje politike ponajprije grade i legitimiraju na tumačenjima i razumijevanjima najrecentnije ratne zbilje. Drugim riječima, one same sebe najbolje razumiju u svjetlu svog ratnog iskustva, te je stoga takvo tumačenje strogo kanonizirano, u načelu sakrosanktno. Dakako, njihovo razumijevanje ratne zbilje kao njihovo samorazumijevanje uvijek je epopeja, mit o kolektivnom stradanju i žrtvovanju, te nacionalnom preporodu kao sudbonosnom povijesnom događaju usvajanja svog istinskog identiteta, što je upravo posljedica rušenja svih nekadašnjih, u bitnom smislu *predratnih*, iluzija u susretu s posljednjom zbiljom. A taj susret zapravo nije ništa drugo nego strašan okršaj sa smrtnim neprijateljem, pri čemu je kod *malih naroda*,² a o njima je ovdje riječ, na kocku stavljena opstojnost čitavog naroda, budući da svaki rat donosi opasnost potpunog istrjebljenja. Ako je ratna zbilja u tom smislu konstitutivna, ne samo za poslijeratnu politiku nego i za grupni identitet poslijeratne političke zajednice, onda ne čudi da su novije poslijeratne politike u bitnom politike (grupnog, etničkog, nacionalnog) identiteta. Ili, u preokrenutoj formulaciji, ove politike su poslijeratne u jakom smislu zato što su utemeljene kao politike identiteta.

U *Drugoj strani Rubikona* se o razumijevanju, dakle, radi. O razumijevanju sadašnjih političkih prilika i utjecajnih stranačkih politika u Bosni i Hercegovini polazeći od nedavne ratne zbilje. Ratoborne politike identiteta koje dominiraju u poraću tu imaju svoje privilegirane momente konstitucije. Nije to tek metodološka pretpostavka Tuđmanova pristupa nego istodobno i cilj njegova istraživanja, očekivani konačni rezultat opsežnog i složenog postupka dokazivanja. No, iako je možda jedini pravi put da se dokuči istinska priroda neke poslijeratne politike u tumačenju njezina odnosa prema ratnoj zbilji ili čak njezine realizacije u ratnim

² O pojmu „malih naroda/država”, kao važnom analitičkom pojmu, vidi kod: Bibó (2015), 130-181. Ovo bi trebao biti važan pojam u analizama istočnoeuropskog nacionalizma jer je, prema Miroslavu Hrochu, „suvremeni ‚etnonacionalizam’ uglavnom fenomen malih etničkih grupa ili nacija koji je daleko od toga da ima nekakvu značajniju međunarodnu težinu. Konflikte do kojih dovodi doista su faktori regionalne nestabilnosti, ali oni ne ugrožavaju mir u Europi na isti način kao početkom prošlog stoljeća – ili, u svakom slučaju, oni to neće činiti dok god ih nijedna od velikih sila ne pokuša iskoristiti”. Hroch (1996), 19 i Hroch (2009), 41-59. O Hrochovu shvaćanju malih nacija cf. Paltineanu (2010), 813-827. „Mala nacija/država” je ključni pojam u sigurnosnim studijima. Vidi, na primjer, Wiberg (1987), 339-340. „Ključna stvar u određivanju je li neka država ‚mala’ jest da se postave ključna sigurnosna i obrambena pitanja.” Rublovskis et al. (2013), 14.

pohodima, takvo se tumačenje suočava s najvećim izazovima kada treba dokazati svoju znanstvenu objektivnost i utemeljenost. Zato što ono izravno i neizbježno ulazi u spor oko tumačenja te zbilje, a to je spor na koji se, na koncu, mogu svesti svi poslijeratni sporovi dominantnih svjetonazora i političkih ideologija u BiH.

Dakle, znanstvena kritika neke poslijeratne stranačke politike, osobito ako je dosljedno provedena polazeći od samih ratnih temelja te politike, uvijek stoji pod rizikom ili u iskušenju da bude uvučena u spor tumačenjâ, upravo onaj koji je stalno plamteće i neugasivo žarište poslijeratnih ideološko-političkih sukoba. Odatle je ne može izvući sam njezin znanstveni karakter, čak i kada bi bio neosporan, jer svako tumačenje ratne zbilje ili legitimira ili delegitimira neku poslijeratnu politiku. Znanstveno ili ne, osporavanje ili već samo kritičko preispitivanje tumačenja koje neka poslijeratna politika ima za svoju ideološku okosnicu predstavlja svetogrđe, jer dira u ono što se ne smije dirati, u tumačenje grupnog stradanja, koje je kanonizirano i na koje je osvojen grupni identitet. Svako detaljnije osporavanje predstavlja duboku povredu (često se doslovce doživljava kao ranjavanje socijalnog bića grupe) u ratu konstituiranoga ili, ako se hoće, rekonstruiranoga grupnog identiteta.

Prema tome, svaka kritika, pa i ona znanstvena, tumačenja ratne zbilje na kojoj se temelji neka poslijeratna politika predstavlja za tu politiku neprijateljski čin. A osobito je neprijateljsko ono tumačenje ratne zbilje koje je tumači polazeći od neprijateljske vojske i njezina samorazumijevanja, tj. njezina (sakrosanctnog, kanoniziranog) tumačenja te zbilje. U tom slučaju je spor najžešći, uistinu ratni, kao spor dviju vojski u mirnodopskom razdoblju, jer se jedno „temeljno tumačenje” (*Grundinterpretation*) suprotstavlja drugomu.³ A temeljno tumačenje, kako ga shvaćamo, ponajprije polaže račun o tome: tko smo „mi, borci narodno-oslobodilačkog rata”, a tko su „oni, naši smrtni neprijatelji koji prijete našim istrjebljenjem”, zašto se „mi” borimo te koji je uopće smisao ratne zbilje i posljednja svrha prolijevanja „naše krvi”.⁴

Vjerujemo da je veoma važno uvesti ovaj pojam kada je riječ o razumijevanju poslijeratnog identiteta i politike nekog malog naroda u svjetlu mnogostrukog ili višeznačnog kontinuiteta između oslobodilačke vojske i tom vojskom oslobođenog naroda. Jedna od najvažnijih komponenti tog kontinuiteta zasigurno je borbenost ili protuneprijateljski stav koji i poslijeratnu društvenu i političku zajednicu otkriva kao „borbenu zajednicu” (*Kampfgemeinschaft*).⁵ U tom smislu su

³ Koristimo termin Karla Rahnera, *Grundinterpretation*, doduše upotrijebljen u sasvim drugom kontekstu. Cf. Rahner (1979), 290.

⁴ Vidi o tome detaljnije u: Vlasisavljević (2021), 91-121.

⁵ O značenju i povijesnom kontekstu nastanka („poslijeratnoj konceptualizaciji”) ovog pojma u Njemačkoj nakon Prvoga svjetskog rata vidi Bartov (2000), 20-22. Također ponovljeno u

bosanskohercegovačke zajednice, osim njihova uobičajenog određenja kao nacije ili etničke grupe, „borbene zajednice” ili, u bitnom smislu, „poslijeratne zajednice”, prije svega zato što je temeljni oblik njihove poslijeratne politike i poslijeratnog identiteta definiran u odnosu prema neprijatelju ili neprijateljima iz proteklog rata, a to znači prema vojskama i tumačenjima ratne zbilje koja upravljaju ratnim ciljevima tih vojski. Temeljna interpretacija nije samo tumačenje smisla ratnog sukoba nego i etno-kulturna paradigma koja će oblikovati sve aspekte poslijeratne zbilje jednog naroda. „Ratno” i „etničko” postaju sinonimni u lokalnom kontekstu zato što do smjene etno-kulturnih paradigmi u novijoj povijesti dolazi sa svakim novim ratom. Kad god se govori o etničkom identitetu ovog ili onog naroda u ovom dijelu svijeta, zapravo se govori o nekom ratu i njegovim dubokim socijalnim i kulturnim posljedicama.⁶

Dakle, u poslijeratnom sporu tumačenja, koji je ratni spor drugim sredstvima, na neprihvatljivo znanstveno tumačenje, a to je ono koje osporava ratne ciljeve „naše vojske”, gleda se kao na perfidnu strategiju neprijatelja koji nakon rata angažira znanstvenike za svoju ratnu stvar kao što je u ratu angažirao vojnike i propagandiste. I doista, sporovi tumačenja su od početka istočnoeuropskih nacionalnih pokreta bili ne samo stvar političara i stranačkih ideologa nego i učenjaka i inteligencije. Još je za Hansa Kohna nacionalizam na istoku Europe, za razliku od onog zapadnjačkoga, a zbog odsutnosti građanskih ustanova i buržoazije „bio više ‘organski’ i osvojen na intelektualce u oblikovanju nacionalne ideje.”⁷ Anthony D. Smith će svoju tezu o inteligenciji kao „novom svećeništvu nacije” ponajprije obrazložiti pozivanjem na Kohna, koji je u istočnoeuropskom nacionalizmu upozorio na ključnu „prevagu povjesničara i drugih učenjaka”.⁸ Kao što to na odlučan način potvrđuje uvid u njihovu povijesnu ulogu u „promicanju partikularnih nacionalizama”,⁹ glavni saveznici i protivnici, prijatelji i neprijatelji u bosanskohercegovačkom *poslijeratnom sporu* su povjesničari i drugi učenjaci humanističkih i društvenih znanosti. Ovaj *Historikerstreit* u lokalnoj verziji je spor između „našeg” i „njihovog” nacionalizma, ili, ne manje često, između „našeg antinacionalizma” i „njihova fašizma”. Međutim, važno je naglasiti, to nije tek doktrinarni ili ideološki sukob, iako su, kako primjećuje Smith,

Bartov (2003), 123-125.

⁶ Foucault to ovako sažima: „Uvijek pišemo povijest istog rata, čak i kada pišemo povijest mira i njegovih institucija.” Michel Foucault (2003), 16.

⁷ Kuzio (2002), 22. Cf. Kohn (1960).

⁸ Smith (1988), 257.

⁹ Özkırımlı (2010), 28. Autor će citirati Hobsbawmovu čuvenu opasku da su „povjesničari za nacionalizam ono što su uzgajivači maka u Pakistanu za ovisnike o heroinu: mi pribavljamo glavne sirovine za tržište”. Hobsbawm (1996), 261.

„povjesničari općenito vidjeli nacionalizam kao doktrinu ili načelo ili argument; upravo je nacionalizam prije nego nacija obuzimao njihovu maštu, uz nekoliko iznimaka.”¹⁰ Kada bi se na taj način promatrao i bosanskohercegovački poslijeratni spor, onda bi se žilavost i neoborivost sukobljenih nacionalizama vidjele kao posljedica *idées fixes*, što je, prema Smithu, zaključak do kojeg uglavnom dolaze povjesničari u svojim analizama. Međutim, time bi se u ovom konkretnom sporu previdjelo ono najvažnije: spona između doktrine, između *idée fixe* narodnog vođe i poslijeratnog etno-kulturnog obrasca ili, što je važnije, kolektivnog identiteta ratom „oslobođenog naroda”. Miroslav Tuđman upravo nastoji raskriti tu sponu, koju mi imenujemo kao „temeljno tumačenje”, jer narodnog vođu bošnjačkog oslobodilačkog pokreta Aliju Izetbegovića nastoji dokučiti na djelu u ratnoj zbilji, dakle kao vojskovođu, a njegovo zapovijedanje Armijom BiH kao konstitutivne akte oblikovanja ili, točnije, resocijalizacije Bošnjaka kao poslijeratne „borbene skupine”.

Odgonetanje političke strategije kao prijateljski i neprijateljski čin

Druga strana Rubikona će se zasigurno čitati kao novi prilog bosanskohercegovačkom poslijeratnom sporu, a za one kojima je „politička strategija Alije Izetbegovića” ključ razumijevanja ratne zbilje i vlastita poslijeratnog etno-kulturnog identiteta to će biti neprijateljski čin *par excellence*. A takav čin za njih ne može imati znanstveni karakter jer ga osporava *načelo realiteta*, tj. „posljednja zbilja” iskušana na najneposredniji način i od golemog broja svjedoka, od čitave jedne armije i naroda koji je ona branila, prije svega onih „čudom preživjelih”. No, još je važnije vidjeti kako se znanstvenik koji ispisuje ovo djelo pojavljuje ne samo kao „neprijatelj naroda” nego i kao „državni neprijatelj”.

Dok je odmah na početku, u Proslavu knjige, prezentirao svoj metodološki pristup, Tuđman je očito znao da će se objektivizmu njegove znanstvene analize već unaprijed suprotstaviti realizam jedne poslijeratne politike. Ta će se politika, dakako, okomiti na svaku konceptualnu shemu, na svaki interpretativni okvir izložene povijesne građe kao na „temeljno tumačenje” neprijateljske vojske (kao na pogrešno i zlonamjerno tumačenje ratne zbilje). Osluškujući takav prigovor, Tuđman će napisati:

Druga strana Rubikona nudi građu za razumijevanje povijesnih prilika, odluka i događaja koji su oblikovali današnju Bosnu i Hercegovinu. Zato je razumijevanje

¹⁰ Smith (1996), 176.

tog povijesnog iskustva koje je sadašnja zbilja, preduvjet za razgovore i dogovore o budućnosti Bosne i Hercegovine, odnosno njezinih naroda.¹¹

Važno je ne previdjeti ovaj interpretativni redukcionizam ili minimalizam s kojim nastupa autor: on ne namjerava predstaviti svoje razumijevanje, svoje tumačenje ratne i poslijeratne zbilje, nego tek *građu*, arhiviranu povijesnu građu, *za razumijevanje* te zbilje. Njegov znanstveni objektivizam, kako se čini, nalaže mu da se drži činjenica i samo činjenica. No, Tuđman bez sumnje računa na *drukčije* razumijevanje koje bi upravo uvidi u „građu” trebali polučiti. Ako ova knjiga „nudi građu za razumijevanje povijesnih prilika, odluka i događaja koji su oblikovali današnju Bosnu i Hercegovinu”, onda je to građa o ratnoj zbilji, a razumijevanje do kojeg je ovdje stalo jest razumijevanje te zbilje. Ako je takvo drukčije razumijevanje „preduvjet za razgovore i dogovore”, onda je pogrešna predodžba o ratnoj zbilji koja je „sadašnja zbilja”, nerazumijevanje te zbilje, glavni kamen spoticanja u dosadašnjim razgovorima i pregovorima.

Ovdje, u zaključnim redcima Proslava, jasno je naznačeno komu se obraća autor, tko je adresat njegova objektivnog izlaganja povijesne građe: oni koji vode „razgovore i dogovore o budućnosti Bosne i Hercegovine, odnosno njezinih naroda”. A prije svega oni čijem nerazumijevanju rukovodi „politička strategija Alije Izetbegovića”. Prezentirana povijesna građa, stoga, ima svrhu da se napokon razumije ova strategija koja je izvor mnogih nerazumijevanja i ratnih i poslijeratnih sukoba. Razobličavanje strategije političara koji je neposredno sudjelovao u kreiranju i upornom održavanju ratne zbilje ipak nije provedeno kao kritika jedne ideologije, jer je strategija koju je trebalo razobličiti sakrivena iza opasnog ideološkog privida, ali nije na njega svediva. Samo ako se temelj nerazumijevanja kod onih na drugoj strani pregovaračkog stola tretira kao ideološki privid, može se računati na njihovo razumijevanje nakon objektivnog utvrđivanja povijesnih činjenica. Istina je da Tuđman svoju raspravu vidi kao prijateljski čin, kao poziv na dijalog strana u sporu, a ne kao nastavljanje rata drugim sredstvima. No, čini se da previđa najveće teškoće koje ovakvom nastojanju stoje na putu. Jer glavni ulog nije samo u tome da se bolje razumije ratna zbilja nego da strane u sporu, osobito sljedbenici Alije Izetbegovića, *bolje razumiju same sebe*. Međutim, poslijeratna grupna samorazumijevanja nisu svediva na različite teorije o ratnoj zbilji, niti je poslijeratni spor tek ideološki spor.

Ako i prihvatimo da je Tuđmanu uspjelo Izetbegovićevu političku strategiju, koja je prije svega funkcionirala kao ratna strategija, dokučiti na dosljedno objektivni način, naknadno je rekonstruirati sredstvima povjesničara, bilo bi iluzorno vjerovati da će to kod onih koji je slijede bilo što bitno promijeniti. Ponajmanje

¹¹ Tuđman (2017), 12. Sljedeće reference na stranice ovog djela dajemo u glavnom tekstu.

da će ova strategija na temelju neospornih činjenica biti falsificirana. Kao što smo ustvrdili, ovdje nije riječ o kritici ideologije, o razobličavanju nekog ideološkog privida. Prozreti strategiju političkog protivnika ili neprijatelja, a o tome se ovdje radi, ne znači pobiti njezinu istinitost i time osloboditi zabluda one koji je prakticiraju ili slijede. Još manje je to moguće ako ova strategija funkcionira kod protivnika kao konceptualna shema tumačenja ratne i poslijeratne zbilje. Imamo li u vidu njegove kompetencije epistemologa i sustavno bavljenje epistemologijom informacijskih znanosti,¹² Tuđman je posljednji koji bi smatrao da se neka konceptualna shema može odbaciti pod teretom činjenica.

Odluke kao točka križanja strateških ciljeva i povijesnih događaja

Nije li Tuđmanova metodološka suzdržanost u stvari proturječna i načelno neostvariva? Ta suzdržanost je u jednom ulomku Proslova definirana još strože, ondje gdje tvrdi da mu nije namjera ponuditi „sintezu” povijesnih i političkih prilika u BiH, jer ne želi čitatelju nametnuti decidirane zaključke”, nego da je umjesto toga njegova metodološka ambicija „prikupiti što više izvornih dokumenata i izjava o ciljevima i odlukama muslimanskog vodstva, te izvornu građu prikazati na način da čitatelj sam može odlučiti hoće li prihvatiti zaključak koji slijedi iz navedenih dokumenata, ili će osporiti činjenice i potražiti protudokaze”. (10) Sada je, međutim, jasno da krajnje stroga metodološka suzdržanost nije i ona interpretativna: knjiga ne nudi tek bogatu zbirku izvornih dokumenata nego i zaključke koji slijede iz njihove analize i usporedbe. Zaključci bi trebali biti čiste dedukcije iz samih činjenica, jer bi drukčiji zaključci mogli biti izvedeni samo iz dugih činjenica, iz protudokaza kojima su osporene te činjenice. Samo u tom smislu zaključci nisu „decidirani”, jer su načelno oborivi uvođenjem novih činjenica.

No, Tuđmanovo odustajanje od „sinteze” i dalje ostaje upitno. Ostaju li zaključci izvedeni iz činjenica nepovezani? Ne bi li to značilo izgubiti cjelovitu sliku o ratnoj i poslijeratnoj zbilji zbog tvrdog pozitivističkog pristupa? Već se na sljedećoj stranici čini kao da Tuđman proturječi samomu sebi, kada ističe da se neće baviti „kronologijom političkih i vojnih događaja” budući da kronologije pružaju samo „fragmentarne podatke i spoznaje” i „ne mogu pojedine događaje smjestiti u cjelovitu sliku povijesnih zbivanja”. (11)¹³ Međutim, ovdje je akcent na riječi „događaj”: iz samih događaja ne može se doći do cjeline koja bi im dala smisao. Ovakav svoj pristup Tuđman objašnjava hegelovskim stavom:

¹² Vidi, na primjer, Tuđman (2003).

¹³ O svome metodološkom nepristajanju na fragmentarnost i selektivnost, autor će govoriti i na drugome mjestu: Tuđman – Bilić (2005), 3.

„nema ničega u zbilji što već prije nije bilo u mišljenju”. (11) Ono što daje smisao događajima ne nalazi se u zbilji. Autor će izričito reći da ova njegova knjiga „nije ni politička ni vojna povijest Bosne i Hercegovine”, nego da je zapravo „analiza motiva i vrijednosti na kojima se temelji politička filozofija Alije Izetbegovića, prikaz strateških ciljeva kojima je težio te raščlamba odluka i uporabe vojne sile kojima je izigravao međunarodne mirovne planove”. (9-10) Analiza Izetbegovićeve političke strategije je tako predstavljena kao „pretpostavka za razumijevanje političke povijesti i ratnih zbivanja” (10), no takva formulacija može zavarati jer sugerira da bi tek jednom trebalo učiniti ono što je ovim djelom već učinjeno: ovo jest – a drukčije se niti ne može čitati – novija politička i vojna povijest države, ispisana u svjetlu motiva i odluka kojima se rukovodio njezin prvi predsjednik. Događajima prethode odluke, a odlukama motivi i ciljevi. Ovi potonji udahnuju smisao i razumljivost ovima prvima.

Znači li to da je Tuđman rekonstrukciju povijesnih događaja, što je posao povjesničara, morao graditi na rekonstrukciji motiva u mišljenju jednog ratnog i poslijeratnog vođe, što bi bio posao psihologa? Nije li onda razumijevanje povijesnih događaja, što mu je bio glavni cilj, svedeno na razumijevanje motiva političkog djelovanja jedne osobe? U kom smislu onda njegova analiza može uopće biti objektivna i ticati se zbiljske povijesti? U metodološkom smislu, sve stoji i pada na središnjoj karici koja povezuje motive (mišljenje) i događaje (zbilju): *na odlukama*. Istraživati strategiju Alije Izetbegovića značilo je izučavati njegove odluke: one koje je donio i one koje nije donio; one kojih se držao i one kojih se nije držao; one koje je bio odlučan provesti i one koje je bio odlučan ne provesti; one oko kojih je bio posve neodlučan kada ih je trebalo donijeti i one oko kojih je bio odlučan da je najbolje da ostane neodlučan...

Upravo su odluke točka križanja motiva i događaja, a strategija se na objektivnan način da iščitati iz odluka ili, točnije, iz posljedica političkog djelovanja i vojnog zapovijedanja onoga tko je dugo vremena odlučivao o životu i smrti građana BiH. Tuđmanovo metodološko odustajanje od „sinteze povijesnih i političkih prilika” je zapravo odustajanje od neke konačne, dovršene sinteze, što ne znači pristanak na fragmentarnost stečenih uvida. Tuđman je poduzeo, mogli bismo zaključiti, ne-sintetičku, brižljivo faktografski izvedenu, empirijski provjerljivu, te otvorenu za nadopunu rekonstrukciju onoga što sintetički povezuje odluke i postupke muslimanskog vodstva u hrvatsko-muslimanskom ratnom sporu. A to što ih sintetizira jest Alijina politička strategija ili, radije, njegova filozofija pretočena u strategiju.

Referendum o neovisnosti BiH kao ustoličenje suverena

Miroslav Tuđman mogao je u središte svojih povijesnih analiza postaviti političku strategiju Alije Izetbegovića kao izvorište uzroka i razloga određenih političkih i vojnih događaja, a da to ne bude tek puko nagađanje samo zato što je bio u stanju na temelju objektivnog povijesnog pristupa jasno omeđiti i ocrtati momente začuđujuće neuvjetovanog i suverenog odlučivanja jednog ratnog i političkog vođe. Ovi momenti odlučivanja – kao onoga što je konstituirajuće za ratnu zbilju – mogu izaći na vidjelo tek kada se sve učini da se na objektivno-znanstven način predstavi konstituirana ratna zbilja, zbilja kakva se dogodila i odigrala. No, da bi se oni dokučili, u njihovoj imanentnoj logici potrebno je ići korak dalje od samog autora, te čitati u ključu pravno-političke filozofije stranice koje iznose na vidjelo Izetbegovićevu strategiju, njezinu konkretnu operacionalizaciju, a to bi trebale biti najvažnije stranice *Druge strane Rubikona*.

Politička strategija Alije Izetbegovića se u takvom ključu naknadnog dopisivanja, koje ovdje predlažemo, pojavljuje kao njegov decizionizam. Uvjereni smo da su svi najvažniji momenti njegove strategije svedivi na realizaciju zahtjeva za suverenim odlučivanjem, a što pretpostavlja a) posebne okolnosti: a to je ratno stanje b) određen pravno-politički poredak koji se istodobno ruši i obnavlja, biva suspendiran i ostaje privremeno na snazi. Izetbegovićeva politika podrazumijevala je takvo izvanredno stanje i specifične pravno-političke uvjete, te je upravo stoga ona u bitnom smislu bila ratna strategija. Ako se najvažniji uvidi Miroslava Tuđmana u povijesne okolnosti u kojima je jedan član Predsjedništva Republike BiH bio pozvan da odlučuje o životu i smrti građana suverene i neovisne države mogu supsumirati pod koncept decizionizma, onda nam je Carl Schmitt važan tumač takvih okolnosti. Prisjetimo se njegove glasovite postavke: „Suveren je onaj tko odlučuje u izvanrednom stanju.”¹⁴

Upravo je Alija Izetbegović imao tu poziciju *suverena* u ratnom stanju koje se pravno definira kao „izvanredno stanje” (*Ausnahmezustand*), kao „slučaj krajnje nužde, ugroženosti postojanja države i slično”.¹⁵ Suveren je onaj tko, prema Schmittu, „odlučuje o postojanju slučaja krajnje nužde i što treba da se dogodi da bi se taj slučaj otklonio. On se nalazi izvan normalno važećeg pravnog poretka a ipak mu pripada, jer je nadležan za odluku o tomu može li ustav *in toto* biti suspendiran”.¹⁶

¹⁴ Schmitt (2015), 13.

¹⁵ Ibid., 14.

¹⁶ Ibid.

Krenimo od jednog od Schmittovih važnih zaključaka: „Ako je takvo stanje nastupilo, onda je jasno da država i dalje postoji, dok se pravo povlači.”¹⁷ Za Izetbegovićevu suvereno odlučivanje bilo je nužno da država postoji i da je u izvanrednom stanju. Postojanje države bilo je osigurano referendumom održanim 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine, čime je bio ispunjen prvi uvjet koji je Europska zajednica, odnosno Komisija za Jugoslaviju, postavila za međunarodno priznanje BiH, ali je upravo bila Izetbegovićeva suverena odluka – tim priznanjem zapravo tek omogućena, kao odluka predsjednika države u izvanrednom stanju – da ne ispuni drugi nužni uvjet za priznanje, a to je bio Cutileirov plan o multietničkim načelima ustavnog uređenja države. (129, 200 i dalje) Iz „taktičkih razloga” Izetbegović je u Lisabonu i Sarajevu prihvatio „stanovitu reorganizaciju BiH koja će uvažavati etničke razloge”, ali samo da bi isposlovao jedan od najvažnijih ciljeva svoje strategije: međunarodno priznanje države BiH.

Nakon provedenog referenduma, kako to bilježi Miroslav Tuđman, „Alija Izetbegović traži od građana BiH da ne prihvate ‘podjelu BiH na etničkim načelima’ i tvrdi kako je on samo ‘verbalno dao podršku tom dokumentu’”. (67, 407) Suspenziju taktičke odluke koju je donio Alija Izetbegović kao jedan od trojice pregovarača u Lisabonu, kao čelnik jedne od triju vodećih nacionalnih stranaka (SDA), uz Miru Lazovića (HDZ) i Radovana Karadžića (SDS), proveo je svojom suverenom odlukom Alija Izetbegović kao predsjednik države BiH. Izetbegović taktičkog odlučivanja nije isti kao Izetbegović strateškog odlučivanja. Ovaj pontonji je onaj koji je u mogućnosti suvereno odlučivati. A Izetbegovića je upravo uspješno provedeni referendum „većine građana BiH” ustoličio kao suverena u pravom smislu riječi.¹⁸ Kad god može suvereno odlučivati, on odlučuje o građanima čitave države, dok su taktičke odluke uglavnom iznuđene u okolnostima kada je primoran, umjesto kao državnik, pojaviti se kao vođa jednoga od triju naroda. Zato će se od trenutka svog ustoličenja Izetbegović svim silama boriti protiv „etničkih podjela” (59, 68, 75, 419, bilješka 913), prije svega zato što bi to dovelo do podjele državne vlasti, što će reći do gubitka njegove suverene moći.¹⁹

¹⁷ Ibid., 18.

¹⁸ Posebno instruktivne stranice o suverenoj vlasti koje se dograbio Izetbegović nakon referenduma iz 1992., kada je odlučio da za „suverenu Bosnu” treba žrtvovati i mir, napisao je Ivica (Ivo) Lučić u poglavlju „Suverenitet ili mir” u Lučić (2013), 359-365. Ondje čitamo, među ostalim, da „politiku Alije Izetbegovića, odnosno SDA, najbolje ilustrira izjava potpredsjednika SDA i vlade SR BiH Muhameda Čengića koji je odmah po završetku referenduma i objavi rezultata na TV Sarajevo izjavio da je BiH sada država i ‘nema više apsolutno nikakvih dogovora’”. (362)

¹⁹ Ako je doista obnašao vlast kao suveren, što je nesumnjivo, onda je Alija Izetbegović bio nositelj suvereniteta države BiH, točka njegovog otjelovljenja, tj. personalizacije. Prema europskoj klasičnoj misli o suverenitetu, kakvu pregnantno formulira Cardin Le Bret s početka 17. stoljeća, „suverenitet nije više djeljiv nego što je to točka u geometriji”. Cf. David (1966), 3. To potvrđuje i sljedeće zapažanje Miroslava Tuđmana: „Ni muslimanski političari [kao ni Alija Izetbegović]

Svoju politiku kao vjerski vođa koji radi u isključivom interesu muslimana Izetbegović je mogao uspješno ostvariti samo kao predsjednik svih građana jer ga je to u izvanrednom stanju postavljalo u poziciju suverena: onoga tko odlučuje o sudbini svih. Drugim riječima, kada je u prigodi da odlučuje o svim građanima, tada zapravo djeluje kao opasan vjerski vođa čija je strategija da ga je upravo teško prepoznati u takvom djelovanju. „Dvostruka igra” ove politike, koju Tuđman analizira putem razlike strategija/taktika, izlazi na vidjelo u momentima Izetbegovićeve odlučnosti da bude neodlučan ili njegove neodlučnosti da bude odlučan. Ta ambivalentnost u odlučivanju proizlazi iz temeljne situacije u kojoj se nalazio: zato što je mogao doista odlučivati o nekima, o svojim, samo onda kada je bio u prigodi da odlučuje o svima, pa i o onima koji su mu uistinu tuđi.²⁰

Treba pozorno poslušati suverena Izetbegovića kada otvoreno i s ushićenjem govori o svojoj politici kao strategiji i taktici:

Svugdje postoje strategija i taktika. Ljudi to često ne razlikuju i brkaju. Naša strategija je bila: cjelovita, demokratska Bosna i Hercegovina. Ovi lisabonski razgovori, koje vi spominjete, bili su, koliko se sjećam, koncem mjeseca februara. Jedno pet do šest dana prije referenduma. Ja sam vam maloprije rekao kakav je referendum imao značaj za Bosnu i Hercegovinu. To je značilo preći Rubikon, pa biti sa ove ili sa one strane Rubikona. S ove strane Rubikona je agresija, a s one strane je građanski rat. Tako da je nama bilo izuzetno važno da se taj referendum održi.²¹

Odluka međunarodne zajednice o priznanju BiH i Izetbegovićeva odluka o suspendaciji odluke o priznanju ustavnih načela, bez ikakvih posljedica za to priznanje, upravo su postavile Izetbegovića u poziciju suverena koji ima pravo da, Schmittovim riječima, „suspendira pravo na temelju prava samoodržanja”.²² Ne čudi onda to što je Miroslav Tuđman referencu na ovaj sudbonosni moment *inauguracije bosanskog suverena* stavio u naslov svoje knjige. Međunarodnim priznanjem neovisne i suverene BiH Izetbegović dobiva u ruke državni aparat i mogućnost da suspendira pravni poredak proglašavajući ratno stanje. Upravo pravni poredak koji on svojom suverenom odlukom stavlja izvan snage daje mu pravna sredstva i legitimitet da vodi rat koji ima svoje puno opravdanje jer to sada nije

u pravilu ne koriste termin ‚suverena Bosna’ već ‚jedinstvena Bosna’ i ‚cjelovita Bosna’. Odnosno kada koriste termin *suverena* koriste ga u značenju *jedinstvena*.” (Tuđman (2017), 420) Ne čudi onda da se svaki hrvatski zahtjev za federalnim rješenjem uvijek iznova sudara s ovim shvaćanjem suvereniteta Bosne kao „nedjeljivosti točke”.

²⁰ O specifičnim decizionističkim uvjetima poslijeratne bosanskohercegovačke politike vidi Barbarić (2021), 113-133.

²¹ Alija Izetbegović, *Dvije strane Rubikona*, u: Tuđman (2005), 54-55; citirano prema Tuđman (2017), 67.

²² Schmitt (2015), 18-19.

unutarnji, građanski rat nego „narodno-oslobodilačka borba” građana BiH, rat za opstanak i oslobođenje države BiH od „strane agresije”.

Pa ipak ostaje zagonetno a) odakle tolika moć odlučivanja jednom političaru unutar poretka koji mehanizmima demokratske legitimacije i ustavnim ograničenjima treba spriječiti pojavu monarha čak i u ratnom stanju; b) odakle njegova iznimno privilegirana državničko-građanska pozicija usred najstrašnijeg međuetničkog sukoba u kojem je njegova etnička ili nacionalistička, čak vjersko-fanatična pozicija sve vrijeme nesumnjiva?

Vjerski vođa na čelu urušenog komunističkog poretka

Odgovore treba tražiti na tragu Schmittova uvida da suveren istodobno pripada pravnom poretku i stoji izvan njega. Bosanski suveren, pravi monarh, ne bi mogao postati stvarnost bez pravnog poretka Socijalističke Republike BiH i samo unutar tog poretka treba analizirati njegovo pojavljivanje – kao suvereno postavljanje izvan tog poretka. U samoj strukturi propadajućeg, ali još ne propalog socijalističkog poretka bilo je unaprijed doznačeno mjesto suverena, koje je Alije Izetbegović znao i umio u izvjesnom trenutku okupirati i na njemu se relativno dugo zadržati. To povlašteno mjesto bilo je Socijalističkim ustavom definirano kao mjesto predsjednika Predsjedništva Republike. Stoga je nužna izvjesna strukturalistička analiza suverene moći Alije Izetbegovića, jer je on tu svoju moć crpio iz pravnog poretka titoističkog socijalizma, kao što su i odluke koje je donosio i rat koji je vodio svoj posljednji temelj opravdanja nalazili u krilu tog poretka.

Na pitanje kako se mogao pojaviti bosanski suveren koji je u svojim rukama imao sve konce vlasti, najjednostavniji odgovor glasi da je Izetbegović uzurpirao vlast iskoristivši okolnosti izvanrednog stanja. Međutim, to bi značilo previdjeti daleko važniju stvar, a to je pravno-politički poredak unutar kojeg je to bilo moguće izvesti. Izetbegovićevo samovlašće doista je vodilo kršenju određenih odredbi postojećeg pravnog poretka (kako to pokazuje Tuđman, Poslovnika o radu Predsjedništva i nekih odredbi Ustava), a na to su se povremeno žalili i sami članovi Predsjedništva – ali su se sva ta kršenja mogla ignorirati jer su se u načelu ticala povrede odredbi koje su jamčile jednakopravnost konstitutivnih naroda. Izetbegović je mogao otvoreno kršiti i suspendirati takve odredbe, jer je izvanredno stanje navodno nalagalo poštovanje važnijeg načela: prava na samoodržanje. Ovo pravo se ponovno povijesno realiziralo kao glavni nalog prethodnog komunističkog pravnog i političkog poretka, nalog o kojem je brinula Partija: sačuvati političko i borbena jedinstvo bosanskohercegovačkog naroda. U ime ovog drugog načela je Izetbegović mogao osporiti potrebu *legitimnog* predstavljanja Hrvata i Srba u Predsjedništvu i, što je još važnije, tvrdoglavo ustrajavati na odbacivanju onih mirovnih rješenja koja su inzistirala na jednakopravnosti triju naroda. Ne

čudi što su na početku rata i legitimno izabrani Hrvati u Predsjedništvu u ime borbenog zajedništva trpjeli i dopuštali Izetbegovićevu samovolju – dakako, samo do trenutka hrvatsko-bošnjačkog vojnog sukoba. Za one nelegitimne, svejedno jesu li bili Hrvati, Srbi ili Bošnjaci, samovolja predsjednika Predsjedništva je usprkos svemu ostala vrhovni zakon.²³

Međutim, kršenje zakona i samovolja su ipak na bitan način upisani u socijalistički pravni poredak koji je i tijekom rata definirao sastav i funkciju Predsjedništva te čitavu državnu vlast reducirao na to državno tijelo jer je to poredak koji poznaje *samo jedan politički narod* i taj narod shvaća kao „borbenu zajednicu” proizašlu iz narodnooslobodilačke borbe. Ukratko, Izetbegović-suveren je nezamisliv bez komunističkog poretka. Ovaj pravni poredak je pred sam rat bio delegitimiran višestranačkim izborima, jer nije mogao uvažiti stvarnost postojanja triju političkih naroda i riješiti pitanje njihove jednakopravnosti, a Izetbegović i njegovi sljedbenici koriste međunarodno priznanje države BiH kao da je to priznanje njezina (ničim osporenog!) prijeratnog poretka.

Način na koji tijekom izvanrednog stanja Izetbegović kao predsjednik osigurava nacionalnu ravnopravnost članova Predsjedništva nesumnjivo odgovara pravnom modelu titoizma, jer on to čini upravo kao da je predsjednik Centralnog komiteta Saveza komunista. Naime, Izetbegović rabi „nacionalni ključ” kao čarobni štapić za osiguranje nacionalne ravnopravnosti. Po tom ključu provodi neprestane smjene u sastavu Predsjedništva, na temelju uredbi sa zakonskom snagom, tako da nakon četvrtog vala smjena, već, kako primjećuje Tuđman, „koncem 1993. u Predsjedništvu R BiH je bilo pet članova predratnog CK SK BiH (s tadašnjim predsjednikom CK SK Nijazom Durakovićem i potpredsjednikom Ivom Komšićem); četiri člana najveće muslimanske stranke i ni jedan član iz najveće hrvatske, odnosno srpske stranke.” (111) Tako Izetbegović ponovno legitimira gotovo propali komunistički poredak u njegovu najvišem i jedinom funkcionirajućem tijelu – kooptiranim komunistima. Može se slobodno reći da u tim sudbonosnim danima ne bi bilo nikakve znatne razlike da je, primjerice, Nijaz Duraković bio na mjestu Alije Izetbegovića. Pokazalo se da je mjesto suverene moći, rezervirano u naslijeđenom još-ne-propalom pravnom poretku, mogao jednako uspješno zauzeti kako ideološki fanatik (komunist) tako i vjerski fanatik (radikalni islamist). Važno je samo da se i jedan i drugi beskompromisno zauzimaju za „borbeno zajedništvo” jednog jedinog državotvornog naroda.

Kako je rat odmicao, demokratski legitimitet postignut na izborima imao je sve manju ulogu za članstvo u Predsjedništvu, upravo zato što je, s druge

²³ „Članovi Predsjedništva koji nisu bili demokratski izabrani, te nisu ni mogli imati legitimitet, ovisili su o volji Izetbegovića, a njihov je opstanak na tom položaju bio uvjetovan političkom potporom predsjedniku Predsjedništva.” Tuđman (2017), 111.

strane, legitimitet narodnooslobodilačke borbe imao sve već ulogu. A to je onaj legitimitet na kojem je bio utemeljen komunistički poredak – „na prolivenoj krvi svih naših naroda” – borilački legitimitet ili legitimitet na temelju žrtava zbog kojega su se slobodni demokratski izbori tijekom pola stoljeća titoizma smatrali nepotrebnima i suvišnima.

Upravo ulazak nekomunista, čak antikomunista Izetbegovića u središte komunističkog pravnog poretka – u njegov dispozitiv moći koji nije bio dovoljno demokratski da bi osigurao „prazno mjesto moći”,²⁴ što će reći da je kao *partijska, a ne pravna država* imao strukturalno rezervirano mjesto za suverena – obznanjuje da taj poredak nije mogao sam po sebi osigurati jednakopravnost triju naroda. Jedino sredstvo, a to je „nacionalni ključ”, kojim je taj poredak raspolagao za osiguranje nacionalne ravnopravnosti nije nikada bilo, a niti je moglo biti upisano u ustav, postati dio pravnog poretka.²⁵ Jer je uporaba „nacionalnog ključa” podrazumijevala političkog agenta, Partiju, koji stoji s one strane pravnog poretka i čeka odluke svog vođe, istinskog suverena, da bi ih odlučno proveo. Da Izetbegović svojim ulaskom u taj poredak, i to na mjesto koje je načelno izvan tog poretka, nije ničim uzdrmao taj poredak, to su pokazali kooptirani ekskomunisti svojim zdušnim kolaboracionizmom. To čak indicira da je Izetbegović prihvatio i komunistička načela političke normalnosti i moralne ispravnosti.²⁶

Pregovarač koji nipošto ne može sudjelovati u pregovorima

U Izetbegovićevu je političku strategiju bio uključen i strategem zajedničkog djelovanja s bivšim komunistima (socijaldemokratima, ljevičarima i slično). Ono što može zavarati jest priroda ove suradnje koja se odvijala prema onome što je Jacques Derrida zvao „logika nadopune”: jer se čini da je politička potpora ekskomunista nešto što naknadno i izvana pridolazi Izetbegovićevu političkom djelovanju, a zapravo je nešto što mu iznutra i na bitan način pripada, tek ga čini onim što doista jest.

Nužno je razmotriti Izetbegovićevu poziciju suverena koju, kada ju je jednom na početku rata zauzeo, nipošto više nije htio napustiti. Iako to može zava-

²⁴ Cf. Lefort (1986), 251-300.

²⁵ Deklaracije i rezolucije ZAVNOBiH-a se mogu tumačiti kao način da se jednakopravnost triju naroda ne upiše u socijalistički ustav (kao federalni i/ili konsocijacijski aranžman), nego da to ostane stvar izvanustavnog intervencionizma Partije, što je onda i same poslijeratne, socijalističke ustave suspendiralo u njihovoj pravnoj snazi i svodilo na deklaracije. Upravo su ove deklaracije i rezolucije ratnih Vijeća omogućile da se Republika BiH u državno-pravnom smislu ne shvaća bitno drukčijom od ostalih socijalističkih republika. Cf. Vlasisavljević (2020), 110-123.

²⁶ Prema iskazu „čelnika vladajućeg (reformiranog) Saveza komunista BiH (SDP) Nijaza Durakovića” koji je uoči samog rata „izjavio da „normalan čovjek danas jedino može biti komunist.” Lučić (2013), 285.

rati, istinski izvor njegove moći nije bio u poziciji nacionalnog lidera. Upravo zato što je bio vjerski fanatik, što mu nacionalno nije bilo bitno (420, bilješka 918), mogao je lako napustiti ovu drugu poziciju, u koju je izgledalo da ga stalno neki drugi – utjecajni stranci iz međunarodne zajednice i domaći politički protivnici – izvana uguravaju i to čine sa slijepom samorazumljivošću, po načelu simetrije s drugima dvama nacionalnim liderima. Međutim, da bi se do kraja mogla osvijetliti Izetbegovićeva politička strategija, treba iznutra, na što neposredniji način, povezati njegovu poziciju suverena, a to je pozicija predsjednika države koji je u izvanrednom stanju izvan pravno-političkog poretka, s njegovim islamom determiniranim razumijevanjem svoga naroda. Tuđman je ovo drugo smatrao ključnim za odgonetanje Izetbegovićeve političke strategije:

Izetbegović je smatrao da je presudna odrednica identiteta muslimanskog naroda islam, odnosno, da Muslimani nisu nacija nego primarno vjerska zajednica. Takvo njegovo shvaćanje identiteta muslimanskog naroda ključna je odrednica za razumijevanje njegove politike ustavnog uređenja BiH, ali i vođenja međunarodne politike. (10)

Kada politički lider, koji na temelju svojih vjerskih uvjerenja iza sebe ne vidi nikakav narod kao naciju, zauzme mjesto suverena na čelu višenacionalne države, onda će se on na svaki način koristiti svojom suverenom moći da ne upravlja nikakvim nacijama, tj. da ospori njihovu političku zbilju, dok će, s druge strane, njegova nužna prilagodba, kao predsjednika svih građana, zahtjevima moderne sekularne demokracije učiniti javno nevidljivim njegovo političko djelovanje u svojstvu vjerskog vođe. Tuđman će svoju kritiku Izetbegovićeve politike temeljiti upravo na demaskiranju perfidne strategije poistovjećivanja vjerskih i političkih ciljeva. I doista, analize *Druge strane Rubikona* uvjerljivo posvjedočuju da mnoge zagonetke djelovanja jednog neodlučnog vođe izlaze na vidjelo u svjetlu čitanja *Islamske deklaracije*. No, to ipak nije čitava istina. Jer i dalje ostaje neriješena možda najveća zagonetka: odakle takva podudarnost između vjerskoga, kako ga definira jedan politički islamist, i političkoga, kako ga shvaćaju ekskomunisti i poslijeratni ljevičari.²⁷ Nigdje to ne izlazi na vidjelo toliko jasno kao u (gotovo

²⁷ Da je ta podudarnost načelna i trajna kategorija, potvrđuju i suvremena događanja. Stranka demokratske akcije je na svome kongresu iz 2019. godine za svoj primarni cilj uzela „poništanje etničkih podjela i pretvaranje Bosne u državu građana, umjesto etničkih skupina”, dok su nedavno članovi posljednjeg Predsjedništva SFRJ, Stjepan Mesić, Bogić Bogičević i Vasil Tupurkovski, u svojem „Apelu za spas Bosne i Hercegovine” napisali: „Jedino rješenje za Bosnu i Hercegovinu je građanska država, ma koliko to nekome danas izgledalo dalekim i nerealnim. A to znači da treba okrenuti leđa konceptu ravnopravnosti konstitutivnih naroda i konceptu prema kojemu prava građana izviru iz njihove pripadnosti određenom etnicitetu, odnosno narodu.” *Nacional*, Zagreb, 1. 2. 2022., 24. (Ivici Lučiću zahvaljujem za potonju referencu, kao i za opasku da je posve bizarno da svoje savjete o ustrojstvu BiH javno dijele oni koji su upravljali propalom državom, bili članovi njezina Predsjedništva u trenutcima njene propasti.)

uvijek neuspješnim) pregovorima koje je Alija Izetbegović vodio s hrvatskom i srpskom stranom, s „deklariranim nacionalistima”. Oni koje je on predvodio u pregovorima i oni radi kojih je pregovarao *i jesu i nisu* bili na jednoj od triju pregovaračkih strana: nikad do kraja i sasvim na toj jednoj strani, nego uvijek drugdje, ondje negdje gdje više nema različitih strana, gdje je cjelina za koju se čini da više nema dijelova. I kada dolazi na pregovore u ime jedne strane, u ime Muslimana/Bošnjaka, Izetbegović se usred pregovora uvijek pojavi i na nekoj drugoj strani, na strani onih koji su sve strane zajedno: deklarativno su to bili „građani BiH”. Teško da je ikada ikomu promaknula ta „dvostruka igra” ili to istodobno predstavljanje i dijela i cjeline bosanskohercegovačkog političkog tijela. Svrha Izetbegovićeva pomicanja s jedne pozicije na drugu za pregovaračkim stolom je, dakako, lako dokučiva: trebalo je svijetu pokazati da su oni koji uopće hoće „predstavljati” svoje narode, ti njegovi stalni sugovornici u pregovorima, zapravo nelegitimni i lažni predstavnici (99), jer su uzurpatori dijelova kojih on cjelinu brani. Izetbegović je suveren jer nema s kim razgovarati na ravnoj nozi, jer bi njegov istinski pandan mogao biti samo neki strani državnik. Ako je Izetbegović uvijek iznova opstruirao mirovne pregovore, kako to detaljno opisuje Tuđman (257-258), to je stoga što ga se nikako nije moglo smjestiti u samo jednu pregovaračku stolicu, što je istodobno bio i na pregovorima i stajao po strani. Taktički je sudjelovao u pregovorima, a strateški ih napuštao, tj. odbacivao njihove rezultate. Kada je prihvaćao sudjelovati u njima, nastojao je pokazati da gubi svoj institucionalni legitimitet (status državnika), a kada ih je odbijao ili napuštao, da to čini s punim takvim legitimitetom – upravo kao državnik.

Ondje gdje se pojavljuje kao suveren, kao što je to bilo u ratnom stanju, upravo ondje Izetbegović zadobiva najveće simpatije ekskomunista, a to će se razumjeti samo ako se ne brka mjesto moćnika na čelu nacije i suverena na čelu države. Koliko je postkomunističko ljevičarstvo bošnjačko, toliko je i Izetbegovićev bošnjački nacionalizam postkomunistički. I dan-danas se sve bošnjačke stranke u svome držanju u pregovorima sa svojim političkim protivnicima ponašaju kao što bi to činilo nekadašnje komunističko rukovodstvo: nema pregovora s nacionalistima (ratnim neprijateljima, domaćim izdajnicima, fašistima).

Zaključak

Radi dosljednog odgonetanja Izetbegovićeve strategije trebalo bi na njegovu politiku gledati i s mjesta onih za koje bi se očekivalo da su mu najgorčeniiji protivnici, a ispostavilo se da su mu najlojalniji saveznici. A to znači da bi njegovu političku strategiju trebalo čitati ne samo u svjetlu *Islamske deklaracije* nego i deklaracija ZAVNOBiH-a i poslijeratnih socijalističkih ustava. Tada bi se moglo uvidjeti da je njegova načelno eks-centrična pozicija spram pravnog poretka u biti naslijeđena

pozicija suverenog komunističkog vođe, šefa Partije. Socijalistički ustavi su morali čuvati i osiguravati eks-centričnu poziciju suverena, državnog čelnika koji je istodobno unutar pravnog poretka i izvan njega, s ove i s one strane zakona, dakle, makar djelomice suspendirati mogućnost ostvarenje pravne države. Djelomično suspendiranje pravne snage posljednjeg socijalističkog ustava u ratnom stanju i trajno izvanredno stanje nakon rata, budući da je Daytonski ustav donekle ili u znatnoj mjeri ustav suspendiranog važenja, pogodovali su trajnoj inauguraciji bosanskog suverena, s tim da su Izetbegovićev tron naslijedili visoki predstavnici međunarodne zajednice. Dok god se bude inzistiralo na nepodijeljenom suverenitetu, njegovi personalizirani nositelji, suvereni, bit će strani namjesnici: Englezi, Austrijanci, Nijemci... Ako ikada dođe do rješenja nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini, ono će se dogoditi u trenutku kidanja ovog dugog i pogubnog povijesnog kontinuiteta ustavom utemeljenog izvanustavnog osiguravanja postojanja samo jednog političkog naroda. Ovakvo osiguravanje, kao svojevrstan oblik diktature, uspijeva samo u ratnim i poslijeratnim okolnostima gradnje i priznanja samo jedne „borbene zajednice” u državi.

Literatura

- Balakrishnan, G., Anderson, B. (ur.) (1996). *Mapping the Nation*. London – New York: Verso.
- Barbarić, D. (2021). Struktura nedopuštene kohabitacije: Analiza decizionističkoga modela politike u Bosni i Hercegovini. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18 (1), 113-133.
- Bartov, O. (2000). *Mirrors of Destruction. War, Genocide and Modern Identity*. Oxford: Oxford University Press, 20-22.
- Bartov, O. (2003). „Fields of Glory”: War, Genocide and the Glorification of Violence, u: Postone, M., Santner, E. (ur.), *Catastrophe and Meaning. The Holocaust and the Twentieth Century*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 123-125.
- Bibó, I. (2015). The Miseries of East European Small States, u: Dénes, I. Z. (ur.), *The Art of Peacemaking: Political Essays by István Bibó*. New Haven: Yale University Press, 130-181.
- David, M. (1966). *La souveraineté du peuple*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Hobsbawm, E. J. (1996). Ethnicity and Nationalism in Europe Today, u: Balakrishnan, G., Anderson, B. (ur.), *Mapping the Nation*. London – New York: Verso, 255-266.
- Hroch, M. (1996). From National Movement to the Fully-formed Nation. The nation-building process in Europe, u: Gopal B. (ur.), *Mapping the Nation*. London: Verso, 3-20.
- Hroch, M. (2009). Learning from small nations, *New Left Review* 58, July-August, 41-59.
- Kohn, H. (1960). *Pan-Slavism: Its History and Ideology*. 2. izdanje. New York: Vintage Books.
- Kuzio, T. (2002). The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn’s framework for understanding nationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 1 (25), 20-39.
- Lefort, C. (1986). Permanence du théologico-politique, u: *Essais sur le politique XIXe-XXe siècle*. Paris: Seuil, 251-300.

- Lučić, I. (2013). *Uzroci rata. Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*. Zagreb: Despot Infinitus i Hrvatski institut za povijest, 359-365.
- O'Donovan, O. (2003). *The just war revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (2003). Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France 1975 – 1976. Ur Mauro Bertani i Alessandro Fontana. New York: Picador.
- Özkırımlı, U. (2010). *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. 2. izdanje. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Paltineanu, O. S. (2010). Miroslov Hroch's model of small nation-formation and Begriffsgeschichte. *Nationalities Papers*, 6 (38), 813-827.
- Rahner, K. (1979). Über eine theologische Grundinterpretation des II. Vatikanischen Konzils. *Zeitschrift für katholische Theologie*, 3-4 (101), 290-299.
- Rublovskis, R. – Šešelgyte, M. – Kaljurand R. (2013). *Defence and Security for the Small: Perspective from the Baltic States*. Centre for Small State Studies. Reykjavik: Institute of International Affairs.
- Schmitt, C. (2015). *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. 10. izdanje. Berlin: Duncker & Humblot.
- Smith, A. D. (1996). Nationalism and the Historians, u: Balakrishnan, G., Anderson, B. (ur.), *Mapping the Nation*. London – New York: Verso, 175-197.
- Smith, A. D. (1988). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell Publishing, 157-160.
- Tuđman, M. (2003). *Prikazalište znanja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tuđman, M. (2005). Bosna i Hercegovina 1990. – 2025: rasprave o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti Bosne i Hercegovine. Zagreb: UHIP.
- Tuđman, M., Bilić, I. (2005). *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991. – 1995*. Zagreb.
- Tuđman, M. (2017). *Druga strana Rubikona. Politička strategija Alije Izetbegovića*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Vlaisavljević, U. (2020). Daytonaska prekretnica: napokon ustavna demokracija u Bosni i Hercegovini ili – zašto deklaracije ZAVNOBiH-a nisu imale pravnu snagu. *Motrišta* 115 (rujan-listopad 2020), 110-123.
- Vlaisavljević, U. (2021). Antifašistički revizionizam i teorija temeljne interpretacije, u: Vlaisavljević, S. (ur.), *Lustracija između fašizma i antifašizma*. Mostar: Sveučilište u Mostaru, 91-121.
- Wiberg, H. (1987). The Security of Small Nations: Challenges and Defences. *Journal of Peace Research*, 4 (24), 339-340.

ZNANSTVENA METODOLOGIJA NASUPROT PSEUDODOKAZIMA U PREDMETU IT-04-74-T

Roman DOMOVIĆ

Uvod

Sastanak u Karađorđevu održan je 25. 3. 1991. između hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana i srpskog predsjednika Slobodana Miloševića. Sastanak je tijekom vremena dobio status krunskog dokaza o dogovoru o podjeli Bosne i Hercegovine (BiH) između Hrvatske i Srbije. Ta tvrdnja uzima se kao činjenica u stručnim i znanstvenim radovima, u političkom djelovanju, u medijima i na sudovima, dakle, na mjestima koja su relevantna za oblikovanje javnog znanja o nekom događaju. Iako o sadržaju razgovora na sastanku nema nikakvih informacija osim izjava dvojice predsjednika koji su jedini bili nazočni na njemu i priopćenja sa sastanka, u javnom prostoru pojavio se niz tvrdnji, interpretacija i navodnih dokaza prema kojima se na tom sastanku dogovarala podjela BiH. Dogodilo se oblikovanje znanja o događaju o kojem se gotovo ništa ne zna te postavljanje tog znanja u korpus javnog znanja. To je svojevrсни fenomen zanimljiv za proučavanje istraživačima iz područja informacijske znanosti. Ovaj rad mali je dio opsežnog istraživanja u kojem se taj fenomen sagledava iz različitih kutova da bi se došlo do zaključka koji pokazuje je li održiva teza da se na sastanku u Karađorđevu dijelila BiH. U radu se analizira sudsko-metodološki pristup prvostupanjskoga vijeća u predmetu IT-04-74-T, u dokazivanju postojanja tzv. dogovora o podjeli BiH na sastanku u Karađorđevu te promatra razlika u dokazivanju u odnosu na znanstveno-metodološki pristup. Zbog ograničenog prostora ovaj rad prati sažeto izlaganje ove problematike sa znanstvenoga skupa „Miroslav Tuđman i paradigma znanja” te analizira dva dokazna materijala od osam na koliko ih se poziva presuda u vezi sa sastankom u Karađorđevu.

Problematika dokaza na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju

Na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) održan je niz postupaka u kojima se sastanak u Karađorđevu provlačio kao dokaz za podjelu BiH. Sudske presude jedno su od mjesta u kojima bi trebale biti relevantne informacije i činjenice o nekom događaju. Relevantan materijal može se naći među

dokazima, ponajprije u obliku izvornih dokumenata te videosnimki i audiosnimki. Sudske presude ne moraju biti relevantne u znanstvenom smislu jer se mogu temeljiti na postupku dokazivanja koji je suprotan znanstvenoj metodologiji. Na primjer, neki bitan dokaz može biti prezentiran, ali ne mora biti iskorišten u presudi te čak može biti izbačen iz dokaznog materijala. Svjedočenja su pogotovo sporna jer tužiteljstvo i obrana mogu brifirati svjedoke što reći, a što ne reći. Svjedoci ne moraju svjedočiti o onome što može inkriminirati njih. Svjedoci mogu lagati iako su pod prisegom da moraju govoriti istinu. Mogu skrivati detalje koje određenoj strani idu u korist, a isticati samo one koje joj ne idu u korist. Dokazni materijal i svjedočenja mogu biti podvrgnuti raznim testovima istinitosti i unakrsnom ispitivanju, ali može se dogoditi da za cjelovit i detaljan takav postupak nema vremena ili da su suci pri određivanju presude površni i preskaču detalje koji daju drugačiju sliku i navode na drugačiji zaključak.

Sastanak u Karađorđevu u predmetu IT-04-74-T

U predmetu sudske oznake IT-04-74-T (Prlić i ostali), sastanak u Karađorđevu nalazi se u prvostupanjskoj i drugostupanjskoj presudi. U prvostupanjskoj presudi ovaj sastanak spominje se u dijelu „Udruženi zločinački poduhvat, Odjeljak 1: Ciljevi UZP-a za koji se tereti u Optužnici, I. Krajnji cilj UZP-a za koji se tereti u Optužnici: stvaranje hrvatskog entiteta djelimično u granicama Banovine iz 1939.” U točki 11 piše da je sastanak u Karađorđevu jedan od sastanaka Franje Tuđmana sa Slobodanom Miloševićem radi „preciziranja ‘planova’ – o kojima Vijeće nema detaljnija saznanja – za podjelu BiH između Hrvatske i Srbije: većina bosanskih Hrvata ušla bi u sastav Hrvatske, a većina bosanskih Srba ušla bi u sastav Srbije, čime bi bosanskim Muslimanima preostala samo mala autonomna zona oko Sarajeva”.¹ Vijeće se u ovom paragrafu presude poziva na dokazni materijal u fusnoti 20 koja se izravno referira na sastanak u Karađorđevu: „Josip Manolić, T(f), str. 4273-4277 i 4472; Svjedok AR, P 10027, pod pečatom, predmet Blaškić, T(f), str. 4715, 4716, 4723, 4724, 4742, 4749 i 4751; P 09673, str. 1 prijevoda na engleski ET 01117-1102; 1D 02036, str. 6; Ciril Ribičić, T(f), str. 25550; P 08630, str. 214.” i fusnoti 21 referenciranoj na način podjele BiH: „Svjedok AR, P 10027, pod pečatom, predmet Blaškić, T(f), str. 4716, 4723, 4724, 4742, 4744, 4751 i 4778 i T(e), str. 4715; Peter Galbraith, T(f), str. 6429, 6436 i 6580; Josip Manolić, T(f), str. 4273-4277 i 4472; P 09673, str. 1 prijevoda na engleski ET 01117-1102; 1D 02036, str. 6;

¹ MKSJ, predmet IT-04-74-T, Presuda – tom 4 od 6, paragraf 11, 4, 29. 5. 2013.

Ciril Ribičić, T(f), str. 25550. V. takođe P 08630, str. 214; Herbert Okun, T(f), str. 16711–16713 i P 00829, str. 5.”²

Ne ulazeći u pravne mogućnosti zaključivanja, prvostupanjsko odnosno pretresno vijeće navelo je da se Tuđman sastajao s Miloševićem radi preciziranja planova za podjelu BiH između Hrvatske i Srbije, uz napomenu u obliku umetnute rečenice da vijeće nema detaljnija saznanja o tim planovima. Ovakva je formulacija neprecizna jer je nejasno o čemu točno pretresno vijeće nema detaljnija saznanja: 1. općenito o Tuđmanovim i Miloševićevim planovima pa posljedično ni o detaljima sastanka u Karađorđevu, u kojem slučaju nema smisla izvoditi zaključak o sadržaju sastanka i donositi presudu na temelju toga ili 2. općenito o Tuđmanovim i Miloševićevim planovima uz iznimku detalja sa sastanka u Karađorđevu o čemu smatraju da imaju dovoljno detalja na temelju svjedočenja pa su mogli donijeti presudu. Referencirani dokazni materijal dijelovi su svjedočenja svjedoka optužbe i određena memoarska djela pa treba analizirati što su svjedoci izjavili i što piše u tim djelima.

Diskusija – Josip Manolić

Josip Manolić svjedočio je od 3. do 5. srpnja 2006., a prvostupanjsko se vijeće, u presudi vezano uz Karađorđevo, poziva na dijelove svjedočenja na stranicama 4273 do 4277 i na stranici 4472. Stranica 4472 sadržava samo Manolićevu potvrdu u unakrsnom ispitivanju generala Praljka da se sastanak u Karađorđevu održao 25. 3. 1991., a ne 30. 3. 1991. kao što je zabilježeno u presudi u slučaju Blaškić te napomenu suca Antonettija da se svi slažu s tim. Kontekst tog dijela svjedočenja na stranicama 4273 do 4277 počinje na stranici 4270 gdje tužitelj Kenneth Scott pita Manolića je li došlo neko vrijeme otprilike 1994. da su on i Mesić napustili Tuđmanovu vladu i napustili političku stranku HDZ, a Manolić odgovara da je bilo dobro poznato da se nisu slagali s određenim politikama i da zbog toga više nisu mogli ostati unutar HDZ-a. Tužitelj Scott dalje je pitao Manolića može li sucima reći koje su to politike s kojima se nisu slagali, a Manolić je odgovorio da se prije svega nisu složili u pogledu politike koja se vodila prema Bosni i Hercegovini.³ Na stranicama 4273 do 4277 zabilježeno je daljnje Manolićevo svjedočenje u kontekstu sastanka u Karađorđevu koje je postalo dokaz. U internetskoj arhivi MKSJ-a dostupna je samo engleska verzija svjedočenja pa su Manolićevi odgovori ovdje prezentirani kao hrvatski prijevod engleskog prijevoda njegova svjedočenja na hrvatskom, dijela koji se odnosi na sastanak u Karađorđevu.

² Isto.

³ MKSJ, predmet IT-04-74-T, transkript Manolićeva svjedočenja od 3. 7. 2006., 4270 i 4271.

SCOTT: U redu. A kad ste vi... tako ste počeli, stvari su bile zadovoljavajuće, upravo ste nam rekli i možete li reći... kao odgovor na Predsjednikovo pitanje⁴, kada ste počeli primjećivati ili da se to pojavilo ili razvilo da su u stvari postojale te razlike ili neslaganja oko politika ili ponašanja prema Bosni?

MANOLIĆ: Te su se razlike pojavile s prvim razgovorima između predsjednika Tuđmana i Miloševića. Dvadesetpetog, mislim da je to bilo 25. ožujka 1991. Taj je sastanak trebao biti održan između četiri osobe: gospodina Mesića iz Hrvatske i dopredsjednika u to vrijeme Saveznog predsjedništva Jugoslavije – kako se zvao?

PRALJAK: Jović.

MANOLIĆ: Jović. Da, tako je, Jović. Vrlo točno. Gospodin Jović je trebao sudjelovati na sastanku. Međutim, dogovor koji je postignut u međuvremenu kada je zakazan taj sastanak između četiri osobe, dogovor je bio između predsjednika Tuđmana i Miloševića, da se sastanu *tête-à-tête*, što je značilo da je Jović otpao i da je Mesić otpao. Više nisu prisustvovali toj raspravi.

SCOTT: A onda su se te razlike ili neslaganja nastavile od otprilike 1991. do vašeg odlaska otprilike u travnju 1994., je li to točno?

MANOLIĆ: Da to je točno. Uz određene razlike u različitim razdobljima. I mislim da nas je netko upozorio na datume, i mislim da je doista vrlo važno utvrditi datume, da znamo... da znamo kada su se određeni događaji dogodili da bismo mogli realno sagledati te događaje, ovisno o tome kada su se dogodili. Nakon tog sastanka koji je održan između Miloševića i predsjednika Tuđmana, kada se predsjednik vratio, nije učinio sporazum javnim širom forumu. Sve što je učinio je da me obavijestio. Mislim da je obavijestio i predsjednika Mesića. Je li obavijestio još nekoga o sadržaju tog sastanka, ne znam. Prije svega, rekao je da su se načelno dogovorili oko pitanja podjele Bosne i Hercegovine, u načelu, ali o tome nije dalje razlagao. Bio je jako zadovoljan s tim prvim sastankom koji je imao s Miloševićem.

SCOTT: Dopustite da vas pitam, gospodine... dopustite mi da se vratim. Vratit ćemo se na ovo u trenutku, ali pitanje koje sam vam postavio prije nekoliko minuta, a zatim smo počeli razgovarati o vremenskom razdoblju. Prije nego idemo dalje u detalje, dopustite mi da se vratim na pitanje koje sam vam postavio ranije. Kakve je bilo prirode... možete li sažeti za suce kako bi znali što... neke stvari o kojima ćete govoriti. Koje je prirode bilo neslaganje ili razlike između vaših gledišta i gledišta, kako ste ih opisali, politike predsjednika Tuđmana prema Bosni i Hercegovini?

MANOLIĆ: Pa, u osnovi je to bila pozicija koju smo Mesić i ja zagovarali, a to je da treba očekivati... prihvatiti granice AVNOJ-a koje su postojale između republika u bivšoj Jugoslaviji, i da ne bi bilo realno ni mudro dirati te granice, AVNOJ-evske granice.

SCOTT: I je li gospodin Tuđman imao drukčije gledište o tome koje granice trebaju postojati?

⁴ Predsjednik prvostupanjskog sudskog vijeća – sudac Jean-Claude Antonetti.

MANOLIĆ: Pa, sama činjenica da je razgovarao s Miloševićem o podjeli tog konkretnog teritorija, sama ta činjenica govori da je pozicija bila različita u tom trenutku.

SCOTT: I osim granica, jeste li imali još nekih neslaganja s prirodom ili smjerom politike gospodina Tuđmana... predsjednika Tuđmana?

MANOLIĆ: Pa, mislim da te razlike nisu došle do izražaja u to vrijeme. Imamo posla 1990., kada se taj tim koji je preuzeo vlast 30. svibnja 1990. još uvijek uhodavao. To je bilo razdoblje uhodavanja, a do tog trenutka nije bilo bitnih razlika sve do te točke 1991.

SCOTT: Da. I samo vas sada molim da nam date sažetak tih razlika koje su se razvile od 1991. godine naovamo do vašeg odlaska 1994.

MANOLIĆ: Pođemo li od činjenice da je sporazum Milošević-Tuđman imao za cilj podjelu Bosne i Hercegovine, onda dolazimo do još jedne važne točke u razvoju događaja, a to je referendum u Bosni i Hercegovini u kojem su se Hrvati, Muslimani i Srbi trebali izjasniti jesu li za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu u okvirima granica, AVNOJ-evskih granica, ili ne. I to je bila važna točka u odnosima prema Bosni i Hercegovini. S naše strane. Neki ljudi u Bosni i Hercegovini, Hrvati u Bosni i Hercegovini zapravo, mislili su da ne bi trebali izlaziti na referendum, da bi trebali bojkotirati referendum zajedno sa Srbima, čime se izbjeglo i zaobišlo tezu ili pitanje na referendumu: „Jeste li za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu?”

Predsjednik Tuđman... želim samo naglasiti ovo: predsjednik Tuđman se u tom trenutku još jednom odlučio za smjer koji smo zagovarali od samog početka, cjelovita Bosna i Hercegovina. U tom smislu moramo biti objektivni. Dakle ja ne želim optužiti predsjednika, ili optužiti predsjednika Tuđmana za nešto što nije htio učiniti, ali želim svjedočiti o politici do koje je došlo u određenom trenutku. Predsjednik Tuđman u tom je trenutku, u odlučivanju, odlučio da Hrvati trebaju izaći na referendum zajedno s Muslimanima, da trebaju sudjelovati na referendumu, i naravno da će ga Srbi bojkotirati. Rezultati su općepoznati. Bilo je oko 66 posto u korist cjelovite Bosne i Hercegovine. Ističem to zato što je taj trenutak i odluka koju je donio predsjednik, predsjednik Tuđman, da bi Hrvati trebali sudjelovati na referendumu, u suprotnosti je sa svim pričama i glasinama do tog vremena i dogovorima koje je imao s Miloševićem o podjeli Bosne i Hercegovine.

Sudsko vijeće nije uzelo u obzir sljedeća dva Manolićeva odgovora koji se protežu sa stranice 4277 na stranicu 4278. Jer da jest, onda bi u fusnoti pridodanoj uz paragraf presude u kojem se suci pozivaju na sastanak u Karadžorđevu raspon stranica bio od 4273 do 4278, a ne od 4273 do 4277. U tim odgovorima kriju se važni detalji.

SCOTT: U redu. Vratimo se nazad jer sada smo skočili u 1992. Vratimo se ranije na... rekli ste nešto ranije o sastancima u Karadžorđevu. I rekli ste da je inicijalno više ljudi trebalo ići. Možete li samo ponoviti što ste mislili s tim i reći nam o sastanku u Karadžorđevu u ožujku 1991.

MANOLIĆ: Ne znam ništa o tom sastanku. Sve što znam je ono što mi je predsjednik rekao nakon sastanka, a to je ono što sam vam rekao, da su postigli načelni dogovor o svom stavu prema Bosni i Hercegovini i kako su je trebali podijeliti, ili kako je to trebalo biti podijeljeno. Imali smo naknadne dokaze za to, ali doći ćemo do toga, vjerujem, u dogledno vrijeme.

SCOTT: Pa, što vam je još predsjednik Tuđman rekao o svom sastanku s Miloševićem u to vrijeme? Koja su bila neka druga postavljena pitanja?

MANOLIĆ: Ono što sam uspio zaključiti i promatrati sudeći po zadovoljstvu predsjednika Tuđmana nakon sastanka je sljedeće: mogu reći da je vrlo vjerojatno i Milošević bio zadovoljan s onim što su se dogovorili, jer su nastavili voditi tu politiku zajednički, kako ostvariti taj načelni sporazum koji su postigli.

Osim ova dva odgovora, postoji još jedan odgovor koji je važan, a nalazi se na stranici 4282.

SCOTT: U redu. Na to ćemo se vratiti u transkriptima. Je li... je li bilo ičega u vezi sa sastankom ili razgovora s Izetbegovićem o rezultatu tog sastanka u Karađorđevu? Je li vas predsjednik Tuđman izvijestio da su stavovi predsjednika Izetbegovića razmatrani ili da će biti naknadnih sastanaka s predsjednikom Bosne Izetbegovićem?

MANOLIĆ: Sastanak Tuđmana i Miloševića o kojem govorimo nije bio poznat Izetbegoviću. Tek kasnije je odgovorio tražeći objašnjenje od obojice, od predsjednika Tuđmana i od Miloševića, pitajući ih o čemu su razgovarali.

Dva dana kasnije u unakrsnom ispitivanju Praljkov odvjetnik Božidar Kovačić pokazao je Manoliću pismo koje je Izetbegović poslao Tuđmanu dan prije sastanka u Karađorđevu odnosno 24. 3. 1991.⁵ Prema nadnevku pisma Izetbegović je unaprijed znao za sastanak u Karađorđevu, a prema sadržaju znao je i detalj koji bi se u razgovoru mogao spomenuti. Naime, Izetbegović je u pismu upozoravao Tuđmana da će mu Milošević nešto ponuditi na štetu Muslimana, moleći ga da odbije tu ponudu. Konkretno, u prvome paragrafu pisma piše:

Poštovani gospodine predsjedniče, uvjeren sam (a u tom pogledu imam i izvjesne informacije) da će Vam On u bilateralnim razgovorima ponuditi neka parcijalna rješenja, koja bi dijelom bila ostvarena na račun Muslimana i BiH.⁶

Nakon što su se složili da se pod „On” u pismu misli na Miloševića, Manolić je pitao je li datum tog pisma 23. ili 24., a Kovačić je rekao da nisu sigurni jer su rađene neke korekcije, ali misle da je 23. 3., dan uoči sastanka.⁷ Manolić je rekao da bi „to onda značilo da je Izetbegović znao da će se sastanak održati što dovodim u pitanje, jer ni sam nisam znao datum sastanka”, da ni „predsjed-

⁵ MKSJ, predmet IT-04-74-T, transkript Manolićeva svjedočenja od 5. 7. 2006., 4532.

⁶ MKSJ, predmet IT-04-74-T, dokaz br. 3D00295; Tuđman, M, 2017, 90.

⁷ Ako je transkript ovdje precizan, Kovačić je pogriješio jer se na pismu jasno vidi dan 24., a ne 23. i upravo je 24. dan uoči sastanka.

nik Predsjedništva, gospodin Mesić nije znao kada će se sastanak održati – ili, bolje rečeno, znao je poslije sastanka, ali ne prije sastanka” te da je to „ionako spekulacija”.⁸ Mesić pak kaže da je on dogovorio sastanak. Tužitelj Scott i sudac Antonetti zatražili su izvor tog dokumenta na što je odgovorio Praljak:

Ovaj dokument došao je od čovjeka koji je bio u Izetbegovićevom najužem krugu, a do nas je došao putem bivšeg savjetnika predsjednika Tuđmana. Što se tiče podrijetla ovog dokumenta, ovaj dokument objavljen je u knjizi o predsjedniku Tuđmanu, a pomoću grafologa možemo ustanoviti da je datum autentičan. To je bilo prije sastanka u Karađorđevu, a Alija Izetbegović primio je tu informaciju od predsjednika Makedonije, Gligorova, i navodno je primio tu informaciju u Beogradu.⁹

Praljak je dao i dodatno objašnjenje zašto smatraju da se pismo odnosi na sastanak u Karađorđevu:

U pismu se izričito navodi da će on, u bilateralnim razgovorima, učiniti tako i tako, a bilateralni sastanak između Tuđmana i Miloševića nikada se nije dogodio nakon 24. travnja. Dakle, ovo je pismo moglo biti napisano samo 24. ožujka jer je bilateralni sastanak održan 25. u Karađorđevu.¹⁰

Na to mu je odgovorio Manolić:

Mislim da kategorički tvrdite nešto što nije potpuno točno, to jest da nije bilo sastanaka održanih nakon tog dana. Ne mogu to tvrditi, tvrditi to s punom sigurnošću. Ne mogu reći ni da ni ne.¹¹

Manolić dovodi u pitanje Praljkovu izjavu sugerirajući da je moguće da je bilo još sastanaka nakon „tog” dana, koristeći se pravnom smicalicom stavljanja svoje izjave u neodređeni oblik. Sugerira, tj. daje naslutiti da zna više o sastancima, ali to ne tvrdi. Ovdje bi mogla biti nedoumica je li Praljak pogriješio spomenuvši da nakon 24. travnja više nije bilo bilateralnih sastanaka između Tuđmana i Miloševića, budući da se prije toga spominje sličan datum, tj. nadnevak pisma 24. ožujka, a sad se odjednom spominje 24. travnja. No nedoumice zapravo nema i Praljak je u pravu. Točno je da nakon 24. travnja više nije bilo bilateralnih sastanaka jer su ukupno bila dva: 25. ožujka u Karađorđevu i 15. travnja u Tikvešu. Prema tome datum 24. travnja na pismu koje se odnosi na bilateralni sastanak između Tuđmana i Miloševića ne bi imao smisla jer nakon 15. travnja više nije bilo bilateralnih sastanaka. Ako je ovo pismo autentično, onda Manolić u prvoj rečenici odgovora Scottu sa stranice 4282 laže ili doista nije bio

⁸ MKSJ, predmet IT-04-74-T, transkript Manolićeva svjedočenja od 5. 7. 2006., 4533.

⁹ Isto, 4534.

¹⁰ Isto, 4535.

¹¹ Isto.

upoznat sa svim detaljima iz tog razdoblja pa ne zna da je Izetbegović znao za sastanak prije nego što se dogodio. Što se tiče druge rečenice, Izetbegović je bio u prigodi zatražiti objašnjenje od obojice najkasnije na prvome sastanku šestorice predsjednika jugoslavenskih republika u Splitu koji se održao 28. ožujka 1991., dakle tri dana nakon sastanka u Karađorđevu. I to pred svima. Ali nije, nego se makedonski predsjednik Kiro Gligorov osvrnuo na sastanak u Karađorđevu rekavši da je dobio priopćenje s bilateralnog sastanka Tuđmana i Miloševića na kojem se razmatralo smjenjivanje jugoslavenske vlade te određeni ekonomski potezi. Na tom sastanku bio je i Izetbegović, koji je govorio odmah nakon Gligorova i nije spomenuo sastanak u Karađorđevu. Štoviše, taj sastanak uopće više nije spomenut. Ako je Manolić znao za jedan ili oba detalja, onda je u svom odgovoru lagao. Ako Manolić nije znao za ova dva detalja, pojavljuje se pitanje zašto je u obliku izjavne rečenice rekao da Izetbegović nije znao za sastanak. Ako Manolić nije znao da je Izetbegović znao za sastanak, to ne znači da Izetbegović doista nije znao za njega. Budući da se Manolić i sa svojih stotinjak godina sjeća detalja otprije više desetljeća i da je, sudeći po tome kako to prikazuje u svojim memoarima i intervjuima, lucidan bez obzira na godine, nije realno smatrati da nije znao kako i što govori na tom svjedočenju kada je imao 86 godina. Pravično bi bilo da je rekao da prema onomu što on zna Izetbegović nije znao za taj sastanak, ali da je moguće da je u krivu. Ili takvo što uopće ne bi spomenuo. No onda to ne bi bilo izrečeno u obliku činjenice, nego bi to bila pretpostavka ili nejasnoća koja ne bi mogla biti iskorištena u presudi kao krunski dokaz za UZP. Da je Manolić nevjerodostojan svjedok pokazuju neki detalji s njegova svjedočenja. Na primjer, Manolić je nekonzistentan u vezi s onim što se točno odvijalo na sastanku u Karađorđevu. U unakrsnom ispitivanju Praljku je rekao da nije rekao da su se ondje dogovorili o podjeli BiH, nego da su razgovarali o tom:

PRALJAK: I ja također, da. Franjo Tuđman, kako kažete, složio se oko podjele Bosne i Hercegovine s Miloševićem u Karađorđevu; je li to točno?

MANOLIĆ: Ne. Nisam to rekao. Rekao sam da su pregovarali o podjeli Bosne i Hercegovine.¹²

Manolićev odgovor ne poklapa se s odgovorima na pitanja tužitelja Scotta gdje je rekao da su se Tuđman i Milošević „načelno dogovorili oko pitanja podjele Bosne i Hercegovine”, zatim da su se sporazumjeli odnosno da je sporazum o podjeli BiH činjenica: „pođemo li od činjenice da je sporazum Milošević-Tuđman imao za cilj podjelu Bosne i Hercegovine...”, da je „vjerojatno i Milošević bio zadovoljan s onim što su se dogovorili” te „kako ostvariti taj načelni dogovor koji su postigli”. Prema tome, Manolić je prvo govorio da su se barem načelno dogovorili

¹² Isto, 4494.

i sporazumjeli, a sada na izravno pitanje je li rekao da se Tuđman složio s Miloševićem oko podjele BiH odgovara da nije rekao da su se složili oko toga, nego da su pregovarali. Također, Praljak ga je pitao jesu li se nakon sastanka u Karađorđevu održali zajednički sastanci svih predsjednika jugoslavenskih republika:

PRALJAK: Odmah nakon sastanka 25. u Karađorđevu, je li se 28. dogodio sastanak svih predsjednika u Splitu?

MANOLIĆ: Ne sjećam se.

PRALJAK: Nakon tog sastanka u Karađorđevu, je li bilo šest sastanaka svih predsjednika svih republika?

MANOLIĆ: Ni toga se ne sjećam.¹³

Manolić ne može posvjedočiti ni o Tuđmanovim bilateralnim sastancima s Izetbegovićem iz 1991., što je rekao u unakrsnom ispitivanju odvjetniku Kovačiću:

KOVAČIĆ: Je li istina da je u tom razdoblju, 1991., Alija Izetbegović, predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine, također imao bilateralne sastanke s Tuđmanom?

MANOLIĆ: O tome ne mogu svjedočiti, mogu samo pretpostaviti da su takvi sastanci održani.¹⁴

Koliko je realno vjerovati da se Manolić koji je u to doba bio predsjednik Vlade Republike Hrvatske sjeća detalja vezanih uz sastanak u Karađorđevu, a ne sjeća se serije sastanaka predsjednika svih jugoslavenskih republika koji su pokrenuti na Tuđmanovu inicijativu i koji su važniji od sastanka u Karađorđevu? Na njima se razgovaralo i dogovaralo o budućnosti Jugoslavije i svih jugoslavenskih republika pa tako i Hrvatske i BiH. Bilo bi nevjerojatno da je Tuđman Manolića izvijestio o jednom detalju sa sastanka u Karađorđevu, a da ga praktički istodobno nije izvještavao o gomili detalja s tih sastanaka. Manolić je na sudu trebao znati ne samo da su se sastanci održali nego i sadržaje sastanaka. Pogled u arhivsku dokumentaciju potvrđuje sumnje i pokazuje da Manolić u svom svjedočenju ne govori istinu. On je znao i za sastanke i za sadržaje sastanaka. Na primjer, o modelu konfederativnog uređenja Jugoslavije u obliku saveza suverenih država, jednom od ključnih detalja s tih sastanaka, Manolić je kao predsjednik Vlade govorio u uvodnom izlaganju o aktualnoj političkoj situaciji na zasjedanju Sabora 16. travnja 1991.¹⁵ Zatim, u emisiji „U krupnom planu” na HTV-u 24. travnja 1991. rekao je:

¹³ Isto, 4474.

¹⁴ Isto, 4530.

¹⁵ *Večernji list*, 17. travnja 1991.

I tu imamo jedan novi momenat, kojeg ranije nije bilo, a koji se približava našem modelu konfederativnoga uređenja Jugoslavije – da se dogovaraju republike, a ne da se stvari rješavaju samo u savezним institucijama.¹⁶

Postoje tri još bolja dokaza da je Manolić znao i za sastanke i za sadržaje sastanaka te da je lagao na sudu. Prvi dokaz je transkript 7. sjednice Vrhovnog državnog vijeća (VDV) od 8. lipnja 1991., u predmet uveden kao dokaz obrane.¹⁷ U njemu se vidi da je Tuđman izložio događaje sa šestog sastanka predsjednika republika u Sarajevu. Manolić je, doduše, kasnio na taj početni dio sastanka, ali svi sudionici 7. sjednice VDV-a dobili su i pisano priopćenje o tome: „O 6. sastanku predsjednika Republika kao što ste mogli zaključiti iz priopćenja...”. O tome je izvijestio i *Večernji list*:

Predsjednik Republike Hrvatske dr. Franjo Tuđman sazvaio je jučer 7. sjednicu Vrhovnog državnog vijeća. Na sjednici su razmotreni: izvještaj predsjednika Republike sa šestog sastanka predsjednika republika u Sarajevu, te polazišta za najavljeni trojni sastanak predsjednika Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine.¹⁸

Drugi dokaz je Manolićeva knjiga iz 1995. koja je u ovaj predmet uvrštena kao dokaz optužbe o dogovoru u Karadžićevu. U toj knjizi piše:

Prvi veliki intervju na temu razdruživanja predsjednik Vlade J. Manolić dao je „Vjesniku” početkom lipnja 1991. – upravo u vrijeme kad su u jeku intenzivni razgovori i pregovori predsjednika šestu jugoslavenskih republika – Kućana, Tuđmana, Miloševića, Izetbegovića, Gligorova i Bulatovića.¹⁹

Koliko god dugo šest predsjednika razgovaralo, koliko god izgledalo na prvi pogled da su ti razgovori jaloв posao, mislim da oni ipak daju rezultate. Sama činjenica da je došlo do razgovora najodgovornijih ljudi u republikama, govori u prilogu tezi da do razrješenja krize u Jugoslaviji mora doći sporazumom tih šest subjekata koji su razgovarali. Mnogi neće ili ne mogu da vide i sagledaju te rezultate. Posljednji razgovor u Sarajevu pokazuje da se uz veliko strpljenje, uz veliku dozu političke mudrosti, ti razgovori mogu uspješno odvijati. Uspjeh je već i sama činjenica da nitko na sarajevskom skupu nije odbacio platformu koju su ponudili Izetbegović i Gligorov. Očito je da nema alternative razgovoru šestorice republičkih predstavnika. Rješenje se očito nije moglo naći u postojećem sistemu, u postojećim savezним institucijama, nego u takvom razgovoru koji faktički priznaje suverenost republika. Ta činjenica je pobjeda linije koju smo od početka zastupali.²⁰

Manolić na sudu kaže da se ne sjeća ovih sastanaka iako je dao intervju u kojem govori o tim sastancima i navodi detalje s tih sastanaka, a sve to spominje

¹⁶ *Večernji list*, 24. travnja 1991.

¹⁷ MKSJ, predmet IT-04-74-T, dokaz br. 1D02910.

¹⁸ *Večernji list*, 9. lipnja 1991.

¹⁹ Manolić (1995), 106.

²⁰ Isto, 108.

se u njegovoj knjizi koja je prihvaćeni dokaz na sudu u istom postupku. Sud u tome ne vidi ništa sporno, nego takvo nepouzdanost i lažno svjedočenje uzima kao dokaz u presudi. Treći su dokaz Manolićevi memoari iz 2015. Manolić u prvome dijelu svojih memoara, knjizi *Politika i domovina*, objašnjava hrvatsko stajalište o savezu suverenih republika i piše:

Tuđman je u travnju i svibnju s predsjednicima republika imao niz sastanaka. U povratku znao mi je isticati kako još nije sve izgubljeno, rat se može izbjeći te valja s Miloševićem nastaviti bilateralne razgovore.²¹

Ovi Manolićevi memoari izašli su devet godina nakon njegova svjedočenja na sudu pa ovaj navod tada nije mogao biti uporabljen kao protudokaz. No mogli su biti uporabljeni transkript 7. sjednice VDV-a i knjiga iz 1995. Sud ih je trebao uvažiti uz niz drugih dokaza koji pokazuju da je Manolić neuvjerljiv i nepouzdan svjedok sklon laganju i manipuliranju. Zbog toga njegovo svjedočenje nije smjelo biti iskorišteno kao dokaz u presudi. Sud je radio suprotno znanstvenoj metodologiji. Znanost bi prikupila i analizirala sav materijal te utvrdila proturječnosti i odbacila lažne i manipulativne izjave. Osim Manolićevih izjava, sud je sastanak u Karađorđevu iskoristio kao dokaz za podjelu BiH i na temelju navoda iz spomenute Manolićeve knjige objavljene 1995.²² Interesantno je uočiti kako je sud prihvatio ovu knjigu kao dokazni materijal i onda selektivno odabrao dio koji mu se sviđa da bi nesuvislim zaključivanjem podupro tezu o dogovoru u Karađorđevu, a nije uzeo u obzir jasnu kontradikciju između knjige i svjedočenja po pitanju sastanaka šestorice predsjednika i detalja s njih. Ta knjiga nije Manolićevo autorsko djelo, nego odabrani izvadci iz njegovih intervjua uz napomene i interpretacije urednika knjige. Problem je s knjigom to što je u njoj sve prikazano kao jedan odgovor, a zapravo je svaki od odlomaka odgovor na zasebno pitanje. Osim toga u knjizi nisu prenesena pitanja iz intervjua, a ni svi odgovori nisu

²¹ Manolić (2015), 164.

²² MKSJ, predmet IT-04-74-T, dokaz br. P09673, Josip Manolić: *Intervjui i javni nastupi 1989 – 1985*, 1 prijevoda na engleski br. ET 01117–1102; u originalu knjige to je 317; preneseno iz razgovora Davora Butkovića s Josipom Manolićem objavljenog u *Globusu* br. 176 od 22. 4. 1994., 7-10. Dio odgovora u knjizi ponešto je izmijenjen i prilagođen da bude prikazan bez pitanja. Na primjer, početak trećeg odlomka tj. odgovora u originalu počinje sa „Sigurno je da se govorilo o promjenama republičkih granica...”, što je ostavljeno u kontekstu jer je pitanje glasilo „Jeste li vi, kao drugi čovjek u Hrvatskoj u to vrijeme, imali precizan činjenični uvid u sadržaj razgovora u Karađorđevu?” Pomalo je sporan dodatak „U svakom slučaju” u četvrtom odlomku jer toga u originalu nema, a predstavlja dodatnu sugestiju. Pitanje je bilo: „U svojem ste otvorenom pismu istakli da je povećanje hrvatskog državnog teritorija Tuđmanova opsesija. Što je sve, po vašim spoznajama, dr. Tuđman želio uključiti u Hrvatsku?” Odgovor je bio: „Dr. Tuđman želio je zapadnu Hercegovinu priključiti Hrvatskoj. Računao je, doduše, i na neke druge dijelove Bosne i Hercegovine, ali je najvažnije bilo pripojenje Hercegovine Hrvatskoj. Sada ne mogu reći više o tome, kao ni o interpretacijama hrvatsko – srpskih pregovora.” I peti odlomak je izmijenjen i prilagođen, ali zadržan u kontekstu bez dodataka.

cjeloviti. Na primjer, četvrti odlomak dio je duljeg odgovora na postavljeno pitanje. Na stranici 317 knjige koja kao dokazni materijal nosi sudsku oznaku 01171102 nalazi se ovaj dio:

Predsjednik nikada, ni svojim najbližim suradnicima, nije otvoreno rekao o čemu se dogovarao sa Slobodanom Miloševićem, izuzev nekih naznaka tih razgovora. Mi to nismo mogli tolerirati. Još tada, u vrijeme prvih Tuđmanovih pregovora s Miloševićem, došlo je do prvih napuklina u vrhu Hrvatske demokratske zajednice. Moji su sumišljenici, kao što se zna, od početka bili za savez s Muslimanima i za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu u avnojskim granicama. Dr. Tuđman i Slobodan Milošević dogovorili su se, ipak, o podjeli BiH.

Sve što je uslijedilo nakon pregovora u Karađorđevu u ožujku 1991. jasno pokazuje da su Tuđman i Milošević ondje dogovorili podjelu Bosne i Hercegovine, te rušenje ondašnjega jugoslavenskog premijera Ante Markovića. Sasvim sam siguran da se ove dvije ocjene mogu i dokumentirati, ali to više nije političko pitanje.

Ovdje se uočavaju metodološka pogreška suda odnosno prvostupanjskog vijeća i dvije Manolićeve logičke pogreške. Metodološka pogreška suda počinje samom knjigom u kojoj su odgovori na dva različita pitanja prikazani kao jedan odgovor. Nju je prenijelo tužiteljstvo, a prihvatio sud. Pogledajmo kako je tekao ovaj dio intervjuja u originalu.

PITANJE: Je li točno da je do ozbiljnog raskola u HDZ-u došlo još na proljeće lanijske godine, kad se birao novi predsjednik Vlade, i kad je skupina vaših sumišljenika prvi put zaprijetila dr. Tuđmanu raskolom u stranci?

ODGOVOR: Ne, do razilaženja je zapravo došlo mnogo ranije, ali su se glavne točke sukoba zadržavale u uskom krugu najviših dužnosnika HDZ-a; o njima se nije govorilo u javnosti. Na osnovi toga sukoba predsjednik Republike povlačio je i mnoge važne političke poteze, koji su javnosti katkad izgledali nerazumljivi. Nama je važno da predsjednik nikada, ni svojim najbližim suradnicima, nije otvoreno rekao o čemu se dogovarao sa Slobodanom Miloševićem, izuzev nekih naznaka tih razgovora. Mi to nismo mogli tolerirati. Još tada, u vrijeme prvih Tuđmanovih pregovora s Miloševićem, došlo je do prvih napuklina u vrhu Hrvatske demokratske zajednice. Moji su sumišljenici, kao što se zna, od početka bili za savez s Muslimanima i za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu u avnojskim granicama. Dr. Tuđman i Slobodan Milošević dogovorili su se, ipak, o podjeli Bosne i Hercegovine.

PITANJE: U svojem otvorenom pismu predsjedniku Republike spomenuli ste i poznate pregovore u Karađorđevu, održane prije nego što je započeo rat u Hrvatskoj, na proljeće 1991. Što je, zapravo, dogovoreno u Karađorđevu?

ODGOVOR: Sve što je uslijedilo nakon pregovora u Karađorđevu jasno pokazuje da su Tuđman i Milošević ondje dogovorili podjelu Bosne i Hercegovine, te rušenje ondašnjega jugoslavenskog premijera Ante Markovića. Sasvim sam siguran da se ove dvije ocjene mogu i dokumentirati, ali to više nije političko pitanje.

Logička pogreška u prvome odgovoru je u tome da se u slučaju barem jedne negativne premise ne može izvući afirmativan odnosno potvrđan zaključak. Čak i pod uvjetom da je točno da se Tuđman s Miloševićem o nečemu dogovarao, ako nikada nikomu nije otvoreno rekao o čemu se dogovarao izuzev nekih naznaka, onda nije moguće zaključiti da su se dogovorili o podjeli BiH. Zapravo, bez poznavanja detalja o razgovoru nije moguće zaključiti ni da su se uopće nešto dogovarali ili dogovorili. Možda bi netko mogao pomisliti da „neke naznake” upućuju na dogovaranje ili dogovor, ali Manolić ne navodi kakve su to naznake i odnose li se one na sadržaj razgovora ili postojanje razgovora. Rastavimo to u premise i zaključak. U slučaju da se naznake odnose na postojanje razgovora pa se u tom slučaju mogu odbaciti kao sadržaj premisa:

- Premisa 1: Tuđman je imao dogovore s Miloševićem.
- Premisa 2: Tuđman nikomu ništa nije rekao o tome što su se dogovorili.
- Zaključak: Tuđman i Milošević dogovorili su se o podjeli BiH.

Zaključak ne može biti afirmativan jer je jedna od dvije premise, premisa 2, negativna pa prema pravilu logičkog zaključivanja ispravan zaključak može biti samo negativan, odnosno da se ne zna o čemu su se dogovarali. Da bi zaključak bio afirmativan, obje premise moraju biti afirmativne, tj. druga premisa mora imati sadržaj poput „Tuđman je rekao da su se dogovorili o podjeli BiH”. Osim toga i intuitivno je jasno da ako se o nečemu ništa ne zna, onda se tomu nečemu ne mogu odrediti značajke. Izvedimo dokaz na temelju istinitosti premisa. Ako pretpostavimo da su premise istinite, možemo li pronaći primjer koji dopušta da su premise istinite, ali koji jasno proturječi zaključku? Takav primjer bio bi: „Tuđman i Milošević nisu se dogovorili o podjeli BiH.” Ovakav zaključak bio bi logički ispravan budući da imamo negativan zaključak izveden na temelju negativne premise, ali sadržajno nekorektan jer ponovno ne znamo o čemu su razgovarali. Imamo upitnu pouzdanost zaključka. Drugi primjer bio bi: „Ne zna se jesu li se Tuđman i Milošević dogovorili o podjeli BiH.” Takav primjer je i logički ispravan i sadržajno korektan.

U slučaju da se naznake odnose na sadržaj razgovora pa se u tom slučaju mogu prihvatiti kao sadržaj premisa:

- Premisa 1: Tuđman je imao dogovore s Miloševićem.
- Premisa 2: Tuđman nikomu ništa nije rekao o tome što su se dogovorili osim nekih naznaka.
- Zaključak: Tuđman i Milošević dogovorili su se o podjeli BiH.

Da bi zaključak ovdje vrijedio, premisa 2 mora biti afirmativna što bi bilo moguće samo ako se zna koje su to naznake i ako pokazuju da je postignut

dogovor o podjeli BiH. Tada bi ta premisa bila pozitivna u kontekstu dogovora o podjeli BiH. Međutim, naznake su neodređene, nema detalja o njima na temelju kojih bi se mogao izvesti takav zaključak. Prema tome premisa je zbog postojanja negativnog dijela, a nepostojanja afirmativnog dijela, ponovno negativna pa onda i zaključak mora biti negativan. Logička pogreška u drugom odgovoru je generalizacija. U ozbiljnim stvarima kao što su suđenje ili znanstveno istraživanje pozornost treba posvetiti detaljima, pogotovo u smislu preciznosti i potpunosti. Manolić kaže da „sve što je uslijedilo nakon pregovora u Karađorđevu jasno pokazuje da su Tuđman i Milošević ondje dogovorili podjelu Bosne i Hercegovine”. Da bi se ovaj navod mogao potvrditi u znanosti, potrebno je doznati što je to „sve”, analizirati okolnosti i uzročno-posljedični slijed „svega”, tj. događaja na koje se izjava odnosi, te na temelju toga zaključiti je li to tako ili nije. Isto je trebalo učiniti i prvostupanjsko sudsko vijeće ako je na temelju ove izjave donosilo presudu. Preostala tri odlomka sa stranice 1 prijevoda na engleski dio su stranice 318 iz originala koja nosi sudsku oznaku 01171103 iz čega je važno izdvojiti prvi paragraf:

U Karađorđevu se sigurno govorilo o promjenama republičkih granica, o povećanju hrvatskog i srpskog državnog teritorija, što pokazuju i kasniji politički potezi. Bilo bi najpametnije kad bi netko predsjednika Tuđmana javno pitao o čemu se dogovorio s Miloševićem. Tuđman bi se o tome morao izjasniti, da ili ne, a onda se mogu iznositi dodatni argumenti.

Manolić kao da ne zna ili kao da se ne sjeća da se Tuđman više puta o tome izjašnjavao u raznim intervjuima, npr.

Što se tiče ostaloga, ponavljam jednom zauvijek: nikada nije bilo navodnog dogovora o podjeli Bosne između Miloševića i mene.²³

Diskusija – Ciril Ribičić

Kao dokaz za postojanje dogovora u Karađorđevu o podjeli BiH uzet je navod iz Ribičićeve ustavnopravne analize nastanka i djelovanja Hrvatske republike Herceg-Bosne”:

Dugih osam godina nisam bio u Sarajevu. Moj zadnji neposredni kontakt s Bosnom i Hercegovinom bio je u proljeće 1991. Sjećam se, o tome sam nešto već zapisao u knjizi *Rad sem jih imel* (Bili su mi dragi, Birotisak, Zagreb, 1995.), kako sam tada uvjeravao svoje sugovornike da je nesigurna i neperspektivna teza da Bosne i Hercegovine neće biti ako više ne bude avnojevske Jugoslavije; sjećam se svog tadašnjeg nastupa na Yutelu gdje sam se zauzeo za obnovljenu jugoslavensku zajednicu naroda, koja bi bila asimetrična konfederacija sa Sarajevom kao glavnim

²³ Tuđman, F., Zagreb, 1999. prema Tuđman, M., Zagreb, 2006.

gradom; svojeg telefonskog razgovora s Alijom Izetbegovićem, nekoliko tjedana kasnije, u kojemu sam ga upozorio da je Milošević u Karadorđevu dr. Tuđmanu predlagao podjelu Bosne i Hercegovine, bez sudjelovanja i na račun Bošnjaka, te svojega razgovora s tadašnjim veleposlanikom SAD-a u Jugoslaviji, Warenom Zimmermannom, o tome kako bi bilo loše da SAD odugovlači priznanje Bosne i Hercegovine, kao što je to činio u slučaju Slovenije i Hrvatske.²⁴

Prvi problem je zapravo niz problema. Ciril Ribičić nije izravni svjedok sastanka u Karadorđevu. Niti je osoba iz uskog ili iz širokog kruga ni Tuđmana ni Miloševića, što znači da o navodnoj Miloševićевой ponudi Tuđmanu nije mogao doznati od njih dvojice. Štoviše, on nije ni Hrvat ni Srbin, nego je Slovenac i nije neposredno sudjelovao u ratnim događajima na području Hrvatske ili BiH. Ribičić kaže da mu je zadnji kontakt s BiH bio u proljeće 1991. kada je nekoliko tjedana poslije telefonski upozorio Izetbegovića da je Milošević u Karadorđevu dr. Tuđmanu predlagao podjelu Bosne i Hercegovine. Drugi problem je logički. Čak i ako je istina da je Milošević Tuđmanu ponudio podjelu BiH, to ne znači da ju je Tuđman prihvatio. Ako ju nije prihvatio, onda se nisu dogovorili. Ako se nisu dogovorili, onda je tvrdnja da se u Karadorđevu dogodio „dogovor o podjeli BiH” neistinita. To čak ne znači da su nastavili razgovor o tome. Ako je nepoznanica jesu li o tome uopće razgovarali, onda se ne može zaključiti da su se sastali radi „preciziranja planova za podjelu BiH između Hrvatske i Srbije” kako stoji u presudi. Kad je riječ o Ribičićevu svjedočenju, presuda se referira na stranicu 25 550 transkripta, što je prema oznakama na dokumentima iz arhive MKSJ-a stranica njegova svjedočenja u predmetu IT-04-74-T koje se odvijalo 10. i 11. prosinca 2007. i nalazi se na dva dokumenta s oznakama stranica 25 431–25 641. Međutim, na stranici 25 550 nema ničega vezanog uz sastanak u Karadorđevu, BiH ili predsjednika Tuđmana, kao ni na nekoliko stranica prije i poslije. U dvodnevnom Ribičićevu svjedočenju u predmetu Prlić i ostali, sastanak u Karadorđevu uopće se ne spominje, Tuđman se prvi dan spominje na stranicama 25 470 i 25 513, a drugi dan na stranici 25 565, ali ne u kontekstu sastanka u Karadorđevu, podjela BiH spominje se samo drugi dan svjedočenja na stranicama 25 548, 25 564, 25 565, 25 595 i 25 633, također ne u kontekstu sastanka u Karadorđevu. Pretpostavka je da je navođenje stranice 25 550 kao dokaza pogriješka sudskog vijeća ili da je riječ o nekom drugom dokumentu s takvom oznakom, ali pretraživač arhive MKSJ-a upućuje samo na transkript Ribičićeva svjedočenja kroz svezak 4 presude. Sastanak u Karadorđevu spomenut je u Ribičićevu svjedočenju u predmetu IT-95-14/2 (Kordić & Čerkez). Ribičiću je postavljeno

²⁴ MKSJ, predmet IT-04-74-T, dokaz br. 1D02036, Ribičić (2001), 6 u engleskom prijevodu, 23 u hrvatskom prijevodu.

pitanje je li mu poznato da se održao sastanak u Karađorđevu i zna li što je on predstavljao. Ribičić je odgovorio:

Da. Čuo sam za jedan sastanak u Karađorđevu, susret pokojnog predsjednika Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića. O tome je puno napisano. O tome ima jako puno izjava i jedno od svjedočanstava o tome koje je naumilo da se na jednom mjestu okupe svi odjeci s tog susreta i ta mišljenja. Tako da ne mogu dati svoje mišljenje o tome što se dogodilo u Karađorđevu. Sve što znam je iz druge ruke.

Ali odmah nakon tog sastanka, nakon tog sastanka, čuo sam od kolega u Hrvatskoj da je tu krenula priča o podjeli Bosne i Hercegovine, na inicijativu Slobodana Miloševića.²⁵

Ribičić ne može dati svoje mišljenje o tome što se događalo u Karađorđevu jer „o tome ima jako puno izjava”, a priču o podjeli BiH čuo je iz druge ruke od „kolega u Hrvatskoj”. Drugim riječima, on o tome ne zna ništa. Tu se otvara niz pitanja, pogotovo u vezi s „kolegama iz Hrvatske”. Tko i kako može potvrditi istinitost navoda o podjeli BiH? Ima li Ribičić izvor za njega? Tko je taj izvor? Tko je izvor izvoru budući da na sastanku nije bio nitko osim Tuđmana i Miloševića? Je li to Ribičić izmislio? Je li Ribičić čuo izmišljenu tvrdnju? Osim toga, sudeći prema neosporenom Izetbegovićevu pismu s istim upozorenjem Tuđmanu, Izetbegović je za tu ponudu znao prije sastanka u Karađorđevu. Sadržajno, ta su dva upozorenja ista. Previše je nepoznanica i, uz činjenicu da je Ribičić potencijalne detalje sastanka mogao doznati iz najmanje druge ruke, nije razumno zaključiti da je to neporeciva istina i na temelju toga donijeti čvrst zaključak kao dio presude.

Zaključak

Glavne su osobine znanstvene metodologije objektivnost, pouzdanost, preciznost, sustavnost i općenitost. Presude ili dijelovi presuda temeljeni na selektivnom dokaznom materijalu, nepouzdanim izvorima, pristranim svjedočenjima, nepreciznim i necjelovitim informacijama, metodološkim, logičkim i činjeničnim pogreškama te površnom postupku dokazivanja suprotni su znanstvenoj metodologiji. Dokazi podvrgnuti takvu metodološkom pristupu postaju pseudodokazi. Zbog toga se zaključci izvedeni iz takva postupanja ne mogu smatrati znanstveno utvrđenim činjenicama koje oblikuju znanje o određenom događaju ili nizu događaja. Ako se određeni događaji i okolnosti kako je došlo do opisa tih događaja i znanja o njima utvrđuju korištenjem sudskog materijala kao što su presude, svjedočenja i dokazi, onda taj materijal mora biti pomno analiziran korištenjem znanstvene metodologije.

²⁵ MKSJ, predmet IT-95-14/2, transkript Ribičićeva svjedočenja od 16. 2. 2000., 14342. U predmet IT-04-74-T ovaj transkript uveden je kao dokaz br. P10355.

Izvori

Globus, br. 176, Zagreb, 22. travnja 1994.

Večernji list, Zagreb, 17. travnja 1991.

Večernji list, Zagreb, 24. travnja 1991.

Večernji list, Zagreb, 9. lipnja 1991.

Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju, sudski spisi, predmet IT-04-74-T:

dokaz br. 1D02036, Ribičić, C. (2001). *Geneza jedne zablude: Ustavnopravna analiza nastanka i djelovanja Hrvatske republike Herceg-Bosne*. Zagreb-Idrija: Jesenski i Turk-Založba Bogataj.

dokaz br. 1D02910, Presidential transcript of Meeting of Supreme State Council on 8 June 1991. / Zapisnik sa 7. sjednice Vrhovnog državnog vijeća Republike Hrvatske održane 8. lipnja 1991. godine.

dokaz br. 3D00295.

dokaz br. P09673, Manolić, J. (1995). *Intervjui i javni nastupi 1989. – 1995*. Zagreb: Misl.

dokaz br. P10355, transkript svjedočenja Cirila Ribičića od 16. 2. 2000.

Presuda – tom 4 od 6.

transkript svjedočenja Josipa Manolića od 3. 7. 2006.

transkript svjedočenja Josipa Manolića od 5. 7. 2006.

Literatura

Manolić, J. (1995). *Intervjui i javni nastupi 1989. – 1995*. Zagreb: Misl.

Manolić, J. (2015). *Politika i domovina. Moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

Tuđman, F. (1999). *Hrvatska riječ svijetu. Razgovori sa stranim predstavnicima*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Hrvatski institut za povijest.

Tuđman, M. (2017). *Druga strana Rubikona. Politička strategija Alije Izetbegovića*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Tuđman, M. (2006). *Vrijeme krivokletnika*. Zagreb: Detecta.

POZICIJE HRVATSKE U ODNOSU NA MOGUĆNOST REALIZACIJE IDEJE „SRPSKOG SVETA“

Saša MRDULJAŠ

Uvod

Do osmanskih prodora postojala je relativno stabilna katoličko-pravoslavna crta razgraničenja na ovdašnjim prostorima.¹ Približno se protezala Drinom te istočnom Hercegovinom na potezu Velež – Stolac – Popovo Polje – Konavle (Ančić (2005), 44-46, 54-57; Korać (2007), 25-29; Vidović (2010), 285-286). Da je ta crta opstala, moguće je zamisliti da glavni identitetno-državotvorni nesporazumi, sukladno dotadašnjim političko-teritorijalnim suodnosima, ne bi proizlazili iz katoličko-pravoslavnog, hrvatsko-srpskog konteksta, već bi se primarno producirali iz suodnosa samih katoličkih formacija; Hrvatske, Slavonije, Bosne, Dubrovnika, odnosno iz relacija između pravoslavnih tvorevina; Srbije i Zete te Srbije i Bugarske u etnički donekle nedefiniranom pojasu južnog Pomoravlja a dijelom i Kosova.

Međutim, nekadašnja katoličko-pravoslavna crta nije se održala. Osman-skim pustošenjem hrvatskih, slavonskih, bosanskih krajeva, time što su naknadno naseljavani uglavnom pravoslavnim življem, zatim islamizacijom pretežno stanovništva nekadašnje bosanske državne jezgre, nastala je nova etničko-vjerska konfiguracija (Džaja (1992), 43-69). Uz ostalo prepoznatljiva i po tome što su se preostaci katolika okupili, u konačnici i u nacionalnom smislu, oko jedine državne tvorevine koja im je preostala te zadržala politički značaj, odnosno oko Hrvatske.

Ta nova etnička slika prostora koji zajednički oblikuju današnja Hrvatska i BiH presudno je bila obilježena dvjema karakteristikama. Autohtona katolička, hrvatska populacija uglavnom se održala na sjeveru, zapadu, jugu s tim da je između tih njezinih segmenata, na tlu veličine Makedonije najbrojniji postao pravoslavni, srpski živalj. Domicilno stanovništvo glavninom se

¹ Ovaj članak izrađen je u okviru znanstvenoistraživačkog projekta „Nacionalna identifikacija u Crnoj Gori“ [Znanstvenoistraživački projekti Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (2020/22)].

očuvalo i u istočnom dijelu današnje Bosne. No u dominantnoj mjeri u kojoj je islamizirano preraslo je u posebnu, muslimansko-bošnjačku etničku zajednicu teritorijalno isprepletenu s manje brojnim Hrvatima i Srbima. Druga značajka „novonastale” etničke slike bila je u tome da je starinačka, hrvatska i bošnjačka populacija uglavnom bila gušće naseljena ondje gdje se održala dok su krajevi sa srpskom većinom najčešće bili slabije nastanjeni [v. Crkvenčić-Bojić (ur.), 1992; Crkvenčić-Bojić (ur.), 1995].

Prikazani etnički raspored, posebice nakon oblikovanja nacija, nacionalnih ideja i državotvornih programa predstavljao je izrazito pogodno tlo za destruktivan razvoj međunacionalnih odnosa koji je mogao odvesti, što se napokon i zbililo masovnim stradanjima, razaranjima, zaostajanjem ukupnog prostora i njegovoj marionetizaciji od strane inozemnih čimbenika. Kako bi se takvo što izbjeglo, bila su nužna kompromisna rješenja. Mada na hrvatskoj i bošnjačkoj strani nije nedostajalo odbojnosti prema nepopularnim kompromisima, koje se u pravilu doživljava kao nacionalno izdajstvo, mogućnosti dogovornih rješenja u pravilu su bile destruirane primarno iz srpskog društvenog kruga i promotora srpske velikodržavne ideje koji od 1918. i nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine SHS) u svojim rukama drže presudne poluge moći unutar novonastale države (Matković (1998), 87-100).

Taj se realitet nije izmijenio ni federalizacijom Jugoslavije kojom je u osnovi određena temeljna, polazna točka za svaku daljnju regulaciju međunacionalnih odnosa. No time što su glavne poluge moći, primarno kontrola nad JNA, zadržane „u srpskim rukama” omogućen je novi val destrukcije u ime velikosrpske državne misli koji je slijedio nakon pada komunističke vlasti. S aspekta velikosrpskog državotvorstva taj je val u konačnici rezultirao poražavajućim rezultatima te geopolitičkim realitetima koje ono iznimno teško može izmijeniti. Ipak, recentni je razvoj oslobodio prostor zagovornicima srpske velikodržavne misli koji u novim, velikodržavlju nesklonim prilikama, vlastitu težnju za ekspanzijom Srbije pokušavaju promovirati putem pojma „srpskog sveta” (vidjeti: *Kako je nastao Srpski sv(ij)et ...*, 2021).

U priloženom radu analizirat ćemo što bi za hrvatske državne i narodnosne pozicije značila realizacija projekta „srpskog sveta” u kontekstu BiH i Crne Gore, dviju zemalja s kojima Hrvatska graniči i unutar kojih obitavaju dijelovi hrvatskog naroda. S obzirom na višegodišnju statičnost zbivanja u BiH manji će značaj biti pridani bosanskohercegovačkim prilikama. Fokus će biti na Crnoj Gori u kojoj je izrazita dinamika nedavnih političkih događaja zapravo i dopustila „naglu” promociju ideje „srpskog sveta”.

Aktiviranje ideje „srpskog sveta“ i pitanje Bosne i Hercegovine

Srpska velikodržavno-šovinistička misao svoj suvremeni prodor na jugoslavensku političku scenu započinje 1980-ih, odnosno u doba urušavanja socijalističkog sustava. Ona već tada stječe dominantan utjecaj u srpskom društvu, no ipak ne uspijeva instalirati vlastite, autentične promotore na čelu tadašnje Srbije. Vodstvo je u Srbiji zadržala garnitura koja je svoje izvorište imala u komunističkoj ideologiji i srpskom shvaćanju jugoslavenstva. Ta garnitura, na čelu sa Slobodanom Miloševićem, u znatnoj se mjeri prilagođavala srpskom velikodržavlju, što joj je na koncu olakšalo zadržavanje vlasti, no po nizu značajki odstupala je od fizionomije koja je imanentna velikosrpstvu.²

Slomom vladavine Slobodana Miloševića, koja se iz međunarodne perspektive doživljavala kao svojevrsni vrhunac do kojeg se može ekstremizirati srpska politika, u srpskom se društvu započinju odvijati dva važna toka. Jedan posredovanjem kojega se ono, iscrpljeno zbivanjima 1990-ih, pokušava na svoj način oblikovati sukladno onomu što se naziva „europskim vrijednostima“ a time i ostvariti vezu sa Zapadom. Ova razvojna linija znatno gubi utjecaj novom radikalizacijom srpskog društva do koje dolazi državnom neovisnošću Kosova 2008. te komplikacijama vezanima uz njegov suodnos prema Srbiji.³ U tim uvjetima iznova se širi prostor djelovanja srpskoj, velikodržavljem prožetoj desnici. No, da bi ga iskoristila, bila je nužna prilagodba globalnom odnosu snaga, pa i promjenom retorike te suptilnijom prezentacijom vlastitih ciljeva. Ispunjenjem tih preduvjeta uvelike je omogućen proces tijekom kojeg najautentičniji promotori srpskog velikodržavlja, odnosno Srpska napredna stranka na čelu s Aleksandrom Vučićem postupno te uz izvjesnu i određenim očekivanjima potaknutu asistenciju Zapada preuzimaju vlast u Srbiji.

U međuvremenu se donekle promijenio i globalni kontekst omogućivši vladajućoj garnituri u Srbiji da približavanjem Rusiji osigura ne samo opušteniji odnos prema Zapadu već da vlastitu zemlju, ne bez potpore širokih društvenih masa,

² „Naravno, tu se ne radi o čarobnoj svemoći te ličnosti, već o činjenici da je Milošević uskočio na ranije ‚osedlanog konja‘. Veći dio srbijanske inteligencije, gotovo sva glasila masmedija i Crkva na otvorenoj su političkoj, kulturnoj i duhovnoj sceni uspjeli oživjeti i razviti velikosrpsku nacionalnu svijest. Te snage su stvorile masovno uvjerenje i spremnost da se svim sredstvima, uključujući i oružje, mora obnoviti jedinstvena država Srbija, a zatim obnovom saveznoga državnopartijskog centralizma ‚spasiti‘ Jugoslavija, koju su Tito i SKJ pola stoljeća razbijali i razbili na štetu Srbije, a u korist nesrpskih naroda koje se sada, i na silu, mora zadržati u centralističkoj velikosrpskoj Jugoslaviji. Na toj svijesti koja je sredinom 1980-ih postala masovna, izrastao je Slobodan Milošević“ (Bilandžić (1999), 756).

³ „Zapaljiva retorika ostaje konstantno opterećenje..., izazivajući konfuziju i sumnju u proces normalizacije i njegove ciljeve. Isti lideri koji govore o ratu ujutro, govore o miru uveče“ (Gashi & Novaković (2017), 9).

transformira u svojevrsnu autokraciju.⁴ Takvu u kojoj je presudna uloga jednog vođe, jedne partije, u kojoj vlast kontrolira medije te u kojoj se smisao izbornog procesa svodi na legitimiranje pozicija vladajućih struktura. Dakle, ne samo da tek od ovog vremena imamo Srbiju u kojoj vlast drže izvorni promotori ekstremne nacionalne ideologije već je drže unutar autoritarnog režima koji svoje najbliže paralele ima u režimima Rusije, Bjelorusije, Turske te srednjoazijskih država.⁵

Za razliku od kraja 1980-ih i početka 1990-ih, od razdoblja u kojem su se zagovornici velikosrpske misli zanosili nekakvom državotvornom superiornošću nad okolnim narodima njezina sadašnja odrednica je u izrazitoj traumatiziranosti proizišloj ponajprije iz poraza u Hrvatskoj, zatim zadržavanja RS u okviru BiH, neovisnosti Crne Gore i Kosova (Karta 1). Unatoč tomu što u kontinuitetu perzistira ambicija za promjenom postojećeg geopolitičkog okvira sve donedavno nije bilo prigoda koje bi dopuštale ozbiljnije kalkulacije po tom pitanju. Situacija se mijenja potkraj 2019. kada unutar Crne Gore vladajuća Demokratska partija socijalista (DPS) i s njom povezane partije izglasavaju *Zakon o slobodi vjeroispovijesti* posredovanjem kojega se htio dokinuti organizacijski monopol Srpske pravoslavne crkve (SPC) nad pravoslavljem u Crnoj Gori stečen 1918. uništenjem crnogorske države i crkve (Jovanović (2016), 51-52). Zamisao je bila da Crna Gora time iznova postane vlasnikom crkava i manastira koji su bili državnim vlasništvom do 1918., kako bi se na taj način obuzdala kontinuirana djelatnost SPC-a na razgradnji crnogorske nacije a u osnovi i države.⁶

U tim uvjetima, angažmanom SPC-a te uz financijsku, političku te posebice medijsko-propagandnu potporu Srbije uspijeva se aktivirati masovne demonstracije u Crnoj Gori, što je utjecalo i na rezultate izbora održanih u ljeto iste godine.⁷ Svejedno, ni uz potpunu mobilizaciju prosrpski blok nije uspio izići iz okvira koji predstavlja približno 45% građana koji su u tom omjeru

⁴ „Čak i kada se ne slažu s politikom vladajuće stranke, ispitanici govore o tome da je jak vođa neophodan Srbiji” (Jovanović Ajzenhamer (2018), 248).

⁵ „Nacionalistički i autoritarni karakter srpske vlasti predstavlja prijetnju za Srbiju i regiju. Vučićeva tvrdnja da je pragmatičan, mainstream europski konzervativac možda je djelovala uvjerljivo u njegovim prvim godinama na vlasti, ali sad sve više zvuči šuplje. Vučićev autoritarni kurs sve više udaljava Srbiju od Zapada i Europske unije. Dok su njegovu stranku prve godine podržavale zapadne ambasade, u nadi da će promovirati pragmatičnog političara sa kojim se može ‚poslovati’, Vučić i mediji koje njegova vlada kontrolira promoviraju antizapadnu liniju” (Bieber (2022)).

⁶ „Ona (SPC, S. M.) ništa drugo nije radila u Crnoj Gori do koristila svoj monopolski položaj i utjecaj kao institucija druge države u širenju utjecaja te države i mijenjanju nacionalne svijesti Crnogoraca ... Ta indoktrinacija je u tolikoj mjeri dala rezultate da danas imamo u Crnoj Gori možda i najradikalniji dio srpskog nacionalnog korpusa, sa ogromnim posljedicama po unutrašnju stabilnost Crne Gore” (Jovanović (2016), 39).

⁷ „Pitanje srpstva u Crnoj Gori nije nikakvo unutrašnje pitanje Đukanovićeve antidržave. To je svesrpsko pitanje. Republika Srbija i Republika Srpska moraju da nađu način da zaštite

glasali i protiv državne neovisnosti Crne Gore na referendumu 2006. (Džankić (2015), 132). No, uz asistenciju prozapadne, suverenističke ali ujedno i s DPS-om duboko konfrontirane Ujedinjene reformske akcije (URA), koja je osvojila 5,5% glasova, u Crnoj Gori su ipak preuzele vlast pretežno prosrpske stranke (*Ukupni rezultati...*, 2020).

Rezultati izbora u Crnoj Gori doživljeni su kao prva velika pobjeda srpskog velikodržavlja nakon traumatičnih 1990-ih. U atmosferi prožetoj euforičnim očekivanjima, u kojoj je moglo izgledati da je Crna Gora praktično apsorbirana, lansirana je i naširoko promovirana ideja o potrebi stvaranja „srpskog sveta“. U osnovi ideja koja bi vodila širenju Srbije na RS i Crnu Goru, koja podrazumijeva integraciju Kosova u njezin okvir, ali i koja ostavlja prostor državnom savezu s Makedonijom a dugoročno i ponudu Bošnjacima, uz prethodno postignuto „istorijsko pomirenje“ da se s Federacijom BiH (FBiH) povežu sa Srbijom (Durmanović, 2015; Raković, 2021). Prikazana koncepcija ne predstavlja ništa novo u odnosu na genezu velikosrpskih promišljanja (Karta 2). Novina je njezino snažno aktiviranje u geopolitičkom rasporedu nastalom nakon 1990-ih. Novina je i kamufliranje iza dvosmislene sintagme „srpski svijet“ koja se rabi kao svojevrsni lakmus papir u propitivanju do koje se razine u ostvarenju političkih ciljeva može ići. Usložnjavanjem prilika ideja „srpskog svijeta“ se, kako je pokazao dosadašnji razvoj, automatski prikazuje kao benigna koncepcija usmjerena na kulturno okupljanje Srba u regiji i izvan nje (Marković, 2021).

Moglo bi se reći da je u pojavnom smislu još nešto novo. Naime, mada je novi val radikalizacije srpskog društva primarno potaknut kosovskom problematikom, jedan od važnih čimbenika njezina održanja pronađen je u sferi Srbima opipljivijega hrvatsko-srpskog konteksta. U tom smislu upravo doživljaji o Hrvatima, koji se kreću u dijapazonu od izrazito negativnih poopćavanja, negacije hrvatskog identiteta, potrebe za nadmetanjem pa sve do produkcije svojevrsnih osvetničkih poriva za sva zla koja su, kako se smatra, Hrvati kao narod, dakle u cjelini, počinili prema Srbima postaju mjerom pravovjernog srpskog velikodržavlja te se kao takvi ustrajno potiču u srpskom društvu (Latković, 2020; Frank, 2022).

Da se kojim slučajem ostvari ideja „srpskog svijeta“, Srbija bi integracijom RS bila pozicionirana između sjevernih i južnih dijelova Hrvatske, zatim sjeverno od juga Dalmacije, te na granicama FBiH a time i većinski hrvatskih krajeva unutar nje. Dakle, tu bi se nalazila država prožeta izrazitim antihrvatstvom i pretenzijama na hrvatski državni teritorij. Sukladno rečenom, očekivano je da Hrvati budu dijelom šarolikog spektra koji stoji na putu realizaciji projekta

Srbe u Crnoj Gori i ako bude moguće obnove, zajedno s njima, Crnu Goru kao srpsku državu.” (Raković (2019), 290)

„srpskog svijeta”. No, unutar tog spektra različiti interesi određuju ne samo stav prema „srpskom svijetu” već i prema ukupnom dizajnu ovdašnjih prostora. Stoga bi bilo smisleno da u tom konglomeratu različitih afiniteta Hrvatska i Hrvati zadrže osjećaj za specifičnost vlastitih interesa.

U slučaju BiH, hrvatska kontinuirana i jasno očitovana potpora njezinoj državnosti i cjelovitosti pridonosi blokadi projekta „srpskog svijeta”. Međutim, osim tendencija za izdvajanjem RS iz okvira BiH i njezinim pripajanjem Srbiji, koje postoje od početka 1990-ih, u toj je zemlji od istog razdoblja samo u bošnjačkim krugovima dominantna ideja o transformaciji BiH iz države triju ravnopravnih naroda, što je BiH od svog utemeljenja 1945. trebala biti, u unitarnu tvorevinu. Takvu koja bi kapitalizacijom bošnjačke brojčane nadmoći omogućila da BiH zapravo funkcionira kao bošnjačka nacionalna formacija (Mrduljaš (2019), 299–301). Sasvim sigurno da svojom realizacijom koncepcija unitarne BiH, koja ima znatnu potporu u međunarodnim krugovima, trajno dokida mogućnost bilo kakve instalacije Srbije jugoistočno od Hrvatske. No jednako tako dokida i svaki vid subjektiviteta hrvatskog naroda a time i hrvatskog utjecaja u BiH, u čemu je do sada postignut znatan uspjeh ponajprije na razini FBiH.

S obzirom na rečeno, ne čini se svrhovitim da hrvatska politika potporom unitarnoj BiH pokuša rješavati pitanje „srpskog svijeta”. To više što unutar suvremene bošnjačke nacionalno-državotvorne ideologije također prevladava antihrvatsko raspoloženje i negacija hrvatskog identiteta, doduše, na razini BiH.⁸ Osim toga realizacijom projekta unitarne BiH u susjedstvu Hrvatske egzistirala bi nacionalno-bošnjačka, vjerski muslimanska država unutar koje sukladno postojećem stanju ne bi nedostajalo percepcija po kojima se primorski dio Hrvatske doživljava kao povijesno bosanski, valjda time i bošnjački teritorij. Kada se sve to sagleda, čini se mnogo smislenijim da hrvatska politika nastavi podupirati složeni ustroj BiH unutar kojeg bi bio očuvan ili regeneriran hrvatski subjektivitet.

⁸ „Pa, ipak, ono što najviše zabrinjava jest činjenica da je ta vrsta šizofrene imperijalističke ideologije, poput opasnoga virusa, zahvatila i Bošnjake koji su se jedva uspjeli iščupati iz srpskoga zagrljaja. Širom BiH vide samo Bošnjake, ili kako oni lijeve orijentacije rado govore: Bosance... Nijemci kažu za takve da žive u svijetu neostvarivih želja (Wunschdenken). Nažalost, te se želje protežu ponekad ne samo na sadašnjost i budućnost, nego i na prošlost. O tomu govore priče pojedinih Bošnjaka kako je osmanlijsko doba bilo vrijeme tolerancije i suživota. U tom se kontekstu često zna spomenuti Ahdnamu kao ‚veličanstvenu povelju’ o ljudskim pravima. Pri tom se zaboravlja da su pod tom ‚veličanstvenom poveljom’ o ljudskim pravima srušene stotine samostana i crkava u BiH... Kako se može snaći u takvom okruženju onaj Hrvat koji istinski voli Bosnu i Hercegovinu? S obzirom na separatističko političko ludilo koje ne popušta srpsku politiku u BiH i ono imperijalističko koje je zahvatilo Bošnjake, moglo bi se reći nikako. Bošnjaci su na najboljem putu da ogade BiH Hrvatima koji su svojevremeno iz uvjerenja glasovali za njezinu samostalnost, uvjereni da je to i njihova domovina» (Marković, *Katolički tjednik*, 14. 7. 2021).

Naznačena potpora automatski znači da se hrvatska politika u osnovi ne može zauzimati za negaciju srpskog subjektiviteta u BiH. Čak da kojim slučajem i dođe do ukidanja RS, to bi značilo da hrvatska strana, ako ne želi dopustiti urušavanje hrvatskih pozicija u BiH, jednostavno mora poduprijeti druge oblike posredovanjem kojih bi Srbi u BiH zadržali svoj subjektivitet. Stoga bi bilo dobro da se unutar, nazovimo, hrvatske geopolitičke misli napravi jasnija distinkcija između onoga što za Hrvatsku i Hrvate znači projekt koji na njezine jugoistočne granice instalira Veliku Srbiju s osam milijuna stanovnika od legitimnog prava približno milijun bosanskohercegovačkih Srba, a samim tim i Hrvata, da u BiH imaju status političkih subjekata.

„Srpski svet“ i Crna Gora

Osim u BiH i pred pokušajima transformacije Crne Gore u dio „srpskog svijeta“ također stoji širok spektar čimbenika koji će djelovati na njezinu onemogućavanju. Hrvatska na neki način jest dio tog spektra, no i u pogledu te zemlje mora se primarno rukovoditi vlastitim procjenama i interesima. Ciljevi „srpskog svijeta“ u kontekstu Crne Gore jasni su. Sukladno tradicionalnom gledištu na Crnu Goru kao na „srpsku zemlju“ a na Crnogorce kao na Srbe očekivana je težnja za dokidanjem crnogorske državnosti, preobrazbom njezine prostornosti u dio Srbije te za inkorporacijom barem najvećega dijela Crnogoraca u okvire nacionalnog srpstva. Na taj bi način Srbija postala pomorskom zemljom i bila bi joj olakšana prezentacija ukupnog crnogorskog povijesnog nasljeđa kao srpskog. Što je za Hrvatsku i Hrvate posebice važno, apsorpiranjem Crne Gore Srbija bi se nalazila u zaleđu istočne Hercegovine tj. jugoistočnog dijela RS lociranog sjeverno od Dubrovnika. U uvjetima eventualne disolucije BiH takva pozicioniranost Srbije znatno bi joj olakšala djelovanje na pripajanje RS. Što bi pak to značilo za Hrvatsku i Hrvate u BiH, već je rečeno.

Sam razvoj događaja nakon izbora provedenih u kolovozu 2020. pokazao je da unatoč euforičnim očekivanjima svođenje Crne Gore na dio „srpskog svijeta“ baš i nije lako provedivo. U tom smislu Srbija može kalkulirati sa spomenutih približno 45% od 620 029 stanovnika Crne Gore (*Tabela CG5, Stanovništvo...* 2011). Međutim ta (pro)srpska populacija nije ni identitetno ni idejno unisona. Ona se sastoji od Srba podrijetlom iz Hrvatske, BiH, Srbije kojih je nakon ratova iz 1990-ih možda i do 10% od ukupnog stanovništva Crne Gore.⁹ Nadalje, u nju spadaju nekadašnji nacionalno izjašnjavani Crnogorci koji se tijekom raspada

⁹ „Radojica Živković priča 7. aprila 2011. da 46.000 ‚uglavnom Srba‘ nema državljanstvo Crne Gore, ali imaju osobne karte. To su srpske izbjeglice iz BiH, Hrvatske i sa Kosova koji svi imaju crnogorske osobne karte. Sigurno ima istih još 20.000 koji su uspjeli da dobiju crnogorsko državljanstvo. Sve u svemu, ima najmanje 50.000 Srba u Crnoj Gori koji nemaju nikakve veze sa

Državne zajednice Srbije i Crne Gore započinj u očitovati kao Srbi (oko 19% stanovništva Crne Gore), Srbi-Crnogorci (0,34%), Crnogorci-Srbi (0,3%). Također približno trećinu (pro)srpskog korpusa predstavljaju nacionalni Crnogorci (oko 13% stanovništva Crne Gore) koji se ujedno identificiraju i sa srpskim etničkim sadržajima, ponajprije sa SPC-om te vjerojatno najveći dio osoba pravoslavne vjere koji se nacionalno ne izjašnjava, očituje Jugoslavenima ili se izjašnjava u regionalnom smislu (oko 2,8%). Sukladno rečenomu, kako je tih 45% građana (Tablica 1) brojčano nedovoljno te uvelike identitetno neprofilirano, promotori „srpskog svijeta” će u sljedećem razdoblju djelovati na širenju kruga svojih sljedbenika u Crnoj Gori te na njihovu dubljem ukorjenjivanju unutar srpske identitetne sfere.

Tablica 1. Broj Crnogoraca, Srba, Crnogoraca-Srba, Srba-Crnogoraca, Jugoslavena te nacionalno neizjašnjenih i regionalno izjašnjenih osoba i njihovo izjašnjavaње o vjerskoj pripadnosti po popisu stanovništva Crne Gore iz 2011.

Vjeroispovijest	Crnogorci	Srbi	Crnogorci-Srbi	Srbi-Crnogorci	Jugoslaveni	nacionalno neizjašnjeni	izjašnjeni u regionalnom smislu
Adventist	157	43	2		1	17	3
Agnostik	348	36			5	15	8
Ateist	5876	612	9	6	223	283	66
Budisti	53	11			4	8	2
Kršćani	875	240	2	3	25	81	21
Islamska	12758	78	1	1	30	887	26
Jehovini svjedoci	72	13			1	30	1
Katolička	5667	115		1	68	580	376
Neizjašnjeni	3223	229	7	5	52	12023	25
Ostale	3060	1664	21	46	26	227	22
Pravoslavna	246733	175052	1790	2039	719	16018	651
Protestanti	43	17	1	2		1	1
	278865	178110	1833	2103	1154	30170	1202

Izvor: Tabela CG5, *Stanovništvo...* 2011.

Istodobno ni pozicija onog dijela nacionalnih, po (tradicionalnoj) vjerskoj pripadnosti pravoslavnih Crnogoraca, koji predstavljaju okosnicu crnogorske državnosti i crnogorskog identiteta te zajedno s manjinskim narodima beskompromisno stoje uz opstojnost Crne Gore, nije posebno zahvalna. Riječ je o približno

crnogorskom istorijom, ni u čemu crnogorskom nisu sudjelovali, a glasaju u Crnoj Gori i popisati će se na popisu 2011” (*Četrdeset tisuća izbjeglica...*, 2011).

185.000 ljudi (oko 30% stanovništva Crne Gore), tj. skupini koja također ne može biti zadovoljna svojim brojčanim a time ni sveukupnim kapacitetima te koja će u sljedećim vremenima također pokušati i brojčano i idejno ojačati svoje pozicije.¹⁰ Drugim riječima, ako u Crnoj Gori ne dođe do sukoba kojim bi se petrificiralo postojeće stanje, u njoj će se nastaviti svojevrсни prozelitizam kojim će srpska i crnogorska strana djelovati na vlastitom okrupnjavanju. U tom smislu spomenutih 185.000 Crnogoraca je u izrazito nepovoljnom položaju s obzirom na to da je protiv njih, uz očigledno nedostatne reakcije iz euroatlantskog kruga, usmjerena propagandna mašinerija iza koje stoje SPC, višemilijunsko srpsko društvo, država Srbija, RS, a u određenoj mjeri i inozemni centri.

Ta nezavidna pozicija u kojoj se nalaze nacionalni, (tradicionalno) pravoslavni Crnogorci nužno bi trebala biti nadiđena snažnijom potporom uz ostalo i iz same Hrvatske. Ta hrvatska potpora primarno može biti motivirana specifičnom geopolitičkom pozicijom Crne Gore u odnosu na Hrvatsku. No, tu je još jedan važan razlog koji nadilazi političke kalkulacije s obzirom na to da je vezan uz identitetne spojnice između hrvatstva i crnogorstva. One pak imaju drevno izvorište.

Naime, predci današnjih Crnogoraca nekoć su bili katolici. Pripadali su istoj jezično-vjersko-kulturnoj južnoslavenskoj cjelini kao i predci današnjih Hrvata koja je, međutim, bila državno-identitetno podvojena. Na južnim prostorima, između Neretve i Bojane, relevantnima za crnogorski povijesni razvoj, tijekom 9. i 10. stoljeća postojale su tri samosvojne slavenske kneževine, Zahumlje, Travunija i Duklja, koje su se od pokršćavanja nalazile u sferi zapadnog kršćanstva. Sredinom 11. stoljeća, u doba crkvenog raskola, inicijativom Duklje, locirane između Kotora i Skadra, dolazi do njihova državnog ujedinjavanja (Karta 3). Ta proširena dukljanska država pod dinastijom Vojislavljevića ubrzo prerasta u respektabilnu državnu tvorevinu koje značaj potvrđuje i samo papinstvo uzdižući je na rang kraljevstva s vlastitim vjerskim središtem u vidu barske nadbiskupije (Mitrović (2017), 64-65, 69-73).

Tijekom vremena dolazi do slabljenja države Vojislavljevića te njezina nekađašnja prostornost do kraja 12. stoljeća dolazi pod vladare susjedne, pravoslavne Srbije. S ciljem transformacije tog nepouzdanog, katoličkog pojasa u lojalni

¹⁰ Do navedenog, približnog broja i udjela došlo se na način da se od ukupnog broja nacionalno izjašnjenih Crnogoraca odbilo one prosrpskog usmjerenja (cca 13% stanovništva Crne Gore) te muslimane i katolike (zajedno 3% stanovništva Crne Gore) koji bi se u odgovarajućim prilikama mogli izjasniti kao Muslimani i Bošnjaci, odnosno kao Hrvati. Istodobno, u navedeni iznos su osim najvećeg dijela nacionalno izjašnjenih Crnogoraca koji su očitovali pripadnost pravoslavlju uključeni i svi oni za koje se može pretpostaviti da tradicionalno pripadaju pravoslavlju unatoč tome što se na popisu iz 2011. nisu vjerski izjasnili ili su iskazali pripadnost adventizmu, budizmu, kršćanstvu, Jehovinim svjedocima ili protestantizmu (Tablica 1).

segment vlastite države, srpska dinastija Nemanjića, oslanjajući se na vlastitu crkvu ustanovljenu 1219., provodi masovnu pravoslavizaciju njegova stanovništva. Time se prevjereni živalj nije našao samo u okviru pravoslavlja već i okviru jedne dinastičke crkve kojoj je bila dužnost razvijati kult srpskih vladara oblikujući time srpski protonacionalni sustav. Stoga su se njegove značajke nužno ukorjenjivale i među sada već dominantno pravoslavnu populaciju nekadašnje Duklje. Na tlu današnje Crne Gore taj je proces „zaobišao” jedino primorske gradove s okolnim stanovništvom: Kotor, Budvu, Bar te Albance u istočnijim, graničnim krajevima (Karta 4). U zapadnijim predjelima istočne Hercegovine te u dubrovačkom primorju njegovi su rezultati poništeni naknadnom rekatolicizacijom (Ančić (2001), 167, 172-73; Krešić (2016), 88-89).

Nakon rastvaranja srpske države, od druge polovice 14. stoljeća katolička populacija nekadašnje države Vojislavljevića glavinom se uspijeva uklopiti u zapadne državne cjeline; u okvir Dubrovnika te Mletačke Republike, što će joj omogućiti intenzivnu integraciju s istojezičnim i istovjerskim življem ostalih istočnojadranskih krajeva. Taj razvoj, potican snažnim protuosmanskim osjećajem i aktivitetom, u uvjetima kakvi nastaju tijekom 19. i 20. stoljeća vodio je tomu da i preostatci slavenskog katoličkog stanovništva nekadašnje Duklje postanu dijelom hrvatske nacije i nositeljima hrvatskog identiteta (Babić (1998), 437-439; Pasinović (2005), 14-16, 37-40).

S druge strane, nekadašnji značaj dukljanske državne jezgre pridonio je tomu da krajevi između Kotora i Skadra i u okviru srpske države, sada već i u pravoslavnoj vjerskoj formi zadrže određeni vid posebnosti. Ona je u bitnome omogućila da se tijekom rastvaranja srpske države u njima oblikuje nova državna stvarnost u vidu Zete dinastije Balšića te poslije dinastije Crnojevića. Pod osmanskim pritiskom Crnojevići lociraju državno središte u geopolitički najobranjivijem dijelu Zete, u podlovcenskoj Crnoj Gori. Unatoč tomu što će se potkraj 15. stoljeća i ona naći pod osmanskom vlašću, uspjeh će zadržati izvjestan oblik autonomije (Đurđev (1984), 55, 183, 200). Ta autonomija će pak pridonijeti započinjanju crnogorske protuosmanske borbe od kraja 17. stoljeća koja je do kraja 18. stoljeća rezultirala oblikovanjem crnogorske države i posebne crnogorske pravoslavne crkve. Pri tome je teško zamisliti da bi se prikazana razvojna linija oblikovala i održala da u primorju nije opstao još jedan „preostatak” iz razdoblja dukljanske kraljevine. Riječ je bila o spomenutom katoličkom, naknadno nacionalno hrvatskom življu koji je svojim prozapadnim afinitetom utjecao na čvrsto ukorjenjivanje Mletačke Republike u današnjem crnogorskom priobalju. A upravo su mletački posjedi bili svojevrsnom logističkom osnovom poticajnom za samosvojno određenje crnogorskog društva.

Posebnost političkog razvitka nužno je producirala i posebnu crnogorsku samosvijest koja je, međutim, koegzistirala s vjerski „naslijeđenim” i poticanim srpskim (proto)nacionalnim značajkama. Tijekom 19. stoljeća, u doba emancipacije crnogorske države ali i nacionalnih ideja ta je identitetna isprepletenost sprječavala jasnu formulaciju crnogorske nacionalne misli. Doduše, s aspekta državne vlasti upravo je crnogorstvo zahtijevalo primarne oblike lojalnosti.¹¹ Istodobno, pa i posredovanjem školstva, propagiralo se i srpstvo Crnogoraca (Andrijašević, 2004). Ta donekle konfuzna identitetna konstrukcija je uvelike pridonijela da Srbija 1918., neposredno prije nastanka Kraljevine SHS, uspješno apsorpira crnogorsku državu i crkvu.

Od tada, posebice stjecanjem monopola SPC-a nad crnogorskim pravoslavljem, započinje ukorijenjeno srpsko djelovanje unutar same Crne Gore na svodnju crnogorstva na kategoriju bezopasnu za projekt etabliranja Srbije na obalama Jadrana. Uz ostalo i posredovanjem oblikovanja takva identitetnog sklopa kojim se ukupna crnogorska povijest, pa i ona za trajanja Duklje, svodi na „ogranak” srpske.¹² Istodobno ovakve interpretacije dukljansko-zetske-crnogorske povijesnosti, koje se ustrajno šire i u inozemnim krugovima, pretendiraju i na potpunu negaciju hrvatske identitetne konstrukcije, ne samo na crnogorskom primorju već i na ukupnom pojasu južno od Neretve.

U uvjetima prikazanog, agresivnog i sveobuhvatnog potiranja značajki crnogorstva njegovi promotori su zarana shvatili da ono samo u „čistoj” formi, oslobođeno srpskih identitetnih značajki, može osigurati vlastitu opstojnost i afirmaciju crnogorske državnosti. Stoga se postupno oblikuje i tomu sukladna nacionalna crnogorska ideja. Unutar nje će posebno mjesto steći dukljansko-katolička diocionica crnogorske povijesnosti koja jasno svjedoči da je najraniji povijesni razvitak, koji se u pravilu uzima kao presudno uporište u obrani vlastita identiteta, kod Crnogoraca znatno drugačiji nego kod Srba. Svakako i stoga jer je katoličko-pravoslavna distinkcija između nekadašnje Duklje i Srbije mogla proizići samo iz različitog političkog, državnog i etničkog oblikovanja.¹³

¹¹ „Na prvom mjestu dolazi samo životno načelo države. Ima ga svaka država, mora ga imati i Crna Gora. Crnoj Gori je životno načelo – crnogorstvo. Bez toga, Crna Gora ne bi mogla živjeti, tj. ne bi mogla biti Crna Gora” (*Glas Crnogorca*, 29. siječnja 1884., prema: Jovanović (2018)).

¹² „Ministarstvo vanjskih poslova Crne Gore oštro osuđuje krađu istorije i ideološko pamfletističko tumačenje crnogorske istorije koje se nalazi na internet adresama ambasada Republike Srbije. Srbija ima bogatu istoriju i uz svo razumijevanje za prekide koje su imali i drugi narodi, ne služi joj na čast da se kiti istorijom Crne Gore – „tuđim perjem.” (*Reagovanje MVP*, 2022).

¹³ „Tada su (nakon kristijanizacije, S. M.) i crnogorski preci postali katolici i ostali u rimokatoličku vjeru do kraja 12., odnosno polovine 13. vijeka. U to razdoblje potpadali su pod dukljansku crkvu (barsku nadbiskupiju), kojoj je inače bilo podložno više biskupija. Bili su, dakle, pripadnici katoličanstva i prije i poslije raskola (iz 1054., S. M.) ... Međutijem, od osvajanja i pokoravanja Zete i Zečana od strane Nemanjića i osnivanja pravoslavnijeh episkopija ... počinju prelaziti na

Identifikacija nacionalnog crnogorstva s dukljansko-katoličkom dionicom vlastite povijesti uvelike ne samo da pridonosi prozapadnoj dimenziji crnogorskog identiteta već i utječe na formiranje blagonaklonog ili barem primjerenog odnosa prema katolicizmu. Dakle, na odnos koji potpuno odudara od ekstremno anti-zapadnog i antikatoličkog stava prevladavajućeg u okvirima srpskog pravoslavlja. Također, poistovjećivanjem s dukljansko-katoličkom dionicom povijesti, koja je izrazito važna i za Hrvate u pojasu južno od Neretve, nacionalno crnogorstvo uključuje elemente koji uvelike određuju i nacionalno hrvatstvo. Gledano s tog aspekta, pitanje budućnosti Crne Gore za Hrvatsku i Hrvate istodobno je i pitanje o budućnosti jednog kulturno i identitetno bliskog, možda i najbližeg naroda koji ne bi trebalo prepustiti svojevrsnom i već ustaljenom *mobbingu* promotora „srpskog svijeta”.

Zaključak

Početkom 1990-ih postojale su određene poticajne pretpostavke za pokušaj realizacije velikosrpskog projekta. S obzirom na postojanje Jugoslavije taj se projekt, posebice pred međunarodnom javnošću, moglo kamuflirati navodnim djelovanjem na njezinu očuvanju. U prilog pokušaju njegove realizacije išlo je i to što su Srbi kontrolirali JNA te su je do početka ratnih djelovanja mogli (pre)raspoređivati kako im odgovara. Ti realiteti omogućili su započinjanje agresije na Hrvatsku te unutar BiH što je rezultiralo golemim stradanjima i razaranjima. No, unatoč tomu tadašnje „stanje duha” u najvećem dijelu srpskog naroda još uvijek nije bilo profilirano u onom najgorem, radikalno šovinističkom smislu. Nije ni moglo biti s obzirom na prenapro urušavanje sustava koji je propagirao „bratstvo i jedinstvo” među ovdašnjim narodima te na činjenicu da je vodstvo u Srbiji, pa i u JNA, unatoč prilagođavanju srpskom velikodržavljju zadržala garnitura koja je bila dijelom tog sustava.

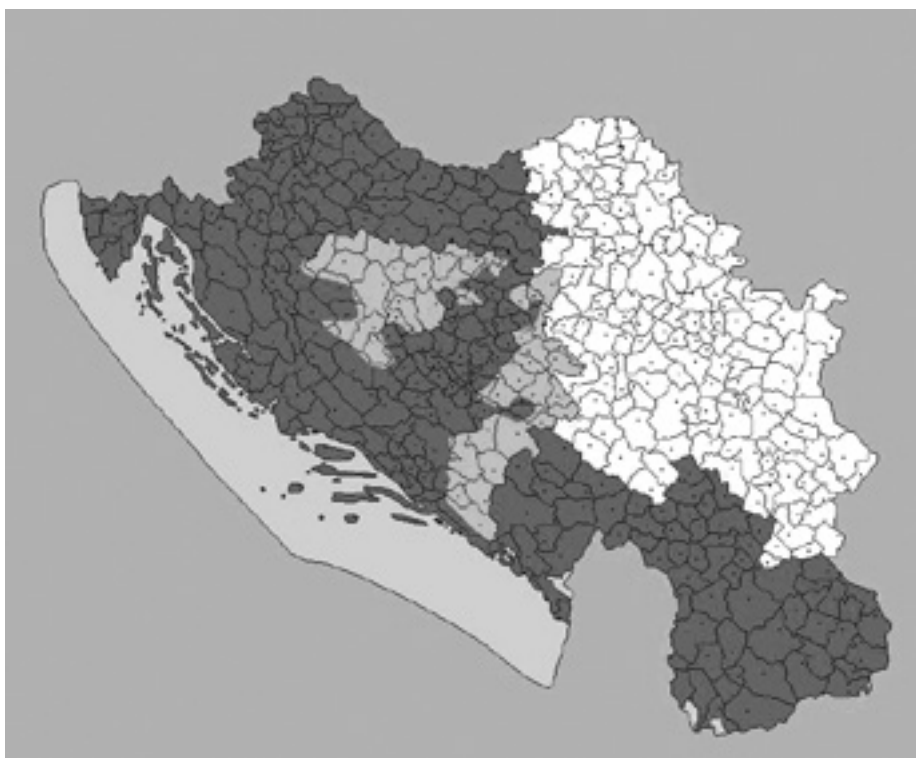
Posljednjih desetak godina se u Srbiji etablira idejno najekstremnija politička opcija koja u međuvremenu stječe apsolutnu vlast u toj zemlji, i to unutar autoritarnog sustava koji joj omogućuje potpunu dominaciju unutar srpskog društva. Riječ je o izvornim promotorima srpske velikodržavne ideje koju u novim okolnostima, određenima suženošću prostora za njezinu realizaciju, pokušavaju „progurati” putem dvosmislenog pojma „srpskog sveta”. Takvog koji bi u svojoj politički određenoj dimenziji trebao osigurati širenje Srbije na RS, Kosovo, Crnu Goru, uz ostavljanje mogućnosti da se Makedonija te Bošnjaci s FBiH pridruže proširenoj srpskoj državi. S Hrvatskom se u ovom smislu ne računa, no fiksiranje

pravoslavlje. Oni to čine zbog toga što su osvajači i porobljivači Nemanjići i njihova vlastela vršili duhovni i fizički genocid nad njima, počev od nagovaranja, maltretiranja i zlostavljanja, pa do mučenja, sakaćenja i zvijskog ubijanja” (Nikač (1990), 78).

na Hrvate, njihovo svođenje na iskonske neprijatelje srpstva, na zajednicu koja se kao kolektiv „ogriješila” o Srbe, s kojom se u nekakvoj „povoljnijoj” budućnosti valja obračunati predstavlja srž suvremene velikosrpske ideologije i pogonsko gorivo njezina održanja u srpskom društvu.

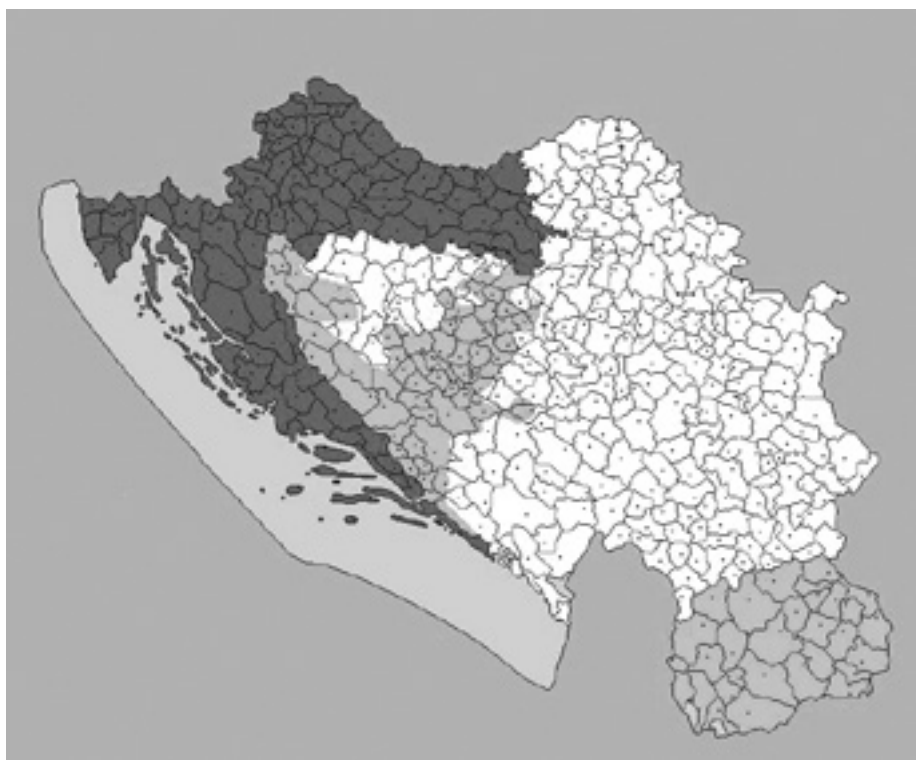
Moglo bi se reći da upravo u recentnom razdoblju svjedočimo oblikovanju povijesno najekstremnije, najfanatiziranije Srbije, čemu su pridonijeli i porazi 1990-ih, posebice onaj u Hrvatskoj. Za Hrvatsku i Hrvate je ipak presudno da realno odmjere dosege te i takve Srbije i njezine politike. Svakako da bi etabliranje velike srpske države u BiH i Crnoj Gori za hrvatski korpus u cjelini predstavljalo izrazitu prijetnju. No pred širenjem Srbije, konkretno na RS, stoji niz izrazito teško savladivih prepreka koje najvjerojatnije nikada niti neće biti nadidene. Stoga koliko god bilo potrebno pratiti dinamiku u realizaciji „srpskog sveta”, bilo bi pogrešno usredotočiti se na nju. Pa uz ostalo ne vidjeti da konkretne rezultate na desubjektivizaciji Hrvata i destrukciji hrvatskih pozicija u (F)BiH posljednjih dvadesetak godina postiže samo i jedino bošnjačka velikodržavna ideja također prožeta izrazitim antihrvatstvom.

Za razliku od BiH, koja je 1990-ih stekla status planetarnog problema kojega aktiviranje međunarodna zajednica ne želi iznova iskusiti, drugačije je s Crnom Gorom. Na neki način nju se posljednje dvije godine prepustilo događajima te je upravo ta zemlja postala poligonom velikosrpskog djelovanja. Na određeni način i izivljavanja koje se posebice snažno očituje u negaciji crnogorskog nacionalnog identiteta i samosvojnosti Crne Gore. U tom smislu bio bi očekivan uočljiviji hrvatski angažman u kontekstu Crne Gore, to više ako se zna da bi njezina inkorporacija u okviru „srpskog sveta” predstavljala izrazitu prijetnju hrvatskom jugu. Time bi jugoistočni dio RS, lociran sjeverno od Dubrovnika, dobio odgovarajuće zaleđe i logističku osnovu što je 1990-ih omogućilo agresiju na taj dio Hrvatske. No i da nema geopolitičkih imperativa, bilo bi smisljeno da Hrvatska podupre nacionalne Crnogorce, odnosno narod koji je Hrvatima izrazito blizak, posebice identifikacijom sa samosvojnou dukljansko-katoličkom dionicom povijesnosti. Dionicom koju predci današnjih Hrvata južno od Neretve i današnjih Crnogoraca ne samo da su „iznijeli” zajednički već i koju u suvremenom kontekstu doživljavaju i interpretiraju podjednako.

Karta 1. Srbija i Republika Srpska

1. tanke crte – granice općina unutar Hrvatske, BiH, Srbije, Crne Gore, Kosova, Makedonije (1981/91);
2. točke – općinska središta; 3. bijelo – Srbija; 4. svjetlosivo – Republika Srpska; 5. tamnosivo – Hrvatska, Federacija BiH i Distrikt Brčko, Crna Gora, Kosovo, Makedonija. Kartu izradio dr. sc. Saša Mrduljaš. Predložak karte kod: Pojatina, Stipe (gl. ur.), *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1987.

Karta 2. Srpske velikodržavne aspiracije: „Srpski svet“ i „savezne teritorije“ (Federacija Bosne i Hercegovine i Sjeverna Makedonija) kao pretpostavka konačnog „obračuna“ s Hrvatskom i stjecanja (južnog) dijela njezina teritorija

1. tanke crte – granice općina unutar Hrvatske, BiH, Srbije, Crne Gore, Kosova, Makedonije (1981/91);
2. točke – općinska središta; 3. bijelo – „Srpski svet“, tj. Srbija koja bi osim današnje Srbije uključivala Kosovo, Republiku Srpsku i Crnu Goru; 4. svjetlosivo – Federacija BiH i Distrikt Brčko te Sjeverna Makedonija koje bi prema srpskim velikodržavnim projekcijama bilo poželjno povezati sa „Srpskim svetom“ (Velikom Srbijom) u formi federativne države; 5. tamnosivo – Hrvatska, tj. država koju promotori velikosrpske ideje doživljavaju arhetipskim neprijateljem srpstva, s kojom bi se, kada prilike dopuste, valjalo obračunati i pripojiti Srbiji dijelove (južne, primorske) njezina teritorija. Kartu izradio dr. sc. Saša Mrduljaš. Predložak karte kod: Pojatina, Stipe (gl. ur.), *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1987.

Karta 3. Katoličko-pravoslavna crta razgraničenja na tlu današnje Crne Gore u 11. i 12. stoljeću

1. tamne crte – granice današnjih država (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Albanija, Srbija, Kosovo, Makedonija); 2. bijela puna crta – katoličko-pravoslavna crta razgraničenja u 11. i 12. stoljeću; 3. „H“, „B“, „D“, „S“, „Ak“, „Ap“ – Hrvatska, Bosna, Duklja, Srbija, Ak – Albanci katolici; Ap – Albanci pravoslavci (okvirni politički i etnički raspored glavninom 11. i 12. stoljeća); 4. točkaste crte – približne granice dukljanske kraljevine prema sjeverozapadu i jugoistoku. Oznake na karti ucrtao dr. sc. Saša Mrduljaš. Predložak karte dostupan posredovanjem: URL: <https://dic.academic.ru/pictures/bse/jpg/0210964852.jpg> (28-05-2022).

Karta 4. Katoličko-pravoslavna crta razgraničenja od polovice 14. stoljeća

1. tamne crte – granice današnjih država (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Albanija, Srbija, Kosovo, Makedonija); 2. bijela puna crta – katoličko-pravoslavna crta razgraničenja nakon pravoslavizacije glavnine populacije nekadašnje dukljanske kraljevine provedene tijekom 13. i u prvoj polovici 14. stoljeća; 3. „H”, „B”, „S”, „Ak”, „Ap” – Hrvati, Bošnjaci, Srbi, Ak – Albanci katolici; Ap – Albanci pravoslavci (okvirni etnički raspored od druge polovice 14. stoljeća); 4. kose crte – geopolitički najobranjiviji dio nekadašnje Duklje/Zete, tj. podlvoćenska Crna Gora, jezgra naknadno formirane crnogorske države. Oznake na karti ucrtao dr. sc. Saša Mrduljaš. Predložak karte dostupan posredovanjem: URL: <https://dic.academic.ru/pictures/bse/jpg/0210964852.jpg> (28. 5. 2022).

Literatura

- Džaja, S. M. (1992). *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost.
- Ančić, M. (2005). Kasnosrednjovjekovni Stolac. *Povijesni prilozi*, 24 (29), 41-58.
- Ančić, M. (2001). *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet.
- Andrijašević, Ž. (2004). Srpstvo u Crnoj Gori. Feljton u dnevnom listu *Vijesti* objavljan od 20. rujna 2004; dostupno posredstvom portala *Montenegrina*; <https://montenegrina.net/> (28. 5. 2022.).
- Babić, V. (1998). Boka kotorska u časopisima preporodnog doba. *Dani Hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 24 (1), 433-442.
- Bieber, F. (2022). Zašto je predsjednik Srbije prijetnja za Europu. *Pobjeda*, 6. 1. 2022. (28. 5. 2022.).
- Bilandžić, D. (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- Crkvenčić-Bojić, J. (ur.) (1992). *Popis stanovništva Hrvatske 1991. – narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima*. Zagreb: Republika Hrvatska – Republički zavod za statistiku.
- Crkvenčić-Bojić, J. (ur.) (1995). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine – narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku.
- Četrdeset tisuća izbjeglica se popisuje (uglavnom Srba), koji su glasali na svim izborima i referendumu (17. mart 2011). Portal: Kampanja SPC i vaskolikog srpstva pred popis u Crnoj Gori 2011. godine, <https://popis2011.wordpress.com/> (28. 5. 2022.).
- Durmanović, S. (2021). Vučićevo „istorijsko pomirenje” Srba i Bošnjaka – (ne)moguća misija. *Nova srpska politička misao*, 02.06.2021. <http://www.nspm.rs/> (28. 5. 2022.).
- Džankić, J. (2015). Biti Crnogorac/Crnogorka – rekonstrukcija značenja. *Politička misao* 52 (3), 130-158.
- Durđev, B. (1984). *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Frank, R. (2022). Komunicirajući mržnju prema Hrvatskoj i Hrvatima Vučić sije sjeme novog zla koje može prokljati brže nego se može i zamisliti. *Glas Istre*, 23. 5. 2022, (28. 5. 2022.).
- Gashi, S., Novaković, I. (2017). *Od tehničkih sporazuma do sveobuhvatne normalizacije: Odnosi između Beograda i Prištine*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 1-12.
- Glas Crnogorca*, 29. siječanja 1884. Posredstvom: Jovanović, V. (2018). Crnogorstvo – od Njegoša do naših dana (I). Feljton na portalu Antena M, 25. 4. 2018., <https://antenam.net> (28. 5. 2022.).
- Jovanović Ajzenhamer, N. (2018). Autoritarni populizam: težak put do objašnjenja (Slučaj Srbije), u: Đorđević, B. (ur.), *Konstitucionalizam i ustavni dizajn u demokratskoj recesiji*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije / Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 235-252.
- Jovanović, S. (2016). Bilansi nezavisnosti. *Matica* 17 (67), 31-42.
- Jovanović, S. (2016). Pravoslavna crkva u Crnoj Gori. *Matica* 17 (68), 33-70.
- Kako je nastao Srpski sv(ij)et: Raičević, Bokan, Dobrosavljević i Raković na nacionalnoj TV (VIDEO)*, IN4S, 6. 5. 2021, <https://www.in4s.net/> (28. 5. 2022.).
- Korać, D. (2007). Franjevci i njihovi samostani u Humu. *Croatica Christiana periodica*, 31 (60), 17-33.
- Krešić, M. (2016). Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Rātu) u srednjem vijeku. *Hercegovina*, br. 2, 65-94.
- Latković, G. (2020). Zašto je Vučić opsjednut Hrvatskom, a u svakom nastupu spominje Hrvate: „To je stara balkanska metoda”. *RTL*, 14. 7. 2020. <https://www.rtl.hr/> (28. 5. 2022.).

- Marković, L. (2021). Jesu li Srbi zarazili Bošnjake imperijalističkom ideologijom? *Nedjelja – Portal Katoličkog tjednika*, 14. 7. 2021; <https://www.nedjelja.ba/> (28. 5. 2022.).
- Marković, T. (2021). „Srpski svet”, kulturna ideja koja je izvršila kulturocid. *Al Jazeera Balkans*, 15. 8. 2021., balkans.aljazeera.net (28. 5. 2022.).
- Marković, H. (1998). *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Mitrović, K. (2017). Kraljevstvo od iskona: Barska (arhi)episkopija i Duklja, u: Mišić, S. (ur.), *Srpska kraljevstva u srednjem veku*. Kraljevo: Univerzitet u Beogradu etc., 47-83.
- Mrduljaš, S. (2019). Određenje Bosne i Hercegovine po Ustavu iz 1974. godine i ideja građanske Bosne i Hercegovine, u: Musić, I. (gl. ur.), *Evropski ustav za Bosnu i Hercegovinu*, Mostar: Sveučilište u Mostaru, 291-310.
- Nikač, B. (1992). Još nekoliko napomena o autokefalnosti Crnogorske pravoslavne crkve, u: Zeković, S. (ur.), *Elementa Montenegrina (2/91) – Crnogorska pravoslavna crkva*. Cetinje: Crnogorski federalistički pokret, 78-82.
- Pasinović, M. M. (2005). *Hrvati u Crnoj Gori – s posebnim osvrtom na Boku Kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*. Kotor & Rijeka: Hrvatsko građansko društvo Crne Gore & Adamić.
- Pojatina, Stipe (gl. ur.) (1987). *Veliki geografski atlas Jugoslavije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Raković, A. (2019). *Crnogorski separatizam*. Beograd: Catena mundi.
- Raković: Srbi ujedinjeni, a i Makedonci s nama ukoliko žele (VIDEO), IN4S, 22. 5. 2021, <https://www.in4s.net/> (28. 5. 2022.).
- Reagovanje Ministarstva vanjskih poslova Crne Gore, 20. 5. 2022, <https://www.gov.me/clanak/reagovanje-mvp-2> (28. 5. 2022.).
- Tabela CG5. *Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti i vjeroispovijesti, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine*, Podgorica: MONSTAT – Uprava za statistiku, 2011, <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=535&pageid=322> (28. 5. 2022)
- Ukupni rezultati izbora za poslanike u Skupštinu Crne Gore*, Podgorica: Državna izborna komisija – Crna Gora., 2020. Dostupno na: dik.co.me (28. 5.2022).
- Vidović, D. (201). Pregled toponimije jugozapadnoga dijela Popova. *Folia onomastica Croatica*, br. 19, 283-340.

Sažetak

Ivan Rogić u uvodnom prilogu biografsko-memorijalne naravi polazi od uvida u svojevrsnu „bipolarnost” opusa Miroslava Tuđmana. U prvoj su skupini, naime, radovi usmjereni na istraživanje predmeta i domašaja informacijske znanosti. U drugoj su skupini radovi usmjereni na analizu informacijskih praksa rabljenih u drugojugoslavenskoj i srpskoj/crnogorskoj agresiji na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Autor polazi od hipoteze kako je na djelu ista autorska intencija i ista znanstvena skrupuloznost. Razlika je u tematskom usmjerenju. U prvoj skupini radova istražuju se fenomeni i pitanja unutar informacijske znanosti, a u drugoj informacijski fenomeni prisutni u spomenutoj ratnoj situaciji i agresiji. Središnje pitanje koje obje skupine radova povezuje „iznutra” jest pitanje o informacijama, pogrešnim informacijama i protuinformacijama. Na tom tragu autor ističe kako se već u teorijskim analizama M. Tuđmana mogu uočiti uvidi u kojima se upućuje na komplementarnu prisutnost informacija i pogrešnih informacija u „informacijskom prostoru”. Autor posebno ističe četiri Tuđmanova uvida: tropletnost znanja; instrumentalizacija simbolnih struktura; izjednačivanje informatizacije društva s imperativom modernizacije; tehnička preobrazba informacijske infrastrukture. Svi spomenuti čimbenici uključuju, kao „prirodni” učinak, komplementarnost informacija, protuinformacija, pogrešnih informacija.

Prema Rogiću, u drugoj skupini radova težište je Tuđmanove analitičke pozornosti na društvenom kontekstu: na ulozi pojedinih društvenih aktera i načinima podređivanja „informacijskog prostora” njihovim strategijama povećanja (društvene) moći. Kao opće generatore takvih strategija autor ističe: aktere koji teže stvaranju tržišnog društva, gdje se društvo, kao cjelina, ima podrediti/reducirati na ekonomsko tržište; aktere korporacijskog „feudalizma”; aktere transhumanističke „normalnosti”; aktere koji teže politički se konstituirati kao carstva. Na društvenoj i događajnoj podlozi koju spomenute skupine aktera oblikuju Tuđman upućuje na četiri načina koji se u „informacijskom prostoru” rabe za brisanje čvršćih granica između informacija i pseudoinformacija. To su, prema Tuđmanu, gospodarenje kolektivnim pamćenjem, poništavanje kolektivnih i osobnih identiteta, poticanje stalnog društvenog nereda (u vidu „determinističnog kaosa”), proizvodnja pristanka društvenih zajednica preoblikovanih u – masu. Na toj podlozi gospodarenje društvenim znanjem ostvaruje se kao monopolno oblikovanje

nepouzdanog javnog znanja i strogi nadzor cenzuriranog znanja. Ivan Rogić zaključuje kako, ima li se u vidu cjelina Tuđmanova opusa, Tuđman afirmira tri temeljne „braniteljske” intencije: obrana spoznajne kakvoće društvenog znanja, obrana temeljnih sociokulturnih vrijednosti, obrana integriteta zajednice. Zaključno autor ustvrđuje: nema „pukotine” u Tuđmanovu opusu.

Cilj je članka koji su napisali David Vaandrager, Willem Leeuwenkamp i Giliam de Valk predstaviti dio temelja za sigurnosne i obavještajne praktičare koji bi željeli razviti horizontske preglede za zaštitu organizacija uključenih u dobro funkcioniranje društva. To se postiže analizom sustava postavljajući pitanje: *Kako možemo procijeniti buduće prijetnje za organizacije uključene u dobro funkcioniranje društva, s fokusom na dijagrame uzročne petlje kao metodu za izgradnju sustava?* Autori predstavljaju šest dijagrama uzročne petlje (CLD-ova) u kojima ilustriraju međusobnu povezanost okolnosti koje stvaraju prijetnje društvu. Zaključuju da mehanizmi koji su otkriveni u CLD-ima stvaraju prigode za proaktivne sigurnosne mjere s obzirom na to da CLD-i mogu odrediti ključne pokretače koji utječu na razvoj prijetnji. Ti se uvidi mogu transformirati u pokazatelje ranog upozorenja u svrhu praćenja kako bi se ublažile te prijetnje.

Silvana Marić Tokić i Ivica Skoko pišu da je u informacijskom dobu informacija stavljena u središte društveno-političkih događanja te se s pomoću nje kreira dominantno znanje u javnom prostoru. Spoznajom da onaj tko kontrolira informaciju kontrolira i određena društvena kretanja koja mogu donijeti profit, interesne skupine, političke ili ekonomske, počele su utjecati na tu informaciju. Javno znanje ima nezaobilazan udio u ljudskom razvoju te je razvojem tehnologija taj utjecaj došao do savršenstava od kreatora (dez)informacije. Promjenom vremenskoga i društvenoga konteksta dolazi do promjene dominantnoga znanja i u javnom se prostoru održava funkcija pamćenja toga znanja te se na osnovi te funkcije, pod utjecajem medija koje kontroliraju interesne skupine, javljaju nova znanja koja se pripremaju biti dominantna.

Sanja Kišiček ističe važnost vođenja kolegijalnog dijaloga i prakticiranja osvrta na iskustvo kao mehanizama učenja koji omogućavaju cjeloživotno učenje, stjecanje novog znanja te rast i razvoj organizacija. U radu je predstavljen i razrađen komunikacijski obrazac za kolegijalni dijalog koji je kao alat koristan i korišten za kreiranje kulture kolaboracije te primjenjiv na sve sfere ljudske djelatnosti i u interakcijama svih dionika, bilo u vođenju sastanaka, rješavanju dvojbi, suočavanju s raznim profesionalnim izazovima, *brainstormingu*, planiranju nastave, vrjednovanju znanja, izvođenju projekata, rješavanju konflikata ili vođenju hrabrih razgovora. Protagonisti kolaborativne radne okoline koji modeliraju i potiču na kolegijalni dijalog su pojedinci koji se mogu nalaziti na svim razinama poslovanja neke organizacije, od operativne do upravne razine, a poželjno je da

su infiltrirani u radne procese i sam krvotok organizacije, a dovoljno nepristrani u dnevnim previranjima i postojećoj kulturi organizacije.

Od pojave informacijske znanosti do danas prisutno je pitanje što informacijska znanost jest. Stoga, polazeći od ishodišta informacijske znanosti, Tomislava Lauc razmatra njezino podrijetlo i obuhvatnost, kao i odnos sa srodnim područjima, poput podatkovne znanosti. Također, od nastanka informacijske znanosti pojmovi podatak, informacija, znanje i poruka isprepleću se u mnoštvu naziva sličnog ili istog značenja. Dodatno, tumačenje informacijske znanosti otežava uporaba različitih naziva istog ili sličnog značenja nastalih iz različitih tradicija i perspektiva. Kao prepoznatljivo određenje ističe se posredovanje podataka, informacija, znanja i poruka s naglaskom na korisnika te društveni i kulturni kontekst u posredovanoj komunikaciji. Stoga je zadaća informacijske znanosti stvaranje stručnjaka educiranih za istraživanje i unaprjeđenje korisničkog iskustva u različitim informacijskim okruženjima.

Darko Babić piše da baština ne postoji sama po sebi, ona je izravni rezultat ljudskog djelovanja i svjesnog odabira da nešto jest prepoznata baština, a nešto drugo nije. Drugim riječima – baština je društveni konstrukt koji se stalno mijenja, ovisno o sadašnjim potrebama. Neovisno o ulozi koju baština može ponuditi kao potencijal ekonomskog razvoja, nama je ovdje mnogo interesantnija njezina uloga kojom ona može oblikovati društvena uvjerenja i značenja. Takav oblik upravljanja baštinom izravno je vezan uz ideju prepoznavanja baštine kao znanja, pa posljedično i organizacije znanja. Organizacija znanja tako postaje specifičan oblik/model upravljanja baštinom (i obrnuto) s obzirom na to da se putem reprezentacije koju odabrana baština predstavlja komuniciraju specifične društvene vrijednosti i značenja. Kako glede istih ne bi došlo do manipulacije, i time nepoželjnog uskraćivanja prava na baštinu skupina koje posjeduju baštinu, a nisu u pozicijama moći koje određuju što baština jest ili nije, baštinska pismenost nameće se kao ne samo potrebno nego i ključno rješenje prepoznavanja i korištenja baštine u svrhu opće dobrobiti, te kao osobit oblik ljudskih prava primijenjenih na baštinski fenomen, na lokalnoj, nacionalnoj ili nadasve globalnoj razini.

Turizam je važan gospodarski sektor za Hrvatsku. Zbog toga ona mora sagledati posljedice svih čimbenika koji mogu utjecati na njezinu uspješnost kao turističke destinacije. Jedan od njih su i informacije koje se razmjenjuju s turistima, domicilnom zajednicom, javnim i turističkim sektorom, investitorima, akademskom zajednicom i drugim korisnicima. Turisti su izloženi masi informacija, stoga turističke destinacije moraju upravljati informacijama jer taj proces treba rezultirati adekvatnim porukama koje će se prenositi turističkom tržištu. Ono treba zadovoljiti potrebe i javnog i turističkog sektora za upravljačkim informacijama u vezi s planiranjem i upravljanjem razvojem turizma te u svrhu donošenja

poslovnih odluka. Međutim, u hrvatskom turizmu postoji informacijski jaz između vrsta informacija koje se nude korisnicima i njihovih stvarnih potreba. Razlog je tomu to što Hrvatska nije ustrojila destinacijski informacijski sustav te ima upitne prakse upravljanja informacijama. Đani Bunja je u svojem radu prikazao rezultate pretraživanja baza podataka koja su provedena 2006. i 2021. godine kako bi se stekao uvid u broj znanstvenih radova koji obrađuju problematiku upravljanja informacijama i njihov odjek u akademskoj zajednici, a utvrđeno je da se danas fokus istraživača sve više sužava na upravljačke informacije. U radu se nadalje obrađivao koncept upravljanja informacijama i njegova primjena u turizmu te je naposljetku prikazano postojeće stanje u Hrvatskoj, pri čemu je uočen izostanak prenošenja znanja generiranog putem znanstvenih istraživanja i turističke prakse o upravljanju informacijama u hrvatskom turizmu.

Obilježja epistemoloških pristupa predočivanju znanja u muzejima nastalih na temelju interpretativne paradigme (dijalog, narativnost, čulnost i čuvstvo) predstavljaju preduvjet i okosnicu razvoja participativnosti koji označava recentan obrat u teoriji i praksi. Putem navedenih obilježja muzejska institucija redefini-rala je status muzejskog predmeta, približila se svojim korisnicima i otvorila se prema prihvaćanju njihova znanja. Digitalne participativne tehnologije, odnosno društveni mediji, stvorili su dodatan poticaj za prihvaćanje koncepta participativnosti. U prilogu Željke Miklošević i Mihaele Kulej se u kontekstu obilježja epistemoloških obrazaca promatra značenje digitalne tehnologije za participativne odnose muzeja i korisnika te se detektiraju nove mogućnosti i ograničenja koje za epistemologiju muzeja predstavljaju digitalna komunikacija i digitalni muzejski predmet. Princip otvorenog muzeja, prisutnog, ali nedovoljno zastupljenog u muzeološkom diskursu, predlaže se kao policentrična i reciprocitetna nadgradnja trenutačno dominantnim karakteristikama participacije u suvremenoj muzejskoj komunikaciji.

Umjetna inteligencija, prema definiciji, predstavlja sposobnost nekog uređaja da oponaša ljudske aktivnosti poput zaključivanja, učenja, planiranja i kreativnosti. Također omogućuje tehničkim sustavima percipiranje okruženja i izvođenje radnji – uz određeni stupanj autonomije – radi postizanja određenih ciljeva pri tome pružajući nove mogućnosti pristupu i rješavanju postojećih problema. No, važno je naglasiti kako nužnost predstavlja upravo pravilno usmjeren razvoj i strateški pristup razvoja AI-ja radi pozitivnog utjecaja na razvoj cjelokupnog društva u budućnosti. Tema je priloga Marije Boban potencijal i primjena umjetne inteligencije u informacijskom dobu, s posebnim naglaskom na zaštitu podataka i privatnosti građana. Svakako pri tome valja istaknuti potrebu detaljne razradbe regulatornog okvira umjetne inteligencije koji je upravo u nastajanju za područje Europske unije.

U prilogu Ane Barbarić i Ivane Hebrang Grgić predstavlja se Projekt Hrvatski iseljenički tisak (Projekt HIT) koji se izvodi na Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu od 2018. godine. Objašnjava se zašto je geografsko područje Australije i Novog Zelanda odabrano, u okviru Projekta HIT, kao polazište za izučavanje publikacija hrvatskih iseljenika. Upućuje se na metodološke postavke bibliografija knjiga te serijskih publikacija izrađenih u softveru otvorenog koda Koha. Posebno se naglašava potencijal izrađenih bibliografija, javno dostupnih na mreži, za bibliometrijska istraživanja.

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar od osnutka 1991. godine i tijekom 30 godina djelovanja velik dio znanstvenih interesa i potencijala posvećuje interdisciplinarnim i multidisciplinarnim istraživanjima povijesti Domovinskoga rata i fenomena/paradigme „Vukovara '91.” Središnji manifestacijski i nakladnički projekti vezani uz Domovinski rat i događaje u Vukovaru 1991. godine odnose se na tradicionalni znanstveno-stručni skup posvećen vukovarskim danima rata kao i na objavljene zbornike radova s tih skupova. U tom kontekstu moguće je vrjednovati i znanstvena postignuća Miroslava Tuđmana, koji je bio ne samo jedan od utemeljitelja Instituta Pilar nego i čest sudionik i govornik na tim skupovima. U radu Dražena Živića i Ivane Bendre su stoga ukratko opisani osnovni znanstveni doprinosi Miroslava Tuđmana temi Domovinskoga rata, srbijanske oružane agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, hrvatsko-bošnjačkih odnosa te Vukovara 1991. godine, koje je u formi sažetaka i ppt-prezentacija konferencijskih priopćenja i objavljenih radova u zbornicima izložio akademskoj, znanstvenoj i najširoj javnosti. Ti su radovi teorijski, metodološki i koncepcijski proizašli iz konteksta informacijske znanosti kojoj je Miroslav Tuđman posvetio najveći dio svoje akademske i znanstvene karijere, ali i iz kuta izravnog sudionika Domovinskoga rata.

Sastanak sigurnosnih aparata zemalja sovjetskog bloka (7. do 12. ožujka 1955.) kao događaj koji konstituira samu komunističku obavještajnu zajednicu, njezino postupanje i konačno, smjerne „smjernice” usvojene na njegovom kraju zajedno, prema Władysławu Bułhaku, činili su svojevrсни „temeljni kamen” komunističke obavještajne zajednice, koja bi se mogla nazvati moskovski Savez osam očiju, štitova i mačeva. Oni također nisu ostali bez utjecaja na ustrojstvo, zadatke, cirkulaciju informacija, metode i način djelovanja obavještajnih i protuobavještajnih službi pojedinih zemalja, čak ni u godinama nakon sloma cjelokupnog komunističkog sustava u istočnoj i srednjoj Europi.

Davor Marijan piše da se u obrambenom sustavu socijalističke Jugoslavije u 1970-ima pojavio problem kako nazvati krizna stanja u doba mira koja nastaju navodnom ugrozom od specijalnog rata. Od 1982. takva su se krizna stanja nazivala izvanrednim prilikama i bila su važan segment jugoslavenskog obrambeno-zaštitnog sustava. Postupno je razrađen niz teorijskih postupaka koji su trebali

sprječiti izvanredne prilike, a obveza svih političkih i upravnih tijela bila je izrada planova za takve slučajeve. Problematika je na nižim razinama odlučivanja mnogima bila nejasna, a posebice sredinom 1980-ih pojavom masovnih dolazaka Srba i Crnogoraca s Kosova u Beograd, što je bila najava nacionalističkih okupljanja, mitinga, odnosno događanja naroda na temelju kojih su srušena rukovodstva Vojvodine i Crne Gore, a Srbija je ograničila autonomije unutar republike. Jedan dio postavki izvanrednih prilika selektivno je primijenjen u završnim, kriznim godinama Jugoslavije: na Kosovu 1989., te u Hrvatskoj i Srbiji 1991. godine.

Radnici na privremenom radu u inozemstvu (gastarbajteri) fenomen su koji je uvelike obilježio 1960-e i 1970-e jugoslavenske komunističke države jer je do sredine 1970-ih izvan Jugoslavije u zemljama Europe radilo više od 800.000 njezinih građana. Kako se radilo o velikom broju ljudi, i to o sloju koji je bio u produktivnim godinama, a s obzirom na širi politički i sigurnosni kontekst koji je obilježen hladnim ratom i suprotstavljenosti mnogobrojnih iseljenika komunističkoj vlasti u Jugoslaviji, glavni su ciljevi priloga Josipa Mihaljevića odgovoriti na pitanje kako je jugoslavenska vlast i njezina politička policija (Udba/SDS) gledala na gastarbajtere u sferi sigurnosti, kao i na pitanje jesu li gastarbajteri predstavljali sigurnosni problem komunističkoj Jugoslaviji. U članku se na temelju nedavno objavljenih arhivskih dokumenta SDS-a i drugih neobjavljenih arhivskih dokumenata te podataka prikupljenih metodom usmene povijesti zaključuje da su jugoslavenske sigurnosne službe budno pratile i nadzirale gastarbajtere, da su se pribojavale njihova potencijalnog negativnog utjecaja, ali i da su u njima vidjele potencijal u borbi protiv političke emigracije. Negativna aktivnost gastarbajtera koje se jugoslavenska vlast bojala tijekom 1970-ih na širem je planu ipak bila beznačajna.

Stipe Kljaić bavi se u svojem radu problematikom dalmatinskog regionalizma, popularno zvanog dalmatinsko autonomaštvo, u drugoj polovici 20. stoljeća. U doba Hrvatskog proljeća naglašava se veza između koncepcija dalmatinskog autonomaštva i jugoslavenskog unitarizma. U ocjenama lijeve hrvatske inteligencije proizašle iz proljećarskog pokreta obje koncepcije bile su prema njihovim analizama tzv. reakcionarni ostatci prošlosti koji su prijetili konsolidiranju položaja socijalističke Hrvatske, ali i održanju stečevina revolucije i postignućima jugoslavenskog federalizma. Padom komunističkog sustava i u doba raspadanja jugoslavenske države ponovno se pojavila ideja dalmatinskog regionalizma poprimajući nove oblike u izmijenjenim povijesnim okolnostima.

Domagoj Knežević u svojem prilogu donosi analizu političkih i povijesnih pogleda Franje Tuđmana na aktualne političke događaje sredinom 1980-ih kroz Informacije Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske. Naime, sredinom 1980-ih počinju se

nazirati globalne političke promjene, odnosno nakon dolaska Mihaila Gorbačova na vlast u SSSR-u počinje se nazirati mogućnost prekida hladnoratovskih tenzija i mogućnost određene političke liberalizacije u europskim državama s komunističkim uređenjem. Jasno, to je imalo svoje implikacije i na situaciju u komunističkoj SFRJ. A Franjo Tuđman je navedene godine dočekao u statusu disidenta koji je zbog političkih razloga bio dva puta osuđen na zatvorsku kaznu i višegodišnju zabranu javnih istupa. Slijedom toga, pripadao je najužoj skupini tzv. hrvatskih nacionalista koji su kao neprijatelji komunističke Jugoslavije bili pod snažnim nadzorom Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske.

Gordan Akrap i Ivica Mandić u svojem prilogu daju pregled razvoja hrvatskih obavještajnih sposobnosti. Autori ukratko uspoređuju točnost, cjelovitost, pouzdanost vojn obavještajnih procjena sukobljenih strana tijekom bitke za Vukovar (1991.) i tijekom reintegracije hrvatskog Podunavlja (1995. – 1998.). Prilog se temelji na nekoliko predavanja autora koji su neposredni sudionici (na svim razinama utjecaja) u procesima i događajima opisanim u ovom prilogu.

Mijo Beljo piše da je dnevni list *Oslobođenje* sa sjedištem u Sarajevu jedna od najstarijih redovitih tiskovina u BiH. Korijeni tiskanja ovog lista mogu se pratiti od 30. kolovoza 1943. kada su u mjestu Donjoj Trnovi pripadnici lokalnoga i pokrajinskoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) izdali nekoliko primjeraka prvoga broja. Nakon rata, kao glasilo Saveza komunista BiH, *Oslobođenje* je izlazilo na ćiriličnom i latiničnom pismu. Ta dvojna karakteristika ostala je službeno stajalište lista do kraja srpnja 1992. od kada su tekstovi bili tiskani isključivo na latinici. Početkom Domovinskoga rata na području BiH *Oslobođenje* je zadržalo ulogu utjecajnoga medija koji je svakodnevno prenosio vijesti o ratnim, političkim, društvenim, gospodarskim i drugim događajima. Ipak, analizom sadržaja tekstova *Oslobođenja* 1992. i 1993. godine razvidno je kako je list djelovao kao javni medij isključivo muslimanke-bošnjačke strane u BiH. Upravo stoga, tekstovi iz toga razdoblja obiluju dezinformacijama i napisima koji se, promatrano retrospektivno, nesumnjivo mogu svrstati u red ratne propagande.

Ivo Lučić tumači da je Hrvatska izvještajna služba osnovana unutar Ureda za nacionalnu sigurnost Odlukom predsjednika Republike od 21. ožujka 1993. Organizirana je kao vanjska obavještajna služba i središnja služba hrvatske obavještajne zajednice. Imala je četiri temeljne funkcije: prikupljanje podataka putem svoje operative i agenture u inozemstvu; raščlamba, objedinjavanje, procjena i dostavljanje obavještajnih podataka i izvješća predsjedniku Republike, predstojniku UNS-a, predsjedniku Vlade i drugim korisnicima; suradnja sa stranim izvještajnim službama te usmjeravanje i usklađivanje rada obavještajne zajednice u Republici Hrvatskoj. Jedan od glavnih razloga osnivanja UNS-a i obavještajne

zajednice bila je potreba za koordinacijom rada obavještajnih službi i ujednačenim izvješćivanjem državnoga vrha. Do tada su službe djelovale nekoordinirano, a izvješća su često bila kontradiktorna. Proces uvezivanja službi dovršen je tijekom 1994. godine, svakako prije oslobodilačkih operacija Hrvatske vojske, te su se zato njihove pripreme i tijek odvijali bez većih pogrješaka. Povezanost HIS-a s oružanim snagama i Hrvatskom vojskom temeljila se i na kadrovima koji su većim dijelom došli iz vojske, gdje su imali respektabilan ugled. Naime, politika zapošljavanja u HIS-u bila je da se angažiraju ljudi koji su već na samom početku sudjelovali u Domovinske ratu te da se, osim rijetkih iznimaka, ne angažiraju ljudi koji su radili u prijašnjim jugoslavenskim, komunističkim službama. Hrvatska obavještajna služba dala je velik doprinos u političkim i diplomatskim pripremama za oslobodilačke operacije, a svu svoju snagu pokazala je tijekom tih operacija, od Cincara i Zime 94., preko Ljeta 95. i Oluje pa do Maestrala i Južnog poteza. Druga važna uloga HIS-a, odnosno hrvatske obavještajne zajednice, bila je u borbi protiv terorizma i organiziranog kriminala. U tom kontekstu treba gledati i sigurnosnu pripremu dolaska snaga NATO-a u BiH u kojoj je HIS zajedno s partnerima, prije svih CIA-om, dao nemjerljiv doprinos. Ideal kojemu je težio HIS bio je pružanje istinske i objektivne informacije, u maksimalno mogućoj mjeri nekontaminirane predrasudama, političkim preferencijama i impulsom udovoljenja željama i očekivanjima korisnika. Pružanje informacije koja ne prešućuje i ne izmišlja, a utemeljena je na činjenicama. Njezina je jedina funkcija bila poslužiti državnom vodstvu kao podloga za donošenje adekvatnih odluka. Taj ideal nastao je na autoritetu i intelektualnom poštenju Miroslava Tuđmana. Nije slučajno da je znak HIS-a, za razliku od najvećega broja drugih svjetskih službi znamenja kojih krase orlovi, zmije, mačevi i bodeži, bila sova koja simbolizira mudrost.

Cilj knjige Miroslava Tuđmana *Druga strana Rubikona* bio je pridonijeti dubljem razumijevanju suvremene Bosne i Hercegovine, zemlje koje je društvena i politička stvarnost duboko obilježena proteklom ratom. Predmet su analize Uga Vlaisavljevića poteškoće i izazovi koji proizlaze iz autorova pokušaja da razotkrije Izetbegovićevu političku strategiju koja još uvijek ima presudnu ulogu u aktualnom „ratu drugim sredstvima”. U prilogu se tvrdi da Tuđmanovo opsežno i produbljeno istraživanje zahtijeva dopunska objašnjenja kako bi se do kraja razotkrila Izetbegovićeva strategija. Tvrdi se da njegova strategija djeluje i kao „temeljna interpretacija” realnosti proteklog rata i kao matrica samorazumijevanja bosanskih Muslimana. Autor također nastoji objasniti nevjerojatnu potporu bivših komunista koju je Izetbegović uživao tijekom svog predsjedničkog mandata, posebice tijekom rata kada je vladao kao suveren uživajući u izvanrednom stanju.

Sudsko-metodološki pristup prvostupanjskoga sudskog vijeća na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju u obradbi dokaza pri dokazivanju

teze da su Tuđman i Milošević na sastanku u Karađorđevu dijelili Bosnu i Hercegovinu razlikuje se od znanstveno-metodološkog pristupa. U prilogu Romana Domovića analiziraju se razlike u metodološkom pristupu te pokazuje da se u slučaju okolnosti sastanka u Karađorđevu navodi iz presude u predmetu IT-04-74-T ne mogu prihvaćati kao činjenice.

Saša Mrduljaš piše da pozicioniranost Hrvatske kao članice EU-a i NATO-a s pravom kod njezinih građana stvara osjećaj sigurnosti u odnosu na postojeće i moguće političke turbulencije u njezinu južnom i istočnom susjedstvu. No riječ je o hrvatskom članstvu u asocijacijama koje, sukladno karakteru kakav već imaju asocijacije, mogu, ali i ne moraju očitovati trajan značaj. S druge strane, eventualne promjene u geopolitičkoj konfiguraciji regije kojoj Hrvatska pripada mogle bi vrlo dugo utjecati na njezin položaj. U tom smislu bilo bi očekivano da odgovarajući segmenti hrvatskog društva ozbiljno shvate postojeću promociju ideje „srpskog sveta” usmjerene prema integraciji Republike Srpske (RS) i Crne Gore sa Srbijom uz perspektivu njihova svođenja na razinu srpskog državnog teritorija. U priloženom radu, uz opći prikaz ovdašnjih geopolitičkih suodnosa, posebice onih unutar Bosne i Hercegovine (BiH), istraživački je fokus na prilikama u Crnoj Gori u kojoj upravo u recentnom razdoblju traje neskrivena operacionalizacija projekta „srpskog sveta”.

Summary

Ivan Rogić, in his biographical-memorial introductory contribution, starts with providing an insight into the peculiar “bipolarity” of Tuđman’s oeuvre. In the first group of works, the papers focus on researching the subject and scope of information science. In the second group, the works focus on the analysis of the information-related practices applied in the former Yugoslav and Serbian/Montenegrin aggression against Croatia and Bosnia and Herzegovina. The author’s starting point is the hypothesis that the same intention and scientific scrupulousness are at the core of these works. The difference is only in the thematic orientation. In the first group of papers, phenomena and issues within information science are investigated, while in the second, information phenomena present in the aforementioned war and aggression environments are the focus. The central topic that connects both groups of papers “from the inside” is the question of information, misinformation and counter-information. Based on this, the author points out that even in the theoretical analyses of Miroslav Tuđman, one can gain insights that point to the complementary presence of information and misinformation in the “information space”. The author especially emphasizes four of Tuđman’s insights, which are as follows: triplicity of knowledge; instrumentalization of symbolic structures; equating the informatization of society with the imperative of modernization; and technical transformation of the information infrastructure. All the aforementioned factors include, as a “natural” result, the complementarity of information, counter-information, and misinformation.

According to Rogić, in Tuđman’s second group of works, the focus of Tuđman’s analytical attention is on the social context: the role of individual social actors and the ways of subordinating the “information space” to their strategies of increasing (social) power. The author points out actors who strive to create a market society as common generators of such strategies, where society as a whole has to be subordinated/reduced to the economic market; the author also highlights actors of corporate “feudalism”, actors of transhumanist “normality”, and actors who aspire to politically constitute themselves as empires. Based on the social and event-related basis shaped by the aforementioned groups of actors, Tuđman points to four methods in the “information

space” that are used to erase the stricter boundaries between information and pseudo-information: the management of collective memory, the cancellation of collective and personal identities, the instigation of constant social disorder (in the form of “deterministic chaos”), and the production of the consent of social communities transformed into a mass. In such an environment, the management of social knowledge is substantiated as a monopoly formation of unreliable public knowledge and strict supervision of censored knowledge. Ivan Rogić concludes that, if one considers the entirety of Tuđman’s oeuvre, he affirms three fundamental “defender” intentions: the defence of the cognitive quality of social knowledge, the defence of fundamental sociocultural values, and the defence of community integrity. In conclusion, the author asserts that there is no “crack” in Tuđman’s oeuvre.

The article written by David Vaandrager, Willem Leeuwenkamp and Giliam de Valk aims to present a piece of the groundwork for security and intelligence practitioners who would like to develop horizon scans for the protection of organizations involved in the well-functioning of society. The authors achieve this through a system analysis by asking the following: *How can we assess future threats for organizations involved in the well-functioning of society, with a focus on causal loop diagrams as a method for system building?* The authors present six Causal Loop Diagrams (CLDs) in which they illustrate the interconnectedness of the circumstances that create threats for society. The authors conclude that the mechanisms which are disclosed in the CLDs create opportunities for proactive security measures, as the CLDs may pinpoint key drivers that influence threat developments. These insights can be transformed into early warning indicators for monitoring purposes in order to mitigate such threats.

Silvana Marić Tokić and Ivica Skoko write that in the Information Age, information is placed at the centre of socio-political events that create the dominant knowledge in the public space. By knowing that whoever controls the information also controls certain social trends which can bring profit, specific interest groups, be it political or economic, began to influence such information. Public knowledge has an indispensable share in human development and, as technology evolves, such influence has been raised to perfection by the creators of (dis)information. By changing the temporal and social context, a change in the dominant knowledge occurs, and the function of remembering that knowledge is maintained in the public space. Based on that function and under the influence of media controlled by interest groups, new knowledge emerges, on its way to become dominant.

In her paper, Sanja Kisiček emphasizes the importance of leading a constructive dialogue and reflecting on one’s own experience as examples of learn-

ing strategies that nurture lifelong learning, new knowledge acquisition, as well as organizational growth and development. The paper presents and unpacks a communication pattern for constructive dialogue which is useful and used as a tool for creating a collaborative culture, applicable to all spheres of human interaction and including all stakeholders. These interactions include, among others, conducting meetings, conflict resolution, facing various professional challenges, brainstorming, lesson planning, knowledge assessment and evaluation, project execution and others. The protagonists of a collaborative professional environment should model and encourage constructive dialogue for other stakeholders, and they can be individuals coming from any of the organization's hierarchical levels, both operational and administrative, while also preferably being a natural part of the organization's workflow, yet not biased toward the existing organizational culture.

The question of what information science is has been present from the very beginnings of said science. Therefore, starting from the origins of information science, Tomislava Lauc considers its comprehensiveness and relations with related fields, such as data science. Since the inception of information science, the terms data, information, knowledge, and message have been intertwined in same or similar terms. Additionally, different traditions and perspectives also contribute to the problem of the definition of information science. A recognizable aspect is the mediation of data, information, knowledge, and messages, with emphasis on the user, as well as the social and cultural context in mediated communication. Therefore, the task of information science is to create experts trained to research and improve the user experience in different information environments.

Darko Babić writes that heritage does not exist *per se*, but it is the direct result of human actions, and a conscious choice that something is (and something else is not) recognized as heritage. In other words, heritage is a social construct that is constantly changing, depending on the contemporary needs. Regardless of the role that heritage can offer as a potential for economic development, we are far more interested in its role in shaping social beliefs and meanings. Such a form of heritage management is directly related to the idea of recognizing heritage as knowledge, and consequently as the organization of knowledge. Thus, the organization of knowledge becomes a specific form or model of heritage management (and vice versa), given that specific social values and meanings are communicated through the representation of the chosen heritage. In order to avoid manipulation, and thus undesirable denial of the right to heritage of groups that own heritage but are not in a position of the power that would allow them to determine what heritage is or is not, the

idea of heritage literacy is not only necessary, but also a key solution toward recognizing and using heritage for the common good, and as a particular form of a human rights applied to the heritage phenomenon at the local, national or, indeed, the global level.

Tourism is an important economic sector in Croatia. This is why Croatia, as a country, needs to take into account the effects of all the factors that can influence its success as a tourist destination. That includes the information exchanged with tourists, local communities, the public and tourism sectors, investors, academic communities and other users. Tourists are exposed to a huge amount of information, which is why tourist destinations need to be able to manage such information, as this process needs to result in adequate messages that will then get distributed to the tourism market. The market itself needs to satisfy the needs of the public and tourism sectors in relation to management information connected to the planning and management of tourism development, with the goal of making the appropriate business decisions. However, in Croatian tourism, there is an information gap between the information offered to users and their actual needs. This is because Croatia has not yet established a destination information system, as well as due to some questionable practices in the field of information management.

In his paper, Đani Bunja presents the results of database searches conducted in 2006 and 2021 in order to gain insight into the number of scientific papers dealing with the issue of information management and their resonance in the academic community, and it was found that today the focus of researchers is increasingly narrowed down to management information. The paper also deals with the concept of information management and its application in tourism, and finally, presents the current situation in Croatia, where the author observed insufficient transfer of knowledge generated through scientific research and tourism practice in relation to information management in Croatian tourism.

The paper written by Željka Miklošević and Mihaela Kulej outlines the characteristics of epistemological approaches to the presentation of knowledge in the contemporary museum. More precisely, it deals with the dialogic, narrative, and affective approaches, which are all based on the interpretive paradigm and its application in the museum. These interpretive epistemological patterns differ from the essentialist approach in the origin and nature of knowledge, the authority of knowledge distribution and the characteristics of the links between knowledge and society. They also form the basis for the development of the concept of participation because they facilitate, though to differing degrees, the involvement of users in museum knowledge creation and communication. Digital participatory technologies, such as social media, create an additional

impetus for the development of a participatory museum. In the context of the three interpretive epistemological patterns, the paper examines the importance of digital technology for participatory relations between museums and users, and detects new possibilities and limitations that digital communication and digital museum objects offer for museum epistemology. The present, but not well-represented, principle of the open museum is here proposed as a polycentric and reciprocal enhancement of the currently dominant characteristics of participation in contemporary museum communication.

Artificial intelligence is defined as the ability of a device to mimic human activities such as reasoning, learning, planning and creativity. It also allows technical systems to perceive their environment and perform actions – with a degree of autonomy – in order to achieve certain goals, while also providing new opportunities to access and solve existing problems. However, it is important to emphasize that the appropriate development direction and a strategic approach to the development are a necessity to the progress of AI, with the goal of positively influencing the future advancement of society in whole. The main topic of this paper written by Marija Boban is the potential and development of artificial intelligence and its application in the information age, with special emphasis on data protection and citizen privacy. The need for a detailed elaboration of the regulatory framework for artificial intelligence, which is currently being developed for the European Union, should certainly be highlighted.

The paper written by Ana Barbarić and Ivana Hebrang Grgić presents the Croatian Emigrant Press Project (HIT Project), which has been conducted since 2018 at the Department of Information and Communication Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. The paper expands on why the geographical area of Australia and New Zealand was chosen within the HIT Project as a starting point for studying the publications of Croatian emigrants. The methodological settings of bibliographies of books and serial publications made in the Koha open-source software are also highlighted. Special emphasis is placed on the potential of open public access bibliographies, for bibliometric research.

Since its establishment in 1991 and during its thirty years of operation, the Ivo Pilar Institute of Social Sciences has devoted a large part of its scientific interests and potential to interdisciplinary and multidisciplinary research into the history of the Homeland War and the phenomenon/paradigm of “Vukovar ‘91”. The central publishing and manifestation projects related to the Homeland War and the events in Vukovar in 1991 refer to the traditional scientific and professional conference dedicated to the days of the war in Vukovar, as well as to the published collections of papers from the conferences throughout the

years. In this context, it is possible to evaluate the scientific achievements of Miroslav Tuđman, who was not only one of the founders of the Pilar Institute, but also a frequent participant and speaker at these conferences. In this paper by Dražen Živić and Ivana Bendra, an overview is given of the scientific contributions of Miroslav Tuđman on the topic of the Homeland War, Serbian armed aggression against Croatia and Bosnia and Herzegovina, Croat-Bosniak relations, and Vukovar in 1991, which he presented to the academic, scientific and wider public in the form of summaries and Power Point presentations of conference announcements and papers published in proceedings. These works theoretically, methodologically and conceptually came from the context of information science, to which Miroslav Tuđman devoted most of his academic and scientific career, but they also resulted from the point of view of a direct participant in the Homeland War.

According to Władysław Bułhak, the meeting of the security apparatuses of the Soviet Bloc countries (7–12 March 1955) as an event constituting the communist intelligence community itself, its proceedings, and finally, the directional “guidelines” adopted at its end, altogether constituted a kind of “cornerstone” of the Communist intelligence community, which might be called Moscow’s Eight Eyes, Shields and Swords Alliance. They also did not lose their influence on the organisations, tasks, circulation of information, methods and manner of operation of the intelligence and counterintelligence services of individual countries, even in the years after the collapse of the whole communist system in Eastern and Central Europe.

Davor Marijan writes that within the defence system of socialist Yugoslavia in the 1970s, a problem arose as to what to call crisis situations in times of peace that arise from the alleged threat of a special war. Since 1982, such crisis situations were called extraordinary circumstances and were an important segment of the Yugoslav defence and security system. Several theoretical procedures were gradually developed that were supposed to prevent extraordinary circumstances, and the obligation of all political and administrative bodies was to develop plans for such cases. The concept was unclear to many at the lower levels of decision-making, especially in the mid-80s, with the mass arrivals of Serbs and Montenegrins from Kosovo to Belgrade, which was an announcement of nationalist gatherings, meetings, or events of the people, based on which the leaderships of Vojvodina and Montenegro were overthrown, and Serbia limited the autonomy within the republic. One part of the provisions of extraordinary circumstances was selectively applied in the final, crisis years of Yugoslavia: in Kosovo in 1989, and in Croatia and Serbia in 1991.

Temporary workers abroad (guest workers) are a phenomenon that largely marked the 1960s and 1970s of the Yugoslav communist state, as by the mid-1970s, over 800,000 of its citizens were working outside Yugoslavia in European countries. Given that it involved a large number of people, particularly those of working age, and given the broader political and security context that was marked by the Cold War and the opposition of numerous emigrants to the communist government in Yugoslavia, the main goals of Josip Mihaljević's contribution are to respond to the question of how the Yugoslav government and its political police (Udba/SDS) viewed guest workers in the context of security, as well as the question of whether such workers represented a security problem for communist Yugoslavia. The article concludes, based on recently conducted research on archival documents of the SDS and other unpublished archival documents, as well as data collected using the oral history method, that the Yugoslav security services closely followed and monitored guest workers, that they feared their potential negative influence, but that they also saw potential in them for the fight against political emigration. The negative activity of guest workers, which the Yugoslav government was afraid of, was still insignificant on a wider scale during the 1970s.

In his paper, Stipe Kljaić deals with the issue of Dalmatian regionalism, more popularly known as Dalmatian autonomy in the second half of the 20th century. During the Croatian Spring, the connection between the concepts of Dalmatian autonomy and Yugoslav unitarism is emphasized. In the evaluations of the left-wing Croatian intelligentsia resulting from the spring movement, both concepts were, according to their analyses, the so-called reactionary remnants of the past that threatened not only the consolidation of the position of socialist Croatia, but also the preservation of the results of the revolution and the achievements of Yugoslav federalism. With the fall of the communist system and at the time of the disintegration of the Yugoslav state, the idea of Dalmatian regionalism reappeared, now taking on new forms in changed historical circumstances.

In his contribution, Domagoj Knežević provides an analysis of Franjo Tuđman's political and historical views on current political events in the mid-1980s through the Information of the State Security Service of the Republican Secretariat of Internal Affairs of the Socialist Republic of Croatia. In the mid-1980s, global political changes began to emerge, and after Mikhail Gorbachev came to power in the USSR, the possibility of an end to Cold War tensions and the possibility of a certain political liberalization in European countries with a communist system began to be realistic. Clearly, this had implications for the situation in the communist SFRY. And Franjo Tuđman met those years in the

status of a political dissident who, due to political reasons, was twice sentenced to prison and banned from public speaking for several years. Consequently, he belonged to the narrowest group of so-called Croatian nationalists who, as enemies of communist Yugoslavia, were under strong surveillance by the State Security Service of the Republican Secretariat of Internal Affairs of the Socialist Republic of Croatia.

Gordan Akrap and Ivica Mandić provide an overview in their paper of the development of Croatian intelligence capabilities. They briefly compare the accuracy, completeness, and reliability of military intelligence estimates of conflicting sides during the Battle of Vukovar (1991) and during the reintegration of the Croatian Danube region (1995 – 1998). The paper is based on several lectures by authors who were direct participants (on all levels of influence) in the processes and events described in this paper.

Mijo Beljo writes that the daily newspaper *Oslobodenje*, based in Sarajevo, is one of the oldest regular newspapers in Bosnia and Herzegovina. The roots of its printing can be traced back to August 30, 1943, when members of the local and provincial committee of the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) issued several copies of the first issue in the town of Donja Trnova. After the war, *Oslobodenje* was published in both the Cyrillic and Latin scripts as a newsletter of the Union of Communists of Bosnia and Herzegovina. This dual characteristic remained the paper's official position until the end of July 1992, when texts were printed exclusively in Latin. At the beginning of the Homeland War on the territory of Bosnia and Herzegovina, *Oslobodenje* maintained its role as an influential media outlet in which daily news about war, political, social, economic and other events was transmitted. However, an analysis of the writing of *Oslobodenje's* texts in the period between 1992 and 1993 shows that the newspaper acted exclusively as a public media for the Muslim-Bosniak community in Bosnia and Herzegovina. Precisely because of this, texts from that period are full of misinformation and writings that, in retrospect, can undoubtedly be classified as war propaganda.

Ivo Lučić explains that the Croatian Reporting Service (HIS) was established within the Office of National Security by the Decision of the President of the Republic on March 21, 1993. It was organized as an external intelligence service and the central service of the Croatian intelligence community. It had four basic functions: data collection through its operations and agencies abroad; analysis, consolidation, assessment and submission of intelligence data and reports to the President of the Republic, the head of the UNS, the Prime Minister and other users; cooperation with foreign reporting services; and directing and harmonizing the work of the intelligence community in the Republic of

Croatia. One of the main reasons for the establishment of the UNS and the intelligence community was the need to coordinate the work of intelligence services and to uniform the methods of reporting to the state top. Until then, the services were uncoordinated, and the reports were often contradictory. The process of connecting the services was completed in 1994, well before the liberation operations of the Croatian Army, which is why their preparations and progress took place without major errors. The connection of the HIS with the armed forces and the Croatian Army was also based on personnel who mostly came from the army, where they had a respectable reputation. The employment policy in the HIS was to hire people who already participated in the Homeland War at the very beginning and, only with rare exceptions, not to hire people who worked in the former Yugoslav, communist services. The Croatian Reporting Service made a great contribution to the political and diplomatic preparations for liberation operations, and it showed all its strength during those operations, from Cincar and Winter '94, through Summer '95 and Storm, to Maestral and the Southern Move. Another important role of the HIS, that is, the Croatian intelligence community as a whole, was in the fight against terrorism and organized crime. In this context, the security preparation for the arrival of NATO forces in BiH should be considered, in which the HIS, together with partners, particularly the CIA, made an immeasurable contribution. The ideal that the HIS strove for was the provision of true and objective information, inasmuch possible uncontaminated by prejudices, political preferences and the impulse to satisfy the wishes and expectations of the users of the information. Providing information that does not conceal or invent, and is based only on facts. Its sole function was to serve the state leadership as a basis for making adequate decisions. This ideal was based on the authority and intellectual honesty of Miroslav Tuđman. It is no coincidence that the sign of the HIS, unlike the majority of other world services, whose signs are decorated with eagles, snakes, swords and daggers, was an owl that symbolizes wisdom.

Miroslav Tuđman's book *Druga strana Rubikona (The Other Side of the Rubicon)* aimed at contributing to a deeper understanding of the contemporary Bosnia and Herzegovina, a country whose social and political reality is deeply marked by the past war. The object of analysis, conducted by Ugo Vlajsavljević, are the difficulties and challenges emerging from the author's attempt to unveil Izetbegović's political strategy that still plays a crucial part in the current "war by other means". The author argues that Tuđman's extensive and in-depth research requires supplementary explanations in order to fully unveil Izetbegović's strategy. It is claimed that his strategy operates both as a "fundamental interpretation" of the past war's reality and as a matrix of the Bosnian Muslims'

self-understanding. The paper also endeavours to explain the amazing support that Izetbegović enjoyed from ex-communists during his presidency, especially during the war, when he ruled as a Sovereign, benefiting from the state of emergency and marital law.

In regards to processing evidence when proving the thesis that Tuđman and Milošević divided Bosnia and Herzegovina at the meeting in Karadžević, the judicial-methodological approach of the Trial Chamber at the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia differs from the scientific-methodological approach. This paper, written by Roman Domović, analyses the differences in the methodological approach and shows that when it comes to the circumstances of the meeting in Karadžević, the statements from the verdict in case IT-04-74-T cannot be accepted as facts.

Saša Mrduljaš writes that Croatia's positioning as a member of the EU and NATO rightfully creates a sense of security among its citizens in relation to existing and potential political turbulence in its southern and eastern neighbourhood. But this refers to Croatian membership in associations which, according to the character they already have, may or may not manifest a lasting significance. On the other hand, possible changes in the geopolitical configuration of the region to which Croatia belongs could significantly affect its position in the long term. In this sense, it would be expected that the relevant segments of Croatian society take seriously the current promotion of the idea of a "Serbian world" aimed at integrating Republika Srpska (RS) and Montenegro into Serbia, with the perspective of reducing them to the level of Serbian state territory. In this paper, along with a general presentation of local geopolitical relationships, especially those within Bosnia and Herzegovina (BiH), the research focus is on the opportunities in Montenegro, where the undisguised operationalization of the "Serbian world" project has been ongoing in the recent period.

○ autorima

Gordan AKRAP graduated at Zagreb Faculty of Electronics and Computing (1994). He received (2011) PhD at the University of Zagreb, in the field of Information and Communication sciences. Throughout his career in diplomatic and intelligence structures, during and after Croatia's Homeland war, he completed several professional courses, including Diplomatic Academy. His area of research is national and regional security, and intelligence. He published several books, and papers in journals and proceedings. He is editor-in-chief of National Security and the Future Journal, founder and president of Zagreb Security Forum and Hybrid Warfare Research Institute, lecturer at several universities in Croatia and abroad.

Darko BABIĆ (Zagreb, 1973.), muzeolog, izvanredni je profesor na Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Radio je na Hrvatskoj radioteleviziji te kao višegodišnji organizator konferencije The Best in Heritage. Bio je predsjednik nacionalnog odbora Međunarodnog komiteta za muzeje (ICOM Hrvatska), te član Hrvatskog muzejskog vijeća (Ministarstvo kulture i medija RH). Redoviti je recenzent i povremeni (ko)autor muzeoloških koncepcija uključujući nagrađeni stalni postav Muzeja nematerijalne baštine: Riznica Međimurja.

Ana BARBARIĆ redovita je profesorica na Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu gdje od 1998. izvodi nastavu iz više kolegija na preddiplomskome, diplomskome i poslijediplomskome studiju. Od lipnja 2010. obnaša dužnost predstojnice Katedre za bibliotekarstvo na navedenom Odsjeku. Od rujna 2002. do rujna 2004. bila je stručna tajnica Hrvatskoga knjižničarskog društva (HKD). Od 2005. do 2013. bila je članica Stalnog odbora IFLA-ine (Međunarodni savez knjižničarskih društava i ustanova) Sekcije za katalogizaciju, a od 2009. do 2011. stručna tajnica navedene sekcije. Od 2012. do 2016. bila je članica Upravnog vijeća Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu u ime Ministarstva kulture. Od 2013. predsjednica je Zakladnog odbora Zaklade Dr. Ljerka Markić Čučuković. Od ožujka 2017. članica je Hrvatskoga knjižničnog vijeća (Ministarstvo kulture i medija) kao predstavnica Rektorskog zbora Republike Hrvatske.

Mijo BELJO, povjesničar, rođen je 1989. u Mostaru. Radio je kao nastavnik povijesti u Osnovnoj školi Alojzija Stepinca u Zagrebu. Od 2017. godine

zaposlen je na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i izabran je u znanstveno-nastavno zvanje docenta. Na matičnom fakultetu izvodi nastavu iz obveznih i izbornih kolegija moderne i suvremene hrvatske te svjetske povijesti s naglaskom na razdoblje Domovinskoga rata.

Ivana BENDRA (rođ. Augustinović) rođena je 1982. u Vukovaru. U Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar zaposlena je od siječnja 2007. godine, trenutačno na radnome mjestu znanstvene suradnice. U zvanje znanstvene suradnice iz Interdisciplinarnog područja znanosti, znanstvena polja sociologija i teologija izabrana je u siječnju 2020. Sudjelovala je kao suradnica na desetak znanstvenih/tržišnih projekata, odnosno kao voditeljica na jednome projektu. Sudjelovala je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova te je do sada objavila više od 20 znanstvenih radova te jednu knjigu u koautorstvu.

Marija BOBAN, izvanredna profesorica Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu, rođena 1976. u Splitu, predstojnica je Zavoda za ekonomske, financijske i informacijske znanosti i statistiku i pročelnica Katedre za informacijske znanosti i statistiku Pravnog fakulteta u Splitu (gdje je zaposlena od 2000.). Autorica je i koautorica sedam udžbenika, 132 znanstvena i stručna rada. Sudjelovala je na 130 međunarodnih i domaćih znanstvenih i stručnih skupova kao pozvani predavač, uz izlaganje i prezentaciju radova koji su objavljeni u zbornicama radova i relevantnim znanstvenim i stručnim časopisima. Dobitnica je niza nagrada i priznanja te se svojim dugogodišnjim znanstvenim i stručnim radom profilirala kao stručnjakinja za informacijsku sigurnost, zaštitu osobnih podataka, krizno komuniciranje, krizno upravljanje, umjetnu inteligenciju, *blockchain* tehnologije, e-Zdravstvo, e-Upravu i računalnu forenziku.

Władysław BULHAK (born 1965), PhD in History (1998), Habilitation (assistant professorship) in Security Studies, Faculty of Political Science and International Relations, University of Warsaw (2020). Co-organized the „Need to Know” international conferences since 2011 (12 annual editions). A former member of the editorial board of „Pamięć i Sprawiedliwość” (bi-annually of IPN) (2007-2016). Deputy editor in Chief of „Aparat Represji w Polsce Ludowej” (annually of IPN) (2020-present). Member of Program and Scientific Committees of Zagreb Security Forum. Member of the International Intelligence History Association. Member of the Research network at the Center for Cold War Studies of the University of Southern Denmark. Published on Polish-Russian relations, intelligence and counter-intelligence of Polish underground (Home Army) during the German occupation of Poland, and Polish communist intelligence. His newest monograph, *Wywiad PRL a Watykan, 1962–1972*, IPN, Warsaw 2019 (840 pages), is dedicated to the Polish

communist intelligence operations against the Holy See in the period from 1962 to 1978.

Dani BUNJA rođen je 1971. u Zadru. Oženjen je i otac dvoje djece. Hrvatski je branitelj iz 1991. Radio je u Srednjoj školi Biograd, Zadarskoj županiji i na Sveučilištu u Zadru. Od 2001. zaposlen je na Sveučilištu u Zadru, od 2015. kao docent. Njegov znanstveni interes vezan je uz istraživanje različitih aspekata fenomena turizma. Autor je jedne knjige i triju srednjoškolskih udžbenika (od toga jedan u koautorstvu) te više znanstvenih i stručnih radova. Sudjelovao na više međunarodnih znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu.

Roman DOMOVIĆ, doktor informacijskih znanosti, rođen je 1973. u Zagrebu. Radi kao profesor stručnog studija na informatičko-računarskom odjelu Tehničkog veleučilišta u Zagrebu, a ujedno je i dopredsjednik Instituta za istraživanje hibridnih sukoba. Autor je dviju knjiga te više znanstvenih i stručnih radova.

Ivana HEBRANG GRGIĆ znanstvena je savjetnica i izvanredna profesorica na Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Predstojnica je Katedre za knjigu i nakladništvo te voditeljica institucijskog projekta Hrvatski iseljenički tisak. Područja su njezina interesa nakladništvo, knjižnične zbirke i znanstvena komunikacija. Autorica je četiriju znanstvenih knjiga te mnogobrojnih radova u časopisima i zbornicima radova. Dobitnica je domaćih i međunarodnih nagrada i priznanja.

Sanja KIŠIČEK rođena je 1984. u Zadru. Docentica je u Centru za obrazovanje nastavnika Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i znanstvena suradnica u području informacijskih i komunikacijskih znanosti. U izobrazbi nastavnika, u svojem stručnom i znanstvenom radu, bavi se komunikacijskim vještinama, kreiranjem kulture kolaboracije i uspostavi kolegijalnog dijaloga u službi recipročnih mentorstava, multimedijским instrukcijskim dizajnom te učenjem i poučavanjem tehnologijom.

Stipe KLJAIĆ rođen je 1982. godine. Zaposlen je kao viši znanstveni suradnik u Hrvatskom institutu za povijest. Doktorat iz povijesnih znanosti postigao je 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, dok je stipendist Hoover instituta sveučilišta u Stanfordu bio 2018. godine. Područja interesa su mu moderna hrvatska povijest s naglaskom na intelektualnu povijest i povijest ideja. Autor je dviju znanstvenih monografija i dvadesetak članaka.

Domagoj KNEŽEVIĆ, povjesničar, rođen je 1977. u Zagrebu. Radi kao znanstveni suradnik u Hrvatskom institutu za povijest. Tijekom 2020. imenovan je na dužnost savjetnika ministra vanjskih i europskih poslova. Autor je znanstvenih i stručnih radova, sudionik na tribinama te suradnik u snimanju dokumentarnih serijala.

Mihaela KULEJ, ravnateljica i viša kustosica Gradskog muzeja Virovitica, rođena 1974., po struci je povjesničar umjetnosti i filozof, a trenutačno je doktorandica na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti – područje muzeologija. Autorica je mnogih stručnih tekstova te muzeološke koncepcije i novoga stalnog postava Gradskog muzeja Virovitica *Drveno doba* koji je više puta nagrađivan, a u studenome 2022. Gradski muzej Virovitica osvojio je nagradu za najbolji slavenski muzej koju dodjeljuje Forum of slavic cultures.

Tomislava LAUC rođena je 1966. u Vukovaru. Redovita je profesorica na Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje je počela raditi 1992. kao suradnik na projektu „Modeli znanja i komunikacijski obrasci” voditelja prof. dr. sc. Miroslava Tuđmana. Autorica je ili koautorica više znanstvenih radova iz područja obradbe prirodnog jezika i multimedijskog instruktorskog dizajna.

Willem LEEUWENKAMP works for SoSecure International as a security and intelligence advisor for public and private organizations. He advises those organizations in intelligence-driven word and methodologies for collecting, processing, and disseminating threat intelligence. He obtained his master’s degree in Crisis and Security Management at Leiden University during which he specialized in early warning of violent extremism. Before that, he studied political science and intelligence studies at the University of Amsterdam.

Ivo LUČIĆ, povjesničar, rođen je 1962. u Ljubuškom. Zaposlen je u Hrvatskom institutu za povijest u zvanju znanstvenog savjetnika. Izabran je u zvanje redovitoga profesora na Sveučilištu u Zagrebu i Sveučilištu u Mostaru. Bavi se modernom i suvremenom poviješću.

Ivica MANDIĆ is a retired Captian of the Croatian Navy who served as the Head of the Center for Strategy and Defense Study of the Croatian armed forces. He is a graduate of the Naval Military Academy, Command and Staff School „Blago Zadro,” Croatia, and Führungsakademie der Bundeswehr in Hamburg, Germany. He is currently a PhD candidate in Croatian history at the University of Zagreb.

Silvana MARIĆ TOKIĆ rođena je 1984. u Mostaru, Bosna i Hercegovina. Na Filozofskome fakultetu u Mostaru završava studij Novinarstva. Poslijediplomski studij Jezici i kulture u kontaktu upisuje 2008. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Kvalifikacijsku radnju brani 2012. godine pod mentorstvom prof. dr. Miroslava Tuđmana, a doktorsku disertaciju pod naslovom *Mediji i informacijski rat u sarajevskim tjednicima u razdoblju od 1992. – 1995.* brani 2014. godine pod istim mentorstvom. Zaposlena je kao docentica na Filozofskom fakultetu u Mostaru i kao vanjski suradnik na Fakultetu prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mo-

staru. Autorica je knjige *Medijsko-informacijski rat*. Članica je Hrvatskoga društva za znanost i umjetnost BiH.

Davor MARIJAN, povjesničar, rođen je 1966. u Priluci. Zaposlen je u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu. Bavi se problematikom suvremene hrvatske povijesti. Autor je nekoliko knjiga i većega broja znanstvenih radova.

Josip MIHALJEVIĆ, povjesničar, rođen je 1983. u Livnu. Primarno područje znanstvenoga interesa mu je hrvatska i jugoslavenska povijest druge polovice 20. stoljeća. Znanstveni je suradnik u Hrvatskom institutu za povijest, a kao vanjski suradnik predaje na Hrvatskom katoličkom sveučilištu u nastavnom zvanju docenta. Nagrađen je Državnom nagradom za znanost za znanstvene novake te nagradom Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika u Zagrebu.

Željka MIKLOŠEVIĆ, muzeologinja, povjesničarka umjetnosti i anglistica, radila je kao kustosica u Muzeju Slavonije u Osijeku, a od 2009. godine zaposlena je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na kojem je stekla status doktora znanosti. Trenutačno u zvanju docentice na Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti drži nastavu iz kolegija o komunikaciji i edukaciji u muzejima te teoriji baštine, što su istodobno teme koje su u središtu njezina znanstvenog interesa.

Saša MRDULJAŠ rođen je 1971. u Splitu. Osnovnu i srednju školu završio je u rodnom gradu. Diplomirao je politologiju na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Na istom je fakultetu magistrirao (međunarodni odnosi) i doktorirao (vanjska i unutarnja politika). Od 2002. radi u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split kojega je voditelj od 2010. U zvanju je znanstvenoga savjetnika. Osnovni je predmet njegova znanstvenog interesa politička dimenzija hrvatsko-srpsko-bošnjačko-crnogorskih odnosa u prošlosti i sadašnjosti.

Ivan ROGIĆ, umirovljenik, znanstvenik emeritus. Objavio je više knjiga i znanstvenih članaka iz sociologije. Glavna područja znanstvenog interesa su mu urbana sociologija, sociologija kulture, sociologija razvitka. Živi u Zagrebu.

Ivica SKOKO rođen je 1969. u Mostaru. Na Fakultetu filozofsko-humanističkih znanosti Sveučilišta u Mostaru diplomirao je novinarstvo. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru 2011. godine završio je poslijediplomski specijalistički studij Odnosi s javnošću i stekao zvanje magistar specijalist odnosa s javnošću. Na istom fakultetu 2013. godine upisuje poslijediplomski doktorski studij Jezici i kulture u kontaktu, smjer Informacijske i komunikacijske znanosti, te doktorira 2018. godine pod mentorstvom prof. dr. M. Tuđmana tezom *Anketa kao sredstvo utjecaja javne diplomacije na javno znanje*. Od akademske godine 2014./15. na Fakultetu prirodoslovno-matematičkih

i odgojnih znanosti sudjeluje u nastavi na kolegiju Informacijske strategije i poslovne informacije. U zvanju docenta na Fakultetu prirodoslovno-odgojnih i matematičkih znanosti je od 2018. godine. Autor je više znanstvenih i stručnih radova. Izlagao je na znanstvenim skupovima i konferencijama u zemlji i inozemstvu.

David VAANDRAGER is a PHD-student at the Erasmus University of Rotterdam (Defense February 24th 2023). He obtained master degrees in Human Geography at the University of Utrecht and Public Administration at the University of Rotterdam. His research centers on institutions and their ability to accommodate change stemming from their environment. He has done research for several regional and national public institutions including the Ministry of Defense and the National Security Authority.

Giliam de VALK published (in 2005) his PhD on the quality intelligence analyses have to meet. He is specialized in the methodology of security and intelligence analysis. He has worked at the University of Amsterdam, the University of Utrecht, and the Netherlands Defense Academy where he coordinated and lectured a minor on intelligence studies. At the moment he is an assistant professor at the Institute for Security and Global Affairs, Leiden University. In 2021, De Valk was the first to receive The Tudjman Scientific Excellence Award.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ, filozof, rođen je 1957. u Visokom. Radi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu u zvanju redovitoga profesora. Glavni je urednik filozofskog časopisa *Dijalog* (Sarajevo) i član uredništva međunarodnog časopisa *Transeuropeennes* (Pariz). Sudionik je mnogobrojnih međunarodnih znanstvenih skupova, a više je puta bio gostujući profesor i korisnik stipendija na uglednim inozemnim sveučilištima.

Dražen ŽIVIĆ, demograf i geograf, rođen je u Vukovaru 1968. godine. Znanstveni je savjetnik u trajnom izboru u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Bio je dugogodišnji voditelj Područnoga centra Instituta Pilar u Vukovaru (2006. – 2019.), a od 2019. godine pomoćnik je ravnatelja Instituta Pilar. Autor je i koautor nekoliko znanstvenih knjiga te mnogobrojnih znanstvenih radova u časopisima i zbornicima radova. Kao naslovni izvanredni profesor sudjelovao je u nastavi na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, na Hrvatskom katoličkom sveučilištu, na Katoličko-bogoslovnom fakultetu u Đakovu, na Diplomatskoj akademiji Ministarstva vanjskih i europskih poslova Republike Hrvatske te na Ratnoj školi „Ban Josip Jelačić” Hrvatskoga vojnog učilišta „Dr. Franjo Tuđman”. Dobitnik je više priznanja i nagrada.